
3 1761 06636917 4

DANTE MAGYARORSZÁGON

DANTE MAGYARORSZÁGON

IRTA

KAPOSI JÓZSEF

BUDAPEST
1911

Révai és Salamon könyvnyomdája Budapest, VIII., Üllői-út 18.

I.

DANTE HÍRE.

A költő hire fönséges terebély fa,
Királyi széknél pompásabb árnyéka,
Zöld ágait ki századokra nyujtja,
Rontó enyészet vésze nem fog rajta,
S hozzá magzatjai a késő világnak
Zarándokolni áhitattal járnak.
Petőfi S.: Hír.

Mikor 1321 szeptember 15-én Dante Alighieri kőkoporsója a ravennai minoriták templomában lezárult, a temetésre összesereglett gyászolók a halottasházhoz mentek, hol Guido Novello da Polenta az elhunyt költő magasztalására remek beszédet mondott s előtte a halhatatlanság kapuját mintegy ünnepélyesen megnyitotta.

A firenzei nagy számüzött ezzel világhódító útra indult s idő multával nemcsak szülőhazájában nyerte vissza polgárjogát, de barátságos otthonra talált Európa és Amerika minden művelt országában. Híre, neve, munkái fényes diadalt arattak úgy innen, mint túl az oczeánon.

Dantenak e második, sirontúli élete, mint Carducci szépen írja, sokkal hatásosabb és dicsőségesebb az elsőnél, è più efficace e gloriosa della prima.[1]

Hogy koronkint zoilusai is akadtak és akadnak, az határozott, erős egyéniségéből, megalkuvást nem tűrő jelleméből és szédületes szellemi felsőségéből önkényt következik.

Tervezett mauzoleuma számára a romagnai költők még el sem zengették sírverseiket s már Cecco d'Ascoli gyalázkodó irígységgel tépdeste babérjait . . .

Alighieri tisztelőinek meg volt ugyan az a kétes értékü elégtételük, hogy az *Acerba* szerzőjét 1327-ben eretnekség

[1] Studi letterari. Bologna, 1893. p. 141.

miatt máglyára hurczolták, de kicsibe múlt, hogy kevéssel utóbb a keresztény Homerosz porladó csontjai is hasonló sorsra nem jutottak. Politikai művét, az egyház által kárhoztatott *De Monarchia*-t a pápa követe, Bertrando del Poggetto, Bolognában elégettette s bizonyára a poeta sovrano hamvaival is ezt teszi, ha két befolyásos uraság szándékáról le nem beszéli.

A *Commedia* olvasóinak köre mindamellett napról-napra tágul s másolatai folyton szaporodnak, mire nézve a XIV. és XV. századból reánk maradt kéziratok tekintélyes száma kellő bizonyitékul szolgál.

A kommentátorok is hamarosan megkezdik munkájukat. Jacopo della Lana 1323 és 1328 között írja magyarázatait a Commediához s 1373 októberében Boccaccio már a firenzei St. Stefano di Badia templomban fejtegeti az Inferno rejtelmeit.

Firenze példáján indulva más olasz városok is állítanak Dante-tanszékeket s az előadók, az életrajzírók, a fordítók, az utánzók, illusztrátorok, festők, szobrászok, éremkészítők és zeneköltők hosszú sora mind az ő dicsőségét hirdeti, mind őt csodálja, mind neki hódol. Tutti lo miran, tutti onor gli fanno. (Inf. IV. 133.)

A könyvnyomtatás természetesen a Danteval való foglalkozást még jobban elterjeszti.

A *Commedia* első nyomtatott példánya 1472-ben Foligno-ban kerül ki a sajtó alól s ezt a kiadást ugyanabban az évszázban még tizennégy követi.

A tizenhatodik században harminczszor nyomják ujból a Commediát, mely ekkor kapja hivatalosan a *divina* jelzőt az 1555-iki veneziai kiadás czimlapján.[1]

A Dante-kultusz s egyszersmind az olasz nemzeti eszme hanyatlását, de némileg a spanyol index hatását is mutatja, hogy a tizenhetedik században a poema sacro-ból mindössze csak három kiadás lát napvilágot.[2] Ez a szám azonban a

[1] Dante Commediá-ját máskülönben Boccaccio nevezte először divina-nak 1366 körül készült Vita di Dante-jában. La vita di Dante scritta da Giovanni Boccaccio. Testo critico con introduzione, note e appendice di Francesco Macri Leone. Firenze, 1888. p. 69.

[2] A lissaboni és spanyol indexek ez időtájt nemcsak a Landino és Vellutello-féle Dante-kommentárokat czenzurázták, hanem a Divina Commedia nehány

következő évszázban már harminczegyre emelkedik, hogy a XIX. században elérje a négyszáznegyvenet.

Dante egyéb művei jóval később és lassabban terjedtek el nyomtatásban. Így, hogy csak a főbbeket említsem, a *Vita nuova* 1576-ban nyomatott először s eddig vagy hatvan olasz kiadása forog közkézen. A *Convivio* első ízben 1490-ben került ki a sajtó alól s azóta huszonkilenczszer jelent meg olasz nyelven. A *De vulgari eloquentia* 1529-ben jelent meg először s tizennyolcz latin nyelvü kiadása létezik. A *De Monarchia* első kiadása 1559-ben készült s latin nyelven még vagy húszszor hozták forgalomba.

Ha hozzávesszük, hogy a *Divina Commedia* részben vagy egészben huszonhét idegen nyelven és huszonegy olasz dialektusban olvasható,[1] hogy angolra huszonkétszer fordították le *teljesen* és hogy e fordítások közül a Cary-é harmincznál több kiadást ért,[2] hogy továbbá a teljes német fordítások száma huszonnégy, a francziáké tizenhét, a spanyoloké hét, a hollandusoké négy, a svédeké és dánoké három-három, a magyaroké, uj-görögöké és oroszoké kettő-kettő, a lengyeleké, cseheké és románoké egy-egy, nem szólva a nyomtatásban megjelent négy teljes latin és egy kelta fordításról: akkor némi fogalmat alkothatunk arról az óriási arányu Dante-irodalomról, melynek csak a mult század utolsó évtizedében publikált termelését G. L. Passerini és C. Mazzi egy több mint hetedfélszáz oldalra terjedő vaskos kötetben leltározták.[3]

A részlet-fordításokról lehetetlen e rövidre szabott könyvészeti kimutatás keretében megemlékeznem. Hiszen pl. az *Inferno* ötödik énekét R. Köhler már 1865-ben huszonkét különböző német fordításban gyüjtötte össze,[4] ujabban pedig

verssorának törlését is előírták. Ilyen sorok voltak: Inf. XI. 8—9.; Inf. XIX. 106—117.; Par. IX. 136—142. H. Reusch: Der Index der verbotenen Bücher. Bonn, 1883. I. 489.

[1] C. Salvioni: Dante dialettale. Bullettino della Società Dantesca Italiana. Firenze, 1909. pp. 45—52.

[2] Chronological list of english translations from Dante from Chaucer to the present day. (1380—1906.) By Paget Toynbee. Boston, 1906. p. VI.

[3] Un decennio di bibliografia dantesca. Milano, 1905.

[4] Der fünfte Gesang der Hölle in zweiundzwanzig Uebersetzungen seit 1763 bis 1865. Weimar, 1865.

R. Zoozmann, ki egymaga két ízben tolmácsolta az egész *Divina Commedia*-t — először terza rimában, aztán a középrím kihagyásával (Schlegel-terzina) — az Inf. V. 97—142. sorainak ötvenkét német áttételét közölte *Dante in Deutschland* czímű bibliografiai tanulmányában.[1] S mindamellett megjegyzendő, hogy bár a firenzei vates tanulmányozását a németek fejlesztették tudománnyá, jelenleg a taljánok oldalán nem ők, hanem az angolok és amerikaiak vezetnek a Dante-irodalomban.

A német Dante-társaság, mely oly sokat igérően alakult meg 1865-ben, János szász király (Philalethes) protektorátusa alatt, négy kötet igen becses évkönyv kiadása után beszüntette tevékenységét s 1877 óta nem adott életjelt magáról. Forma szerint nem oszlott ugyan föl, de tagjainak nagy része elhalálozott, Fr. X. Kraus, Scartazzini és H. Grauert kisérletei, melyek ujra való mozgásba hozatalát czélozták, nem vezettek eredményre s így ma már megszüntnek tekinthető.[2]

Helyette Angliában négy társaság: a londoni, az oxfordi, a manchesteri és dublini buzgólkodnak a Dante-kultusz terjesztésében. A londoni Dante-társaságban tartott felolvasások közül eddig három díszes kötetre való jelent meg nyomtatásban.[3]

Amerikában két társaság terjeszti Dante életének, korának és műveinek ismeretét. Az egyiket, a cambridge-it 1881-ben alapították, a másikat 1890-ben New-Yorkban. Az előbbi czíme egyszerűen *Dante Society*, az utóbbié *American Dante Society*. A cambridgei Dante-társaság eddig huszonnyolcz évi értesítőt — *Annual Report* — publikált rendkívül értékes függelékekkel. Dante-tanulmányokra pályadíjakat tűz ki s az Allen Fay és Sheldon-White-féle konkordancziák kiadásával két megbecsülhetetlen segédkönyvvel gazdagította a Dante-irodalmat.[4]

[1] Dantes Werke. Das neue Leben — Die göttliche Komödie. Neu übertragen und erläutert von Richard Zoozmann. Leipzig, 1909. IV. 63—132. lap.

[2] Lásd: H. Grauert, Neue Dante-Forschungen. Historisches Jahrbuch. München, 1897. 65. és 66. lap. Továbbá: Fr. X. Kraus, Ueber die Neubegründung einer deutschen Dantegesellschaft. U. o. 520—526. lap.

[3] The Dante Society Lectures. London, 1904, 1906 és 1909.

[4] Concordance of the Divina Commedia. By Edward Allen Fay. Published for the Dante Society, Cambridge, Massachusetts. Boston, 1888. — és: Concordanza delle opere italiane in prosa e del Canzoniere di Dante Alighieri. Publicata per

A new-yorki Dante-társaság tudtommal mindössze csak egy évkönyvet adott ki, melynek czíme: *Year book of the American Dante Society 1890—91.*

A virágzó olasz Dante-társaság — *Società Dantesca Italiana*[1] — már szintén két évtizedes multra tekinthet vissza. Az olasz király védelme alatt Itália egész szellemi arisztokracziáját egyesíti magában s 1890 óta kiadott évkönyvei — *Bullettino della Società Dantesca Italiana* — valóságos kincsesbányái a Dante-tudománynak. A társaság székhelye Firenzében van, hol rendszeres Dante-felolvasásokat tart az Or San Michele Sala di Dante-jában.[2] Megszerezte továbbá az Or San Michele-vel szemben levő Palagio dell'Arte della Lana-t s abban helyezte el hivatalait és többnyire ajándékokból összegyült gyönyörű Dante-könyvtárát.

A *Società Dantesca Italiana* legfőbb feladatainak egyike a Dante összes munkáinak kritikai kiadása. Óriási vállalkozás, melynek minden dicséretre méltó eddigi eredményeképen két testes kötet fekszik előttem: a Vita nuova és a De vulgari eloquentia.[3] A Divina Commediát és a többi műveket már szintén munkába vették. Az olasz Dante-társaság égisze alatt jelenik meg továbbá a *Codice diplomatico dantesco,* mely egyéb értékes adalékok mellett a Dante életére és családja történetére vonatkozó okmányokat fac-simile másolatokban közli.[4] Megindításától, 1895-től a mai napig tizenhárom füzet jelent meg belőle.

Talán mondanom sem kell, hogy Firenze mellett az olasz félsziget majd minden nagyobb városa vetélkedik Dante-előadások rendezésében, miben őket a Società Dantesca Italiana hathatósan támogatja.

la Società Dantesca di Cambridge, Massachusetts, a cura di E. S. Sheldon coll'aiuto di A. C. White. Oxford, 1905. — Dante latin műveinek konkordancziája a Dante Society kiadásában szintén mihamar meg fog jelenni.

[1] Jól meg kell különböztetni a Società Dante Alighieritől, melynek czélja az idegenbe szakadt olaszok nyelvének és nemzetiségének védelme.

[2] E felolvasások java része a firenzei G. C. Sansoni czég kiadásában nyomtatásban is megjelenik.

[3] La vita nuova. Per cura di Michele Barbi. Milano, 1907. — Il trattato de vulgari eloquentia. Per cura di Pio Rajna. Milano, 1907.

[4] Codice diplomatico dantesco: I documenti della vita e della famiglia di Dante Alighieri riprodotti in fac-simile, trascritti e illustrati con note critiche monumenti d'arte e figure, da Guido Biagi e da G. L. Passerini. Con gli auspic della Società Dantesca Italiana. Roma, 1895.

Mulasztást követnék el, ha föl nem említeném, hogy Rómában az *Istituto Leoniano*-n Dantenak külön tanszéke van, melyről G. Poletto prelátus hirdeti az olasz költő-király igéit.[1] E tanszéket még XIII. Leo pápa állította föl, ki Dantet egy ízben a kereszténység ragyogó díszének — splendido ornamento del Cristianesimo — nevezte.[2]

Messzire vezetne, ha az olasz Dante-tanulmányok jelenlegi állását tüzetesebben vázolni akarnám, de lehetetlen hallgatással mellőznöm a G. L. Passerini grófnak immár tizennyolcz évfolyamos *Giornale dantesco*-ját, mely a firenzei L. S. Olschki kiadásában jelenik meg és a bolognai N. Zanichelli czég *Biblioteca storico critica della letteratura dantesca* czímű vállalatát.

Francziaországban ugyan sem rendes Dante-tanszék, sem Dante-társaság nincsen, de a párisi, toulousei és bordeauxi egyetemek professzorai gyakran tartanak Dante-kurzusokat s Villemain, Fauriel, Ampère, Ozanam, Lamennais, Rod, Gebhart, Maxime Formont, Lucien Auvray, Cochin, Durand—Fardel, Pacheau, Bouvy és mások, legutóbb pedig Pierre Gauthiez, ki huszonhat esztendei búvárkodás után állott elő nagyszabásu Dante-életrajzával,[3] rég elfeledtették Voltaire Dante-ellenes kirohanásait s ma már bizonyára alig akadna számottevő franczia kritikus, a ki aláírná akár az ő, akár Lamartine Danteról szóló kicsinylő nyilatkozatait.

Annyi kétségtelen, hogy a francziák, ha nem is tartanak lépést az angolokkal és a németekkel, azért folyton növekedő odaadással foglalkoznak a Beatrice énekesével s nem csekély mértékben járulnak a nagyságra, sokoldaluságra és elmélyedésre nézve egyaránt hatalmas Dante-irodalom kiépítéséhez. A Divina Commedia, mondja egyik írójuk, el nem évülő, örökifjú evangelium, melyből Itália és az egész keresztény világ számára a szellemi megujhodás kiapadhatatlan forrása csörgedez.[4]

[1] The Influence of Dante on Modern Thought. By Hermann Oelsner. London, 1895. p. 29.

[2] Alcuni studi su Dante Allighieri del professore D. Giacomo Poletto. Siena, 1892. p. 344.

[3] Dante. Essai sur sa vie d'après l'oeuvre et les documents. Paris, 1908.

[4] Henri Planet: Dante. Étude religieuse et litteraire sur la Divine Comédie. Paris, 1890. p. 35.

II.

LA FORTUNA DI DANTE.

Dante világirodalmi térfoglalását és szereplését, vagy más szóval annak a hatásnak történetét, melyet úgy hazájában, mint külföldön kortársaira és a későbbi nemzedékekre gyakorolt, az olaszok röviden la fortuna di Dante-nak nevezik.

Érdekes könyv volna, mondotta már E. Camerini, mely a Dante változatos sorsáról számolna be az olvasónak.[1]

Anatole France körülbelül ugyanezt a gondolatot fejezte ki, mikor a következőket írta: Ce serait un ouvrage bien interessant que l'histoire des variations de la critique sur une des oeuvres dont l'humanité s'est le plus occupée: Hamlet, la Divine Comédie ou l'Iliade.[2]

Ezt a könyvet idáig még nem írták meg, mert az oly apró és sekélyes munkácskák, mint az E. Barberini-é: Cenni su la fortuna di Dante. Verona, 1899. és a G. Urbano-é: Il culto di Dante Alighieri dal secolo XIV al secolo XIX. Trapani, 1899 — komolyan nem vehetők számba.

Dante-bibliografiák vannak ugyan bőven, részben azonban elavultak, mint a Batines-é,[3] részben zavarosak, mint a Ferrazzi-é,[4] részben csak egyes könyvtárak danteskáit ölelik

[1] Crepusculo, 1855. febr. 25.

[2] Le jardin d'Epicure. Paris, 1907. p. 224.

[3] Bibliografia dantesca, ossia catalogo delle edizioni, traduzioni, codici manoscritti e comenti della Divina Commedia e delle opere minori di Dante, seguito dalle serie de' biografi di lui. Vol. I—II. Prato, 1845—46. Folytatása D. C. F. Carpellini-től: Della letteratura dantesca degli ultimi venti anni. (1845—1865.) Notizie bibliografiche. Siena, 1866.

[4] Manuale dantesco. Vol. I—V. Bassano, 1865—77.

föl, mint a Petzholdt-é,[1] Lane-é[2] és Koch-é,[3] részben félbemaradottak, mint a Perroni—Grandeé[4] és Suttináé.[5] A Dante hívei ez okból mind égetőbben érzik szükségét annak az általános és megbízható Dante-bibliografiának, melynek anyagát G. L. Passerini, C. Mazzi és T. Casini gyüjtögetik.

Ámde a legteljesebb Dante-bibliografia is csak száraz, lélektelen vázát adhatja a fortuna di Dantenak. Jó segédkönyv lesz az egyetemes Dante-irodalom kritikai méltatásához, de azt magát pótolni nem fogja.

Fr. X. Kraus Dante-ról szóló művében kétszer is említi, hogy külön könyvben fogja tárgyalni a Dante-kultusz történetét.[6] Örökre kár, hogy szándéka kivitelében a halál megakadályozta. Bámulatos sokoldalusága, bő nyelvismerete, éles bonczoló elméje, széleskörű olvasottsága, saját gazdag Dante-gyüjteménye s a „lungo studio e il grande amore“ őt e munka megírására kiválóan képesítették.

A részlettanulmányok egyébként ez irányban már szép számmal vannak. Giosuè Carducci adott klasszikus mintát hozzájuk *Della varia fortuna di Dante* czímű értekezésében.[7] Ő azonban csak a tizennegyedik század közepéig jutott a Dante sorsa ismertetésében.

Carducci követői közül különösen Michele Barbi-t kell kiemelnem. Nagy munkája: *Della fortuna di Dante nel secolo XVI.*[8] aprólékos gonddal jelöli meg a helyet, melyet Dante a tizenhatodik század olasz irodalmában és szellemi életében elfoglalt.

[1] Bibliografia dantea ab anno 1865 inchoata. Nova editio duobus supplementis aucta. Dresdae, 1880.

[2] The Dante-Collections in the Harvard College and Boston public libraries. Cambridge. MASS. 1890.

[3] Catalogue of the Dante-Collection presented by Willard Fiske. I—II. Ithaca, New-York, 1898—1900.

[4] L. Perroni—Grande: Saggio di bibliografia dantesca. Vol. I. Messina, 1902. — Ugyanaz vol. II. Messina, 1903.

[5] Bibliografia dantesca: Rassegna bibliografica degli studi intorno a Dante, al trecento e a cose francescane. Direttore compilatore: Luigi Suttina. Anno I. Cividale, 1902. — Ugyanaz: Anno II-o. Firenze, 1905.

[6] Dante. Sein Leben und sein Werk, sein Verhältniss zur Kunst und Politik. Berlin, 1897. X. és 756. lap.

[7] Először a Nuova Antologia 1866 és 1867. évfolyama közölte.

[8] Pisa, 1890.

Barbi után G. B. Marchesi a Dante tizenhetedik századbeli történetével foglalkozott,[1] Guido Zacchetti[2] és Francesco Sarappa[3] a tizennyolczadik századbelivel, míg Ulisse Micocci egy többször ujra nyomatott füzetében Dante tizenkilenczedik századbeli világirodalmi szereplését iparkodott feltüntetni.[4]

Bár rendszertelenségével sok kifogásra ad okot, mindamellett a Dante-tanulmányozóknak jó szolgálatot tesz Carlo del Balzo *Poesie di mille autori intorno a Dante Alighieri* czímű tizennégy kötetes gyüjteménye,[5] nemkülönben G. L. Passerininek a XVIII. és XIX. század Dante-tudósait és Dante-kedvelőit bemutató arczkép-sorozata.[6]

Nem szólva az egyes olasz városok és tartományok külön Dante-irodalmáról,[7] az ujságokban és folyóiratokban elszórt idevágó tanulmányoknak se szeri se száma nincsen.

Itáliáról a külföld felé irányítva tekintetünket, legelőször a G. A. Scartazzini két kötetes *Dante in Germania*-ja ötlik szemünkbe.[8] E munka míg egyrészt ösztönzésül szolgált E. Sulger—Gebingnek[9] és H. Grauert[10]-nek a továbbfürké-

[1] Della fortuna di Dante nel sec. XVII. Bergamo, 1898.

[2] La fama di Dante in Italia nel secolo XVIII. Roma, 1900.

[3] La critica di Dante nel secolo XVIII. Nola, 1901.

[4] La fortuna di Dante nel secolo XIX. Firenze, 1891.

[5] Roma, 1889—1908.

[6] Dantisti e dantofili dei secoli XVIII. e XIX. Contributo alla storia della fortuna di Dante. Firenze, 1901. A mai napig hat füzet jelent meg belőle.

[7] Ilyenek: Dante ed i suoi cultori in Venezia. A. Berti. Venezia, 1865. — Gli studi danteschi in Sicilia. Saggio storico bibliografico di Luigi Natoli. Palermo, 1893. — Dante e la Calabria. Studio di S. de Chiara. Cosenza, 1894. — L. Perroni-Grande, Della varia fortuna di Dante a Messina. Messina, 1900. — Dante e la Lunigiana. Nel sesto centenario della venuta del Poeta in Valdimagra. Milano, 1909.

[8] Storia letteraria e bibliografia dantesca alemanna. Milano, 1881—83.

[9] Dante in der deutschen Litteratur bis zum Erscheinen der ersten vollständigen Übersetzung der Divina Commedia. (1767—69.) Zeitschrift für vergleichende Litteraturgeschichte. Weimar, 1895. 221—253. és 453—479. lap. — Ugyanattól: Deutsche Dantekentniss im XVII. Jahrhundert. Studien zur vergleichenden Litteraturgeschichte. Herausgegeben von Dr. Max Koch. Berlin, 1902. 412—420. lap.

[10] Dante in Deutschland. Historisch-politische Blätter. München, 1897. II. 81—100, 173—189, 321—356, 512—536, 633—652 és 789—822. lap.

szésre, másrészt főforrását képezte a G. Locella báró *Zur deutschen Dante-Litteratur*[1] czímű könyvecskéjének.

Az ujabb Dante-kutatás alaposságára vet élénk világosságot ugyancsak a föntebb említett Sulger—Gebingnek A. W. Schlegelről és Danteról,[2] továbbá Götheről és Danteról[3] szóló két becses értekezése.

Alaposságáról híres Dante-tudós Arturo Farinelli is, kinek *Dante e la Francia dall'età media al secolo di Voltaire* czímű két kötetes műve nemrég hagyta el a sajtót.[4]

Dante francziaországi sorsának történetét kivüle Eugen Bouvy,[5] C. Morel,[6] Herman Oelsner,[7] Henry Hauvett,[8] Mariano Pierro[9] és Albert Counson[10] tették önálló munkákban közelebbi vizsgálódás tárgyává.

A belga Dante-irodalom történetét ugyancsak Counson írta meg „Dante en Belgique“ czímen a *Giornale dantesco* 1906. évi folyamának 135—142. lapjain.

Hogy a britt szigeteken és Amerikában már régebben is mily szeretettel tanulmányozták Dantet, arról Azeglio Valgimigli,[11] Paget Toynbee,[12] Oscar Kuhns,[13] C. M. Sills

[1] Leipzig, 1889.

[2] A. W. Schlegel und Dante. Megjelent a Germanistische Abhandlungen Hermann Paul zum 17. März 1902. dargebracht czímű kötetben. Strassburg. 1902. 99—134. lap.

[3] Goethe und Dante. Studien zur vergleichenden Literaturgeschichte. Berlin, 1907.

[4] Milano, 1908.

[5] La critique dantesque a XVIII. siècle: Voltaire et les polemiques italiennes sur Dante. Bordeaux, 1895.

[6] Les plus anciennes traductions francaises de la Divine Comédie. Paris, 1897.

[7] Dante in Frankreich bis zum Ende des XVIII. Jahrhunderts. Berlin, 1898.

[8] Dante dans la poesie française de la Renaissance. Grenoble, 1889.

[9] Dante in Francia. Portici, 1902.

[10] Dante en France. Paris, 1906.

[11] Il culto di Dante in Inghilterra. Giornale dantesco, 1898. 1—22. lap.

[12] The Earliest References to Dante in English Literature. A „Miscellanea di Studi Critici edita in onore di Arturo Graf“ czimű kötetben. Bergamo, 1903. 77—105. lap. Továbbá: Dante in English Literature from Chaucer to Cary. (C. 1380—1844.) With Introduction, Notes, biographical Notices, Chronological List and general Index. London, 1909. vol. I—II.

[13] Dante and the English Poets from Chaucer to Tennyson. New-York, 1904.

Kenneth,[1] Th. W. Koch,[2] G. Boni[3] és C. H. Grandgent[4] munkái tanuskodnak.

Költőnknek a spanyol irodalomra való hatását C. Vidal y Valenciano,[5] Pablo Savi—Lopez,[6] Bernardo Sanvisenti,[7] A. Farinelli[8] és Chandler Rathfon Post[9] fejtegették.

Alighieri szerepléséről a magyar irodalomban a Deutsche Dante-Gesellschaft évkönyveinek első kötete már 1867-ben közölt tanulmányt *Dante in der ungarischen Literatur* czímen Kertbeny Károlynak (1824—1882.), Vörösmarty, Petőfi, Arany és Garay német fordítójának tollából.[10]

Kertbeny, ki Witte Károllyal, a német Dante-társaság elnökével 1846 óta ismeretségben állott,[11] ekkoriban éppen Magyarország nemzeti és nemzetközi könyvészetével, életének nagy feladatával foglalkozott.[12] Könnyű volt tehát a Witte biztatására készült czikkében egybeszednie az olasz vonatkozású magyar nyomtatványok lajstromát, melyhez aztán a magyar és olasz nemzet történelmi összeköttetéseiről, valamint az olasz kulturának és irodalomnak a magyarra való hatásáról érdekes megjegyzéseket fűzött. Végül őszintén bevallotta,

[1] References to Dante in Seventeenth century English Literature. Chicago, 1905.

[2] Dante in America; a historical and biografical study. Boston, 1896.

[3] Studi danteschi in America. Roma, 1898.

[4] Il contributo americano agli studi danteschi. Giornale dantesco. 1910. pp. 45—52.

[5] Imitadores, traductores y commentadores españoles de la Divina Comedia. Revista de España. Madrid, 1869. IX. 219—223. lap.

[6] Dantes Einfluss auf spanische Dichter des XV. Jahrhunderts. Neapel, 1901.

[7] I primi influssi di Dante, del Petrarca e del Boccaccio sulla Letteratura Spagnuola. Milano, 1902.

[8] Appunti su Dante in Ispagna. Torino, 1905.

[9] The Beginnings of of the Influence of Dante in castilian and catalan Literature. Twenty — sixth Annual Report of the Dante Society. (Cambridge, MASS) Boston, 1908. p. 1—59.

[10] Jahrbuch der deutschen Dante-Gesellschaft. Leipzig, 1867. 127—144. lap.

[11] Datenblätter zu K. M. Kertbeny's Memoiren. Nach seinen Diktaten, Briefsammlungen und Tagebüchern kronologisch zusammenstellt und für den Freundenkreis handschriftlich herausgegeben von seinem Landesmanne Josef Fekete. Leipzig, 1875. 17. és 23. lap.

[12] Abafi Lajos: Kertbeny Károly könyvészeti törekvései. Magyar Könyvszemle. 1898. 240. lap.

hogy a firenzei vatessel Magyarországon csak a legujabb időben kezdenek foglalkozni s hogy csupán a *Vita nuova* jelent meg eddig magyar nyelven, a Császár Ferencz fordításában.

Scartazzini „magro ed arido ragguaglio“-nak, majd „succinto e superficiale lavoro“-nak nevezi Kertbeny szóban forgó tanulmányát,[1] mi azonban már csak azért sem oszthatjuk a svájczi dantista szigorú ítéletét, mert Kertbeny jót akart nemzetünkkel, mikor a művelt külföld figyelmét fölhívta létezésünkre s minden áron biztosítani kivánta számunkra a magyart megillető helyet a világirodalomban. Hogy a Dante-kultusz Magyarországon később vett lendületet, mint a többi nyugoti népeknél, arról a szegény valóban nem tehetett.[2]

Hisz nálánál a magyar Dante-irodalomról Imre Sándor sem tudott sokkal többet mondani, pedig az ő alapvető értekezése: *Az olasz költészet hatása a magyarra,* melyben azt állította, hogy „nekünk Dante nagyrészt ismeretlen dolog“, tizenegy évvel későbben látott napvilágot.[3]

Imre Sándor nyomán haladva Wlislocki Henrik és Sirola Ferencz is kutatták az olasz irodalom hatását a magyarra. Wlislocki német,[4] Sirola olasz nyelven írt[5] s mindketten alig néhány sorban végeztek a magyar Dante-irodalommal.

A jelen sorok írója 1885-ben, a Petőfi-társaság akkori hetilapjában, a *Koszoru*-ban tette közzé „Dante a magyar irodalomban“ czímű dolgozatát.[6] Igénytelen kisérlet volt ez, mely fiatalos lelkesedéssel igyekezett a rendelkezésre álló anyag gyér és szükös voltát takargatni.

[1] Dante in Germania. I. 166. és II. 51. lap.

[2] Kertbeny tanulmánya külön is megjelent a következő czímmel: Dante in der ungarischen Literatur. Von K. M. Kertbeny. Berlin, 1873. 8-rét, 16. lap.

[3] Budapesti Szemle. 1878. évf. XIII. kötet, 1—37 és 261—307. lap. — Ujra megjelent Imre Sándor „Irodalmi tanulmányok“ czímű gyüjteményes művében. Budapest, 1897. II. kötet 3—147. lap.

[4] Über den Einfluss der italienischen Litteratur auf die ungarische. — Zeitschrift für vergleichende Litteraturgeschichte. Berlin, 1893. 34—67. lap.

[5] L'influenza delle lettere italiane sulle ungheresi. Megjelent a fiumei m. kir. állami főgimnázium XXXV. értesítőjében. Fiume, 1905. 41—79. lap. — Ugyanott magyarul is 3—40 lap. — Ismertetését lásd: Bullettino della Società Dantesca Italiana. Firenze, 1906. p. 80.

[6] Koszoru. 1885. 1—3. szám.

Azóta a magyar dantisták száma örvendetesen megszaporodott s mikor Weér—Wilde Pál 1902-ben a Società Dantesca Italiana fölkérésére összeállította a magyar Dante-irodalom bibliografiáját, hiányos és hibás vázlata már tíz nyomtatott lapra terjedt.[1]

Wilde munkáját „Dante in Ungheria" czímen 1904-ben a *Giornale dantesco* is lenyomatta.[2] A törekvő ifjú bibliografus ekkor már nem élt s G. L. Passerini egy szerkesztői jegyzetben megható sorokat szentelt emlékezetének.

A továbbiakban, a mennyire tőlem tellett, hű képet igyekeztem nyújtani Dantenak Magyarországon való mindenoldalú, úgy irodalmi, mint művészeti szerepléséről. Hadd találjon készen hazánkról néhány adatot az egyetemes fortuna di Dante jövendő írója. Meg aztán, számos jelből következtetve, talán reményleni lehet, hogy a nyugatról átcsapódó irodalmi divat s honfitársainknak mind sűrűbb itáliai utazgatásai nem maradnak hatástalanok a magyar Dante-kultusz kifejlődésére. Jó tehát eleve tudnunk, hogy mink van, mert csak így tájékozódhatunk a szükségesek felől.

Olvasóim tapasztalni fogják, hogy sok tekintetben morzsák gyüjtésére is vállalkoztam. Tettem ezt abban a meggyőződésben, hogy a divino poeta asztaláról lehullott morzsák sincsenek hijján az éltető tápláléknak.

[1] A magyar Dante-irodalom. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1902. 46—56. lap.
[2] Giornale dantesco. 1904. 185—190. lap.

III.

DANTE ÉS MAGYARORSZÁG.

Ha Giovan Mario Filelfónak, Dante egyik XV. századbeli életírójának hinni lehetne, akkor Dante a firenzei köztársaság megbizásából kétszer is járt volna követségben a magyar királynál, kitől mindent kieszközölt. „Ad regem Hunnorum bis missus, exoravit omnia."[1]

Filelfo azonban annyit tódítottDante-biográfiájában, hogy minden szavát, de különösen Alighierinek a magyar királyhoz való követségéről szóló adatát, melyről az előző életrajzírók és történelmi források mit sem tudnak, kételkedéssel kell fogadnunk, sőt nyilván fantáziája szüleményének kell tartanunk, azzal a levéllel együtt, melyet szerinte Dante a magyarok győzhetetlen királyához — ad invictissimum Hunnorum regem — intézett s melynek kezdősorai állítólag így hangzottak: Magna de te fama in omnes dissipata, rex dignissime, coegit me indignum exponere manum calamo, et ad tuam humanitatem accedere.[2]

Ma már végleg eldöntöttnek tekinthető, hogy Dante nemcsak III. Endre magyar királynál, de Martell Károlynál vagy a gyermek Károly Róbertnél sem járt soha követségben.[3]

[1] Vita Dantis Alighieri a J. Mario Philelpho. Florentiae, 1828. p. 116.

[2] U. o. 112. és 113. lap.

[3] V. ö. Allighieri Dante Új élete. Olaszból fordítva, szerző életrajzával, bevezetéssel és jegyzetekkel kisérve Császár Ferencz által. Második kiadás. Pest, 1854. 24. és 25. lap.

A német A. Bassermann[1] és az osztrák J. Moucha[2] a számkivetés vándorútján elvezetik őt Triesztbe, Polába, a Quarnero vizéhez „mely Itália határait locsolja“,[3] továbbá Adelsbergbe, a zirknitzi tóhoz, Duinóba s az Isonzo völgyében Tolmeinbe, ám ezek mind csak sejtések, szép és szellemes föltevések, melyek a Divina Commedia némely vonatkozásaira s néphagyományokra támaszkodnak, históriai alappal azonban nem bírnak. Részemről mégis Polában vélem látni azt a legszélső pontot, a meddig Dante bolyongásai közben kelet felé elkalandozott.

Nincs semmi nyom, hogy Magyarországon valaha megfordult volna. Hazánkat tehát csak hallomásból ismerhette, de hogy ismerte és sorsának változásait rokonszenves figyelemmel kisérte, arról ő maga tett egy és más alkalommal tanubizonyságot. A mennyiben e bizonyságokat akarjuk szerény csokorba kötni, mindenekelőtt a Divina Commedia egyik legragyogóbb jelenetével, Dantenak és Martell Károly czimzetes magyar királynak a Vénusz csillagban való találkozásával kell kissé behatóbban foglalkoznunk.

Költőnk a Paradiso nyolczadik énekében meghatottan beszéli el e találkozást.

Saját vallomása szerint nem is veszi észre, csak hölgyének, Beatricének, fokozódó szépségéből következteti, hogy a mennyországban ismét magasabbra emelkedett. (Par. VIII. 13 sqq.)

Isteni fények — lumi divini — jönnek feléje s hogy közelébe érnek, egyikük udvarias szavakkal fordulva hozzá „Voi che intendendo il terzo ciel movete“ kezdetű szerelmes versét idézi.

Kimondhatatlanul bájos czirógatása ez a költő önérzetének, mondja Luigi Rocca, gyengéd hivatkozás az ifjúkor hevüléseire s éppen a Vénusz egében, hol a lelkek — si

[1] Dantes Spuren in Italien. Heidelberg, 1897. 197—205. lap.

[2] Österreich in der „Göttlichen Komödie“. Österreichisch-Ungarische Revue. Wien, 1901. XXVII. kötet, 286—198. és 284—296. lap.

[3] . . . Quarnero.
Che Italia chiude e suoi termini bagna.
(Inf. IX. 113—14.)

pien d'amor — mintegy áradoznak a csodásan egybeolvadó földi és égi szeretettől.[1]

Az üdvözültet mennyei gyönyörüség sugárai gubózzák körül s úgy elrejtik, hogy Dante nem képes reá ismerni.

— Di', chi siete? — kérdi tehát esennen s az válaszol:

— A világ ott lenn kevés ideig bírt, de ha még maradhattam volna, sok rossz, mi be fog következni, meg nem történnék...[2] Nagyon kedveltél és volt okod miért, mert ha tovább élek, nemcsak lombjait mutattam volna irántad való szeretetemnek... Provence és a nápolyi királyság majdan uráúl várt engem, *ama földnek koronája pedig, melyet a Duna öntöz, miután a német partokat elhagyta, már a homlokomon tündökölt* s a szép Trinacria is tőlem remélhette Károly és Rudolf ágyékából származó királyait, ha a rossz kormányzás, mely az alattvalókat mindig elkeseríti, Palermóval a „halál reá"-t nem kiáltatta volna...

Dante ujjong örömében s közte és Martell Károly között, kit a mondottak után könnyű fölismernie, bizalmas beszélgetés szövődik, melynek egy része a Paradiso nyolczadik énekét egészen betölti. Csak a kilenczedik ének első soraiban búcsúzik a költő a fejedelemtől, miután előbb annak leányát, Klementinát aposztrofálta.

— Károlyod, szép Klementina, — így Dante, — elbeszélte nékem a csalárd kijátszatást, mely sarjadékát éri,

... Carlo tuo, bella Clemenza,
... mi narro gl'inganni,
Che ricever dovea la sua semenza.

(Par. IX. 1—3.)

de lelkemre kötötte, hogy hallgassak s hagyjam nyugodtan gördülni az éveket. Csupán annyit árulhatok el, hogy igazságos könyek — pianto giusto — fogják kisérni veszteségteket...

[1] Il canto VIII del Paradiso letto da Luigi Rocca nella sala di Dante in Orsanmichele. Firenze, 1903. p. 24.

[2] Az utóbbi szavak a jövőre utalnak. Hibás tehát Szász Károly fordítása:

... sok rossz, mi történt
Nem történt voln'...

A paradicsom. Irta Dante Alighieri. Fordította s jegyzetekkel és magyarázattal kisérte Szász Károly. Budapest, 1909. 101. lap.

A világ itt lenn tényleg kevés ideig birta a híres arabverő franczia hős nevét viselő Martell Károlyt, a II. vagy Sánta Károly elsőszülöttjét. Mindössze huszonnégy éves volt, mikor 1295 augusztusának elején a Dél-Olaszországban dúló pestis kiragadta az élők sorából. Felesége, Habsburg Klementina, még ugyanabban az esztendőben követte a sírba ... Atyja révén a provence-i grófság és a nápolyi királyság nézett reá örökségül, sőt Sziczilia is az övé lett volna, ha 1282-ben a húsvét hétfői vecsernye alkalmával kitört zendülés, mikor Palermo a „mora"-t kiáltotta, a „tűz-szigeten" örökre véget nem vet az Anjou uralomnak.[1] Magyarország koronája ellenben Dante szerint már a homlokán tündökölt:

> Fulgeami già in fronte la corona
> Di quella terra che il Danubio riga
> Poi che le ripe tedesche abbandona.
>
> (Par. VIII. 64. sqq.)

Anyja ugyanis, V. István magyar király leánya, Mária, gyermektelen öcscsének, IV. vagy Kún Lászlónak 1290 július 10-én történt meggyilkoltatása után, III. Endre mellőzésével Szent István trónját magának követelte.

Mária királyné öröklési jogáról 1292 januárius 6-án fia javára lemondott. Tudjuk, hogy Martell Károly ekkor átvette az anyja által neki küldött uralkodói jelvényeket, arról azonban, hogy ünnepélyesen is megkoronáztatott volna, egyetlen hiteles oklevél sem tanuskodik, a Giovanni Villani állítása pedig, melynek értelmében a pápai legátus 1289 szeptember 8-án magyar királlyá koronázta volna, annál kevésbbé felelhet meg a valóságnak, mert IV. László 1289-ben még élt és uralkodott. (Istorie Fiorentine. Lib. VII. c. 134.)

[1] E la bella Trinacria . . .
— — — — — — —
Attesi avrebbe li suoi regi ancora,
Nati per me di *Carlo* edi *Ridolfo*.

(Par. VIII. 67, 71—2.)

Dante Martell Károly nagyatyjáról, I. Károlyról és apósáról, Habsburg Rudolfról, a két dinasztia-alapítóról tesz itten említést. Wenzel Gusztáv a *Carlo*-ban tévesen Károly Róbert magyar királyt gyanította. Lásd: Magyarország Dante, Petrarca és Boccaccio felfogása és munkái szerint. Katholikus Szemle. 1888. évf. 386. lap.

Villani hibás adatát a historikusok és dantisták nagy része változatlanul elfogadta. Legfeljebb az 1289 helyébe szúrtak 1290-et a IV. László halála évére való tekintettel. Velük szemközt okmányilag igazolható, hogy II. Károly csak 1292 áprilisától kezdette fiát királynak nevezni s hogy a herczeg pár hónappal még későbben csatolta magyar királyi czímét egyéb czímeihez.[1]

Akár megkoronáztatta magát különben Martell Károly, akár nem, tagadhatatlan, hogy 1292-től haláláig Itáliában őt tartották a törvényes magyar királynak. Dante tehát az általános olasz felfogást és a saját meggyőződését tolmácsolva mondatta vele, hogy homlokán tündökölt a magyar föld koronája, noha Martell Károly Magyarország határát soha át nem lépte s III. Endre mellett tulajdonképen csak mint trónkövetelő vagy mint czímzetes király szerepelt és szerepel hazánk történetében.

Egészen másként áll a dolog fiával, Carobertóval.

Károly Róbert, egyik legkiválóbb fejedelmünk, 1308-tól 1342-ig uralkodott. Mint Martell Károly közvetetlen sarjadéka első sorban ő az a *semenza*, kit nagyatyja és nagybátyja csalárdul kijátszottak, mikor az örökösödés rendjének fölforgatásával nápolyi trónjától elütötték. (Par. IX. 3.)

„Carolus (t. i. Károly Róbert) dolo et fraude fuit circumventus“, olvassuk ide vonatkozólag egy 1376-ban Nagy Lajos megbizásából készült emlékiratban.[2]

II. Károlynak 1309-ben bekövetkezett halálával a harmadszülött fiú és csalárd nagybátya ragadta magához a kormánypálczát. Carobertónak Magyarország ekkor tömérdek gondot és bajt okozott, nyugodtan fogadta tehát e hírt, de a nápolyi királyságra való igényét azért mindvégig fönntartotta.

A hőn szeretett Martell Károly családjának ilyetén megrövidítése Dantet annyira fölháborította, hogy miatta isteni büntetést helyezett kilátásba. Képzelt túlvilági útjának keltezéséhez, az 1300-ik évhez szigorúan ragaszkodik s azért

[1] Michelangelo Schipa: Carlo Martello. Archivio Storico per le Province Napolitane. Napoli, 1890. évf. 30. és kk. ll.

[2] Magyar Történelmi Tár. Budapest, 1877. XXIII. kötet. 55. lap.

fenyegetésének jóslat alakot ad, jóllehet a Paradiso írásakor már tudja, hogy a „pianto giusto“ Róbert elsőszülött fiának, Lajosnak halálával 1310-ben bekövetkezett.

Martell Károlynak Carobertón kívül még két gyermeke volt: Beatrix és Klementina. Az első János viennei gróf neje lett, míg az atyai nagyanyja által beczézett Klementinát 1315-ben X. Lajos franczia király vette feleségül.[1]

A dantisták egy elég tekintélyes csoportjával Szász Károly a Paradiso kilenczedik énekében aposztrofált bella Clemenza-t Martell Károly feleségének tartja.[2] Bizonyára helytelenül, mert a megszólítás élő vagy legalább is 1300-ban még élő Klementinához van intézve, ki nem lehetett más, mint Martell Károlynak Dante által talán személyesen is ismert kisebbik leánya, a későbbi franczia királyné.

De hát honnan a nagy Alighierinek Martell Károlylyal és családjával való ismeretsége? Honnan a lángoló szeretet, melylyel a költő a czímzetes magyar király iránt, ennek halála után még sok esztendő multával is viseltetik? Honnan, miből eredt közöttük az a bizalmas viszony, melynek halhatatlan emlékét a Paradiso nyolczadik éneke őrzi?

Oly kérdések, melyekre kimerítő választ kell adnunk.

A krónikások följegyezték, hogy midőn II. Károly hosszú távollét után 1294-ben feleségével Provence-ból Nápolyba készült visszatérni, meghagyta Martell Károlynak, hogy Firenzéig jöjjön eléje.

Atya és fiú majdnem egyidőben indultak: II. Károly Aixből, Martell Károly Nápolyból.

Villani szerint kétszáz aranysarkantyús vitéz, részben franczia, részben provence-i és olasz dalia volt a magyar király — rè d'Ungheria — kiséretében. Valamennyien egyforma skarlát-piros és sötét-zöld ruhába öltözötten, pazarul szerszámozott lovaikon, egyik mezejében aranyliliomos, a másikban vörös és fehér pólyás czímerükkel — con l'arme d'Ungheria — a legnyalkább dandárnak látszottak, melylyel

[1] „Ebbe educazione reale e le cure affettuose della nonna paterna, Maria d'Ungheria." M. Mandalari: Anecdoti di storia, bibliografia e critica. Catania, 1895. p. 210.

[2] A paradicsom, 108. lap.

valaha ifjú király dicsekedhetett. (Istorie Fiorentine. Lib. VIII. c. 13.)

A guelf érzelmű, gazdag és művelt Firenze elhatározta, hogy a guelf urakat fejedelmi pompával fogadja...

A szülőinél valamivel hamarább érkező Martell Károly elé díszküldöttség ment Sienáig.[1]

Bár nem bizonyítható Fraknói Vilmos állítása, mely szerint a huszonkilencz éves Dante ekkor már előkelő helyet foglalt volna szülővárosa kormányában,[2] azért meg vagyok győződve, hogy a jó családból való, katonaviselt, nyilvános szereplésre törekvő ifjú nem hiányzott a sienai küldöttségből.

Kétségtelen tehát, hogy Dante és Martell Károly Sienában látták egymást először s ott történt közöttük az a találkozás, melyet Óváry Lipót egyik akadémiai értekezése föltevés helyett szintén történeti valóságként emleget.[3]

Okunk van hinni, hogy a kellemes megjelenésű, szőke fürtös, vidám királyfi meleg rokonszenvet kellett az ifjú költőben. Talán érdeklődött dalai iránt, melyeket Toscanában szerte énekeltek, talán a Firenzébe vezető úton — 1294 márczius 2-án és 3-án — egyébként is kitüntette.[4]

Martell Károly nyolcz napig várt szülőire, kikkel még négy napig maradt Firenzében s aztán együtt távoztak. A czímzetes magyar király ekként egészben véve tizenkét napig volt Firenze vendége[5] s Todeschini e vendégeskedés idején

[1] Dino Compagni e la sua Cronica. Per Isidoro del Lungo. Firenze, 1879. II. pp. 503, 504.

[2] Mária, V. István magyar király leánya, nápolyi királyné. Budapesti Szemle. 1906. évf. CXXV. kötet. 332. és 333. lap.

[3] A magyar Anjouk eredete. Budapest, 1893. 35. lap.

[4] „Cum isto Dantes habuit Carolus Martellus certam familiaritatem, cum venisset semel Florentiam . . . quo tempore Dantes florebat in patria . . . ardens amore, vacans sonis et cantibus, uncis amoris promeruit gratiam istius juvenis Caroli." Benvenuti de Rambaldis de Imola: Comentum super Dantis Aldigherij Comoediam. Nunc primum integre in lucem editum. Curante Jacopo Lacaita. Florentiae, 1887. IV. pp. 484, 485.

[5] Szász Károly és egyik érdemes birálója (Papp József: Dante paradicsoma magyarul. Erdélyi Múzeum. Kolozsvár, 1900. évf. 391. lap), hibásan 1295-re teszik Martell Károly firenzei látogatását. Szász Károly továbbá a következőket irta: „az ifjú herczeg *húsz napig* időzött Firenzében, apjára várva, a ki a *két kisebb fiát* is magával hozta". (A paradicsom, 101. lap.) A húsz napot, mint

hozta össze először Danteval, még pedig történeti források hijján egy jól kieszelt novella keretében.

A vagyonos és előkelő Vieri de' Cerchi, — mondja a kiváló olasz kritikus, — a firenzei fiatalság színe-javának bevonásával nagyszabású bált rendezett az ifjú Anjou-herczeg tiszteletére.

A házigazda a szüneteket ének-számokkal kivánta kitölteni, fölkérte tehát Dantet, hogy írjon egy ballátát erre az alkalomra. Dante versét Casella megzenésítette s a tánczestélyen lantkisérettel elénekelte. (Purg. II. 112. sq.) A zene is, a szöveg is tetszett Martell Károlynak s megdicsérve az énekest, a költő felől tudakozódott. Messer Vieri ekkor Dantet a herczeg elé vezette . . .

Így képzelte el Dante és Martell Károly első találkozását Todeschini, kinek a sienai küldöttségről azonban még nem volt tudomása.[1]

A Sienában kötött ismeretségből a firenzei tizenkét napon kölcsönös szeretet, a barátságnak egy neme fejlődött ki Dante és Martell Károly között.[2] Föltehető, hogy Dante Firenzében járatos volt a zene- és költészetkedvelő királyfihoz, ki el-elbeszélgetett vele a fölszínen levő politikai kérdésekről, irodalomról és művészetről, a magyarországi viszonyokról, a jövőt illető terveiről s megnyerő közlékenységgel tárva eléje szeretetének lombjait, gyümölcsöket is helyezett számára kilátásba:

Assai m'amasti, ed avesti bene onde;
Chè, s'io fossi giú stato, io ti mostrava
Di mio amor più oltre che le fronde.

(Par. VIII. 55. sqq.)

látuk, tizenkettőre kell leszállítanunk s ezenkívül nem szabad feledni, hogy II. Károly nem is két, hanem három kisebb fia: Lajos, Róbert és János, 1288-tól 1295-ig kezesekül Arragoniában voltak II. Jakab királynál. Atyjuk 1295 végén váltotta ki őket, 1294-ben tehát még nem lehettek vele Firenzében.

[1] Giuseppe Todeschini: Scritti su Dante. Vicenza, 1872. I. p. 191. sqq.

[2] Az önmagát elég sűrűn czáfolgató Scartazzini egy ízben azt mondotta, hogy a barátságot bele kell erőszakolni a Paradiso nyolczadik énekének 55. és következő soraiba, hogy onnét kiolvashassuk, de az *una spezie di amicizia* kifejezést később azért ő is használta. — Dante-Handbuch. Leipzig, 1892. 84. lap és Enciclopedia dantesca. Milano, 1896. I. p. 325.

Vajjon nem igérte-e, hogy magával hozza hazánkba, ha majd királyi székét elfoglalhatja? Meglehet s őszintén szólva szivesen vagyok egy nézeten Gárdonyi Gézával, a ki szerint „Dante Magyarországba el akart jönni“,[1] noha a derék regényiró ebbeli állítását semmivel sem tudnám igazolni.

Hogy Dante 1294 végén, — esetleg mint Martell Károly vendége, — Nápolyban mulatott s ott V. Celestin pápát[2] és Martell Károly gyermekeit, különösen pedig a kis Klementinát látta, hasonlóan hiszem és vallom, jóllehet a Dante-kutatás e nehéz kérdésében is nem a bizonyosság, hanem csak a valószínűség ösvényén tapogatózom.[3]

Martell Károly a következő esztendőben már meghalt, de Dante a vele töltött órák emlékét utolsó lehelletéig drága ereklyeként őrizte. A sorstól megtépett poéta kivált hajlott korában gondolhatott gyakran fejedelmi barátjára, az ifjú herczegre, kinek fényalakját végül a Paradiso bűvös látományai között ünnepelte.[4]

Jellemző ránézve, hogy az a bensőséges szeretet, melylyel Martell Károly és gyermekei iránt viseltetett, szívét az atyával, nagyatyával és testvéröcscsel szemközt nem volt képes lágyabb érzelmekre hangolni. A hol tehette főképen az atyáról nyilatkozott kérlelhetetlen szigorúsággal s szerencséje volt II. Károlynak, hogy 1300-ban még élt, mert máskülönben ma okvetetlenül az Inferno valamelyik alsó körében kinlódhatna. Azért így is eléggé megbélyegzi, midőn arczába vágja, hogy leányát hitvány kalózmódra pénzért eladta:[5]

[1] A pokol. Irta: Dante Alighieri. Fordította: Gárdonyi Géza, Budapest, 1896. 8. lap.

[2] Vidi e *conobbi* l'ombra di colui
Che fece per viltà lo gran rifiuto.

(Inf. III. 59—60.)

[3] „L'andata di Dante in Napoli è uno dei problemi più attraenti ma difficili della critica dantesca.“ Nicola Zingarelli: Dante. Milano, 1905. p. 141.

[4] Martell Károly az egyetlen személyes jóbarát — the only personal friend — mondja E. Moore, kit Dante Paradiso-jában szentté avatott. Studies in Dante. Second series. Oxford, 1899. p. 287.

[5] Kényszerítette, hogy a gazdag és vén Este-i Azzo-hoz menjen feleségül.

Veggio vender sua figlia, e pattegiarne,
Come fanno i corsar dell'altre schiave.
(Purg. XX. 80 sq.)

s midőn jeruzsálemi királyi czímére való tekintettel fitymálóan Jeruzsálem sántájának nevezi, kinek minden egyes (I.) jó cselekedetére ezer (M.) gonoszság esik:

Vedrassi al Ciotto di Jerusalemme
Segnata con un I la sua bontate,
Quando il contrario segnerà un emme.
(Par. XIX. 127. sqq.)

Sőt tudományos műveiben, a Convivio-ban (Lib. IV. c. 6.) és a De vulgari eloquentia-ban (Lib. I. c. 12.) is talált egy-egy erős jelzőt, melylyel az utókor előtt kipellengérezte.

A nagyatyát szelídebb elbánásban részesítette, noha bűnei a Sánta Károlyéinál nem voltak kevésbbé szörnyűségesek. Lelkén száradt egyebek között az utolsó Hohenstaufennak, Konradinnak lefejeztetése (Purg. XX. 68.) és Dante szerint Aquinói Szent Tamás megmérgeztetése (Purg. XX. 69.), de mert halála előtt gyónt és áldozott, tehát Istennel kibékült, az egyház tanitásának zsinórmértékét követő keresztény költő őt a purgatóriumban vezekelteti, honnét idővel megtisztultan a mennybe fog szállani.

Ez az I. Károly, Szent Lajos franczia király testvéröcscse és a toulouse-i Szent Lajos nagyatyja, özvegységében Boldog Margitunknak, a IV. Béla leányának kezére pályázott, minthogy azonban a szentéletű apáczától kosarat kapott,[1] Károly fiát V. István leányával, Máriával, saját Izabella nevű leányát pedig Kún Lászlóval házasítva össze, az Árpád- és Anjou-ház között megvetette alapját annak a vérségi kapcsolatnak, mely később dédunokáját, Károly Róbertet a magyar trónra juttatta.

Gyönyörü völgy van a purgatórium hegyének oldalában. Édes alkony-órán ott énekli a nagyorrú — nasuto — I. Károly a vaskos membruto — III. Péter szicziliai király-

[1] A jámbor szűz már elébb II. Otakár cseh király házassági ajánlatát is visszautasította. Tévedett Horn Emil, Boldog Margit legújabb életrajzírója, mikor I. Károlyt Szent Lajos unokaöcscsének, — neveu, — mondotta. La bienheureuse Marguerite de Hongrie. Paris, 1908. p. 22.

lyal, I. Jakab arragon királynak és Jolantának, a II. Endre magyar király leányának fiával — ádáz vetélytársával a bánatosan szép Salve Regina-t. (Purg. VII. 112. sqq.)

A bölcsnek nevezett Róbert királyról bátyja, Martell Károly maga hangoztatja, hogy fösvény (Par. VIII. 82.) és inkább papnak kellene lennie, semmint királynak. (Par. VIII. 145. sqq.)

Mindebből nyilvánvaló, hogy költőnk Martell Károlyért a fölfelé menő és oldalági Anjou-rokonság vétkeit sem elnézni, sem megbocsátani nem tudta, sőt úgy tünik föl, mondja Th. Hodgkin, mintha a fiúval szemközt tanusított gyöngédséggel az atya iránt érzett gyűlöletnek nagyobb nyomatékot kívánt volna adni.[1]

Térjünk át azonban a Divina Commedia ama másik, gyakorta idézett passzusára, mely immár nem csupán körülírással említi, hanem egyenesen nevén szólítja hazánkat.

A Paradiso tizenkilenczedik énekében van e ránk nézve fontos kitétel, ott a hol Dante a Jupiter bolygó igazságot szerető üdvözültjeivel, illetve az azoknak lelkeiből összeverődött Sas-madárral beszélget.

Az imperiális Sas, némely előzmények után, földrajzi és kortörténeti szemlét tart Európa fölött s részben az 1300-ik évi állapotokat ismertetve, részben jóslatok alakjában oly eseményekre czélozva, melyek az illető ének tollbamondásáig bekövetkeztek, — az egyes országok igazságtalan és gonosz erkölcsű uralkodóit birálja.

Keresztény voltuk daczára annyira elfajult királyokat vonultat föl sorjában, hogy róluk még a pogány is kárhoztató ítéletet lesz kénytelen mondani a végső számadás napján, mikor előhozzák a nagy könyvet, melybe az emberek cselekedetei kivétel nélkül föl vannak jegyezve. (Par. XIX. 100. sqq.)

Akkor majd, — mondja, — olvasható lesz Albert király viselt dolgai között Csehország elpusztítása, mely nemsokára mozgásba hozza az élet könyvét vezető égi hatalom iró-készségét:

[1] Charles Martell. Dante Society Lectures. London, 1904. p. 157.

La si vedrà tra l'opere d'Alberto
Quella che tosto moverà la penna,
Per che il regno di Praga fia deserto.[1]
(Par. XIX. 115. sqq.)

Föltárul a franczia Szép Fülöp pénzhamisítása, az angol és skót király gőgje, kicsapongása és elpuhult élete a spanyol IV. Ferdinándnak, nemkülönben a Csehnek, ki sohasem ismert s nem is akart ismerni becsületet:

Vedrassi la lussuria e il viver molle
Di quel di Spagna, e di quel die Buemme,
Che mai valor non conobbe, nè volle.[2]
(Par. XIX. 124. sqq.)

Láthatók lesznek II. Károlynak bűnei, a sziczíliai II. Frigyesnek fösvénysége és silánysága, a Don Giacomo

[1] Vonatkozás Albertnek 1304-ik évi csehországi betörésére, melyben magyar csapatok is részt vettek. Dante a dátumra való tekintettel jóslat formát használt s azért ismét helytelen Szász Károly fordítása:

Ott mind az Albert tetteivel egyben
Olvasni fogják azt, a mitől Prága
Országa rom, mitől a toll megrebben.
A paradicsom, 236. lap.

[2] Az itt említett „Buemme" II. (IV.) Venczel cseh király, a II. Otakárnak és IV. Béla magyar király Kunigunda nevű unokájának gyermeke. III. Endre halála után őseink elsőbben neki kinálták föl a koronát, ő azonban maga helyett hasonló nevű fiát, III. (V.) Venczelt ajánlotta királyul a magyaroknak. Dante már a Purgatoriumban azt mondotta felőle, hogy renyhe, kicsapongó s hogy atyja pólyás korában többet ért, mint ő szakállasan:

Ottacchero . . . nelle fasce
Fu meglio assai che Vincislao suo figlio
Barbuto, cui lussuria ed ozio pasce.
(VII. 100. sqq.)

Egyes régibb historikusok őt jóságosnak, szentéletünek, jeles uralkodónak nevezték, a mi aztán a Divina Commedia némely magyarázóját megtévesztette, s akadtak, kik Dantet miatta igazságtalansággal vádolták. Még Witte is azt mondotta, hogy IV. Venczelről hangoztatott ítélete igazságtalannak látszik: „Dies Urtheil über Wenzeslaus IV. scheint kaum gerecht". (Dante Alighieri's Göttliche Komödie. Übersetzt von Karl Witte. Dritte Ausgabe. Berlin, 1876. II. 154.) Palacky és Huber azonban Dantenak adnak igazat s a mértéktelen érzéki élvezetek által idő előtt kimerített és tönkretett II. Venczelt jelentéktelen személyiségnek mondják. (Geschichte von Böhmen. Von Franz Palacky. Prag, 1886. II., 364. és Huber Alfonz: Ausztria története. Budapest, 1901. II. 31. és 82. lap.) II. Venczel Scartazzini szerint Budán halt meg. (Enciclopedia dantesca II. p. 2139.), a mi azonban ellenkezik a történelmi igazsággal.

majorkai és II. Jakab arragoniai király piszkos üzelmei.[1] A maguk valóságában ismerik meg majd a portugál és norvég királyt, a szerbbel együtt, ki Velencze pénzének kárát vallotta:

> . . . quel di Rascia
> Che mal ha visto il conio di Vinegia.[2]
>
> (Par. XIX. 140. sq.)

Itt kerül aztán szóba Magyarország, melynek Dante jóakaratúlag boldogságot helyez kilátásba, ha nem hagyja magát tovább tévutra vezetni:

[1] II. Jakab arragoniai, valamint a kissé előbb megnevezett szicziliai király Martell Károly hugait: Blankát és Eleanort bírták feleségül.

[2] Dante rácz vagy szerb királyát II. Uros Istvánnak, másképen Milutinnak hívták s 1275-től 1321-ig uralkodott. Paget Toynbee azt mondja róla, hogy Erzsébetet, III. Endre magyar király leányát és III. (V.) Venczel özvegyét bírta feleségül. (A dictionary of proper names and notable matters in the Works of Dante. Oxford, 1898. p. 460) A tudós angol dantista azonban tévedett, mert Erzsébet, III. Venczelnek nem özvegye, hanem csak galádul elhagyott menyasszonya, — mindvégig hajadon maradt s mint apácza fejezte be életét Svájczban, a thössi kolostorban. Milutin bátyja, Dragutin István volt rokonságban a magyar királyi családdal, amennyiben neje, Katalin, V. Istvánnak volt idősebb leánya.

A Divina Commedia fordítói és magyarázói II. Uros Istvánt majdnem egyértelműen pénzhamisítóként szokták föltüntetni. Jó magam nem vagyok velük egy véleményen. Mert igaz ugyan, hogy II. Uros István ezüst garasait velenczei mintára verette, a velenczeieknél valamivel csekélyebb súlylyal és ezüst tartalommal, de — bár hasonlított a kettő egymáshoz, — a szerb garas verete és körirata lényegesen különbözött a velenczeitől. A velenczei köztársaság mégis szükségesnek tartotta, hogy védelmezze teljes súlyú metapanjait a rácz garasokkal szemben, melyeket a furfangos olasz kereskedők és bankárok előnyösen tudtak értékesiteni a maguk hasznára. A szerb érmeket időnkint kiszedette tehát a forgalomból és összetörette. II. Uros István mal ha visto, vagyis ennek valamiképen kárát láthatta. A pénzhamisitás szándékát azért nem szükséges reá fogni. Voltak egyéb bűnei elég nagy számmal! — Meg aztán, ha II. Uros Istvánt pénzhamisítással vádolnánk, ugyanazt kellene tennünk Károly Róberttel, a ki Szerbia számára 1319-ben veretett garasain szintén a velenczei mintát használta. Károly Róbert pénzének előlapján Krisztus van ábrázolva, mint a velenczei metapanokon, de jobb és bal felén az anjou liliommal. Hátlapján a velenczei Szent Márk képe helyén Szent István első vértanú, Szerbia pátrónusa s a doge helyén Károly Róbert alakja látható. Körirata: KAROLV S. STEFAN. E pénzről Zanetti tizennyolczadik századbeli olasz numizmatikus a következőket írta: „Numus ex argento et pondere et specie parum a Venetis distat. Metallum excipe longe pejoris notae". — Luczenbacher János: A szerb zsupánok, királyok és czárok pénzei. Budán, 1843. 42. és 43. lap.

O beata Ungaria, se non si lascia
Più malmenare! . . .

(Par. XIX. 142. sq.)

Navarrának is boldogságot igér, ha hegyei mögött védekezik az idegen uralom ellen.

Mielőtt tovább mennénk, jöjjünk tisztába a hazánkra vonatkozó idézet tökéletes egyenértékével.

Kétség csak a malmenare-hoz férhet. Blanc híres Vocabolario dantesco-ja maltraiter-vel, misshandeln-el adja vissza értelmét.[1] S valóban, a franczia, német és angol fordítók Blanc után többnyire ezt a szót használják.

Szász Károly habozott. „A világirodalom nagy époszai" czímű művében (Budapest, 1882. II. 369. lap.) még kétféle fordítással próbálkozott. Az egyikkel így:

Óh boldog Magyarország, csak ne hagyja
Magát zsarolni többé!

s a másikkal:

Boldog Magyarhon, csak magát ne hagyja
Tévutra vinni többé!

Ugyanakkor megjegyezte, hogy Philalethes az első értelmezést fogadta el, de ő a második mellé szegődik. A paradicsom fordításának végleges szövegezésénél 1899-ben mégis az elsőt követte ebben az alakban:

Óh boldog Magyarország csak ne engedd
Gyötörtetni már magad'![2]

Véleményem szerint Szász Károly az első alkalommal találta fején a szöget. Az egyébként gyötörni, rosszul bánni, zsarolni, rosszul kormányozni jelentéssel is bíró malmenare-t itt határozottan tévútra vinni, tévútra- vagy félrevezetni szóval kell fordítani, a hogy Szécsen Antal gróf,[3] Ipolyi Arnold,[4]

[1] Vocabolario dantesco ou Dictionnaire critique et raisonné de la Divine Comédie de Dante Alighieri par L. G. Blanc. Leipsic, 1852. p. 303.

[2] A paradicsom, 239. lap.

[3] Tanulmányok. Budapest, 1881. 331. lap.

[4] A magyar szent korona és a koronázási jelvények története és műleírása. Budapest, 1886. 45. lap.

Csicsáky Imre,[1] Fraknói Vilmos,[2] Kenedi Géza[3] és Papp József[4] tették.

A Divina Commedia *Ottimo* név alatt ismeretes egyik legrégibb kommentára azt mondja, hogy Dante a magyaroknak továbbra is boldogságot igér, ha megmaradnak abban az állapotban, melyben III. Endre alatt voltak, a ki nem gyötörte őket és külömb uralkodó volt elődeinél. E szerint az *O beata Ungaria* egyrészt a III. Endre dicséretét, másrészt a IV. László és V. István megrovását tartalmazná.[5]

Philalethes szintén e magyarázat felé hajlik, de se neki, se az Ottimo-nak nincsen igaza.[6]

A folytonos zavarokkal, belviszálylyal és lázadással küzdő Magyarországot Dante 1300 táján nem tartotta, nem tarthatta boldognak. Többet mondok: a jóindulatú, de tehetetlen III. Endrét nem tartotta törvényes királynak s éppen azért a boldogságot csak akkorra jósolta hazánknak, ha majd nem lesz félrevezetve sem a bitorló Velenczei Endrétől, sem a Cseh Venczeltől, sem a Bajor Ottótól, hanem Martell Károly fia és örököse, Károly Róbert ül trónján, kit az egyenes úton, becsületesen megillet.[7]

Költőnkre nézve ugyanis a magyar trónöröklés kér-

[1] Alighieri Dante Divina Commedia művének III. része. A paradicsom. (Il paradiso.) Fordította Csicsáky Imre. Temesvárott, 1887. 48. lap.

[2] Petrarca és Nagy Lajos. Budapest, 1900. 3. lap.

[3] Dante nyomai. Fiumei Szemle. 1903. évf. 5. szám.

[4] Dante. A paradicsom. A Divina Commedia harmadik része. Prózába átírta és magyarázta Cs. Papp József. Kolozsvár, 1909. 116. lap.

[5] „E qui riprende la sozza e laida vita delli re d'Ungheria passati infino a Andrias; la cui vita impero l'Ungheri lodarono, e la morte piansero, che respettivamente alli altri era più civile e politica. E pero dice: se li Ungheri si possono conservare in questa che sono, beati loro". — L' Ottimo Commento della Divina Commedia. Testo inedito d'un contemporaneo di Dante. Pisa, 1829. III. p. 446.

[6] Dante Alighieri's Göttliche Comödie. Metrisch übertragen und mit kritischen und historischen Erläuterungen versehen von Philalethes. Dritte Ausgabe. Leipzig, 1887. III. 283.

[7] Radó Antal szerint az O beata Ungaria-nak ily értelmezést kell adni: Óh boldog Magyarország (értsd: Magyarország is boldog lesz), ha többé nem engedi, hogy oly csúful bánjanak vele. Tóth Béla: Szájrul-szájra. Budapest, 1895. 303. lap.

désében Martell Károlynak és Mária nápolyi királynénak felfogása volt irányadó, ők pedig III. Endrét annál kevésbbé ismerték el igazi Árpád-ivadéknak s így jogos uralkodónak, mert tudták, hogy annak idején IV. Béla már Endre atyját, Posthumus Istvánt, a II. Endre harmadik feleségének, Este-i Beatrixnek[1] gyermekét kirekesztette az Árpádház tagjainak sorából,[2] s hogy V. István sem nevezte őt soha atyafiának, hanem az estei őrgróf unokájának.[3]

Szerintük tehát és így Dante szerint is III. Endre Magyarország *félrevezetésével* jutott királyi trónjához . . .[4]

Az *O beata Ungaria* helyes értelmezésénél figyelembe veendő másik körülmény abban rejlik, hogy Dante e szavak írásakor már megbizonyosodhatott Károly Róbert áldásos kormányzásáról és Magyarország boldogulásáról, szóval nem kellett félnie, hogy hamis profecziát talál adni a Jupiter planéta üdvözültjeinek szájába.

A Magyarországnak Navarrával való egymás mellé állításából, melyet Szász Károly rossz fordításával kiélezett,[5] egyáltalában nem következik, hogy Dante hazánkat az Anjouk mellőzésével nemzeti királyok által kivánta boldogíttatni, mint a hogy Philalethes sejdítette, mert ha gyűlölte is II. Károlyt és Róbertet, viszont tudjuk, mennyire szerette Martell Károlyt és maradékait.[6]

[1] Ez a mostoha fia, IV. Béla által házasságtöréssel vádolt Beatrix I. Aldobrandino estei őrgrófnak volt a leánya s nagynénje a szőke Obizzo-nak, — biondo Opizzo, — kit Dante poklában a zsarnokok között említ. (Inf. XII. 111.)

[2] Az Árpádok családi története. Irta Dr. Wertner Mór. Nagybecskereken, 1892. 546. lap.

[3] B. Nyáry Albert: Posthumus István az utolsó Árpád király atyja. Századok. 1869. évf. 395. lap.

[4] Legyen szabad megjegyezni, hogy III. Endre velenczei nevelője: Marco da Saliceto, — mint legutóbb Emilio Orioli kimutatta, — alighanem azonos személy a Purgatorio XVI. énekének Marco Lombardojával. Lásd: A bolognai Marco da Saliceto, az utolsó Árpád nevelője. Századok. 1910. 789—801. lap.

[5] Szász Károly a *ciascun* szót a Par. XIX. énekének 145. sorában *mind-kettőjük*-kel fordította, holott az itt *mindenki*-t jelent, vagyis nem csupán Magyarországot és Navarrát. A paradicsom, 240. lap.

[6] A magyar Anjouk és a Dante neve között levő kapcsolatot elmésen tünteti föl P. Zambra egy kis rajzzal, mely a Giotto-féle Dante-arczképet a Nagy Lajos mária-czelli Madonna-képének keretébe foglalja. Conferenze su i canti VIII e IX del Paradiso di Dante. Fiume, 1899. p. III.

A Paradiso tizenkilenczedik éneke kétségkívül Ravennában készült, hol Dante a magyarországi eseményekről mindig frissiben lehetett értesülve.[1]

Az exarchák városa a Szent István alapította hospiczium révén századok óta élénk forgalmú összekötő kapocs volt hazánk és Róma között. Folyton jártak-keltek benne az átutazó magyar követek és zarándokok, kikkel Dante gyakran társaloghatott és némi fölületességgel magyar beszédjüket is megfigyelhette.[2]

Karácsonyi János írja, hogy midőn Szent István Asrikot a királyi czím megszerzése végett II. Szilveszterhez küldötte, a pápa éppen Ravennában tartózkodott.[3]

II. Endre 1233-ban látogatott el Ravennában s fiáról, a Posthumus Istvánról köztudomású, hogy első házassága által a ravennai törzsökös Traversara nemzetséggel került rokonságba.

Dante Commediá-jában kétszer hozza szóba a Traversarákat.

— Hol a jó Traversaro Péter? — kérdi elsőbben:

Ov' è il buon . . .
Pier Traversaro? . . .

(Purg. XIV. 97. sq.)

hogy pár sorral odébb már az egész Traversara-ház pusztulása fölött sajnálkozzék. (Purg. XIV. 107.)

Scartazzini és a kommentátorok nagy többsége azt mondja, hogy a Dante jó Traversaro Péter-e egyik leányát István magyar királynak adta feleségül, „diede una figlia

[1] „Le cronache d'Ungheria dovevano esser note in Italia e specialmente sulle sponde dell'Adria ov'ebbe Dante l'ultimo rifugio". Guido Bigoni: Il. perchè d'una croce obliqua e di certi versi danteschi. Giornale storico e letterario della Liguria. Spezia. 1901. évf. II. kötet 454. lap.

[2] Dante a magyar nyelvet a szlávval, némettel (felnémet), szásszal (alnémet) és angollal egy nyelvcsaládba utalja! De vulgari eloquentia Lib. I. c. 8. — Ugyanazon a helyen még egyszer említi Magyarországot, mint határt, melytől keletre ismét más családhoz tartozó nyelvet beszélnek: „A finibus Ungarorum versus orientem aliud (idioma) occupavit totum quod ab inde vocatur Europa, nec non ulterius est protractum".

[3] Magyarország egyháztörténete főbb vonásaiban 970-től 1900-ig. Nagy-Várad, 1906. 5. lap. — Továbbá: A magyar szent korona küldése. Katholikus Szemle. 1910. 357. lap.

in moglie a Stefano re d'Ungheria".[1] Szász Károly V. Istvánban jelöli meg Scartazzini magyar királyát,[2] mi annál súlyosabb tévedés, mert Pier Traversaro mint nyolczvan éves aggastyán már 1226-ban meghalt, V. István pedig, a Kún Erzsébet férje, csak 1239-ben született.

Pier Traversaro még az 1236-ban született Posthumus Istvánhoz sem adhatta nőül leányát, sőt Paolo Traversaro gyermeke sem lehetett az utóbbi felesége, mint a hogy Pauler Gyula állította,[3] hanem a Vilmosé, a buon Piero unokájáé.[4]

Vilmos ez egyetlen leányát Traversaria-nak hívták.[5] Házasságon kívül született gyermek volt s ugyanaz a IV. Incze pápa törvényesítette, a ki Posthumus Istvánt is elismerte II. Endre fiának. Traversaria előbb Tommaso da Fogliano-hoz ment nőül s mikor özvegységre jutott, vette el 1236-ban az utószülött István, ki a Traversara-lány kora halála után kelt össze Velenczében Morosini Tomasinával, a III. Endre király anyjával.[6]

A Traversaráknak 1292-ben Vilmossal, a Posthumus István apósával magva szakadt. Dante idejében már csak néhány nő élt a családból s ezek is apáczák voltak a ravennai Klarissza-kolostorban, — „tutti monache nel convento di Santa Chiara".[7]

Hátra van, hogy röviden megemlékezzünk még néhány névről, melyek hazai történetünkben és a Dante műveiben egyaránt előfordulnak.

[1] La Divina Commedia. Leipzig, 1875. II. p. 248.

[2] A purgatorium. Irta Dante Alighieri. Fordította, bevezette s jegyzetekkel kisérte Szász Károly. Budapest, 1891. 221. lap.

[3] A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt. Budapest, 1899. II. 285. lap.

[4] Ferdinando Arrivabene: Il secolo di Dante. Commento storico. Udine, 1827. p. 282.

[5] . . . „duxit uxorem *Traversariam*, filiam Guglielmi . . ." Delle antichità Estensi ed Italiane. Trattato di Lodovico Antonio Muratori. Modena, 1717. I. p. 422.

[6] T. Casini: Dante e la Romagna. Giornale dantesco. 1894. évf. 121. lap.

[7] Corrado Ricci: L'ultimo rifugio di Dante Alighieri, Milano, 1891. p. 122.

Ilyen név mindjárt az Attiláé, kit költőnk a pokol vérfürdőjének zsarnokai között látott:

La divina giustizia di qua punge
Quell' Attila che fu flagello in terra.
(Inf. XII. 133. sq.)

Másutt olasz krónikások után tévesen neki tulajdonította Firenze lerombolását:

Sopra il cener che d'Attila rimase.
(Inf. XIII. 149.)

. . . A Purgatorio ama pompázó színekkel festett völgyében, hol elébb I. Károly és III. Péter királyokkal találkoztunk, a legfőbb helyet Habsburg Rudolf foglalja el, ki elmulasztotta meggyógyítani Itália halálos sebeit:

Colui che più sied' alto, e fa sembianti
D'aver negletto ciò che far dovea,
E che non move bocca agli altrui canti,
Ridolfo imperador fu, che potea
Sanar le piaghe ch'hanno Italia morta.
(Purg. VII. 91. sqq.)

Ő nem énekel a többi vezeklővel s egy másik árny, a Dante által nagyrabecsült II. Otakár cseh király vigasztalja. A két földi ellenség itt jóbarát s feledve a Morvamezei ütközet (1278. aug. 26.), melyben Habsburg Rudolf a magyarok segítségével a cseheket legyőzte és II. Otakár életét vesztette . . .

Az üdvösségre kiszemelt lelkek tiszta látásával olvasnak a jövőben. Rudolf előtt föltünik Albert fiának gyászos végzete s Otakár előtt sem titok, hogy unokája, III. (V.) Venczel magyar, később cseh király a Premyslidák utolsó hajtása, mily nyomorultul fog elpusztulni . . . Azért mégis ő vigasztalja császári nászát.[1]

Albert király, ki IV. László után mint magyar trónkövetelő lépett fel, 1300-ban életben volt s azért neki nem is jutott szerep Dante túlvilágában. A költő mindamellett korholja s szemére hányja, hogy Itália bajait nem orvosolta.

[1] A Morva-mezei csata után Habsburg Rudolf Judit nevű leányát II. (IV.) Venczelnek, II. Otakár fiának adta feleségül.

Jövel, mondja, lásd Rómádat, mely egyedül való özvegységében sir s éjjel-nappal tégedet kiált:

Veni a veder la tua Roma che piagne,
Vedova e sola, e dì e notte chiama:
Cesare mio, perchè non m'accompagne?
(Purg. VI. 112. sqq.)

A német Albert — Alberto tedesco — azonban már nem élt, mikor Dante e sorokat írta. Vérére szállott az az igazságos, új és nyilvánvaló ítélet, melylyel a költő fiktiv jóslatában megfenyegette:

Giusto giudizio dalle stelle caggia
Sopra il tuo sangue, e sia nuovo ed aperto,
Tal che il tuo successor temenza n'aggia.
(Purg. VI. 100. sqq.)

Saját unokaöcscse, a Parricida János gyilkolta meg 1308 május 1-én. Dante a Convivio-ban is megemlékezik róla, de mert nem ment Rómába, hogy magát megkoronáztassa, atyjával együtt vonakodik őt a császárok közé sorozni. (Lib. IV. c. 3.)

Albert Ágnes nevű leánya az utolsó Árpádnak, III. Endre magyar királynak volt második felesége. A jó asszonyka férje halála után életének nagy részét teljes visszavonultságban egy svájczi kolostorban töltötte. Hitbére czimén tekintélyes évi jövedelmet húzott hazánkból s mikor Katalin hugát a több gyermekes, özvegy VII. vagy Luxemburgi Henrik eljegyezte, a kelengye költségeit ő vállalta magára.[1]

Katalin vőlegénye, az *alto Enrico*, volt a számüzött Dante bizodalma, kitől Firenzébe való visszatérését is reménylette. Leveleiben második Mózesnek — alius Moysen — (Ep. V.), a világ vigaszának, mundi solatium (u. o.), győzedelmesnek, Isten szolgájának, delirantis Hesperiae domitor-nak (Ep. VI.), szentséges triumfatornak (Ep. VII.) nevezi s a paradicsom legmagasabb körében, a Boldogságos Szűz és Beatrice közvetlen közelében jelöl számára helyet. (Par. XXX. 133. sqq.)

[1] Habsburgi Ágnes magyar királyné és Erzsébet herczegasszony az Árpádház utolsó sarja. Írta Pór Antal. Budapest, 1888. 28. lap.

A fiatal menyasszony már útban volt Itália felé, mikor hírűl vette, hogy VII. Henrik Buonconvento-ban 1313 augusztus 24-én hirtelen meghalt...

Porai a pisai Campo Santo egyik szarkofagjában nyugosznak...

Így sorvadtak el csirájukban Dante reménységei: Martell Károly után VII. Henrik. Az utóbbi árván maradt kisebbik leányát, Beatrixet, 1318-ban az előbbi fia, Károly Róbert magyar király vette feleségül.

Nem folytatom tovább. A ki az aprólékoskodásban túl akar tenni rajtam, esetleg még több érintkezési pontot is talál Magyarország története és az olasz költő művei között.[1] A nevezetesebbekről elszámoltam s igénytelen jegyzeteim fonalán talán sikerült néhány töredékes idézettel dokumentálnom, mennyire nem ismert Dante ítéleteiben kiméletet. Hazánk iránt mégis mintha bizonyos szerető gyöngédséggel viseltetett volna! Ő, a ki a firenzeieket egy ízben világtalanoknak — orbi — (Inf. XV. 67.), máskor barmoknak — bestie — (Inf. XV. 73.) nevezte; ki Pistoiaról azt írta, hogy vadállatok barlangja (Inf. XXIV. 126.), Pisa-ról, hogy Itália gyalázata (Inf. XXXIII. 79. sq.), Genováról, hogy minden gonoszságnak és erkölcstelenségnek fészke (Inf. XXXIII. 151.); a ki a francziákat hiúsággal vádolta (Inf. XXIX. 121. sqq.) s a németeket iszákossággal (Inf. XVII. 21.), hazánkról egy mélabús sóhajtás kapcsán csak azt mondja, hogy boldog lesz, ha a jövőben nem hagyja magát tévútra vezettetni, se non si lascià più malmenare.

[1] Boccaccio után Dante régi életrajzírói közül Filippo Villani, Domenico Bandini, Giovanni da Serravalle, Gianozzo Manetti, Cristoforo Landino, Lodovico Dolce, Jacopo Corbinelli, Papirio Masson és Marcantonio Nicoletti egybehangzóan állítják, hogy költőnk ősei a híres római Frangepani családból eredtek, melynek egyik ága Magyarország történetében nevezetes szerepet játszott. (La vita di Dante, Petrarca e Boccaccio scritte fino al secolo decimosesto. Raccolte dal Angelo Solerti. Milano, 1904. pp. 12, 83, 91, 96, 115, 186, 210, 214, 217, 222.) — Dante maga a Frangepaniakat műveiben egy szóval sem említi s különben is Boccacciónak költőnk származására vonatkozó ez adatát a történelmi kritika már jó ideje megczáfolta.

IV.

DANTE ISMERETÉNEK ELSŐ NYOMAI HAZÁNKBAN.

Valószinű, hogy a *Divina Commedia* egy része már Dante életében közkézen forgott. A *Purgatorio*-t talán inkább a jóbarátok és protektorok olvasták, míg az *Inferno*-ról a nagyközönség is tudomást szerzett. A teljes munka azonban, főként pedig a *Paradiso* végső tizenhárom éneke csak a költő halála után került nyilvánosságra.

Az eredeti kéziratot, vagy az arról készített első kópiát Dante fia, Jacopo Alighieri, az éppen Bolognában kapitánykodó Guido Novello da Polentának ajándékozta.[1] Ilyképen a könyvmásolóktól és könyvkereskedőktől hemzsegő tudós Bolognában, szóval az arra legalkalmatosabb helyen fejeződött be a „poema sacro“ publikácziója.

Elképzelhető, hogy Dante könyve mindjárt eleinte kapós munka lehetett. Hisz a benne szereplők rokonai és ismerősei közül még sokan voltak életben, sőt éltek olyanok is, kiket költőnk trilogiájában egy vagy más szempontból név szerint megemlegetett.

Hogy a tizennegyedik század folyamán Dante híre eljutott-e és mint jutott el Magyarországba, arról egyetlen adatunk sincsen. Mindenesetre föltehető, hogy Károly Róbert királyunkat érdekelték a firenzei szellem-óriásnak atyjáról írott sorai s Nagy Lajos sem volt közönyös az Anjou és és Habsburg ősök magasztalását vagy becsmérlését illetőleg.[2]

[1] Studi e polemiche dantesche di Olindo Guerrini e Corrado Ricci. Bologna, 1880. p. 126.

[2] Johann von Neumarkt, IV. Károly császár kanczellárja, az első német, kiről kimutatták, hogy könyvei között a Commedia egy példányát őrizte, Nagy Lajossal és családjával éveken át tartó összeköttetésben állott. — Karl Wenck :

Meg aztán csodálkoznunk kellene, ha az olaszországi főiskolákon tanuló annyi magyar ifjú közül a Dante nevét egyik sem hallotta, műveit nem olvasta s legalább ismeretüket hazájába magával nem hozta volna.

A bolognai egyetemen 1316—17-ben a zalavármegyei születésü Dörögdi Miklós nyitrai főesperes, később választott esztergomi érsek, majd egri püspök volt a rektor s Pór Antal történettudósunk kívüle még három bolognai magyar rektort kutatott föl a XIV. századból.[1] A padovai, ferrarai, sienai, perugiai, római és nápolyi egyetemeken szintén voltak honfitársaink s egyik-másik közülök egészen a tanárságig fölvitte.

Lehetetlen, hogy ezek az ifjak, kik néha éveket töltöttek Itáliában, olaszul meg ne tanultak volna s a mennyiben olaszul tudtak, Dante nagy port fölvert Commedia-ját és fülbemászó kanzonéit figyelmükre ne méltatták volna.

Az olaszul nem tudók pedig olvashatták s bizonyára olvasták is a latin *De Monarchia*-t, kivált ha szemtanúi voltak annak a szertartásnak, melylyel Dante e munkáját Bertrando del Poggetto kardinális 1329-ben elégettette.

Benvenuto da Imola, a Boccaccio tanítványa, 1375—76-ban Bolognában, 1377-ben Ferrarában Danteról látogatott latinnyelvű előadásokat tartott Nem nagy vakmerőség kell hozzá, hogy hallgatói között magyar diákokat is keressünk.

A magyarok Danteval való ismerkedésének első nyomára mindamellett csak a tizenötödik században, a konstanzi zsinaton bukkanunk.

A XXIII. János ellenpápa által 1414 november 5-én megnyitott konstanzi egyetemes zsinat czélját tudvalevőleg a nyugati egyházszakadás megszüntetése képezte. Három pápa versengett Szent Péter székéért. A zsinat mind a hármat mellőzte s a tiarát az 1417 november 10-én újonnan választott V. Márton fejére tette.

Zur Dante-Forschung. Historische Zeitschrift. München und Leipzig. 1896. évf. 445. lap és: Vom Mittelalter zur Reformation. Forschungen zur Geschichte der Deutschen Bildung. Von Konrad Burdach Halle, 1893. 107. és 116. lap.

[1] Adatok a bolognai és padovai jogi-egyetemen a XIV. században tanult magyarokról. Századok. 1897. 770. és köv. lapokon.

Zsigmond király 1414 karácsony estéjén vonult be feleségével, Czillei Borbálával és fényes magyar kiséretével Konstanz városába.

A zsinatra összegyült magyarok száma körülbelül kétezerre rúgott. Megjelentek udvari népükkel a zászlósurak valamennyien, az esztergomi és kalocsai érsekek, a váradi és traui püspökök, négy segédpüspök, a káptalanok és szerzetesrendek küldöttei, nyolcz királyi város követe, továbbá a nagy nemzetségek és az ó-budai egyetem képviselői.[1]

XXIII. János pápa oldalán Lionardo Aretino, Dante biografusa is Konstanzban tartózkodott.[2] Huzamosabban vett részt a zsinaton Francesco Poggio, Dante tisztelője és sok más klasszikus képzettségű férfiu, köztük a minorita barátsorból a fermoi herczeg-püspöki méltóságra emelkedett Giovanni dei Bertoldival, kit a san-marinoi köztársaság területén, a riminii diöczezisben fekvő szülőfaluja után közönségesen Giovanni da Serravallenak szoktak nevezni.

Giovanni da Serravalle mint egészen fiatal ember Bolognában tanult s szorgalmasan hallgatta Benvenuto da Imola Dante-magyarázatait. Szerzete fölismerte kiváló tehetségeit s Rómába hívta. Innen pár év mulva Firenzebe rendelték, hol 1395-ben theologiát adott elő s egyházi szónoklataival jelentékeny sikereket aratott.[3] A perugiaiak 1401-ben valami követségi megbízással Folignoba és Spoletoba küldötték,[4] de már előbb járt a Szentföldön, később pedig Angliában. Ravennában térdelt a Dante sírjánál — „apud suam sepulturam dixi aliquas orationes pro anima sua“[5] —

[1] Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római szent-székkel. Írta Fraknói Vilmos. Budapest, 1901. I. 332. lap.

[2] Dante and his early biographers. By Edward Moore. London, 1890. p. 64. sqq.

[3] F. Novati: Nuovi documenti sopra frate Giovanni da Serravalle. Bullettino della Società Dantesca Italiana. Firenze, 1891. No. 7. p. 11. sq.

[4] F. Novati: Frà Giovanni da Serravalle professore, predicatore, ambasciatore in Perugia. Giornale storico della letteratura italiana. Torino, 1897. XXIX. p. 566.

[5] Fratris Johannis de Serravalle Ord. Min. episcopi et principis Firmani Translatio et Comentum totius libri Dantis Aldighierii cum textu italico fratris Bartholomaei a Colle eiusdem ordinis. Nunc primum edita. (Marcellino da Civezza et Teofilo Domenichelli.) Prati, 1891. p. 750.

s ugyancsak maga beszéli, hogy 1413 augusztus 30-án, azon a napon, mikor a nápolyi Castello dell' Ovo-ban gyónó fiával, László királylyal és magyar trónkövetelővel együtt ebédelt, Vergilius hamvait illette kezével.[1]

A fermoi püspökséget 1410 táján kapta. XII. Gergelynek, a törvényes pápának volt híve s Konstanzban az Italica natio tagjaként szerepelt. Nevével a zsinat 1415 júliusi jegyzőkönyveiben találkozunk először.

V. Márton pápa a fermoi püspökségről a fanoira helyezte át s ott halt meg 1445 februárius 13-án közel kilenczven esztendős korában.

Az 1415-ik év végén s 1416-ban a konstanzi zsinat résztvevőinek már nem sok dolguk akadt. Míg Zsigmond Franczia-, Spanyol-, Angolországban, Hollandiában és Németországban utazgatott, üléseket ritkán tartottak s idejüket többnyire humanista-ízű szórakozásokkal és szellemi tornákkal igyekeztek agyonütni. A megerősödött humanizmus, mondja H. Grauert, — innét árasztotta el Észak-Európa országait s ekkor történt, hogy Homeroszon, Platon, Ciceron és Quintilianuson kívül a Dante halhatatlan neve is fölcsendült a zsinati atyák ajakán.[2] Szó esett köztük a nullius dogmatis expers theologus költőről s sokan vágytak olvasni Commedia-ját, melyben az anyaszentegyház örök rendeltetéséről oly magasztosan énekelt. Mintegy önként merült föl az óhaj, hogy az isteni centifolio szószerinti latin fordítás és megfelelő kommentár révén az olaszul nem tudók számára is hozzáférhetővé tétessék. Ennek adtak kifejezést Amadeo di Saluzzo talján biboros, továbbá Nicolas Bubwith bath-i és wells-i és Robert Hallam salisbury-i angol püspökök, mikor fölkérték Giovanni da Serravallet a fordítás és kommentár elkészítésére.

A szerény férfiú eleinte húzódozott, mert érezte a feladat nehézségét, de aztán a sürgető fölhívást parancsnak véve, 1316 januáriusában dologhoz látott.

A *Commedia* átültetésével, — bár közben februárius 1-én a kommentár írását is megkezdette, — még ugyanazon

[1] U. o. p. 458.

[2] Dante in Deutschland. Historisch-politische Blätter. München, 1897. II. kötet, 180. lap.

év május havában elkészült. Az értelmes és hű fordítás sorról-sorra tolmácsolja eredetijét s ezzel Colomb de Batinesben[1] és E. Moore-ban[2] azt a hitet keltette, hogy versbe van szedve. Tagadhatatlan, hogy itt-ott némi ritmus kiérzik belőle, de egyébként a kurta sorok ellenére meglehetősen nyers és fésületlen latin próza bíz az elejétől végéig.

Serravalle 1417 január 6-án fejezte be praeambulumokkal és az egyes énekek tartalmi kivonatával fölszerelt kommentárát. Sietett, mert nem tudhatta, mikor rekesztik be a zsinatot s minden áron Konstanzban akarta átnyújtani munkáját megbízóinak. Főforrásul Benvenuto da Imola Dante-magyarázatát használta, összegyúrva az abból merítetteket a saját tudásának, élményeinek és tapasztalatainak bőséges anyagával.

Mestere kiválóan historikus volt, ő inkább theologus.[3] Di Saluzzo, Bubwith és Hallam — az utóbbi az oxfordi egyetem hajdani kanczellárja — idejében megkapták Serravalletól szép közös ajánlással ellátott példányaikat[4] s a szolgálatkész francziskánus püspök Zsigmond király számára is gondoskodott másolatról.

Zsigmond 1417 január 27-én tért vissza Konstanzba s talán nem sokkal rá vette át a maga *külön dedikácziós* latin Danteját.

Állapodjunk meg ennél a Benvenuto mesterre emlékeztető dedikácziónál.

Benvenuto da Imola Dante kommentárát Estei Miklós őrgrófnak ajánlotta.[5] Ajánló-levele három részre oszlik.

[1] „Questa traduzione non è in prosa, ma in versi, e verso per verso." Giunte e correzioni inedite alla Bibliografia Dantesca. Pubblicata di sul manuscritto originale della R. Biblioteca Nazionale Centrale in Firenze dal Guido Biagi. Firenze, 1888. p. 93.

[2] Contributions to the textual criticism of the Divina Commedia. Cambridge, 1889. p. II.

[3] Adolf Teuwsen: Giovanni da Serravalle und sein Dantekommentar. Borna-Leipzig, 1905. 32. és köv. lapokon.

[4] Dante in English Literature from Chaucer to Cary (C. 1380—1844) by Paget Toynbee. London, 1909. vol. I. p. 30.

[5] Benvenuto de Rambaldis de Imola: Comentum super Dantis Aldigherij Comoediam. Nunc primum integre in lucem editum. Curante Jacopo Philippo Lacaita. Florentiae, 1887. I. pp. 1—19.

Az első rész az Este-családnak és különösen Niccoló őrgrófnak bókol,[1] a második Alighierivel és Commediájával foglalkozik, a harmadik a szokott dedikácziós concettokat tartalmazza.

Ehhez képest a Serravalle ajánló-levele szintén három részre tagolható. Az elsőben a Commediáról mond el általános tudnivalókat, kifejtve, hogy miért kellett azt latinra fordítani és magyarázatokkal ellátni. A második részben okát adja ajánlásának. Kiemeli a császári méltóságot, melyet Dante oly nagyra becsült; a luxemburgi ház őseit, kivált a Paradiso-ban földicsért VII. Henriket és Zsigmondnak az egyház körül szerzett érdemeit. A harmadik rész itt is a rendes udvariassági szólamokat halmozza egymásra.

Minket különösen az első rész érdekel. Serravalle elmondja benne, hogy számos művelt hegyentúli kivánkozik a Commedia ismeretére „cujus libri notitiam habere et ipsum studere . . . plurimi prudentes transmontani desiderose affectant“ s ezért fordította ő latinra, hogy az olasz nyelvben járatlan németek, francziák, angolok, csehek, *magyarok*, szlávok, lengyelek, spanyolok, portugalok, kasz-

[1] Az Este-rokonságok fölsorolásánál II. Endre magyar királyt is szóba hozza: „cujus uxor Beatrix, primi Aldovrandini filia, vere beata, si virtus heroica beatum efficere potest, mulier animosa, a paterna et avita nobilitate non degener, viro suo rege sene fato functo, ex illius semine suo jam utero tumescente, virilem habitum mutuata, ut temporis necessitas suadebat, custodia privigni solerter elusa, in Germaniam commigravit, unde ad patrios lares et tutior et liberior remearet.“ U. o. p. 4.

Benvenuto da Imola idézett sorai majdnem szóról-szóra föltalálhatók egy magyar származású karthauzinak, Andreas Pannoniusnak „Libellus de virtutibus“ czímű 1471 táján készült munkájában. — Andreas Pannonius II. Endre magyar király harmadik feleségéről ezeket írja: „Beatrix fuit primi Aldovrandini filia vere beata, si virtus heroica beatum efficere potest. Animosa namque mulier a paterna et avita nobilitate non degener. Viri igitur suo provectiori iam aetate functa ex illius semine concepit. Intumescente autem utero Bela privignus“ etc.... Két magyarországi egyházi író a XV. századból. — Andreas Pannonius, Nicolaus de Mirabilibus. — Közzéteszik Fraknói Vilmos és Ábel Jenő. Budapest, 1886. 143. lap. Andreas Pannonius, ki valamikor mint katona Hunyadi János környezetében szolgált, nyilván ismerte Benvenuto da Imola Dante-kommentárát, hisz éveket töltött a *ferrarai* és paviai certosában, vagy pedig — a mi szintén lehetséges — mind a ketten közös forrást használtak.

tiliaiak is megérthessék, „ut intelligi et apprehendi possit etiam abhiis, qui non norunt vulgare ydioma ytalicum, cujusmodi sunt: alemanni, gallici, anglici, bohemi, *ungari*, sclavi, polloni, hispani, portugallenses, castellani et consimiles, qui tamen latinam gramaticam studentes solerter didicerunt".

Serravalle tehát tapasztalva a magyarok érdeklődését, reájuk is gondolt, mikor a Commediát latinra fordította és kommentálta. S valósággal, hogyne izgatták volna földieinknek pokoljárásokhoz és túlvilági látomásokhoz szokott elméjét Dante Infernojának borzalmai?

Krizafánfia György vitéz már Nagy Lajos korában fölkereste Irországot, hogy Szent Patrik kisérteties purgatóriumában vezekeljen.[1] A konstanzi zsinaton pedig jelen volt Rátholdi vagy másképen Tar Lőrincz, Zsigmond király étekfogó mestere, ki 1411-ben tapasztalta meg a szentek szigetének csoda-barlangját.[2] Itthon hegedős-éneket szereztettek pokolbéli útjáról[3] s hihető, hogy Konstanzban is szívesen hallgatták kalandjainak elbeszélését.

A túlvilági látomás-irodalom termékei sem mentek még ki a divatból s néhány jellemző mustrájukat hazai kódexeink is megőrizték.[4] Az iskolázott régi művelt magya-

[1] Toldy Ferencz: Egy XIV. századbeli magyar vezeklő Irlandban sz. Petrik purgatoriumában. Századok. 1871. évf. 229—247. lap. — Felsmann József: György magyar vitéz vezeklése a purgatoriumban. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1896. 439–459. lap.

[2] Kropf Lajos: Pászthói Rátholdi Lőrincz zarándoklása. Századok. 1896. 716—730. — Széchy Károly: Tar Lőrincz zarándoklása. Kisebb tanulmányok. Budapest, 1897. 199—212. lap. — Frati Ludovico: Il Purgatorio di S. Patrizio secondo Stefano di Bourbon e Uberto da Romano. Giornale storico della letteratura italiana. Torino, 1886. VIII. p. 155. sq. — Frati L.: Tradizione storiche del Purgatorio di San Patrizio. Giornale storico della letteratura italiana. 1891. XVII. p. 57.

[3] Tinódi Sebestyén írja Zsigmond király és császár krónikájában:

Énekben hallottam, vagy volt, vagy nem volt
Tar Lőrincz, hogy pokolba bément volt.

Régi magyar költők tára. Budapest, 1881. III. 357. lap.

[4] Katona Lajos: Túlvilági látomások codexeinkben. Akadémiai Értesitő. 1907. 500–507. lap.

rokat ezek mintegy előkészítették a legköltőibb és minden tekintetben legmegrázóbb túlvilági vizió: a Commedia olvasására . . .

Zsigmond király szerette és gyűjtötte a könyveket. Budavári palotájában sok szép kódexet tartogatott. A Serravalle Dante-fordítását is bizonyosan ide küldötte.

A kódex további sorsáról nincsen tudomásunk. Valószínű, hogy Zsigmond halála után, 1437-ben, egyetlen leánya, Albert király felesége, Erzsébet örökölte. Mikor pedig Erzsébet özvegyen maradt, a szent koronával, az uralkodó ház kincseivel és egyéb könyveivel alighanem az utószülött László gyámja, III. Frigyes császár kaparította magához, kinél aztán elkallódott.

Nem lehetetlen különben, hogy az egri érsekmegyei könyvtár Serravalle-kódexe, melyet gróf Eszterházy Károly püspök vásárolt az 1773-ban Bécsben árverésre került Auersperg herczegi könyvtárból,[1] azonos a Zsigmond király példányával. Ez a kódex ugyanis a Zsigmond királyhoz intézett ajánló-levelet duplán tartalmazza, míg a másik két ismert Serravalle-kódexben: a vatikániban és british muzeumiban nyomát sem találjuk.

Az eredeti kézirat elveszett. Batines azt hallotta, hogy Melchiore Delfico történetíró a san-marinói köztársaság arkivumából kölcsön vette s többé nem adta vissza.[2]

Értesülése azonban téves, mert Delfico-nál nem a Serravalle Dante-kommentára veszett el, hanem Enrico Tonsi-é, a fano-i püspöki széken Serravalle közvetlen utódáé.

Tekintve a Serravalle-féle fordítás és kommentár terjedelmes voltát, nem gondolom, hogy sokszor másolták volna. A megmaradt három példány közül legteljesebb és leghibátlanabb a vatikáni, mely régebben a Capponi-család tulajdonát képezte. Ezt Marcellino da Civezza és Teofilo Dominichelli tudós ferenczrendi szerzetesek XIII. Leó költségén a saját bevezető értekezésükkel és jegyzeteikkel hatalmas

[1] Varju Elemér: Adatok az egri érsekmegyei könyvtár ismertetéséhez. Magyar Könyvszemle. 1902. évf. 42. lap.

[2] Bibliografia dantesca. Prato, 1846. II. p. 333., 334.

folió kötetben publikálták.[1] (Prato, 1891. XLVIII—799. pp.) A remek könyv, melyet Itáliában a pápa Dantejának — il Dante del Papa — kereszteltek el,[2] a Serravalle fordításával párhuzamosan a Commediá-nak Bartolomeo da Colle XV. századbeli jámbor francziskánus másolta olasz szövegét is közli. A kiadók megjegyzik erről a fra Bartolomeoról, hogy valamikor Magyarországon a török ellen keresztes háborút hirdetett.[3]

Annibale Tenneroni, Marcellino da Civezza és Dominichelli rovására irta, hogy kiadványukban a Zsigmond királyhoz intézett ajánló-levelet mellőzték.[4] Vádja alaptalan volt, a mennyiben ők eleve fölpanaszolták, hogy az egri kódexhez s ezzel a kérdéses dedikáczió eddig publikálatlan teljes szövegéhez nem tudtak hozzáférni.[5]

Meg kellett elégedniök az egyetlen vatikáni példánnyal, annál is inkább, mert a londoni kódexet, mely a Woodhull-gyűjteményből került a British Muzeumba, szintén nem láthatták. Erről 1886-ban E. Moore még azt írta, hogy a kommentáron kívül a teljes forditást — translation of the whole poem — tartalmazza.[6] I. Carini is integro-nak mondotta a British Muzeum Serravalle-kódexét,[7] G. L. Hamilton amerikai dantista újabb vizsgálatából azonban kitünt, hogy csak a kommentárt, meg az Inferno és Purgatorio praeambulumait foglalja magában . . . „From a personal examination of the

[1] Alighanem ez a kiadás lebegett Cs. Papp József szeme előtt, mikor XIII. Leó pápáról azt írta, hogy a D. C.-t latin prózára fordíttatta. Erdélyi Múzeum. 1900. évf. 381. lap.

[2] Mario Mandalari: Il „Dante“ del Papa. La Cultura. Roma, 1891. évf. 46. szám, 732—735. lap.

[3] „. . . predicò la crociata per tutta l'Italia, *in Pannonia*, in Grecia.“ I. m. XXIII. lap.

[4] Appunti danteschi. Giornale dantesco. Venezia, 1895. évf. p. 153.

[5] „Il codice ungherese, sebbene sia scompleto, e, a quanto pare, assai più scoretto del nostro, pure avremmo desiderato vedere se ci avesse potuto giovare in qualche periodo magagnato: ma *le nostre pratiche a tale effetto riuscirono inutili.*“ I. m. XXX. lap.

[6] The Wodhull MSS. of Dante. The Academy. 1886. évf. 720. szám (febr. 20.), 132. lap.

[7] Il commento dantesco di frate Giovanni da Serravalle. Roma, 1892. p. 2.

Woodhul MS. I find that . . . it contains only the commentary, and the preambles to the Inferno and Purgatorio."[1]

Ezek után tartózkodás nélkül adok kifejezést abbeli meggyőződésemnek, hogy a konstanzi zsinat magyar főpapjai és főurai a latin prózára fordított Commediát olvasták. Hihető, hogy némelyikük a fejedelem környezetében később is hallotta a firenzei vates panegirisét s az imperiumról szóló sorainak fölemlegetését.

Így, mikor Zsigmond 1433-ban Hunyadi Jánossal a császárkoronázás okából Rómában időzött, az örökváros műemlékei között Ciriaco da Ancona, Dante tüzes bámulója kalauzolta,[2] ki aligha állotta meg, hogy kedves szerzőjét a császár és kisérete előtt alkalomszerűen szóba ne hozza. Annál inkább tehette ezt, mert tudta Zsigmondról, hogy a költők iránt kiváló előszeretettel viseltetett. Pénzt nem adott nekik, mondja Geiger, de földiszítette őket az elismerés koszorújával s szivesen végighallgatta hosszu latin dikczióikat.[3]

Biztosra veszem továbbá, hogy Ravennában nemcsak Teodorik és Galla Placidia sírját kereste föl Zsigmond magyarjaival, hanem a Dante poraihoz is ellátogatott.[4]

A renaissance napja pedig mind magasabbra emelkedett s sugarai hazánkat is beragyogták.[5]

[1] Notes on the latin translation of, and commentary on the Divina Commedia by Giovanni da Serravalle. Twentieth Annual Report of the Dante Society. (Cambridge MASS.) Boston, 1902. p. 38.

[2] Die Wiederbelebung des classischen Alterthums, oder das erste Jahrhundert des Humanismus. Von Georg Voigt. Berlin, 1880. I. 273. és 277. lapok.

[3] Renaissance und Humanismus in Italien und Deutschland. Von Dr. Ludwig Geiger. Berlin, 1882. 239. lap.

[4] A velenczei San Marco-könyvtár kéziratai között van egy latin költemény, melylyel Zsigmondot Ravennába való megérkezésekor üdvözölték: „Carmen elegiacum de Sigismundi imp. Ravennam adventu". A vers két utolsó sora:

Jam Ravenna vetus magnis ornata triumphis
Gaudeat et tantis, gaudeatque viris.

Az egészet kiadta Hegedűs István: Irodalomtörténeti Közlemények. 1898. évf. 196. lap.

[5] A soktornyú San Gimignano Palazzo Communale-jában egy püspök régi olajfestésű arczképe látható a következő felírással: *Geminianus Useppius Epus Corbaviensis in regno Ungariae 1410.* Fraknói a magyar királyi kegyuri jog történetét tárgyaló munkájában ismételten szól erről a san gimignanoi Useppi

Egyes humanisták nem bocsátották meg Dantenak, hogy *Commediá*-ját a nép nyelvén írta. Niccolò Niccoli ezért a gyapjúmívesek és pékek költőjének nevezte s nagyon megbotránkozott, hogy az ifjabb Catot aggastyánként tüntette föl, noha negyvennyolcz esztendős korában halt meg Uticaban. Az idősebb Guarino, Janus Pannonius mestere, Dante szemére lobbantja, hogy Vergilius e soraiban

. . . Quid non mortalia pectora cogis
Auri sacra fames?

(Aeneidos III. 56. sq.)

a *quid*-et *cur* gyanánt értelmezi.[1]

A hasonló invektivák azonban nem csorbították Alighieri tekintélyét. A Commediát a renaissance protagonistái buzgón olvassák és szorgalmasan kommentálják, miből G. Körting joggal következteti, hogy a renaissance-kulturával rokon elemeket foglal magában.[2]

Ezért fejtegette Francesco Filelfo 1431 és 32-ben a firenzei duomoban a Divina Commediát s ezért készíttetett tanítványaival Dantet dicsőítő beszédeket.

Geminianusról s elmondja, hogy először 1408-ban XII. Gergely, 1410-ben pedig XXIII. János nevezte ki őt a corbaviai püspökségre, Zsigmond király azonban a pápai kinevezések jogos voltát nem volt hajlandó elismerni. — A magyar királyi kegyuri jog Szent Istvántól Mária Tereziáig. Írta Fraknói Vilmos. Budapest, 1895. 104. és 510. lap.

Az Useppi-ház egy másik tagját, — Francesco-t, Magyarországon az a kitüntetés érte, hogy V. László király lovaggá ütötte. Mikor aztán Francesco Useppi 1455-ben visszatért hazájába, a san gimignanoiak nagy tisztességgel fogadták s díszajándékokkal kedveskedtek neki. — Luigi Pecori: Storia della Terra di San Gimignano. Firenze, 1853. p. 233.

Minket ezek az adatok annyiban érdekelnek, a mennyiben San Gimignanoban egy a XIV. század végéről származó Dante-kódex töredékét — *Frammentario Useppiano* — őrzik, mely az Useppi-család okmányaival került a Biblioteca Communaleba s a Paradiso néhány énekét Canto XIV. v. 100—XXIV. 60) tartalmazza. — A Fiammazzo: Di un frammentario toscano della Commedia di Dante. L'Alighieri. Rivista di cose dantesche diretta da F. Pasqualigo. Venezia, 1891. 219. sq.

Vajjon nem a corbaviai püspöké, vagy a Magyarországról szülőföldjére visszakerült lovagé volt valamikor a kódex?

[1] Hegedüs István: Guarinus és Janus Pannonius. Budapest, 1896 17. lap.

[2] Die Anfänge der Renaissancelitteratur in Italien. Leipzig. 1884. 402. lap.

Másként talán a firenzeiek sem festették volna meg Domenicho di Michelinoval híres számüzöttjük képét s nem függesztették volna ki 1466-ban főtemplomuk falára, hol az máig látható.[1]

Marsilio Ficino 1467-ben olaszra fordította a De Monarchia-t s 1481-ben, a Commedia első firenzei kiadásának megjelenésekor tevékeny részt vett abban a czerimóniában, melylyel Dantet ünnepélyesen repatriálták.

De vajjon miképen gondolkoztak Danteról az olaszos műveltségű magyar humanisták, élükön Vitéz Jánossal és Janus Pannoniussal?

Fájdalom, e kérdésre sem adhatunk kielégítő feleletet. Humanistáink mélységesen hallgatnak Alighieriről. Írásaik és könytáruk maradványai sehol el nem árulják, hogy munkáit olvasták volna. Janus Pannonius Petrarcaról még csak megemlékezik,[2] de Dante nevét hiába kerestem műveiben. Költeményeit lapozgatva, egyszer mégis úgy rémlett, mintha a „Consultatio Dei Patris et Filii de perdendo hominum genere, quos tandem B. V. exorat“ czímű elegiakus versében Alighieri szavának visszhangjára ismertem volna. — Az Úr az Olimpuson ül, — mondja Janus Pannonius, — s a világ folyását és az emberek életét szemléli.

Conspicit implicitum tam multis fraudibus orbem,
    Tot scelerum facies et mala tanta videt
Insanas hominum curas, vota improba cernit,
    Et nullo in terris esse in honore Deos.
Hic petit excidiis urbes, per tela, per ignes
    Tendit, ut innumeros undique cogat opes.
Ille armis violat leges, hominesque Deosque,
    Subdet ut imperio, regna aliena suo.
Ense petunt alii fratres, carosque parentes
    Cumque suis alii bella nefanda gerunt.
Furta juvant multos, foenus, sevaeque rapinae,
    Fanaque direptis, expoliata Deis.
Decipit hic dominum, fraudem parat ille parenti,
    Emtori varios injicit ille dolos.

[1] I. B. Supino: Le medaglie di Dante nel Museo del Bargello. Strenna dantesca. Firenze, 1903. p. 100.

[2] De Arquada Jani Pannonii Poemata. Trajecti Rhenum, 1784. I. p. 500. — Magyarra fordította Hegedűs István. Akadémiai Értesítő. 1903. 460. lap.

Pars amat ingentes sumtus, luxumque superbum,
Laetaque magnificas aedificare domos,
Pars Venerem sequitur, caecique Cupidinis ignes
Pars sequitur rabidam, luxuriose gulam etc.[1]

Dante ugyanezt a gondolatot a Paradiso XI. énekében így foglalta versbe:

O insensata cura dei mortali,
Quanto son difettivi sillogismi
Quei che ti fanno in basso batter l'ali!
Chi dietro a iura, e chi ad aforismi
Sen giva, e chi seguendo sacerdozio,
E chi regnar per forza o per sofismi,
E chi rubare, e chi civil negozio,
Chi nel diletto della carne involto,
S'affaticava, e chi si dava all'ozio. (v. 1—9.)

A gondolatok szembeszökő rokonsága azonban merő véletlen is lehet s egyáltalán nem jogosít föl további következtetésekre.[2]

És Janus Pannoniusnak mindamellett ismernie kellett a Divina Commediát! Részemről legalább el sem tudom képzelni, hogy hosszas itáliai tartózkodása idején, mikor folyton olasz humanista-körökben forgolódott, mint térhetett volna ki Dante diadalmas útjából.

De nemcsak Janus Pannonius, hanem Mátyás király, a nagy renaissance-fejedelem és udvara is tudomást szerzett Danteról. Nyomós bizonyiték erre nézve a Commediának amaz illuminált kódexe, mely harmincznégy más Corvin-maradványnyal 1877-ben került vissza Konstantinápolyból hazánkba s jelenleg a budapesti egyetemi könyvtárban őriztetik.

E kódex Cs. Papp Józsefnek „Mátyás király és Dante“ czímen egy szép és alapos tanulmány írására adott alkalmat,[3] mely aztán kivonatosan olasz nyelven is napvilágot látott.[4]

[1] Poemata. I. 437. sq.

[2] Hasonló gondolatmenettel már Prudentius negyedik századbeli keresztény latin költő egyik himnuszában is találkozunk. Aurelii Prudentii Clementis Opera. Amsterodami, 1625. p. 31.

[3] Mátyás király Emlékkönyv. Budapest, 1902. 182–190. lap.

[4] Il re Mattia. Giornale dantesco. 1902. p. 4—6.

A tudós magyar dantista valószínűnek véli, hogy Mátyás király a Commedián kivül a *De Monarchia*-t is olvasta, akár eredetiben, akár a Marsilio Ficino fordításában. Olvasta pedig annál inkább, mert az abban kifejezésére jutó politika, a német-római császárságra való törekvés révén az ő lelkét is foglalkoztatta.

Osztom igen tisztelt barátom nézetét, s nagybecsű értekezéséhez csak annyiban van hozzátenni valóm, a mennyiben néhány adattal kódexünk proveniencziáját kivánom földeríteni.

Dante-kéziratunk első számozott lapján (1ª) ugyanis egy fehér harántpólyákkal sávozott piros czímerpajzs látható, bizonyságául annak, hogy könyvünk nem Mátyás megrendelésére készült, hanem elébb valamely idegen nemzetség tulajdonát képezte.

Már Witte szerette volna tudni e család nevét, de utánjárása nem vezetett eredményre.[1] Cs. Papp József meg éppen beérte azzal, hogy nehéznek jelezte e kérdés megoldását.[2]

Guido Carocci lovagnak, a firenzei San Marco muzeum igazgatójának köszönöm, hogy helyes nyomra vezetett. Szerinte Dante-kódexünk czimerét a firenzei Bandini és Baroncelli rokon családok használták.

Állítását megerősítve találtam G. B. Crollalanza heraldikai szótárában, mely a Bandiniek czímeréről ezt mondja: bandato d'argento e di rosso s a Baroncelliekéről: bandato rosso e d'argento.[3] Előkelő család volt mind a kettő s a XV. század második felében a Bandiniek egyik tagja — Francesco — a humanisták között kiváló kedveltségnek örvendett. Firenzeben egy alkalommal pazar módon ünnepelte meg Plato születésnapját, később pedig sok évet töltött Budán. Baráti viszony fűzte az Olaszországban tanult Bátori Miklós váczi püspök-

[1] Handschriften der Divina Commedia in Constantinopel und Cagliari. Jahrbuch der Deutschen Dante-Gesellschaft. Leipzig, 1869. II. 246. lap és: Dante-Forschungen Heilbronn, 1879. II. 484.

[2] Mátyás király és Dante. I. m 190. lap.

[3] Dizionario storico-blasonico delle famiglie nobili e notabili italiane estinte e fiorenti. Pisa, 1886. I. p. 88, 96.

höz, Marsilio Ficino neki ajánlotta Plato életrajzát s egyébként is gyakran kereste föl leveleivel.[1]

Fraknói Vilmos azt mondja, hogy rokona volt Lorenzo Medicinek,[2] másutt meg a Bátori Miklós könyvtárosának tartja.[3] Marsilius Ficinus levelei és Ugolino de Vieri egy verse mutatják, hogy platonikus filozófus létére nagy kedvelője volt a könyveknek.[4] Mátyás király szerette őt s mint familiarisát fontosabb küldetésekkel is megbízta. Ily minőségben járt a többek között 1488-ban VIII. Incze pápánál.[5]

A firenzei *Archivio Mediceo*-ban (Fa. 35 No 572.) van Bandininek egy Budáról, 1477 márczius 25-ről kelt levele, melyben Francesco Fontana-t Lorenzo Medici jóindulatába ajánlja. Ezt a levelet így írta alá: Franciscus Bandini de Baroncelli.

Kétségtelennek látszik tehát a föltevés, hogy Dante kódexünk eredetileg az övé vagy nemzetségéé volt s általa került a Mátyás király könyvtárába.

Mátyás életében a Divina Commedia tizenegyszer jelent meg nyomtatásban. Hihető, hogy e kiadások közül némelyik Budára is eltalált. A Landino-féle, rézmetszetekkel ékes 1481-iki firenzei kiadásról egész határozottan merem állítani, hogy képviselve volt a Corvin-könyvtárban. Ezzel különben Apponyi Rudolf grófnak a mult század végén külföldre vándorolt nagy-apponyi könyvtára is dicsekedhetett.[6] Nem tudom mikor és hol szerezte a nevezett főúr a maga példányát, de lehet, hogy ő is külföldi vétel utján jutott hozzá, mint Nem-

[1] Marsilii Ficini Florentini insignis philosophi platonici, medici atque theologi clarissimi Opera. Basileae, 1561. p. 660, 688—690, 763, 782, 857, 859, 869, 870—72, 879. 880, 886, 895, 896.

[2] A Hunyadiak és a Jagellók kora. Budapest, 1896. 532. lap.

[3] Olaszországi XV. századbeli íróknak Mátyás királyt dicsőítő művei. Közrebocsátja Ábel Jenő. Budapest, 1890. XIV. lap.

[4] „Franciscum Bandinum Fl. Ad Pannonii regis familiarem, cui libellos suos commendat." — Olaszországi XV. századbeli íróknak Mátyást dicsőítő művei. Közrebocsátja Ábel Jenő. Budapest, 1890. 345. lap.

[5] Magyar diplomácziai emlékek Mátyás király korából. 1458—1490. Budapest, 1877. III. 433. lap.

[6] Könyvkiállítási Emlék. A „Könyvkiállítási Kalauz" második bővített kiadása. Budapest, 1882. 172. lap.

zeti Múzeumunk az 1472-iki rendkívül ritka jesi-i Dante-kiadáshoz, mely előbb Andrea Tessier velenczei bibliografus tulajdonát képezte s csak 1900-ban vásároltuk meg 9370 koronáért egy müncheni könyvkereskedőtől. Beszélték akkoriban, hogy a firenzei Biblioteca Laurenziana-nak Calderini Juvenalis-kommentárát tartalmazó Corvin-kódexét kapjuk érte cserébe, az ez irányú tárgyalások azonban nem vezettek eredményre. A hivatalos jegyzék a következőket írja róla: „A legritkább Dante-kiadásoknak egyike, a melynek ez idő szerint csak *három* példánya ismert. Példányunk első lapját festett kezdőbetű s egy már elmosódott czímer díszíti.“[1]

A katalogus számbeli adatát *hétre* kell kiegészítenünk, mert a jesi-i Danteból jelenleg ennyi példány ismeretes. A budapesti teljes és makulátlan.[2]

Néhai Dankó József czímzetes püspöknek is volt egy 1493-ban Velenczében nyomott Divina Commedia-ja (Impressa in Venetia per Matheo di chodeca di parma), melyet csekélységemnek új olaszországi szerzeményként mutatott, mikor 1894 május 8-án Pozsonyban meglátogattam.

A magyar tudományos Akadémia őriz továbbá egy a Teleky-könyvtárból származó Dante-ősnyomtatványt: a Divina Commedia-nak 1497-ik évi velenczei kiadását. (Impressa in Venetia per Piero de zuanne di quarenghii da palazzo bergamasco.) Multjára nézve semminemű bejegyzést sem tartalmaz.

Több hazai Dante-inkunabulumot nem sikerült felkutatnom. Ezen a csapáson tehát hiába iparkodtam költőnk XV. századbeli magyar olvasóit nyomozni. Hogy híre mégis korán eljuthatott hozzánk, azt a XIV. századra vonatkozó föltevéseim a Mátyás király Dantejával és az egri Serravalle-kódexxel eléggé igazolják.

[1] A magyar nemzeti muzeum Széchenyi országos könyvtárának történeti és irodalomtörténeti kiállítása. Második kiadás. Budapest, 1903. 28. és 29. lap.

[2] Guido Biagi: Di un esemplare dell' edizione di Jesi della „Divina Commedia“ appartenuta a Ugo Foscolo. Rivista delle biblioteche e degli archivi. Firenze, 1907. p. 145—149. — és Dr. G. P.: Dante Divina Commedia-jának 1472-ben Jesiben megjelent kiadása. Magyar Könyvszemle. 1908. évf. 95. lap.

V.

MAGYARORSZÁGI DANTE-KÓDEXEK.

Három magyarországi Dante-kódexről van tudomásunk. A Commedia-nak Serravalle-féle latin fordítása és kommentártöredéke az egri egyházmegyei könyvtár tulajdona. A Mátyás király illuminált Danteját a budapesti egyetemi könyvtár őrzi s végül a Magyar Nemzeti Múzeumnak van egy a Dante De Monarchia-ját tartalmazó latin kézirata.

Az egri Dante-kódexről a „Tudományos Gyűjtemény" adott hírt először.[1]

Nevezett folyóirat 1819-ik évi kötetében egy anonim czikkező a gróf Eszterházy Károly egri püspök által alapított könyvtár cimeliáit ismertetve, kódexünkről a következőket írta:

„Dantis Aldigherii Poemata, 15. Sz. ebbőrön fol. Dantesnek ezen költő munkáit Olaszból diákra fordította, a mint nevezi magát: Joannes de Serravalle Eppus Firmanus de Ord. Min. és Zsigmond Királyunknak ajánlotta 1417. Eszt."[2]

Természetes, hogy ez a rövidke, hézagos s hozzá magyar nyelvű híradás elkerülte a külföldi érdeklődők figyelmét. Batines sem szerzett róla tudomást s a vatikáni Serravalle-kódexet még huszonhét esztendő mulva is solo conosciuto-nak tartotta.[3] „Le cose *slave* avevano scarsa diffusione tra i letterati d'altre nazioni," mondották erre a vatikáni Serravalle-kódex kiadói, mintha bizony a Tudományos Gyüj-

[1] Elfelejthetetlen emlékezetű Egri Püspök Galanthai Gróf Eszterházy Károlynak jeles élete, közhasznu épitései és különösen az általa szerzett, utánna pedig nevekedett, megyebeli Könyv-Gyüjteménynek leirássa. Tudományos Gyüjtemény. Pesten, 1819. 1—32. lap.

[2] U. o. 24. lap.

[3] Bibliografia dantesca. Prato, 1846. II. p. 333.

temény szláv folyóirat lett volna.[1] Viszont nem hallgathatom el, hogy Engels (Angyal) János dr., a Dante magyar fordítója, még 1904-ben sem értesült az ő monumentális publikácziójukról.[2]

Toldy Ferencz 1853 nyarán az egri egyházmegyei könyv- és kézirattárban kutatott. Tapasztalatairól az Akadémia elé terjesztett jelentését „Egri szünnapok“ czímen az „Új Magyar Muzeum“-ban közölte.[3]

Toldy már valamivel bővebben emlékezett meg kódexünkről, s a fordításon kívül a kommentár-töredéket is érdeme szerint méltatta. Jelezte továbbá, hogy a becses irodalmi kincsre fölhívta Császár Ferencz figyelmét s így „ő lesz Dante minden fordítói közt első, ki ezen alig egy század által a nagy költőtől elválasztott commentatort használni fogja.“[4]

Császár Ferencz Toldy nyomán az általa szerkesztett „Divatcsarnok“-ba iktatott néhány sort kódexünkről,[5] melynek Pestre küldését kezdeményezésére a magyar tudományos Akadémia szorgalmazta.

Az Akadémia közbenjárása azonban nem vezetett eredményre.

Császárnak Egerbe kellett mennie, hogy az olyannyira megkívánt avatag foliánst láthassa s pár üres órájában átvizsgálhassa.

Birtokomban vannak ekkor készített eredeti följegyzései, melyek alapján könyvünket az Akadémia 1854 június 12-iki osztály-ülésén ismertette.

A Serravalle fordításából összeszedett negyvenkét sort, leírta a kódex külső alakját, a fordítás explicit-jét és a praeambulumokból hozott magával izelítőt. A Zsigmond királyhoz intézett ajánló-levél bevezető mondatait idegen kéz másolta számára.

[1] Translatio et comentum totius libri Dantis Aldigherii. Prati, 1891. p. XXXIV.

[2] Alighieri Dante. Élete, főműve, hite. Temesvár, 1904. 69. lap

[3] Új Magyar Muzeum. Pest, 1853. I. 515—534. lap.

[4] U. o. 525. lap.

[5] Divatcsarnok. 1853. évf. 1047. lap.

„Az egri Dante-codexről“ czímű akadémiai felolvasása lényegileg körülbelül szintén csak ennyit tartalmaz.[1] Főbb pontjait Kuun Géza gróf tolmácsolta olaszul a „Revista Europea“ 1874-iki évfolyamában[2] s a tudós magyar mágnás közleményét Ferrazzi újból lenyomatta a „Manuale dantesco“ ötödik kötetében.[3]

Nem volt tehát igazában a Császár előadásához és idézési módjához szorosan ragaszkodó Vaisz Ignácz, mikor azt állította, hogy az egri Dante-kódex 1883-ig ismeretlen maradt Itáliában, — „fino ad ora rimase sconosciuto in Italia.“[4]

Vaisz czikkét a dantisták folytonos hivatkozásokkal honorálják. Adatait G. L. Hamilton ennek daczára elégteleneknek — „meagre and unsatisfactory“ — találja[5] s H. Grauert mindannyiszor fölsziszszen, valahányszor a legérdekesebb helyeken megszakadó czitátumait reprodukálja. Az utóbbi nem is habozott fölkérni az illetékeseket, hogy Serravalle püspöknek Zsigmond királyhoz intézett, csak az egri kódexben olvasható ajánló-levelét egész terjedelmében közöljék.[6]

A kérelemre eddig senki sem hajtott, azért Egerben járva lemásoltam a kérdéses dedikácziót, hogy vele a kiváló müncheni professzornak és dantofil társainak kedveskedhessek.

Kódexünk a XV. század elejéről való papir- és hártyakézirat. Átlag minden négy papirlapját két hártyalevél

[1] Megjelent az „Új Magyar Muzeum“-ban 1854. II. 153—163 lap.

[2] Revista Europea. 1874. III. p. 406–407.

[3] Manuale dantesco del prof. G. J. Ferrazzi. Bassano, 1877. V. p. 292–295.

[4] Ignazio Vaisz: Un codice dantesco in Ungheria. Giornale storico della letteratura italiana. 1883. II. p. 358. Kivonatosan: Egy Dante-codex Magyarországban. Irodalmi Szemle. Eger, 1884. évf. 6. szám. Ugyanaz a Magyar Korona 1884. 91. szám

[5] Notes on the latin translation of, and commentary on the Divina Commedia by Giovanni da Serravalle. Twentieth Annual Report of the Dante-Society. Boston, 1902. p. 29.

[6] „Ich kann nur die Bitte nach Erlau richten, man möge den Prolog an König Sigismund . . . an geeigneter Stelle vollständig zum Abdruck bringen.“ Dante in Deutschland. Historisch-politische Blätter für das katholische Deutschland. München, 1897. II. kötet. 184. lap.

követi.[1] Papirlapjai helyenkint sérültek, foltozottak, a pergamentek épek, de barna pecsétesek. Nagysága 29×21 cm. Eredetileg két külön könyv lehetett, melyeket jóval később kötöttek össze jelenlegi fehér, préselt ornamentikáju disznóbőr táblájukba. A kötési tábla külsején a következő fölírás és elkönyvelési számok vannak:

Poemata diversi argumenti.
MSS. Saeculi XV.
8061
13527
P.
V.
1.

Úgy az egyik, mint a másik könyv a Zsigmond királyhoz intézett ajánló-levéllel kezdődött. Az első ezenkívül a *Divina Commedia* fordítását és explicitjét, a második az *Inferno* nyolcz praeambulumát és kommentárát tartalmazta. A mult század közepéről való lapszámozás ragaszkodik a régi felosztáshoz és kétszer indul. Az első 1^a—209^b-ig, a második 1^a—267^b-ig terjed. Kódexünk tehát egészben véve 476^{ab} számozott lapból áll s vastagsága 9½ cm.

Írása könnyen olvasható mezzo-gotico tondo, több kéztől származik és sokszor sietős. Papirosán itt-ott vízjegyek: harang, ökörfej stb. Nem hiszem, hogy a másolók magyarok lettek volna. Magyar ember az Ungaria-t bizonyára sohasem írta volna Vingaria-nak, mint a hogy itt olvassuk a *Paradiso* XIX. énekében:

Et beatam *Vingariam* si non se permitit plus male duci . . .
(v. 142. sq.)

Az egri kézirat éppenséggel nem mondható díszesnek. Az inicziálék elvétve pirossal czifrázottak, a legtöbbször azonban helyük üresen tátong.[2] Csak a dedikácziókat mini-

[1] Az 1. lap pergament, a 2—5. papiros, a 6. és 7. pergament, 8—11. papiros, 12. és 13. pergament, 14—16. papiros, 17. és 18. pergament, 19—21. papiros, 22. és 23. pergament, 24—27. papiros, 28. és 29. pergament, 30—33. papiros, 34. és 35. pergament stb.

[2] Az Inferno I., II. és III. énekének inicziáléja pirossal van átfestve, a IV. és V. éneké nincs miniálva, a VI., VII. és VIII. éneké ismét miniált, a IX. éneké nincsen kifestve. A XXIII. ének utolsó 36 sorának minden kezdőbetűje miniált.

álták a másolók feltünő gondossággal, mi arra vall, hogy kódexünk 1417-ben Konstanzban Zsigmond király számára készült. A *Purgatorio* és *Paradiso* magyarázatai idővel vagy elvesztek vagy valamely okból el sem készültek.

Teljesen alaptalan Vaisz Ignácznak az a kombinácziója, mely szerint könyvünket Branda Castiglione kardinális ajándékozta Zsigmondnak.[1] A franczia Jean Guiraud mindamellett kapva kapott e tapogatózáson s elhamarkodottságát azzal is tetézte, hogy kéziratunkat a csehországi Eger liczeumi könyvtárában levőnek — en Bohême, dans la bibliothèque du lycée d'Eger — és művészi kivitelünek — d'une belle exécution artistique — mondotta.[2] Kódexünk első, még számozatlan lapján a következő írás olvasható:

MS. Anni 1417

s a rákövetkező szintén számozatlan levélen:

Alighieri mors 1321.

Mindkét szűkszavú bejegyzés újabb toll vonása.

Ezután kezdődik a lapszámozás s az első számozott lapon a *Prologus in qualibet parte libri translati* czímű négyoldalas (1^a—2^b) dedikáczió.[3]

Maga az ajánlás így hangzik:

Serenissime et invictissime atque metuendissime Dne D. Sigismunde Dei gratia Romanorum Rex et Cesar semper auguste, necnon et Ungarie Rex etc. Vestre clementissime et Cesaree maiestati omnis sit virtus et omne imperium, omnisque salus, honor et gloria per cuncta vasti orbis spatia, uti est bene congruum atque decens.

Quoniam liber poeticus trium Comediarum theologi poete Dantis Aldigherii de Aldigheriis[4] de Florentia valde fortis est et difficilis nimium ad ipsum intelligendum, tamen quia est editus in ydiomate vulgari ytalico rithmice, sed continue plurimum et ornate, tum quia est de materia profundissima,[5] scilicet de naturali philosophia, de metaphisica, de ethica, atque sacratissima theologia cum exemplis physicis et naturalibus, geometricis, arithmeticis perspectivis et astrologicis. Estque eius scientia alta sapientia, quia est notitia de rebus altissimis, scilicet de substantiis a materiis separatis, de celis, de sideribus et planetis, eorumque proprietatibus multiformibus. Est etiam de angelis et actibus

[1] Un codice dantesco in Ungheria. I. h. 365. lap.
[2] L'église et les origines de la renaissance. Paris, 1902. p. 108.
[3] A második szövegből a czímfölirás teljesen hiányzik.
[4] A második szövegben: Aldigheris.
[5] Császár Ferencz és Vaisz Ignácz közlése eddig terjed.

jerargicis. Et tandem est de Deo, de excelsa ac immensa sacratissima Trinitate. Cuius etiam libri notitiam habere et ipsum studere nedum ytalici, verum etiam et plurimi prudentes transmontani, ut[1] theutonici et gallici etc. desiderose affectant. Unde propter primum, quia est huiusmodi liber editus, ut predictum est, in ydiomote vulgari ytalico, ad consolationem et utilitatem ipsum scire et in eo profitere cupientium fuit omnino transferendus de tali stilo in grammaticalem literalem, ut intelligi et apprehendi possit etiam abhiis, qui non norunt vulgare ydioma ytalicum, cuiusmodi sunt alemanni, gallici, anglici, bohemi, ungari, sclavi, polloni, hispani, portugallenses, castellani et consimiles, qui tamen latinam gramaticam studentes solerter didicerunt.

Propter secundum, idest propter difficultates valde magnas, que in eo continentur, oportunum fuit ut diligenter exponeretur, commentaretur et attentissime declaretur. Tamen quia in eo quasi innumirabiles sententie, tam philosophice, quam theologice tanguntur in verbis brevissimis, paucissimis et succinctis historie antique, nove, fictionesque poetarum plurime in eodem ponuntur. Et nomina quasi infinita summorum pontificum, cardinalium et prelatorum ecce, tam in inferno, purgatorio, quam in paradiso imperatorum, regum, principum, ducum, comitum, marchionum, baronum, procerum, nobilium virorum, civium plebeyorum, regnorum, provinciarum, regionum, patriarum, civitatum, castrorum, oppidorum, villarum, arborum, locorum, montium, fontium, fluminorum, turrium, edificiorum, marium et stagnorum, que omnia absque scripto comento expositione vel docente addiscere et apprehendere foret nimium difficile, atque durum. Sed quia a diu et sepe a multis, plus de me existimantes quam merear, fui requisitus et rogatus, ex quo applicui ad hoc sanctissimum concilium Constanciense, presertim a reverendissimis in Xsto patribus et dominis Amadeo miseratione divina et Sancte Marie Nove dyacono cardinali de Salutus vulgariter nominato, atque domino Nicholao Bubwich Bathenensi et Wellensi, nec non a domino Roberto Halam Saresburgensi episcopo, ego frater Johannes de Seravalle, inter doctores sacre theologie minimus et prelatorum indignissimus, episcopus Firmanus de ordine minorum assumptus, ut dictum librum Dantis transferrem et translatum exponerem seu comentarem, talibus tantis precibus omnino motus et inclinatus fui. Et sic opus istud magnum et quod meos vires excessit cum omnimoda humilitate et maximo timore ac tremore assumens, veracius, fidelius, quam ut minus male scivi, ypsum supradictum librum primo transtuli de sepedicto vulgari ydiomate ytalico in grammaticalem litteram, sed in rudi stilo et incompto. Nec fuit michi possibile aliter facere, tamen propter temporis brevitatem, tamen propter servare omnino illesam totam libri sententiam, nil addendo, nil diminuendo, quod facere nequissem, volens sequi regulas dictaminis atque metas. Demum sic ipsum exposui meo iudicio et taliter, quod unusquisque sciens latinam gramaticam, proipso intelligendo, atque eius notitia acquirenda ampliori expositione indigebit.

Et quia huiusmodi opus per me sit exiliter editum, pertinet ad vestram inclitissimam et invictissimam maiestatem in tribus. Scilicet in duobus quoad

[1] A második szövegben: et.

Imperialem tronum et excellentiam Cesaree maiestatis, et in uno quoad nobilissimam vestram prosapiam et gloriam sanguinis vestri generosi.

Primo pertinet ad vos o Rex regum, principum nobilissime, quoad romanum imperium, quia plurimum laboras conatu extollere ipsum, honorare et exaltare, ostendendo illud eternaliter a Deo predestinatum exstitisse licitum, honestum, victoriosum, laudabile et honorabile, rationabilem atque iustum, ut patet in secundo capitulo Comedie, scilicet inferni. Et esse perpetuum et perhenniter duraturum, juxta illud divinum[1] carmen Enaydos in primo: manent immota fata tuorum. Imperium sine fine dedi, presertim quia erit annectendum et coniungendum regno Xi Dei, cuius regni non erit finis. Luce primo capitulo. Istud prefiguratum fuit per pedem statue de ferro et terra cocta, quam statuam vidit Nabugodonozor. Danielis 2o capitulo.

Secundo pertinet hoc opus ad vos, metuendissime Cesar, quia instantistissime commendat, laudat et extollit vexillum sacrosanctum signum Imperiale, scilicet aquilam nigram in campo aureo apparentem, habentem vim, virtutem, auctoritatem et liberam facultatem arbitrium et potestatem parcendi subiectis, humiles exaltandi et cervices superborum et colla rebellorum et pertinatium debellandi, ut patet in sexto capitulo tertie Commedie, scilicet paradyso, in quo quasi innumere victorie narrantur habite supradicto sacrosanto signo, avium omnium regina, scilicet aquila, summo Jovi specialiter dedicata.

Tertio pertinet ad vos quoad nobilissimum et gloriosissimum vestrum sanguinem, quia mirabiliter commendit et extollit, super omnia facta illustra aliorum Imperatorum, regum et dominatorum, virtutes gesta et magnifica opera iugiter meditanda illius altissimi Henrici, quondam parvi comitis de Luxemborgo[2] proavi vestri, qui suis virtutibus et meritis eminentibus ad regnum Bohemie fuit assumptus, tandem ad supremum verticem et culmen Imperii Romani, cuius animam auctor huius libri, scilicet Dantes, collocat in celo, prope regem eternum idest Xum, in lucidissima sede felicissime requiescere et gloriosissime triumphare, ut patet in XXX. capitulo paradysi. De cuius nobilissima prosapia et generosissimo sanguine emanas, persistis[3] et originem traxistis, atque in exaltatione statum regalem et tronum Imperialem estis iustissime invitatus.

Hec cuncta Ego, suprascriptus Epus Firmanus, animo revolvens, et studiosa indagine considerans innumeras expensas, quas fecistis labores difficilimos, quos patienter pertulistis, discrimina viarum et pericula horrenda ineundo ad Ytaliam, ad Cathaloniam, ad Franciam et ad Angliam, quibus vestram cesaream generosissimam propriam personam toties exposuistis, pro unione sacrosancte Dei ecclsie facienda et schismate antiquato extirpendo, atque optimo finali complemento huius sacri concilii Constanciensi adipiscendo in quo persistent, hoc opus quod taliterqualiter expositum cogitavi, decrevi et deliberavi, cum omni humilitate et reverentia subiectiva Ipm vestri tanti nominis decore ornacius insignire, vestreque clementissime asscribere Cesaree maiestati, que diligit et amat viros illustres et libenter atque gratissime oculis benignissimis intuetur

[1] A második szövegben a carmen előtt hiányzik a *divinum* jelző.

[2] A második szövegben: Lucemborgo.

[3] A második szövegben: processistis.

scientificas personas. Nec non et imprimis eidem Vestre Celsitudini transmittere videndum, legendum, corrigendum, abbreviandum, dilatandum, acceptandum et reiiciendum, approbandum, et reprobandum vestro irreparabili iudicio discernendum.

Recipite igitur primas dominantium, Imperatorum decus, serenissime Romanorum Rex et Cesar semper auguste presens exile munusculum oblatum vestro Illustrissimo potentatui per me, vestrum humilissimum sed fidelissimum servitorem et assiduum oratorem apud Xum, prescriptum Johannem Episcopum Firmanum, superfluum, supervacuum et inane incomptum. Ineptus fuerit repertum[1] michi inscio et mee ignorantie, que maxima est, undique ascribatur. Si quod vero bonum, laudabile, honorificum et utile in ipso continetur, de hoc et de cunctis aliis effectibus et singulis bonis operibus, uti benemerito congruum est et dignum, omnibus et per omnia Illi sit laus, honor et gloria, qui cuncta disposuit, imponderavit numero et mensura. Amen.[2]

A vatikáni kódexben e rendkívül érdekes okmány helyét ama sokkal rövidebb, majdnem kizárólag szerény mentegetőzéseket variáló közös ajánló-levél foglalja el, melyet a fermói egyházfejedelem megbízóihoz: di Saluzzo kardinálishoz, továbbá Bubwith és Hallam püspökökhöz intézett.

Dante *Commedia*-jának jó átültetése, mondja ebben, legalább is két évet venne igénybe. Ha fordítása gyönge és latin stilusa darabos: írják a lázas sietség rovására, melylyel munkája készült.[3]

A londoni Serravalle-kódex egyáltalában nem tartalmaz dedikácziót.

Egri kódexünkben az Inferno fordítása a harmadik lapon (3^a) *Capitulum primum Inferni* fölirással kezdődik s a 67^b lapon *Explicit Infernus, Deo gratias* — befejezéssel végződik.

A papirlapok sérülései miatt az I—IV. énekekből több szó hiányzik.

A Purgatorio a 68^a oldalon ezzel kezdődik:

Incipit Purgatorium Dantis et primum capitulum eiusdem.

Végződik a 137^a oldalon a következő explicittel:

Explicit Purgatorium imaginatorium Dantis.

A Paradiso a 137^b oldalon így veszi kezdetét:

Incipit Paradisus. Primum capitulum

s a 209 lapon végződik. A befejezés:

[1] A második szövegben: ineptus *fuit* repertum.

[2] A második szövegben kétszer van Amen.

[3] Translatio et comentum etc. 5. sq.

Explicit translatio libri Dantis, edita a Rrndo patre et Dno fratre Johanne de Seravalle Ariminensi Domino[1] episcopo et principe Firmano, de ordine minorum assumpto, principiata de mense Januarii anno Domini milesimo quadringentesimo decimo septimo[2] et completa de mense Mai eiusdem anni in Civitate Constantiensi, provincie Moguntine in partibus Alamannie, vacante sede apostolica et tempore concilii generalis ibi Constantie celebrati. Que translatio fuit compilata et facta ad instantiam Reverendissimorum in Xro patrum et dominorum Dmni Amadei miseratione divina ecce Sancte Marie Nove sacrosancte ac universalis ecce diaconi cardinalis de Salutis vulgariter nominati et Dni Nicolai Bubwig Dei et apostolice sedis gratia Bathoniensi et Wellensis episcopi, nec non Dni Roberti Halam[3] eiusdem sedis apostolice gratia Sarisburgiensis episcopi, qui ambo sunt de regno Anglie, in quo suas sedes habent. Completo libro, reddantur gratie Christo. Amen. Amen. Amen.

A fordítás rövid sorbeosztásával az eredetit mímeli; egyhasábos s oldalankint 38 sort tartalmaz. Sem Toldy, sem Császár, sem Vaisz Ignácz nem vették észre, hogy 79-ik lapját valaki erőszakosan kitépte. A hiányzó papirlapnak a fűzés mellett megmaradt szeletkéje az eredeti czeruzával és kézvonással folytatólagosan van számozva, jeléül annak, hogy a barbár csonkítás még a lapok számozása előtt történt.

Sajnálattal állapítottam meg, hogy a kiszakított lappal a *Purgatorio* VI. énekének 126—151 és VII. énekének 1—42 sorai mentek veszendőbe.

A fordítást és explicitjét a római kódex egészen tartalmazza s ezen kívül minden egyes ének rövid kivonatát is adja.

Összehasonlítottam az egri fordítás szövegét a rómaival, de csak jelentéktelen eltérésekre akadtam.

Az explicitet számozatlan üres hártyalap követi. Utána mindjárt könyvünknek a dedikácziót, az *Inferno* praeambu-

[1] A római szövegben *Ariminensi Domino* helyett *Ariminensis diocesis* olvasható.

[2] A római szöveg: anno millesimo quadringentesimo *decimosexto*. Az egri kódex másolója nyilván tollhibából írt *septimo*-t a *sexto* helyett.

[3] Az itt megnevezett Robertus Halam 1417 szeptember 4-én a Konstanzzal szomszédos Gottlieben várkastélyban jobblétre költözött. Kódexünk mint élőről emlékezik róla: ambo *sunt* de regno Anglie, in quo suas sedes *habent*, a miből H. Grauert arra következtet, hogy okvetlenül 1417 januárius 6-ika és 1417 szeptember 4-ike között kellett készülnie, mert különben a másoló a híres főpap halálára való utalást el nem mulasztotta volna. — Dante in Deutschland. I. h. 184. lap.

lumait és kommentárát felölelő második része kezdődik. Az ajánlás itt is négy oldalt (1^a—2^b) tölt be, míg a paeambulumok huszonkét oldalra (3^a—13^b) terjednek. Első mondatuk:

„Antequam ad divisionem libri procedam, intendendo (sic!) aliqua praeambula facere et ponere, ex quorum notitia intencio auctoris clarius elucescet".

A praeambulumok fogalmazása bizonyos különbözőséget mutat a római és londoni kódex szövegétől, minek illusztrálására egy megfelelő passzus párhuzamos közlését tartom legalkalmasabbnak.

Serravalle az ötödik praeambulumban Dantenek Beatricevel való első találkozásáról a többek között ezeket irja:

Egri szöveg.

... subito fuit philocaptus de ipsa, et ipsa de eo, qui se invicem dilexerunt qousque vixit illa puella, que moriebatur millesimo CCXC^{o}. Amor eorum fuit honestissimus, sed post mortem puelle Dantes tardavit facere istum librum per decem annos. Tamen semper remansit ymago ipsius Beatricis in mente Dantis et amor; non tamen adeo, quin adhuc Dantes fuerit philocaptus in Lucca de una alia Puella, nomine Pargoletta. Modo nota, quod Dantes dilexit hanc puellam Beatricem ystorice et litteraliter, sed allegorice et anagogice dilexit sanctissimam theologiam, in qua diu studuit tam in Oxoniis sollempnissima universitate in regno Anglie, quam Parisiis in regno Francie,

Római szöveg.

... subito fuit philocaptus de ipsa, et ipsa de ipso, qui se invicem dilexerunt, quousque vixit illa puella, que mortua fuit millesimo ducentesimo nonagesimo. Amor eorum fuit valde honestus. Post cujus mortem Dantes tardavit per decem annos antequam inciperet hoc opus et hunc librum; Beatricis tamen mortue semper remansit imago gratissima in mente ipsius Dantis recenter; non adeo tamen, quin adhuc Dantes fuerit iterum, denuo philocaptus in Luca de una alia puella, nomine Pargoletta. Modo notandum, quod Dantes dilexit hanc puellam Beatricem hystorice et litteraliter; sed allegorice et anagogice dilexit Theologiam sacram, in qua diu studuit tam in Oxoniis in regno Anglie, quam Parisiis

Londoni szöveg.

... subito fuit philocaptus de ipsa et ipsa de ipso; qui se invicem dilexerunt quosque vixit ipsa puella, que mortua fuit MCCXC ... post cujus mortem Dantes tardavit per decem annos antequam inciperet hoc opus et hunc librum. Beatricis tamen mortue semper remansit ymago gratissima in mente ipsius Dantis recentis; non adeo tamen quando adhuc Dantes fuerit iterum de novo philocaptus in Lucca de una alia puella nomine Pargolecta. Modo nota, quod Dantes dilexit hanc puellam Beatricem ystorice et litteraliter; sed allegorice et anagogice dilexit theologiam sacram, in qua diu studuit tam in Oxoniis in regno Anglie, quam Parisius in regno Francie. Et fuit bachalarius in universitate Parisiensi,

et fuit baccalaureus in universitate Parisiensi, in qua legit sententias pro forma magisterii. Legit Bibliam, fecit omnes actus scolasticos, qui fieri debent per aliquem doctorandum in sacra theologia et nichil restabat sibi faciendum, nisi conventus sui in aula. Sed ad incipiendum deerat sibi pecunia, pro qua acquirenda rediit Florentiam.

in regno Frantie, et fuit Bacchallarius in Universitate Parisiensi, in qua legit Sententias pro forma Magisterii. Legit Bibliam, respondit omnibus Doctribus, ut moris est, et fecit omnes actus, qui fieri debent per doctorandum in sacra Theologia. Nihil restabat fieri, nisi inceptio, seu conventus; et ad incipiendum, seu faciendum conventum, deerat sibi pecunia: pro qua acquirenda rediit Florentiam.[1]

in qua legit sentencias pro forma magisterii; legit bibliam, respondidit cuilibet doctoribus, ut moris est, et fecit omnes actus, qui fieri debent per doctorandum in sacra theologia. Nichil restabat fieri, nisi inceptio, seu conventus. Et ad incipiendum, seu ad faciendum conventum dearat sibi pecunia; pro qua acquirenda rediit Florentiam.[2]

A praeambulumok befejezéseül Serravalle még néhány adatot közöl Danteról. Legyen szabad az egri kódex nyomán ezekből is egy kis mutatványt adnom, összevetve azt a vatikáni kódex szövegével.

Egri szöveg.

. . . Dantes auctor fuit huius libri, qui fuit filius domini Aldiguerii de Aldigueriis de Florentia, utriusque iuris doctoris.[3] Dantes fuit poeta theologus, et licet Dantes possit variis modis interpretari, adpresens sufficiat dicere, quod Dantes dicitur quasi dans te ad aliqua. Iste auctor Dantes dedit se in iuventue omnibus artibus liberalibus, studens eas Padue, Bononie, demum Oxoniis et Parisiis, ubi fecit multos actus mirabiles in tantum quod ab aliquibus dicebatur magnus philosophus, ab aliquibus magnus theologus, ab aliquibus magnus poeta. Vel potest dici

Római szöveg.

. . . Causa effectiva fuit auctor libri, scilicet Dantes domini Aldigherii de Aldigheriis, theologi poete Florentini. Et licet Dantes possit variis modis interpretari, ad presens sufficiat dicere, quod Dantes dicitur, quasi Dans te ad aliqua. Iste auctor Dantes se in iuventute dedit omnibus artibus liberalibus, studens eas Padue, Bononie, demum Oxoniis et Parisiis, ubi fecit multos actus mirabiles in tantum, quod ab aliquibus dicebatur magnus philosophus, ab aliquibus magnus theologus, ab aliquibus magnus poeta. Vel potest dici Dantes, Dans theos (Theos

[1] Translatio et comentum etc. p. 15.

[2] E. Moore: The Wodhull MSS. of Dante. The Academy. 1886. évf. 720. szám (febr. 20.) 133. lap és: Catalogue of Additions to the Manuscripts in the British Museum in the Years 1882—1887. London, 1889. p. 358.

[3] Az ötödik praeambulumban Serravalle még csak doctor iuris civilisnek nevezte Dante atyját.

Dantes: dans theos, nam theos grece, latine sonat Deus; dans divina ut res suas, quod iste auctor bene fecit, non enim reperitur, quod aliquis poetice descripserit res divinas, nisi ipse, qui descripsit poetice paradisum et gloriam celestem, dispositionem angelorum et spirituum beatorum. Dicitur ergo Dantes noster Dantes Aldigueris de Aldigueriis. Pater suus fuit magnus utriusque iuris doctor. Notandum, quod hec cognacio de Aldigueriis principaliter fuit de Ferraria, de qua cognacione Ferrariensis Cacciaguida de Florentia habuit unam uxorem, quam duxit Florentiam, ex qua genuit filium, quem vocavit Aldigherium, qui fuit homo magni valoris et magnanimus et habuit altas cervices et fastosus fuit multum superbus. Iste dominus Cacciaguida fuit de Frangepanis vel Frangepanibus. Domus Frangepanis fuit antiqua domus de Roma. Hic dominus Cacciaguida habuit duos germanos, quorum unus fuit vocatus Elyseus, a quo mutatus fuit nomen de Frangepanis in nomen Elyseorum. Tandem iste Aldigherius fuit tante voluntatis, quod ipse voluit domum suam vocari domum de Aldigheriis, sicut adhuc die hodierna vocatur.

grece, latine dicitur Deus), idest dans divina, vel res divinas; quod fecit iste auctor; non enim reperitur quod aliquis poetice descripserit res divinas, nisi ipse, qui descripsit poetice Paradisum et gloriam celestem, dispositionem angelorum et spirituum beatorum. Dicitur Dantes Aldigherii auctor noster, et de Aldigheriis. Pater suus fuit doctor, nomine Aldigherius de Aldigheriis. Notandum quod hec cognatio de Aldigheriis principaliter fuit de Ferraria, de qua cognatione dominus Cacciaguida de Florentia habuit unam uxorem, quam duxit Florentiam, ex qua genuit filium, quem vocavit Aldigherium, qui fuit homo magni valoris et magnanimus, et habuit cervices altas et superbos. Iste dominus Cacciaguida fuit de Frangipanis, que fuit antiqua domus in Roma, qui habuit duos germanos; quorum unus fuit vocatus Eliseus, a quo mutatum fuit nomen domus de Frangipanis in nomen Eliseorum. Tandem iste Aldigherius fuit tante voluntatis, quod voluit domum suam vocari de Aldigheriis, sicut adhuc hodie vocatur.[1]

Kódexünk 13[b] lapján végződnek a praeambulumok s ugyanott mindjárt a következő sorokkal megkezdődik az Inferno magyarázata:

„Ad expositionem libri accedendo primitus est sciendum, quod liber primaria divisione dividitur in prohemium et tractatum. Tractatus incipit in principio capituli, quod incipit: *Per me itur in civitatem dolentem.* Adhuc prima pars dividitur in duas, quarum in prima ponuntur alique dispositiones ipsius auctoris. In secunda que incipit ibi *Dies descendebat et aier brunus"* . . . etc.

A kommentált szavak és sorok piros vagy fekete tintával vannak aláhúzgálva. A XXIX. ének magyarázatát tartalmazó 236-ik lapból egy darab hiányzik. Az egri és római szöveg jelentéktelen eltéréseket mutatnak.

[1] Translatio et comentum etc. p. 20. 21.

A 267^b lapon az utolsó mondat:

Explicit ultimum capitulum, idest tricesimum quartum huius Inferni.

Kéziratunkról az egri könyvtár szakszerű czímjegyzéke ezt irta:

„Dantes de Aldigheriis Florentini Poetae Poemata, interprete Joanne de Seravalle Episcopo Firmiano. Opus ex italico versum et Sigismundo Regi Hungariae oblatum. Hártya-Codex. 1417-ből. Fol."[1]

Semmi több . . .

*

Igen érdekesen mondja el Ipolyi Arnold püspök Prokesch-Osten Antal gróf fölött tartott emlékbeszédében a Konstantinápolyba került Corvina-maradványok fölkutatásának történetét.[2]

. . . Régi hagyomány suttogta, hogy a bosporusparti eski-szeraj kincses-házában penészednek Mátyás király könyvtárának némely darabjai, melyeket a török uralom alatt Szoliman szultán vagy Ibrahim nagyvezér Budavárából Sztambulba vitetett.

S csakugyan, sok fáradozás árán ott akadt reájuk Kubinyi Ferencz és Henszlmann Imre akadémikus társaival a lelkes Ipolyi 1862 május havában . . .

A három tudós férfiú azonnal leírást készített a nagy multú ereklyékről s jegyzékükben már akkor előfordult e pár szó:

Olasz Dante képekkel.[3]

A felfedezés az egész művelt világon izgalmat keltett.

Witte Károly, a német dantisták atyamestere mindamellett csak 1867 őszén nyert tudomást a konstantinápolyi Danteról.

[1] Az egri érsekmegyei könyvtár szakszerű czimjegyzéke. Eger, 1893. 1290. lap.

[2] Gr. Prokesch-Osten Antal emlékezete és Mátyás király könyvtára maradványainak fölfedezése. Budapest, 1878. 51. s következő lapokon.

[3] A Magyar Tudományos Akadémia jegyzőkönyvei. 1864. 91. lap és: A sztambuli szerailban európaiak által látott nyugati nyelveken írt codexek. Magyar Könyvszemle. Budapest, 1877. évf. 155. lap.

Azonnal érintkezésbe lépett a sztambuli osztrák keleti főiskola igazgatójával Dr. Dethier P. A.-val, kitől 1868 márczius 27-én a következő fölvilágosítást kapta:

„A XV. századból való, szép gót-betűs, illuminált pergament kézirat folio alakú. Lapjainak szélessége 25 cm., magassága 33 cm. Képei a 36. lapig teljesen készek. A 37. és 38. lapon csak a konturok vannak megrajzolva s a vázolás és szinezés mikéntjét tüntetve föl, becses adalékul szolgálnak az illuminálás történetéhez. Dante a 77. lapon fejeződik be. Utána a kötet végéig (81. lap.) latin és olasz nyelven Liber Sententiarum Salomonis következik. Egyik szentencziája:

Scimus autem, quoniam diligentibus Deum omnia chooperantur in bonum.

Nui savemo che a quelli ch'amano Dio, tute le chose si avrade in ben.

A 81^{b} lapon e kedélyes mondás olvasható:

„Istum librum non comodabis. Si comodabis non reabebis. Si reabebis, non tam bene. Si tam bene, non tam cito. Si tam cito, vides amicum."[1]

Dethier az első számozott lapon látható czímer rajzát is elküldötte Wittenek.

Wiggert magdeburgi heraldikus az Aquino család czímerét vélte benne fölismerni, de megjegyezte, hogy ugyanezt a czímert más olasz nemzetségek is használhatták.

A Commedia szövegének vizsgálata annyi nehézséggel járt volna, hogy Wittenek egyelőre le kellett róla mondania.[2]

Mikor 1877-ben II. Abdul Hamid szultán, viszonzásul a magyaroknak az orosz-török háborúban tanusított szimpátiáiért, harmincznégy más Corvin-kódexxel Mátyás király Dante-ját is a budapesti egyetem könyvtárának ajándékozta, kéziratunkat bibliografiailag először Csontosi János ismertette.[3]

[1] Karl Witte: Handschriften der Divina Commedia in Constantinopel und Cagliari. Jahrbuch der Deutschen Dante-Gesellschaft Leipzig, 1869. II. 245. és 246 lap.

[2] U. o. 246. és 247. lap

[3] A Konstantinápolyból érkezett Corvinák bibliografiai ismertetése. Magyar Könyvszemle. Budapest, 1877. évf. 212. l. és kk. — Különlenyomatban · A Konstantinápolyból érkezett Corvinák bibliografiai ismertetése. Írta: Csontosi János. Budapest, 1877. 58. s k. ll.

Utána Dr. Heinrich Gusztáv[1] és Török Árpád[2] német, az egyetemi könyvtár hivatalos katalogusa pedig latin nyelven tájékoztatták felőle a külföldi tudósokat.[3] Täuber Károly német filologus azért még 1889-ben is a szultánt jelölte meg kódexünk tényleges tulajdonosául![4]

Heinrich és Török ismertetései nem elégítették ki az újból figyelmessé lett Wittet. Írt Pulszky Ferencznek, ki levelére 1877 május 5-én válaszolt.

Pulszkyt kivált az illusztrácziók érdekelték s ezekről Wittet a következőkben informálta:

„Az Inferno végig miniaturákkal van diszítve, oldalankint legalább egy, rendesen két, ritkán három képpel. A stilus a Giotto iskolájára vall. A Purgatorio-ban a miniaturák a XII. énekig terjednek. A XVI. énekig a művész tollal elkészitette a vázlat-rajzokat, de azontúl már csak az üresen maradt képhelyek láthatók. Egyes kompozicziók motivumai a Luca Signorelli grisailljaiba is átmentek. Az illusztrácziók száma összesen: 94 miniatura, 5 vázlat és 3 Dante-képes iniczíálé".[5]

Witte az Inferno III. énekének vele híven közölt textusa alapján leszólta kódexünk szövegét, mely — szerinte — a

[1] Die heimgekehrten Bände der Corvina. Literarische Berichte aus Ungarn. Budapest, 1877. évf. 338. és 339 lap.

[2] XXXV Handschriften. Geschenk des Sultans Abdul Hamid II. Nach Csontosi mit erläuternden Zusätzen, Berichtigungen und sonstigen sachlichen Bemerkungen von Prof. Árpád v. Török. Budapest, 1878. 48. és következő lapok.

[3] Catalogus codicum bibliothecae Universitatis R. Scientiarum Budapestinensis. Budapestini, 1881. p 16.

[4] Täuber szerint a Divina Commediának Olaszországban négyszáz és egynéhány kézirata van, Angliában vagy negyven, Francziaországban valamivel több harmincznál, Németországban körülbelül húsz. „Alcuni codici, — teszi hozzá, — sono sparsi nella Spagna, due si trovano a Copenhagen, uno rispettivamente a Brusselle, a Lisbona, a Vienna. *Uno è andato a finire perfino nel serraglio del Sultano di Constantinopoli."* — I capostipiti dei manoscritti della Divina Commedia, ricerche di Carlo Täuber. Winterthur, 1889. p. 14.

[5] Dante-Forschungen. Altes und Neues von Karl Witte. Heilbronn, 1879. II. 486. lap. Witte tévesen azt írta, hogy *Abdul Aziz* szultán ajándékozta kódexünket a magyar nemzetnek s e tévedését Fr. X. Kraus (Dante. Sein Leben und sein Werk, sein Verhältniss zur Kunst und zur Politik. Berlin, 1897. 586 lap.) és A. Bassermann (Dantes Spuren in Italien. Kleine Ausgabe. München und Leipzig, 1898. 597 lap.) is átvette.

XIV. század utolsó éveiben általánosan fölkapott hibás olvasásokat dédelgeti s e mellett, ha nem a forrás gyarlóságáról, minden esetre a másoló értelmetlenségéről és figyelmetlenségéről tanúskodik.[1]

Kódexünk (N°: 33) számos terzina kihagyásával a *Divina Commedia*-t foglalja magában. Nagysága 32½ × 24 cm. Bekarczolt vonalakon szép gótjellegű betűkkel vastag, sárgás hártyára van írva. Ipolyi, Henszlmann és Kubinyi Konstantinápolyban még egyszerű bőrkötésben látták, mielőtt azonban Budapestre került, a szultán díszesen újra köttette és nagy vigyázattal körülvágatta. A piros szattyán kötési tábla elülső oldalának négy sarkára a félholdat, közepére a Corvin-czímert, hátulsó oldalának sarkaira ugyancsak egy-egy félholdat s közepére a Medsidje-rend csillagát festette.

Tintával számozott lapjai (1^a—82^b) quaterniókból állanak, a quaterniók végén reclamantesekkel. Vastagsága 3½ cm. Legelső foltozott és számozatlan hártyalevelének visszájára fehér papirlap van ragasztva ezzel a franczia nyelvű fölírással:

MSS. italien XVe siècle. Le Dante; la Divine Comedie.

Alatta ugyanez törökül.

Következnek a számozott lapok s az 1^a-n mindjárt az Inferno első énekének páros hasábu szövege[2] színes szegélyezéssel, a már említett czímerrel, két képpel és a Dante egész alakját föltüntető inicziáléval. A rubrika:

Capitolo primo del libro di Dante.

Az 1^b-n csak egy kép van s a bal margón és alul aranybetűs török szavak, melyeknek értelme:

„Ama könyvek közül, melyek ő felsége, a törvényhozó Szulejman kán szultán ideje óta a topkapui császári palota könyvtárában őriztettek.

Az ozmán birodalom padisahjának, ő felségének, II. Abdul Hamid kánnak ajándéka Magyarország tudományegyeteme számára. Az 1294. évben“.

[1] U. o. 487. lap.

[2] A teljes hasábok átlag 47 sorosak.

A rubrikázó néha azt is megpendíti, hogy miről van szó az illető énekben. Például Inferno VII.:

Capitolo VII trata de lavaritia e de la prodigialitate in questo capitolo.

Máskor csak ennyit ír: Capitolo VIII trata . . , vagy: Capitolo XVI. A legtöbbször azonban a rubrika helyét kitöltetlenül hagyja.

Inicziále mindössze három van kódexünkben. Egy az Inferno, egy a Purgatorio és egy a Paradiso első énekéhez.

Az Inferno a 27^b lapig terjed. A 28^{ab} üres.

A 29^a-n kezdődik a Purgatorio első éneke, fölírás nélkül, színes szélrajzzal, két miniaturával és az iniczíáléban Dante mellképével. A rubrikák hiányoznak.

A Purgatorio az 50^a lapon végződik. Az 50^b üres.

Az 51^a-n kezdődik a Paradiso első éneke kissé csonka keretdíszítésével és Dante csillagokat néző állóképes iniczíáléjával. Az illusztráczió helye üresen maradt. A rubrikák végig hiányoznak.

A 78^b lapon vannak a Paradiso befejező sorai s utánuk a másolónak velenczei dialektusban fogalmazott következő terzinái:

Unome sia compiute dicholu
  ste chantiche che nostro redemptore
  chinsu lacroce fu posto per nu.
E chila scrite sempre sia inamore
  so edelabiata intercedente
  ese distante el façia servidore. amen.

A 79^a—82^a lapokon különböző bölcs mondások vannak a Bibliából, Platóból, Senecaból és Cassiodorusból.

A 82^b-n olvasható a könyvek kölcsönvevéséről szóló kedélyeskedés s végül két számozatlan pergamentlap zárja le a kötetet.

A kódex csonkasága és szövege külön figyelmet igényel. Az Inferno 4720 sorából 725, a Purgatorio 4755 sorából 1435 és a Paradiso 4758 sorából 303 hiányzik. Az íródeák e szerint a Divina Commedia 14233 sorából 2463-at hagyott el összesen. Legkevésbbé kurtította meg a Paradiso-t, mely

az előzőknél ugyan apróbb betűkkel, de nagyobb gonddal van másolva.

A törlésekben semmi rendszer, semmi következetesség. A másoló, mikor egy-egy éneket megnyomorított, a legtöbbször se az értelmi összefüggést, se a rímeket nem respektálta. Néha csupán ötletszerűen mellőz sorokat, terzinákat, máskor meg különös előszeretettel hagyogatja el vagy rövidíti meg a hosszabb leírásokat, hasonlatokat, párbeszédeket, mithologiai és történelmi kitéréseket. Értelmetlenségére és szórakozottságára klasszikus példa a Purgatorio X. éneke, melynek befejező sorait ily alakban szerepelteti:

I vidi plosor chieran coritrati
　　secondo chavien piu emen adoso
　　e qual piu paziença avea neliati.
Pero conprender puo chetuta morta
　　sie nostra conscienca di quel ponto
　　che del futuro sia chiusa laporta.

A torzításról nem szólva, megjegyzendő, hogy az utolsó három sor az Inferno X. énekéből van átvéve. (106—108. sor.)

A kihagyásokról külön jegyzéket állítottam össze. E szerint hiányoznak:

Inferno. III. 43—46, 49—51; XIII. 82—84; XIV. 22—27, 31—36, 40—42, 73—84, 97, 124—129; XV. 7—9, 97—99; XVI 88—102; XVII 31—33; XVIII. 34—39, 67—72, 79—84, 100—114, 118—120, 127—129; XIX. 28—30, 40—42; XX. 43—99; XXI. 31—33, 49—51, 55—57, 94—99, 121—135; XXII. 13—18, 25—30, 37—42, 55—63, 70—75, 88—96, 109—117, 136—138; XXIII. 31—33, 42—44; XXIV. 22—45, 61—69, 79—90, 133—135, 139—141; XXV. 34—78, 97—111, 115—117, 121—135, 139—141; XXVI. 13—30, 43—45, 67—72; XXVII. 22—54; XXVIII. 58—60, 67—69, 82—84, 91—105, 109—111; XXIX. 7—24, 37—45, 52—72, 97—102; XXX. 22—36, 46—48, 76—90, 121—129, 146—148; XXXI. 40—42, 46—48, 52—57, 64—66, 97—105, 109—114, 118—120, 124—129, 136—141; XXXII. 13—15, 31—39, 52—69, 73—75, 82—84, 88—90, 94—108, 112—123; XXXIII. 88—90, 97—102, 148—150; XXXIV. 10—18, 94—99, 127—132.

Purgatorio. II. 67—75, 100—105; III. 46—57, 67—72, 79—87, 103—105, 109—111; IV. 16—30, 52—87; V. 34—45, 58—66; VI. 13—24, 49—57, 130—135, 139—141, 145—147; VII. 58—136; VIII. 46—51, 64—84, 109—132, 134—139, IX. 34—45; X. 97—105, 112—117, 130—135, 139; XI. 22—24, 46—48, 94—99; 103—114, 118—142; XII. 49—69, 73—78, 100—108, 112—114; XIII. 22—24, 31—33, 64—66, 73—84, 88—90, 94—99, 130—154; XIV. 22—78, 85—126;

XV. 40—138; XVI. 116—126, 133—140, 145; XVII. 13—45, 58—60, 70—81; XVIII. 79—105, 127—129, 137—145; XIX. 34—39, 52—69, 82—90, 94—96, 100—102, 127—135, 140—145; XX. 25—30, 37—51, 61—123, 130—132, 139—141; XXI. 19—21, 28—78; XXII. 94—138, 146—154; XXIII. 25—30 67—81, 94—96, 111—133; XXIV. 10—18, 31—66, 121—138, 146—154; XXV. 25—33, 109—117, 125—139; XXVI. 40—45, 61—63, 67—81, 94—102, 106—126; XXVII. 76—111, 115—117; XXVIII. 25—39, 70—81, 130—132, 139—141; XXIX. 40—42, 58—60, 100—105, 115—120; XXX. 22—27, 34—60, 73—81, 85—99, 118—120, 127—129, 133—135, 143—145; XXXI. 70—72, 76—78; XXXII. 10—15, 52—60, 64—69; XXXIII. 55—57, 64—102.

Paradiso. V. 100—102; VI. 43—54, 61—63, 82—90, 127—129; VII. 136—138, 141—143; IX. 49—60, 82—93, 97—105; X. 67—69; XVI. 64—147; XVII. 19—24, 28—45, 94—105; XXI. 94—99; XXII. 31—45, 64—72, 130—132, 136—147, 149—154; XXIII. 79—81, 106—108, 115—120; XXIV. 28—30, 94—96; XXVIII. 55—60; XXIX. 19—24; XXX. 79—96; XXXI. 31—36; XXXII. 70—75.

A másoló, mint a Paradiso után vetett terzináiból is kitünik, kétségkívül észak-olaszországi lehetett. *Con* helyett gyakran ír velenczeiesen *cun*-t, *loco* helyett *luogo*-t vagy *luocho*-t, *come* helyett *chuome*-t, *molte* helyett *multe*-t, *volontieri* helyett *voluntier*-t, *tolsi* helyett *tulsi*-t, *son* helyett *sun*-t, *cagione* helyett *casione*-t, *stagione* helyett *stasione*-t, *maestro* helyett *maistro*-t, *maligna* helyett *malvasia*-t, *tutto* helyett *tuto*-t és *donna* helyett *dona*-t.

Szövegéről Witte a leghivatottabban nyilatkozott s azt gyöngének, értéktelennek mondotta. Az ismertetés teljessége okáért mindamellett szükséges, hogy az alábbiakban nehány lectio varians-át regisztráljam.

Inferno.

I. 28. Quo che evi posato il corpo
IV. 23. cosi mi disse
99. elmio maestro
141. tullio et alino
V. 28. Evegno i luocho
73. E comincai
83. . . . aldolce retiro
127. faro chome collei
VI. 97. rivedera sua trista
VII. 108. . . . malvasie piage
X. 111. chel nato suo tra vivi
136. Chen fin la sua
XI. 56. pur lovicio damor
90. . . . giustizia . . .
XII. 28. . . . via con per lo . . .
125. . . . chapur copria ipiedi
XIII. 43. . . . scegia usia . . .
63. . . . perdei el sono epolsi
XV. 29. che piegando
87. . . . che nela mente mia . . .
XVII. 50. or col ciefo or con pie quattro son morsi

51. oda vespe odapulci
74. . . . distorse la facia
95. . . . alto tosto forte
XVIII. 23. nuovo tormento
XIX. 94. . . . nealtri edisero . . .
XXI. 113. mille ducento cum cinquanta sei
XXIV. 119. . . . quanto severa
XXV. 18. . . . ove la certo
114. . . . la pena alora
XXX. 18. epolidoro stare in
44. falsificando in se
XXXI. 60. easuo prepocione lamenbra agrosa
XXXIII. 26. piu levie gia.

Purgatorio.

I. 27. poi privato se di veder
86. mentre chi fu dila
112. El comincio fiol segui imici
II. 10. . . . longelo . . .
93. mate comiera tanta terra tolta
99. . . . intrera . . .
124. Chome coliendo biava ololio
VI. 125. . . . marcener . . .
VII. 26. aveder lalto suol . . .
43. . . . dichinel corno
51. daltrui e non saria
IX. 12. laove gia
74. . . . prima roto
X. 49. Perchio mimo colviso
XI. 51. posibel asalu persona
XII. 5. . . . con lala e coi remi
13. E delmi dissi
82. . . . ilviso eliati
XIII. 3. . . . salendo sidismala
XVI. 12. . . . over uccida
XVIII. 57. ede primi apetibili lefeto
58. Che suono . . .
XIX. 125. . . . il piacer delalto sire
XXII. 6. consentio sanza
51. conesi insieme
58. Per quello che dio recho destata
81. . . . presi usanza
XXIII. 5. vieni ogimai chel tenpo chene posto
82. Chuomo se tu diqua ancor venuto
XXVI. 7. . . . piu dolente
XXVII. 41. mi vuolsi alducha savio
XXVIII. 123. . . . chaspeta
XXIX. 45. in mezzo la tera . . .
XXX. 15. larevestita boce aleviando
XXXII. 39. di folia edaltra.

Paradiso.

I. 25. Vedrami apie dil tuo
26. Venir et incoronarmi dele
35. forse dirietro ame
54. evolsil viso
II. 141. vita in lui
III. 15. . . . men forte . . .
IV. 39. . . . spiritual . . .
81. . . . rifugir . . .
121. None la forza
V. 120. da noi . . .
VII. 21. punita fose
VIII. 64. Fulcemi . . .
XI. 26. edove dise no naque il secondo
XII. 40. Quando lu padre
XIV. 102. che fa virtude
XVI. 10. Da lungi che aroma prima soferie
47. de portar arme
XVII. 9. segnata bene de la eterna stampa
XVIII. 75. . . . or altra schiera
123. che si muro diugegno e di martiri

XIX. 71. del nido . . .
XX. 117. . . . questo luocho
XXII. 22. . . . li ochi ritornai
XXIII. 68. . . . lardita plora
125. con la sua cima . . .
133. Come si vive . . .
XXIV. 35. acu nostro filiol . . .
XXV. 3. si che ma fato per molti anni macro
XXVI. 18. milior amor . . .
24. chio drizzo lochio . . .
96. eper udirti tosto la ti dicho
XXVIII. 71. laltro universo chetuto risponde
86. . . . del suo splendor
XXX. 124. Neliochi de la rosa . . .
148. E fara quel dalagna eser piu casto
XXXI. 28. O eterna luce . . .
142. . . . piu atenti
XXXIII. 30. ti priego
143. . . . il mio voler ilvele.

Kéziratunkat Angyal János dr. az Inferno magyarítása közben gyakran konzultálta, az illusztris fordító azonban maga is érezte, hogy szöveg-kérdésekben valamely olvasás helyességének vagy helytelenségének megítélését nem a hazafiaskodásra, hanem a józan kritikára kell bíznunk.[1]

A szövegnél jelentékenyebbek és értékesebbek az illusztrácziók, melyekkel eddig legtüzetesebben Fr. X. Kraus és L. Volkmann foglalkoztak.

Kraus nem látta kódexünket és a rá vonatkozó művészettörténeti adatokat Dr. Térey Gábortól, a budapesti Szépművészeti Muzeum igazgató-őrétől kapta. Térey-Kraus szerint az Inferno 74 miniaturát, a Purgatario 22 miniaturát, 5 tollrajzvázlatot és 25 üres képhelyet tartalmaz. A Paradiso-ban 50 üres képhely van az illusztrácziók számára.[2]

Ez adatok azonban helyesbítésre szorulnak.

Az Inferno-t ugyanis összesen 73 piros keretű sötétkék hátterű illusztráczió és egy inicziále diszíti. A Purgatorio-ban van 21 kész illusztráczió, — az utolsó a XII. énekhez, — egy inicziále, 5 konturrajz (a XII.—XV. énekhez) és 25 üres hely. A Paradiso-ban 51 üres hely van és egy kész inicziále. *Az egész Commedia-ban tehát 94 kész illusztráczió van, továbbá 5 tollrajz, 76 üres képhely és 3 inicziále.*

Az Inferno egyes énekeit 1—4 kép illusztrálja. Négy illusztrácziója van a III., VII. és XII. éneknek, három az

[1] Alighieri Dante Divina Commediája. A pokol. Olaszból fordította és jegyzetekkel kísérte Dr. Angyal János. Budapest, 1878. XI. 2., 5., 24., 32., 33., 41., 69., 72., 100., 107., 108., 136., 176. és 225. lap.

[2] I. m. 586. lap.

I., IV., V., VIII., IX., XIV., XVI., XVII., XXI., XXIII., XXVIII. és XXXIII-ik éneknek; a többinek egy és kettő, kivéve a XXV-iket, a melynek nincsen illusztrácziója.

A Purgatorio-hoz énekenkint 1—3 illusztráczió volt tervezve, kivéve a XXIX. éneket, melynek négy üres képhelyét számláltam meg s a XVIII., XX. és XXV. énekeket, melyekben egyáltalán nincsen képhely hagyva.

A Paradiso énekeihez egyenkint szintén 1—3 képet terveztek, kivéve a IV., VI., XV. és XVII. énekeket, melyeknek nem szántak illusztrácziót.

Miniátorunk épp oly kevéssé ismerte a Divina Commedia tartalmát, mint a szövegmásoló. Intelligenczia tekintetében körülbelül egy fokon állhattak. Ezért a festő számára primitiv utasításokat kellett előírni, melyek hellyel-közzel a kész képek mellett is megmaradtak. A Purgatorio második énekének egyik képhelyén az illusztrátor ezt az utasítást olvashatta: due agoli i aere e dante i genochi e vgilio fauella ai agoli. — A miniátor csakugyan két angyalt festett a levegőbe s Dantet térden, Vergiliust pedig az angyalokkal beszélgetve ábrázolta. A Purgatorio tizenharmadik énekének vázlata alatt a következő utasitás ötlik szemünkbe: D. e V. che fauela cho una aia nuda e femina. S a rajz valóban a két költőt tünteti föl előttük álló meztelen nőalakkal. Hogy ez a sienai irígy Sapia akart lenni, azzal az illusztrátor aligha törődött.

Az utasítások a Purgatorio XXI. énekétől a XXIV-ig Statiust *vn dvxe*-nek, azontúl *lo dotore*-nek nevezik. A Purgatorio XXIX. énekének egyik képhelyére az utasító ezt írta: lo dotore e date fauella et una raina che a molte docelle in soa chonpagna. (A mester és Dante beszélgetnek és egy királyné, kinek kiséretében sok leányzó van.)

A „királyné“ alatt Beatricet értette az utasító, ki a Divina Commedia-ban járatlan esecutore di miniature előtt minél világosabban igyekezett magát kifejezni.

A Purgatorio XXXII. énekéhez csatolt illusztrácziótéma: lo dvce e D. va diedo la dona che va via diedo lo grifone. (A vezető és Dante a hölgy után mennek, ki a griffet követi.) Továbbá: vn grifon che mena via vn caro e una aguglia. (Kocsit húzó griff és egy sas.) Ennyi az egész, a mennyit a

miniátornak a földi paradicsom allegoriáiról szükségképen tudnia kellett. Nem titok különben, hogy a XIV. és XV. században a Commedia más illusztrátorai is dolgoztak hasonló módon.[1]

A miniátor Dante és Vergilius ruhájának és fövegének színét, sőt az utóbbinak alakját is változtatja. A csupasz árnyakat genitáliák nélkül rajzolja. Szárnyas vagy szárnyatlan, hosszúfüles, szarvas ördögei feketék. Szájukból tüzes csóva tör elő. Testük hol szőrös, hol szőrtelen, lábuk némelykor emberies, máskor egészen állati s karmokkal fegyverzett. Angyalai kedves arczúak, üdék, szépek, mint a Giotto angyalai. Charona fekete ördög, Minotaurusa bikafejű, majomtestű szörnyeteg, Centaurjai mezítelen koronás férfiak, Geryona kétlábú gyík emberfejjel. A Purgatorio tizedik énekének az Annuncziácziót ábrázoló remek kis képe Cimabue-t juttatja eszünkbe.

Művészünket L. Volkmann technikailag általában ügyesnek, felfogása után inkább trecentistának, semmint quattrocentistának s kódexünket ikonografiailag érdekesnek mondja.[2] P. L. Rambaldi, Volkmann művének olasz birálója megjegyzi, hogy nemcsak érdekes könyv a Mátyás király Danteja, hanem határozottan a legérdekesebb, — lo reputo in se interressantissimo. A szó szoros értelmében vett diszítő miniaturák jellegét feltüntető olyan okmány ez, — folytatja tovább, — mely önmagáért és egész sereg rokonságáért beszél.[3]

Kódexünk 29[a] lapját a Purgatorio első énekének 1—65. sorával, Dante-mellképes iniczíáléjával és két miniaturájával az „Egyetemes Irodalomtörténet" színes reprodukczióban közölte.[4] A 33[b] lapot a Dr. Márki Sándor által szerkesztett „Mátyás király Emlékkönyv" mutatta be egyszerű fototipiá-

[1] S. Morpurgo: I codici Riccardiani della Divina Commedia. Bullettino della Società Dantesca Italiana. Firenze. 1893. No 13-14. p. 34 sq. és Dantes Spuren in Italien. Wanderungen und Untersuchungen von Alfred Bassermann. Kleine Ausgabe. München und Leipzig, 1898 456 és 597. lap.

[2] Iconografia Dantesca. Die bildlichen Darstellungen zur Göttlichen Komödie. Leipzig, 1897. 37. lap.

[3] Bullettino della Società Dantesca Italiana. Firenze, 1900. p. 192.

[4] Egyetemes Irodalomtörténet. Szerkeszti Heinrich Gusztáv. Budapest, 1905. II. kötet az 514—515. lap között.

ban. Az illető lap a Purgatorio VII. énekének 20—57. és VIII. énekének 1—27. sorát tartalmazza két illusztráczióval.[1]

Szóban forgó olasz Dantenk az 1882-iki budapesti könyvkiállításon is szerepelt s Csontosi János ekkor röviden újból ismertette . . .[2]

*

Míg a Divina Commedia-ból közel hétszáz, addig Alighieri kisebb munkáiból sokkal kevesebb kézirat maradt reánk. A *De Monarchia*-nak éppenséggel csak nyolcz kódexe ismeretes. Hat van Itáliában, egy Angliában és egy a Nemzeti Múzeum könyvtárában Budapesten. A magyar nemzeti múzeumi papiros és hártyakódex — *Codex latinus medii aevi Musaei Nat. Hung. N° 212* — nagysága 29×21 cm., vastagsága 4½ cm., lapjainak száma 122ab. Leveleit géppel nyomott, oldalait külön, czeruzával vezetett számok jelzik. A durva papirosra irott *De Monarchián* (1a—23a) kívül, nagyrészt papiroson, elvétve erős pergamenten, más kéztől, Joachim cziszterczita apátnak[3] Izaiás prófétához készitett magyarázatait (25a—98b) s ismét más kéztől, kizárólag papiroson, egy ismeretlennek az Oltáriszentségről szóló értekezését (99a—122b) foglalja magában. Kötése fehér disznóbőr, préselt díszítésekkel. Gerinczén tintával ez a fölírás:

Miscell. theol. Sc. XIV.
Dante.

A kötési tábla belső oldalán: Cod. Sec. XV. No. 21. Legalul: Jankovics Miklós gyűjtemény. Ugyanezen az oldalon plajbásszal: 36 #, mi azt jelenti, hogy Jankovics kódexünket 36 körmöczi aranyért vette.[4]

Az első, számozatlan lapra Jankovics tintával a következőket írta:

1. Dantis Alighieri Opus de Monarchia Temporali, in Ludovico Bavaro Imp., contra Romanum Pontificem.

[1] Mátyás király Emlékkönyv. Budapest, 1902. 188—189. l. között.

[2] Könyvkiállítási Emlék. A „Könyvkiállítási Kalauz" második bővített kiadása. Budapest, 1882. 109. lap.

[3] Par. XII. 140.

[4] Jankovics külön kötetben levő följegyzései 45 aranyban állapitják meg a vételárat. Hogy mikor és kitől szerezte kódexünket, arról mélységesen hallgat.

2. Abbatis Joachimi ad Fratrem Ravejum de Pontio, super Prophetas expositio, alias ita Prophetia Abbatis Joachimi Ecclesia Romana injuriosa.

3. Anonymi Tractatus de Eucharistia.

A *De Monarchia* sűrű, apróbetűs írása egy kéztől való più che mezzo tondo.

A széljegyzetek a 31 soros szöveget olykor egészen körülfogják. Az inicziálék miniáltak.

Witte szerint könyvünket Lengyel- vagy Csehországban, de semmi esetre sem Olaszországban írták. A másoló, ki magát a szöveg végére tett versében Henriknek nevezi, tanult ember lehetett.

Az 1[a] lapon legfölül a margón ez a czímírás:

Praesens huic operi sit gratia pneumatis almi.

Hic Dantes, theologus magnus, fuit philosophus clarus, poeta quidem eximius, civis plebeio genere Florentinus, ex plaga Ytalica, provincia Tuscia. Claruit autem tempore felicis memorie domini Henrici quidem Romanorum augusti et Boemie regis. Hic dissertissimus fuit orator, adeo quod librum volgari lingua ytalica condidit, quem Comediam vocavit, ubi Virgilianum stilum potissime sequens, de inferni, purgatorii et paradisi penis et premiis tam eloquenti et gravi stilo disseruit, ut sententiarum gravitas animos pascat et sermonis lepos linguam poliat addiscentis. Carmina vero vulgaria et orationes dictitarie per eum tam seculares homines, quam et predicatores fratres addiscant. Que vero sit eius intentio in hoc libro, satis in prohemio et narrationis principio manifestatur.

E rövid bevezetést a szöveg és széljegyzetei követik. Az alsó margón újabb korból való betűvetéssel:

Hic Aligherius in praesenti tractatu jus Imperatoris contra Papam, de quo tunc temporis inter Imperatorem Ludovicum Bavarum et Pontifices vehementer disceptabatur, et quod Imperator Papae nullatenus subjectus sit, evincit. Quam ob rem ab aliquibus inter haereticos computatur.

A *De Monarchia* egyes könyvei és fejezetei nincsenek jellel vagy fölírással elválasztva. Az előbbiek között kissé nagyobb hézagok vannak s ezekre újabb kéz plajbászszal odaírta: Liber secundus és Liber tertius. A fejezeteket új kikezdések határolják.

A De Monarchia kritikai kiadásánál kódexünknek Witte jó hasznát vette s eltérő olvasásait *H* betűvel (Codex Hun-

garicus) jelezte.[1] A jegyzetek iskolás modorban a fejezetek tartalmát kivonatolják, továbbá egyes szavakról, történelmi, mithologiai és földrajzi nevekről adnak bővebb felvilágosítást. Így az 5[b] lapon, hol Dante a maga Commedia-jára hivatkozik (Liber I. c. 12.), jegyzetelő a Commedia szóhoz a következő magyarázatot fűzte: „Comedia est quidam liber in lingua vulgari, quem auctor iste de inferni et purgatorii et paradisi conditione exposuit subtiliter et diserte.“ A 9[a] lapon előforduló Andromache névhez (Lib. II. c. 3.) ezt írja: „Andromache fuit uxor Hectoris troyani“ s ugyanott Laviniához: „Lavinia autem Latini regis nata fuit.“ U. o. Trójához: „Nam in Asya fuit Troya et genus troyana in monte Eyda, ex qua processit Eneas et populus romanus.“ U. o. Didoról: „Ista Dydo condidit Carthaginem, urbem potissimam“ etc.

A 12[b] lapon Szemiramiszról ezt olvassuk a jegyzetben: „Semiramis regina, consors Nyni regis, fuit luxuriosissima, que post mortem viri sui proprio filio pulcherrimo commisit incestum et ut infamiam suam legitimam faciat, legem tulit, ut omnis libidinis actus sit licitus.“

A 13[b] lapon: „Albanus civitas a septentrione XII miliaria magnus et opulentus.“

A másoló a szöveg végére érve (23[a]) a következő hexametereket rögtönözte:

O rex, o summi, tu principis unice Fili,
Respice gratuite monarchiam atque monarcham.
Summum dico praesulem, romanorumque imperatorem.
Ac simul lectorem: Albertum nomine dictum.
Ultimo scriptorem: Henricum operis huius,
Cui pro mercede des tecum gaudia vere.

Ha nem csalódom, könyvünket Albert magyar király és római császár számára 1438 végén, vagy 1439 elején írták.

Fejedelmi példány volt tehát mind a három Dante-kódexünk. Ez a körülmény, továbbá ritkaságuk és a külföld által is méltányolt sajátos jelentőségük eléggé megokolják a részletességet, melylyel velük foglalkoztunk.

[1] Dantis Alligherii De Monarchia Libri III Codicum manuscriptorum ope emendati per Carolum Witte. Editio altera. Vindobonae, 1874. p. XVIII, XIX, LVII.

VI.

DANTE MAGYARORSZÁGON A XVI–XVIII. SZÁZADBAN ÉS A XIX. ÉVSZÁZ ELSŐ FELÉBEN.

Hunyadi Mátyás halála után messzire kell mennünk, hogy hazánk és Alighieri neve között valamelyes kapcsolatot találjunk. A keresőnek azonban nem mindig a tenyéren fekvő vonatkozások fölfedése okozza a legnagyobb örömet.

A Dantenek tulajdonított latin munkák sorában foglal helyet a *Quaestio de aqua et terra* czímű értekezés, melynek hitelességét már sokan és sokszor kétségbe vonták. Úgy tetszik mégis, mintha az imént meggyőző érvekkel szállottak volna síkra autenticzitása mellett.[1]

Ez értekezést G. B. Moncetti ágostonrendi szerzetes nyomatta ki először 1508-ban Velenczében s Estei Hippolit kardinálisnak, Mátyás király sógorának, volt esztergomi primásnak, később egri püspöknek ajánlotta.[2]

A dagályos és émelyítően hizelkedő dedikáczióra fölösleges szót vesztegetnünk. Könyörög Hippolitnak, hogy olvassa el Dante tudós disszertáczióját ... „Hanc questionem pene divinam a Dante Florentino poeta clarissimo olim decisam,

[1] Vincenzo Biagi: La Quaestio de aqua et terra di Dante: bibliografia, dissertazione critica sull' autenticità, testo e commento, lessigrafia, facsimili. Modena, 1907.

[2] Questio florulenta ac perutilis de duobus elementis aquae et terrae tractans, nuper reperta que olim Mantuae auspicata. Veronae vero disputata et decisa ac manu propria scripta, a Dante Florentino poeta clarissimo, que diligenter et accurate correcta fuit per reverendum Magistrum Joannem Benedictum Moncettum de Castilione Arretino Regentem Patavinum ordinis Eremitarum divi Augustini sacraeque Theologiae doctorem excellentissimum. Venetiis, 1508.

disputatam et manu propria exaratam celsitudini tuae dedicavi... Ideo tuam celsitudinem quaeso, quod serena facie mellifluoque eloquio eam perlegere velit".

Moncetti editio princepséből hét példány maradt reánk. Öt van Itáliában, egy a British Muzeumban és egy az amerikai Cornell-egyetem könyvtárában.

Olschki Leo 1905-ben fotografiai hűséggel reprodukáltatta.[1]

A XVI. évszáz kezdetén litteratoraink világtörténeti ismereteiket többnyire a Hartmann Schedel és Antoninus firenzei érsek krónikáiból merítették. Mindkettő kelendő áruja volt a magyarok által frekventált nürnbergi könyvpiacznak.

A Schedel krónikája német és latin nyelven 1493-ban hagyta el a sajtót. Az előttem levő német kiadásban Dante szakállas-bajuszos képének oldalán külön fejezet szól a firenzei „namgaftiger poet"-ről.[2]

Oláh Miklós esztergomi érsek (1491—1568) a Schedel-féle krónika 1494-iki augsburgi latin kiadását bírta a „poeta et vates conspicuus" csupasz arczuvá vedlett állítólagos portréjával és rövid életrajzával.[3]

A Szent Antoninus krónikája szintén foglalkozik a poeta insignissel, „qui edidit opus egregium, cui simile in vulgari non habetur" és De Monarchia-jában kifejtett egyházpolitikai elveivel.[4]

Trithemius János sponheimi apát „De scriptoribus ecclesiasticis" czímű könyvében[5] is olvashatták őseink: „Dantes Aligerus, natione Italus, patria Florentinus: vir tam in divinis scriptis quam in saecularibus litteris omnium suo tempore

[1] La „Quaestio de aqua et terra" di Dante Alighieri. Edizione principe del 1508. riprodotta in facsimile. Firenze, 1905.

[2] Buch der Cronicen und geschichten mit figure und pildnissen von anbeginn der welt bis auf diese unsere Zeit. Nürnberg, 1493. 223. lap.

[3] Liber cronicarum cum figuris et ymaginibus ab inicio mundi usque nunc temporis. Augusta, 1494. p. 251. — Jelenleg a budapesii egyetemi könyvtár tulajdona.

[4] Chronicon sive opus historiarum. In Nuremberga civitate, anno 1484. III. p. 102.

[5] Basiliae, 1494. p. 79.

studiosissimus, et valde eruditus philosophus et poeta nulli sua aetate inferior.“

De mind csekély jelentőségű adatok ezek ahhoz képest, a mi most következik . . .

A budapesti egyetemi könyvtárban van egy kis negyedrét alakú, 32 levélnyi zöld bőrbe kötött papiros-kódex: *Könyvecske az szent apostoloknak méltóságokról és dücsőségekről.* (Cod. Hung. XVI. No. 5.) Hét Capitulumból áll s egy margit-szigeti névtelen dömés-apácza, Ráskai Lea és Sövényházi Márta társnője írta 1521-ben „szerelmes nénéi“ számára. Az egész könyvecske tele mézes-mázos, asszonyos gyöngédséggel. Szerzője az apostolok méltóságát és dicsőségét bizonygatva sok szép reflexiót fűz a szerzetesi élet és a mennyország minéműségéhez.

„Mikor Urunk nagy édesen prédikálna, — mondja egy helyütt, — megjutának az ő tanítványai és kezdének mondani ő néki nagy örömmel: Édes Mesterünk, oly nagy hatalmunk vagyon, hogy még az sátánok is félnek mitőlünk. Rájok kezde Urunk Jézus nézni nagy édes szemekkel és mondá: Szerető fiaim ne örvendjetek annak, de csak az legyen vigasságtok, hogy az ti nevetek felirattatik mennyországban. Ezenképpen mi is ne örüljünk én édes nénéim ez világi tisztességnek: se örömnek, se tudománynak, se méltóságnak, se szépségnek . . . de csak az legyen örömünk, hogy felirattatott mennyországban az mi nevünk . . .“

Másutt: „Ó én édes nénéim, mily nagy öröm az jó életnek gyümölcse! Mert ugymond minékünk, kik minden ez világiakat megutáltunk, az szüzeknek virága Jézus, halálunk idején: Ti vagytok, kik megmaradátok én velem az én kisértetimben. Én is szerzek tinektek, miként szerze énnekem az én Atyám országot, hogy egyetek és igyatok az én asztalomon az én országomban. Ó, mely nagy öröm az jóknak, de nagy siralom az gonoszoknak, mert mikoron minket ültet az ő áldott asztalához, az gonoszokat veti pokolra, holott ülnek Luczifer mellett. Nekünk az Krisztus önmaga szolgál az ő édességes anyjával. Óh, mely nagy édesen kínál, előnkbe rakván: egyél s igyál s lakjál vígan én édes leányom; örvendjetek én velem én szerelmes jegyeseim. Az angyalok

énekelnek, az szentek vigadnak, az gonoszok sírnak, jajgatnak, átkozódnak pokolban, étkek leszen kigyó, béka, italok büdös, dohos, kénköves láng" . . .

S hogy tud idézni a kedves apácza! Hivatkozik a próféták könyveire, az Énekek-énekének legvirágosabb verzikulusaira, az evangeliumokra, Szent Pál leveleire, az Apokalipszisre és a szentek életére. Ismerni látszik Sz. Jeromost, Sz. Ambrust, Sz. Czipriánt, Aranyszáju Sz. Jánost, Sz. Gergelyt, Sz. Bernátot, Sz. Albertet, az angyali életü Sz. Tamás Summáját, Humbertus mestert, a tiszteletes Béda doktort, Arisztotelesz Metafizikáját, Platot és Demoszteneszt . . . Az egyház világossága: Sz. Ágoston nyomán Lucanusból magyar nyelven czitál egy hexametert s az ötödik Capitulum végén az apostolok méltóságát és dicsőségét azzal illusztrálja, hogy Krisztust, az kit a patriarkák és próféták testben nem láthattak, jóllehet kivánják vala látni, nemcsak látták, hanem beszédét hallgatták, illették őt, vele ettek és ittak.

„Nagyobbak lőnek azert myndeneknel, — írja szószerint, — mert közelben lőnek urunkhoz. *Erről mongya vala Dantes: Ez tüzes zarnyu edes elmelkedő emberek: az tűzzel gyuytattak vala fel ahonnat az nemes vyragok neuekednek es az zent gyümölczök.*"[1]

Ime, e pár sorral vonul be a nagy florenczi költő a margitszigeti apácza-klastrom imádságos csöndjétől környezetten régi irodalmunkba!

Idézetünk a Paradiso-ból való s Szent Benedek ajkáról van véve, ki a hetedik ég Isten-szemlélettől lángra-gyúlt, tűzpalástba burkolt üdvözültjeit e szavakkal mutatja be Dantenak:

Questi altri fochi tutti contemplanti
 Uomini furo, accesi di quel caldo
 Che fa nascer li fiori e i frutti santi.

(XXII. 46—48.)

Vajjon olaszban vagy latin áttételben olvasta-e a kiváló műveltségü magyar apácza-író Alighieri föntebbi sorait? Fordításából se az egyikre, se a másikra nem következtethetünk. Az *„édes"* szó nyilván az ő jellegzetes betoldása, a *„tüzes-*

[1] Nyelvemléktár. Régi magyar codexek és nyomtatványok. Szerkesztik Budenz J., Szarvas G., Szilády Á. Bpest, 1881. VIII. 148 lap. — A kódexben 24^b lap.

szárnyu" kifejezés pedig az olasz *fochi*-ra épp úgy visszavezethető, mint a latin *foci*-ra. Könyvecskéje alighanem valami tudós latin traktatus vagy predikáczió magyar vonatkozásokkal tarkított rendkivül ügyes, szabad átdolgozása. Lehet, hogy az idézetet eredetijében készen találta, de nincs kizárva, hogy csak ő maga alkalmazta. Ismeretlen lévén ma még a forrás, e kérdést függőben hagyjuk s megelégszünk annak konstatálásával, hogy Dantet, a legnevesebb szentatyák társaságában, egy emelkedett lelkü magyar nő vezette be litteraturánkba. . . .

De Monarchia-ja latinul és németül majdnem egyidejüleg 1559 őszén Baselben jelent meg először nyomtatásban. Herold János (1511—1570.) volt német fordítója, ugyanaz, ki a Bonfinius „Rerum Ungaricarum Decades"-ének kronologiai táblázatát is („Chronologia Pannoniae") szerkesztette.[1] Nem tudom, eljutott-e műve hazánkba, de arról megbizonyosodtam, hogy Reusner Miklós (1545—1602.) fametszetes arczképgyűjteményét: *Icones sive Imagines vivae literis Cl. Virorum Italiae, Graeciae, Germaniae, Galliae, Angliae, Ungariae* (Basileae, 1591.) a régi magyarok kiváncsi érdeklődéssel lapozgatták.

Dante képmását Reusner ezzel az aláírással közölte:

Conditor Etruscae linquae, bonus esse Poeta
Glorior: ingenium comica Musa probat.

A kép hátára nyomatott életrajzi adatokat pedig így vezette be: „Poeta sui seculi excellens: Etruscae linquae conditor: Mortalis pariter ac immortalis vitae gloria plenus."[2]

A reformátorok Dante tekintélyét mihamar belevonták hitvitázó harczaikba. Kivált *De Monarchia*-ját és a *Divina*

[1] Monarchey Oder Dasz das Keyserthumb, zu der wolfart dieser Welt von nöten: Den Römern billich zugehört, vund allein Gott dem Herrn, sonst niemands hafft seye, auch dem Bapst nit. Herren Dantis Aligherij Des Florentiners, ein zierlichs büchlein, in drey teyl auszgeteilt. Und vor zweihundert dreiszig dreyen jaren, zu vertaedigung der Würdin des Reychs Teütscher Nation Lateinisch beschriben: vormals nie gesehen, auch neüwes verdolmetscht. Durch Basilium Joannem Heroldt. Getruckt zu Basel im Jare 1559.

[2] Reusner Miklós egy másik munkáját: Rerum Memorabilium in Pannonia sub Turcarum Imperatoribus a Capta Constantinopoli usque 1600. (Francofurti, 1603) Kalocsán 1770-ben ujra nyomatták.

Commedia-nak az egyes pápákat és a romlott papságot ostorozó terzináit használták fegyverül a katholiczizmus ellen.

Az albonai születésű Vlacich Mátyás (1520–1575.), vagy ahogy magát nevezte Matthias Flacius Illyricus „Catalogus testium veritatis" czímű művében (Basel, 1556.) Dantet is sorba állította, mint a ki már Luther előtt „panaszolkodva fájlalta és ugyan szidalmazta az egyházi rendek szabadságát, feslett erkölcsét és egyéb fogyatkozását." Flacius szerint Dante az evangeliumi igazság háromszázadik tanuja s őt háromszázkettedikül Petrarca, háromszázhatvanhatodikul Aeneas Sylvius, háromszázkilenczvenhatodikul Savonarola követi. „Dantes — mondja, — scripsit librum, quem appellavit Monarchiam. In eo probavit, Papam non esse supra Imperatorem, nec habere aliquod jus in Imperium. Refutat etiam donationem Constantini, tanquam quae nec facta sit, nec fieri jure potuerit. Ob quam rem a quibusdam hereseos est damnatus. Scripsit et vulgari Italico sermone non pauca in quibus multa reprehendit in Papa, ejusque Religione. Queritur alicubi prolixe intermissam esse verbi Dei praedicationem et pro ea praedicari a Monachis vanissimas fabulas, eorumque magis fidem haberi: atque ita oves Christi non vero pabulo Evangelii, sed vento pasci" . . . etc. etc.[1]

A franczia François Perrot egy a szép Italiának szánt — dato alla bella Italia — olasz nyelvű munkában erőlködött Dantet a reformáczió előfutárává avatni.[2] Könyvét Bellarmin méltatta válaszra és czáfolatra.[3]

Perrot rika könyvét magyarjaink aligha ismerték, ám

[1] Matthiae Flacii Illyrici Catalogus testium veritatis qui ante nostram aetatem pontifici romano, et papismi erroribus reclamarunt, pugnantibusque sententiis scripserunt. Accurata nunc recensione iuxta editionem ipsius Autoris Argentinensem anni 1562 exhibitum. Francofurti, 1666. p. 741.

[2] Auiso piacevole Dato alla Bella Italia da un Nobile Giovane Francese, sopra la mentita data dal Serenissimo Re di Navarra a Papa Sisto V. Monaco, 1586.

[3] Appendix ad librum de Summo Pontifice, Quae continet responsionem ad librum quendam anonymum Cujus titulus est: Aviso piacevole dato alla beata (sic!) Italia da un nobile giovane Francese eodem Roberto Bellarmino Auctore. — Disputationum Roberti Bellarmini . . . de Controversiis Christianae fidei adversus hujus temporis haereticos. Venetiis, 1721. p. 484. sqq.

Flaciust és Bellarmin disputáczióit annál szorgalmasabban olvasták . . .

. . . Esterházy Tamás Kürti István szeredi prédikátor segítségével 1601-ben lefordította Hunnius Egyed híres wittenbergi tanár értekezését az anyaszentegyházról: *De Ecclesia* s azt Illyésházy István költségén Sárvárott kinyomatta.[1] A művet Pálffy Katalinnak, Illyésházy feleségének ajánlotta.[2] Esterházy 1601 márczius 1-ről keltezett ötvenhét számozatlan lapra terjedő *Epistola Dedicatoria*-jában Hunnius nyomán nagy hévvel hirdeti, hogy a pápa Antikrisztus vagy „ha ez neheznec lattatic az Papistaknac, bizonyara az Antichristusnak ut irtoia . . ."[2]

Állítását régi egyházi szerzők munkáiból vett idézetekkel támogatja s a 31. lapon ezeket mondja:

„Es 280. esztendő előt, irta Dantes Florentinus: Hogy Papa az Pasztorbol Farkassa let legyen, ki az Ecclesiat pusztitana, es semmi gondgya nem volna mind az ő szerzetesiuelis, az Istennec igeiere, hanem tsac az ő Decretomara. Es in Cant: XXXII. purgatorii, nyilvan nevezi Papat az Babyloniai paraznanac."

Dante után Petrarcát, Mantuanust veszi elő, majd IV. Lajos császárt, kiről a 34 és 35-ik lapokon ilyképen perorál: „Mindenec előtte erre iol rea emlekezzünc, hog az negyedic Laios Romai Csaszar, az huszonkettödic Ianos Papat, nyiluan mindenec előt Antichristusnac mondotta lenni, sőt nem czac maga, de soc fő iambor, es tudos emberecis az időben, az ő vallasat es tselekedetit karhoztattac. Mert az Csaszar erről (Auentinus bizonsag) bölts emberektől kerdet tanatsot, kic mind az Isteni, s mind ez vilagi töruenyben tudos ertelmes

[1] Az igaz Aniaszentegyhazrol, es ennec feieröl az Christusrol: Ismeg az Romai Aniaszentegyhazrol, es ennec feieről az Romai Paparol valo Articulus, kerdeseckel és feleleteckel az Prophetac es Apotoloc irasibol ki szedetet, melyben az regi és mostani Papa szekit oltalmazoknac hijaban való irasi, es Argumentumi refutaltatnac es meghamisitatnac. Irattatot Aegidius Hunnius, az szent irasnac Doctora és Professora altal. Nyomattatott Saruarat, Az Tekentetes es Nagysagos Illyeshazi Istvan Ur költsegen Manlius Janos altal anno MDCII.

[2] Az Tekentetes es Nagysagos Pálffi Katalin aszonynac, az Tekentetes es Nagysagos Illyeshazi Istvan Uramnac, Trintsin es Lipto Varmegyenec fő Ispannyanac, Magyarorszag Hopmesterenec, es az Romai Czaszar ő felsege Tanatsanak, . . . szerelmes hazas tarsanac . . . aianlya . . . Eszterhas Thamas.

emberec voltanac, es Olasz orszagban, Nemöt országban, Galliaban, főkeppen Bononiaban es Lutetiaban hirrel tanitottac. Ezec (ugymond Auentinus) mindannyian meg irtac az Csaszarnak, hogy az huszonkettödic Ianos Papanac tselekedeti es vallasa, az Csaszar ellen, az keresztyeni egyigyü tudomany ellen, es az Isteni böltseség ellen volna. Efféle tanatsokat az Z. iras magyarazo tanitoknac, mondgya, hogy mostis nemely Bibliothecaban hartyan irua talaltatnac. Es sokakat szamlal elő, kic közöt volt Vilhelmus Occam, *Dantes Florentinus*, Marsilius Patauianus, Ioannes Gandanus, etc." . . .

Eszterházy Tamás 1590 táján Wittenbergában tanult. A *Divina Commedia*-t ő aligha olvasta s a mit Danteról irt, azt szórul-szóra Hunniusból forditotta.

Eredetije: „Et ante annos 280 scripsit Dantes Florentinus, *Papam ex Pastore factum LUPUM, vastare Ecclesiam, non curare una cum suis spiritualibus verbum Dei, sed tantum sua decreta.* Et in Cantione 32 purgatorii non obscure *Papam meretricem Babyloniam* esse testatur."[1]

Továbbá: „Est autem cum primis ἀξιόλογον, quod Ludovicus 4. Imperator Pontificem Johannem 22. publice declaravit Antichristum. Imo non ipse solum, sed optimi quique eo seculo acta et dogmata ejus Pontificis damnarunt. Consuluit enim Caesar, teste Aventino, viros juris divini et humani peritissimos ac consultissimos, qui in Italia, Germania, Gallia, precipue vero Bononiae atque Luteciae tum temporis floruerunt. *Hi omnes* (inquit Aventinus) *rescripsere, acta et dogmata Johannis 22. adversus Caesarem, Christianae simplicitati et divinae Philosophiae repugnare.* Exstant, inquit huiusmodi consilia Theologorum in Bibliothecis in membrana scripta. Et enumerat complures, inter quos fuere Wilhelmus Occam, Dantes Florentinus, Marsilius Patavinus, Johannes Gandavus, etc."[2]

[1] Articulus de Ecclesia vera, et huius capite Christo: itemque de Ecclesia Romana, et huius capite Pontifice Romano, quaestionibus et responsionibus ex scriptura Profetica et Apostolica pertractatus: Confutatis e contra veterum et novorum Patronorum Sedis Pontificiae sophismatis et argumentis. Auctore Aegidio Hunnio, S. Theologiae doctore et professore in Academia Wittebergensi. Wittebergae, 1604. p. 26. Második kiadás.

[2] U. o. p. 29.

Hunnius ismét Flaciusból[1] és Aventinusból[2] meritett.

Pázmány Péter (1570—1637.) mesterének: Bellarminnek könyveit éjjeli és nappali kézzel forgatta s Flacius Catalogusának baseli kiadását is figyelmesen böngészte. Hunniust többször czitálja s a *Magyari könyvére* adott válaszban Esterházy Tamás említett *Epistola Dedicatoria*-jával külön fejezet foglalkozik: *Az Eszterház Tamás okoskodása megrostáltatik.* Ebben olvassuk: „Noha azért Sz. Bernard feddi az Pápák kevélységét, de mindazáltal javallya tanítását . . . Sarisburi János, noha az gonosz erkölcset és életet kárhoztattya, de fölötte igen dicséri az jámbor Római papokat . . . Petrarcha, *Dantes* és az töb efféle Poeták szinte oly Catholicusok voltak, mint szinte az Cardinalok, a mint eszébe vészi, valaki olvassa az ő irásokat. Gyalázták és szitták az Pápák vétkeit? Ugy vagyon. Mi üdőnkben is Sannazarius jeles Poeta csudálatos igen gyalázta és szitta Alexander VI. és az tizedik Leo pápát, de azért ugyan keresztyén ember volt vallásában."[3]

. . . Kétlem azonban, hogy Pázmány Dante írásait behatóbban ismerte vagy tanulmányozta volna. Valószinű, hogy orthodoxiáját csak a Bellarmin tekintélye és nem a saját tudása alapján védelmezte . . . Rendtársai általában a

[1] „Dantes Florentinus floruit ante annos 250 . . . Dicit alicubi, Papam ex pastore factum lupum, vastare Ecclesiam, non curare una cum suis spiritualibus verbum Dei, sed tantum sua decreta . . . In cantione 32 purgatorii non obscure ostendit Papam esse meretricem Babyloniam." Flacius Illyricus: Catologus testium veritatis. Argentinae, 1562. pp. 505, 507.

[2] . . . „Ludovicus divini, humanique iuris consultissimos quosque in Italia, Germaniis, Galiis, praecipue Bononiae, atque Luteciae, iure utroque, atque sacris literis peritos, consuluit. Hii omnes rescripsere, acta, et dogmata Joannis adversus Caesarem Christianae simplicitati, et divinae Philosophiae repugnare. Extant huiuscemodi consilia Theologorum in Bibliothecis, in membranis scripta, contra Vicesimum secundum libros quoque edunt. Hii amic Ludovici, Marsilius Patavinus, Joannes Gandunensis, Luitpoldus de Bebenburg Andreas Laudensis . . . *Dantes Alligerius Florentinus*, qui tum cultiorum literarum semina sparsit, quae paulatim radices egerunt, in herbam exierunt, et nostro demum aevo maturescunt . . ." Annalium Boiorum libri septem Joanni Aventino Autore. Ingolstadii, 1554. p. 761.

[3] Felelet az Magiari Istvan sarvari praedicatornak, Az Orzag romlasa okairul irt koniuere. Iratot Pazmani Peter Altal. Nagyszombatba. 1603. 71. és 72. lap. — Továbbá: Pázmány Péter összes munkái. Budapest, 1894. I. 61. lap.

firenzei vatest alig-alig tartották megbízható auktornak[1] s még maga Bellarmin is szemére hányta, hogy II. Anastasius pápát a pokol hatodik körébe, az eretnekek közé igtatta. (Inf. XI. 8—9.)[2]

Mindamellett megint jezsuita, a Szilveszter-bulla révén gyakorta emlegetett[3] *Inchofer Menyhért* (1584—1648.), az „Annales Ecclesiastici Regni Hungariae" (Róma, 1644.) szerzője, a magyar egyháztörténelem megalapítója[4] volt az a hazai író, ki Dante nevét Pázmány Péter után legközelebb tollára vette s reája hivatkozott.

Inchofer a külföldi lexikális munkák szerint Bécsben született.[5] Ehhez képest E. Sulger-Gebing német dantistának minősitette,[6] noha egészen bizonyos, hogy bölcsője a vasvármegyei Kőszegen ringott. Nem szólva Bod Péterről,[7] Horányi Elekről,[8] Récsei Viktorról[9] és Szinnyei József-

[1] „Il danteggiare di un Gesuita, — mondja Vincenzo Gioberti, — riesce così strano e difficile a concepire, come il petrarcheggiare di un trappista o di un certosino." Il gesuita moderno. Firenze, 1848. II. p. 513. „I gesuiti la Divina Commedia censurarono, e la palliarono come se l'autore per ostentazione di sapere peccasse balordamente di irreligione." Ugo Foscolo : Discorso sul testo . . . della Commedia di Dante. Lugano, 1827. II. p. 268. — Fr. X. Kraus némileg enyhítette Gioberti föntebbi nyilatkozatát, de azért ő is ezeket mondotta : „Wird demnach die Commedia niemals zu den Lieblingsbüchern der Gesellschaft Jesu zu rechnen sein, so bietet sie doch abgesehen von der Politik zahlreiche Seiten dar, an denen gebildete Mitglieder derselben und ästhetisch veranlagte Naturen ihre Freude haben konnten." Dante. Sein Leben und sein Werk, sein Verhältniss zur Kunst und zur Politik. Berlin, 1897. 752. lap.

[2] „Quid si Dantem . . . falsitatis, ne dicam mendacii, manifeste coarguam? Certe enim, quae scribit de Anastasio pontifice, defendi nulla ratione possunt." I. m. 484. lap.

[3] Szent István király oklevelei és a Szilveszter-bulla. Irta Dr. Karácsonyi János. Budapest, 1891. 178. lap.

[4] Fraknói V. : A Szent Istvántól Rómában alapított zarándokház. Katholikus Szemle. 1893. 171. lap.

[5] Wetzer-Welte : Kirchenlexikon. Freiburg in Breisgau, 1889. VI. 629. lap. — De Backer-Sommervogel : Bibliothèque de la Compagnie de Jesus. Bruxelles—Paris. 1893. IV. p. 561.

[6] Dante in der deutschen Litteratur des 15. bis 17. Jahrhunderts. — Zeitschrift für vergleichende Litteraturgeschichte. Weimar, 1895. 470 és 471. lap.

[7] Magyar Athénás. Nagy Szeben, 1766. 122. lap.

[8] Memoria Hungarorum. Viennae, 1776. II. p. 223.

[9] Figyelő. Irodalomtörténeti Közlöny. Szerkeszti Abafi Lajos. Budapest. 1887. évf. XXIII. kötet, 261. lap.

ről,[1] kik valamennyien magyar írónak mondják, Szörényi Sándor jezsuita beszéli, hogy Kőszegen az Inchoferék családi házában még a szobát is mutogatták, melyben Menyhért atya született.[2]

Alsóbb iskoláit Bécsben végezte s ekkor a Kapi György halálára szerzett gyászversezetét így írta alá: „Melchior Inchofer *Ungarus* Rhetoricae Studiosus".[3]

Igaz, hogy később egyik munkájának czímlapján magát austriacus-nak nevezte,[4] de ezzel csak azt akarta jelezni, hogy mint jezsuita az osztrák provincziának volt tagja.

Inchofer Bécsből Olaszországba ment s ott bölcseletet és jogot hallgatott. Huszonhárom éves volt, mikor Rómában a Jézus-társaságba lépett. Miután próbaidejét kitöltötte és tanulmányait elvégezte, elüljárói Messinába küldötték, hol a filozofiát, theologiát és mathematikát tanította. Itt ütötte össze és nyomatta ki indexre került hirhedt munkáját: „Epistolae B. Virginis Mariae ad Messanenses Veritas vindicata", melyben a messinaiak palladiumának, a Boldogságos Szűz levelének hitelességét védelmezte.

A sokat hányatott, nagy tudományú, de hiszékeny és bogaras férfiu 1648 szeptember 28-án Milanóban fejezte be

[1] Magyar írók élete és munkái. Budapest, 1897. V. 105.

[2] „R. P. Ladislaus Vid e Soc. Jesu, testis fide dignissimus ac precipuus in hac provincia Austriae, etiam Praepositi Provincialis, Magistratibus gestis clarus, diserte pluries, etiam me praesente, asseruit, Patrem Melchiorem Inchofer esse Ginziensem, se in ejus Paterna domo Ginzii aliquoties fuisse, ibique ostensum sibi esse cubiculum, in quo P. Melchior mundo est natus. Ex ea tantum ratione Romae pro Viennensi habitum, quo inde in Italiam se profectum dixerit." Pannonia Docta seu Nova-Series Chronologica Virorum, sub corona regni Hungariae eruditione, scriptisque ad posteros relictis illustrium, memoriaque dignorum conscripta studio et opere P. Alexandri Szörényi e Societate Jesu. Ab anno Christi M ad annum usque MDCCXVII. pp. 86, 87. — Kézirat a budapesti egyetemi könyvtárban: Collectio Kaprinayana. Tomus XIV. in quarto.

[3] „Possideo ego Naenias in obitum Georgii Kapi, a compluribus Hungaris Juvenibus studiosis (puto Viennae, nam opusculum titulo mancum est) scriptas. Inter hos Melchior Inchofer Ungarus Rhetoricae Studiosus, (uti subscripsit) dialogismum inter hospitem et nuncium cecinit." P. Wallaszky: Conspectus Reipublicae Litterariae in Hungaria. Posonii et Lipsiae. 1785. pp. 165, 166.

[4] Epistolae B. Virginis Mariae ad Messanenses Veritas vindicata ac plurimis gravissimorum scriptorum testimoniis et rationibus erudite illustrata. Auctore P. Melchiore Inchofer *Austriaco* e Soc. Jesu. Messanae, 1629.

életét. Vannak, a kik máig őt tartják a „Monarchia Solipsorum“ czímű jezsuitaellenes szatirikus irat szerzőjének.[1]

Minket a Dante-irodalom nézőpontjából csak *Historiae Sacrae Latinitatis*-a érdekel, mely 1635-ben jelent meg Messinában. A latin nyelv eredetéről, történetéről, hanyatlásának okairól, a népnyelv uralomra jutásáról s a latin kiválóságáról értekezik benne, a többek között komolyan fejtegetve, hogy nemcsak Krisztus beszélt latinul, — Christum latine interdum locutum probabile, — hanem valószínüleg az égben az üdvözültek is ezen a nyelven társalognak, beatos in caelo latine locuturos probabile.

A „Historiae Sacrae Latinitatis“ harmadik részének (Liber III.) czíme: De cultu linquae vulgaris. Itt idézi Inchofer Dante *De vulgari eloquentia*-ját. (Liber I. caput 11, 12, 13, 15, 17, 18 és 19.) Az alludált fejezetek a különböző olasz nyelvjárásokról, a vulgare latinum-, proprium-, illustre-, aulicum- és curiale-ról szólnak.

Szerzőnk Dantet csak mint nyelvbúvárt említi, a poétáról egyetlen megjegyzése sincsen s a „De vulgari eloquentia“-n kívül más művét talán nem is ismerte.

„Vix credi potest, mondja, unam eandemque latinae linquae integritatem in tot partes discessisse, quibus singulae fere Italiae regiones, ne dicam urbes *si Danti credimus*, affectae sunt, ne jam solis Gothis et Longobardis tanta vastitas adscribatur.“ (L. III. c. 4.)[2]

Más alkalommal: „Hoc sane inter alia fuit Dantis et praeceptum et praecipuum institutum, ut qui dicere consuevisset, in quolibet idiomate esse aliquod pulchrum, in nullo omnia pulchra, ex multis unum formosum quod ipse praestare conatus est, concinnandum judicavit.“ (L. III. c. 6.)

[1] Lucii Cornelii Europaei Monarchia Solipsorum ad V. Cl. Leonem Allatinum. Venetia, 1645. L. bővebben: Der Index der verbotenen Bücher. Ein Beitrag zur Kirchen und Literaturgeschichte von Dr. Fr. Heinrich Reusch. Bonn, 1885. II. 283. lap. — A magyarság az Árpádok korában. Történeti tanulmány. Függelékül: Történetirodalmi széljegyzet a Sylvester-bulla eredetének kérdéséhez. Irta Lánczy Gyula. Budapest, 1897. 87. lap.

[2] Inchofer könyvének *szövegében* név szerint ezuttal idézte először Dantet, a lapszélen azonban már a L. III. c. 3-ban említést tett róla.

S végül figyelemre legméltóbb nyilatkozata: „Haec omnia in Dante hinc inde sparsa, ejusdem tamen verbis collegimus, ut imago quaedam esset ejus philosophiae, quam si posteri diligenter intuiti fuissent, quibus initiis et progressibus sermo vulgaris Italiae qui hodie viget, prorepserit, probe perspicerent. Ex universa porro Dantis structura, necessario consequitur, ipsum aut omnem repudiare voluisse Latinitatem, aut destructam in sua deformitate stabilire: aut denique quod ipse non videtur inficiari, alii vero etiam affirmant, novam ex diversis conflare linquam, quae latina vulgaris adeoque mixta esset, proinde neque semper integro habitu cum latina incessisset." (L. III. c. 6.)

Nálunk a „Historiae Sacrae Latinitatis"-ból az 1638-iki müncheni és az 1742-iki prágai kiadásokat olvasták.

A sokat bolyongott és Itáliát is megjárt *Szenczi Molnár Albert* (1574—1633.) „De summo bono" czímű munkájában Josquinus Betuleius (Ziegler György) után, Dante említése nélkül így beszéli el Ugolino tragédiáját:

„Hugolinus Pisa városbéli nagy Ur volt a Gvelfusok részén . . . A Szerentse ő néki egész életében híven szolgált és ő is a Szerentsének; de végre tsalárdságát ő rajta valóban megmutatja. A Gibellinusok, kiknek hadnagyok Rogerius, a Pisai Püspök volt, reá mennek, környül veszik az ő házát, meg-ostromolják és meg-veszik: Szeme előtt meg-ölik egy fiát és egy unokáját; kik az Attyokat oltalmazták és ő magát meg-fogják és egy toronyba vetik két fiával és három unokájával eggyütt, erősen bézárják és a kultsot a torony alatt folyó Árnus vizébe vetik. Ott kellett nézni, hogy az ő szerelmes fiai és unokái, az önnön ölében és ő maga is vélek együtt éhel halna meg és nagy-kiáltással és jajgatással végeznék életeket. Ez lett kimeneteli a nagy szerentsének."[1]

Zrinyi Miklós (1620—1664.), a törökverő hős és költő, egyformán otthonos volt az olasz nyelvben és irodalomban,

[1] Discursus De summo Bono. Az Legfőb Jorol, mellyre ez világ mindenkoron serényen és valóban vágyódik. Az Bibliai és Világi sokféle Historiákért és Példákért olvasásra kedves és hasznos. Ennekelőtte Josquinus Betuleius által Hanoviában bocsáttatott ki. Mellyet mostan némellyeknek káresekre Magyarrá fordítot *Sz M. A.* Lőcsén, 1630. 44, 70 és 71. lap.

Gráczban és Nagyszombatban tanult a jezsuitáknál. Tizenhat esztendős korában már megjárta Itáliát. Rómában tisztelgett VIII. Orbán pápánál, ki rendkívül szivesen fogadta és költeményeinek kötetével is megajándékozta.[1]

Csáktornyai könyvesházában a latin klasszikusok mellett az olasz poeták is képviselve voltak.

Könyveinek lajstromát 1662-ben maga állította össze. Dante hiányzik a sajátkezü jegyzékből. Nincs kizárva, hogy csak 1663-ban vagy 64-ben szerezte meg a Divina Commediának amaz 1596-iki velenczei kiadását, mely most a Zágrábba került „Bibliotheca Zrinyiana"-ban szerepel,[2] de lehet, hogy csak Zrinyi Ádám gyarapította vele atyjától örökölt gyüjteményét.[3] Mindenesetre szemet szúr, hogy Tasso nem fordul elő benne.

Az olasz befolyást Zrinyi Miklós litterátori működésére Arany János,[4] Imre Sándor,[5] Greksa Kázmér,[6] Cserép József,[7] Kőrösi Sándor,[8] Széchy Károly[9] és Pethő Sándor[10] tették kutatás tárgyává. Költői munkáira Tasso, Ariosto, Marino és talán Petrarca, a prózaiakra Machiavelli voltak hatással. Alighieri nem hagyott nyomot írásaiban.

Kereső utunkban Zrinyi után mindjárt *Gyöngyösi Istvánnal* (1620—1704.) találkozunk. Rózsa-Koszorú czimű verses-köny-

1 M. Barberini Poemata. Romae, 1631.

2 Die Bibliothek des Dichters Nicolaus Zrinyi. Ein Beitrag zur Zrinyi-Literatur. Mit Literatur-historischer Einleitung. Wien, 1893. 9. és 5. lap.

3 „Nach dem Tode Zrinyi's gelangte die Bibliothek in den Besitz seines Sohnes Adam, der jedenfalls auch seinerseits zur Vermehrung der interressanten Sammlung beitrug." U. o. IV. lap.

4 Zrinyi és Tasso. Arany János összes munkái. Budapest, 1884. V. 1—102. lap

5 Irodalmi tanulmányok. Budapest, 1897. II. 19—34. lap

6 A Zrinyiász és viszonya Tasso-, Vergilius-, Homeros- és Istvánffyhoz. Székesfehérvár, 1890.

7 Zrinyiászunk Tasso és Vergil világításában. Figyelő. 1889. 241—257. és 332—351. lap.

8 Zrinyi és Machiavelli. Budapest, 1902.

9 Gróf Zrinyi Miklós. Budapest, 1898. II.

10 Zrinyi és Machiavelli. Budapesti Szemle. 1910. CXLIII. 98—127. lap.

véről[1] Imre Sándor azt mondotta, hogy „Dante s némely későbbiek vallásos tartalmú, Krisztus szenvedésére, Mária kultusára vonatkozó versezetekre emlékeztet", de rögtön hozzátette, hogy Gyöngyösi bizonnyal nem csapongott Itáliáig inspiráczióért.[2]

A jó *Mikes Kelemen* (1690—1762.) sem Dante „Nessun maggior dolore"-jából, hanem a saját szívéből merített, mikor kusza betűkkel papirra vetette, hogy:

Elmult gyönyörűség csak suhajtást okoz,
Jelenvaló pedig hasonló árnyékhoz;
A jövendőbelin kapsz bizonytalanhoz,
Ah! mért hasonlitod magadat boldoghoz?[3]

Faludi Ferencz (1704—1779.) jezsuitát, több éven át római magyar gyóntatót, verselésre az olasz népdalok ihlették s *Kármán József* (1769—1795.) látóköre is csak Petrarcáig terjedt, kinek egy kanzoneját (Chiare fresche ...) és négy szonettjét (Valle che ... Se lamentar augelli ... Levommi il mio pensier ... Che fai? che pensi? ...) prózában szabadon fordította.[4]

Szerdahelyi György Alajos (1740—1808.) exjezsuita, esztergom-egyházmegyei pap és budai egyetemi tanár, 1784-ben az elbeszélő költészetről csinos esztetikai és irodalomtörténeti munkát tett közzé latin nyelven. Ebben a *Divina Commediát* sok nevetségeset és hamisat tartalmazó víg éposznak (!) nevezi s Pulci *Morgante Maggiore*-jával és Tassoni *Secchia rapita*-jával vonja egy kalap alá. („Qui sunt poetae comice epici itali?") Danteról keveset tud s reá vonatkozó dicsérő

[1] Rosa-Koszoru, az mellyet Az Testé lett Ige Jesus Christusnak és az ő édes Annyának, a szeplőtelen Szűz Marianak, öt rendbéli kiváltképpen való Öröménck, Keserűségének; Dütsőségének feir és piros Rosáiból kötött. Lőcse, 1690.

[2] Irodalmi tanulmányok. II. 35. lap.

[3] Beöthy Zsolt „Mikes Leveleskönyve irodalmunkban" czimű értekezésében e sorokat Dante visszhangjának mondja „egy naiv lélek merengésében". Lásd: Zágoni Mikes Kelemen Törökországi levelei. A magy. kir. kormány támogatásával, II. Rákóczi Ferencz hamvainak hazaszállitása alkalmából készült emlék-kiadás. Budapest, 1906. LII. és 87. lap.

[4] Petrarca remetesége. Kármán József művei. Budapest, 1879. I. 191. és kk. ll.

szavait mindenkor óvatos körültekintéssel mérsékelgeti.[1] Jegyzetben említi, hogy költőnk legkiválóbb védelmezője — strenuissimus propugnator — Mazzoni volt 1587-ben, hogy *Commediá*-ja számos kiadást ért s németre Bachenschwanz és részben Jagemann fordították.

Czímük által „Az — izé — Purgatóriumba való utazása" Szacsvay Sándortól (H. n. 1786.), „A peleskei nótáriusnak pokolba menetele" (Basiliae, 1792.), Farkas András „Pokolbéli utazása" (Pest, 1794.) és ugyanannak „Mennyország felé való utazása stb." (Szeged, 1804.) könnyen azt a hitet kelthetik, hogy valami vonatkozásban vannak a Divina Commediával. A valóság szerint azonban ég és föld választja el őket egymástól.

A nagyműveltségű *Péczeli József* (1750—1792.) komáromi református lelkész, 1786-ban mutatta be először magyarul a *Henrias*-t, melynek 1792-iki második kiadása függelékül Voltaire „Essai sur la poésie épique" czímű értekezésének fordítását is magában foglalja: *A Beszéllő Versezetről, (vagy Epopéról) készittetett próba.* Ebben olvassuk a következő sorokat: „A Poesis volt a legelső mesterség; mely nagy előmenetellel míveltetett. *Dantes* és *Petrarcha* verseket írtak abban az időben, a mellyben még nem volt egyetlen egy író is folyóbeszéden, a melly tsak a meglehetősek közzé számláltattathatott volna".[2]

[1] *„Durantes,* seu *Dantes Alighieri* Florentinus effraenis phantasiae opus condidit sub titulo: *Divina Comoedia,* in qua fingit iter suum per Infernum damnatorum locum, per Ignem Purgatorium, et Paradisum. Ridicula, falsaque multa continet, unde illi nomen Comoedia. Ostendit auctoris genium sublimem spiritumque creatorem; quem Itali tantopere sunt admirati, ut Divinum adpellaverint, animum ad vitia non advertentes. Horrida imprimis est pictura Inferorum, historia Ducis Ariminensis, et mors Ugolini. — Accusatur, et defenditur a multis, ut fere evenit claris operibus. Vitam iniit anno 1265." Poesis narrativa ad aestheticam seu doctrinam boni gustus conformata a Georgio Aloys. Szerdahely AA. LL. et Philosophiae Doct. In Regia Scientiarum Universitate Budensi Aesthetices professore Pub. et Ordin. ex Archi-Dioec. Strig. Budae, 1784. p. 145.

[2] Henriás az az Negyedik Henrik frantzia királynak életének némelly része melly Frantzia Versekből ugyan annyi számu s lábú Versekbe foglaltatott Pétzeli Jósef által. Második Izben, némelly változtatásokkal s jobbitásokkal kinyomtattatott. Győrben, 1792. 254 és 255. lap.

Csokonai Vitéz Mihály (1773—1805.) a latinon kívül egy idegen nyelvet sem ismert annyira, mint az olaszt. „Az olasz költők hatása mutatkozik versformáin, első szerelmi és alkalmi versein, a kanzonetták, kantaték stb. kedvelésén."[1] Petrarcának nagy tisztelője s fordít Ariostó-ból, Tassó-ból, Tassoniból, Loredanó-ból, Guarini-ből, Goldoni-ból, Metastasióból, Chiabrera-ból stb. Danteról mélységesen hallgat. Amit V. Szőcs Géza mond, hogy „Dante Tassoval, Ariostóval, Bojardoval, Boccaccióval és Alfierivel megfordult kezén s őszinte csodálatának képezte tárgyát",[2] azt soha el nem árulta, noha az alkalom erre „Az epopeáról közönségesen" czímű dolgozatában önkényt kínálkozott.

Helmeczy Mihály (1804—1852.) Tassot fordítgatta, mint *Kazinczy Ferencz* (1759—1831.) is, ki az egész „Gerusalemme liberatá"-t át akarta ültetni nyelvünkre.[3]

Kazinczy Alighierit egyetlen egyszer emliti. Cserey Farkasnak irja 1805. november 16-án Ér-Semlyénből: „Pósta Mester Urnak pedig mondd meg, hogy hazaérkezvén, mindjárt felhánytam, ha az *Italia mia benche sia indarno* Dantenak munkája-e vagy Petrarcáé? s az utolsóé."[4]

Nem tudta tehát, vajjon az „Italia mia benchè 'l parlar sia indarno" czimű hires kanzone[5] Dantetől való-e vagy Petrarcától, miből nyilván következik, hogy se az egyik,

[1] Ferenczi Zoltán: Csokonai. Budapest, 1907. 53. lap.

[2] Csokonai és az olasz költők. Irodalom-történeti tanulmány. Szentes, 1893. 6. lap.

[3] Kazinczy 1820 április 10-én ezt írta Kis Jánosnak: „Még az idén akarom kiadni a Tasso megmentett Jerusalemét is, prózában ugyan: de az ajánlás Ferdinand herczeghez, kinek anyja Este házból eredett és a ki maradéka a Tasso által énekelt Rinaldónak ottava rímekbe lesz írva." Kazinczy Ferencz eredeti munkái. Levelek Kis Jánoshoz. Összeszedték Bajza József és Schedel Ferencz. Budán, 1842. II. 299. lap.

[4] Kazinczy Ferencz levelezése. Közzéteszi Dr. Váczi János. Budapest, 1892. III. 468. lap.

[5] Magyarra forditották: Hegedűs István (Petrarca „Szózatja" és egyik latin költői levele. Budapest, 1895. 17. és kk. ll.), Versényi György (Itália. Petrarca canzoneja. Ország-Világ. 1904. évf. 32. szám.) és egy részét prózában Csiky Gergely. (Villemain: Pindar szelleme és a lantos költészet a népek erkölcsi és vallási emelkedettségéhez való vonatkozásaiban. Budapest, 1887. 365. és 366. lap.)

se a másik műveinek nem volt a szó szoros értelmében vett ismerője.

Metastasiótól három szindarabot forditott, de a Divina Commedia hétpecsétes titkait érintetlenül hagyta.

Kisfaludy Sándor (1772—1844.) már testőr korában tanul olaszul és forditja Tassot.[1] Mikor 1796-ban Provence-ba kerül, a Laura-dalok varázsa alatt kezdi írni Himfy-jét.

Imre Sándor[2] és Rényi Rezső[3] részletesen kifejtették Petrarca hatását Kisfaludyra.

Meglehet, hogy a divino poetát is olvasta, irataiból azonban ez ki nem tűnik. Könyvtára 2145 kötetből állott.[4] Olasz munka, kivéve a Metastasio szinműveinek hat kötetét, nem volt benne. Boccaccio dekameronját is francziául tartalmazta. Dantenak semmi nyoma, de Petrarcanak sem, a mi, — ha már elébb a Zrinyi-könyvtár átvizsgálásánál Tassot nem hiába keresem, véghetetlenül meglepett volna.

A költeményes versezést közönséges Székből tanító *Nagy Tótth József* kötetre valót publikált 1803-ban Montaigne magyar köntösbe öltöztetett *külömbbkülömbbféle* tárgyak felől való gondolataiból és vélekedéseiből.

E kötetben egy olasznyelvű Dante-idézettel találkozunk:

Che, non men che saper, dubbiar m'aggrata.
(Inf. XI. 93.)

Alighieri itt azt akarja mondani, hogy kételyénél a tudás sem okoz néki nagyobb gyönyörűséget.

Sor alatti jegyzetben Nagy Tótth József ezt ekképen fordította:

Hol tsalhatatlanul nem böltselkedhetem,
Örülök, okozza ha kételkedhetem.[5]

[1] Kisfaludy Sándor. Irta Császár Elemér. Budapest, 1910. 36. és 37. lap.

[2] Irodalmi tanulmányok. Budapest, 1897. II. 98—131. l.

[3] Petrarca és Kisfaludy Sándor. Irodalomtörténeti tanulmány. Budapest, 1880.

[4] Darnay Kálmán 1897. április 25-én az egész gyűjteményt a Magyar Nemzeti Muzeumnak ajándékozta.

[5] Montagne Mihály külömbbkülömbbféle tárgyak felöl való gondolatjai és vélekedései magyar köntösben Nagy Tótth József által. Pozsonban, 1803. 259. lap.

Igy jutunk el *Döbrentei Gáborhoz.* (1786—1851.)

Toldy Ferencz azt állitja felőle, hogy „Dantet, Petrarcát, Ariostot és Tassot szerette, sőt *Dantet forditani is próbálta.*“[1] Radó Antal szerint is „ő volt az első, ki nálunk a Divina Commediát forditani próbálta.“[2]

Döbrentei Dante-forditása nyomtatásban nem jelent meg s kézirati hagyatékában sem volt föltalálható. Közelebbről csak annyi hirünk van róla, a mennyit maga közöl Kazinczyval.

„Dante Alighierinek divina comediájához fogtam ismét, — irja 1807. márczius 11-én Lipcséből, — a mult Detzemberben. Mig Bétsben jó kiadáshoz nem juthatok, forditásomat nem folytathatom. Ezeknél a frantziává vált Szászoknál az olasz könyvek ritkábbak, mint Bétsben“.[3]

Az ifju Döbrentei e szerint 1806 deczemberében már másodszor fog a „szent költemény“ átültetéséhez, de hamar abbahagyja. A jó kiadás hiányán kívül bizonyosan azt is érzi, hogy nincs meg a hozzá szükséges készültsége. Valószínüleg prózában s csak gyakorlatképen[4] fordítgat, mint a hogy a Shakespeare Macbethjét előbb prózában magyarítja s úgy önti jambusokba.

Kölcseynek írja 1813 november 9-én: „Te alig ha egy kevéssé igen nagyon nem szeretsz mythologiai neveket munkáidba tenni? A mi K. mythologiánk bizonyosan dísztelen a Poezisra; s Dante *La divina Comedia*-jában, az azzal való élést csak az ő különös energiáju Génieje nehezíti el“.[5]

Egy értekezése: *Az anyai nyelven írás szükséges voltának megbizonyításáról,* melyet Francesco Algarotti után olaszból fordított („Saggio sopra la necessità di scrivere nella propria lingua“), Dantet ekként hozza szóba:

„Dante stílusa sem volna oly eleven s nem változnék azon dolgok szerint, melyet fest, ha versezetjét deákul írja.

[1] A magyar költészet kézikönyve. Budapest, 1876. III. 259. lap.

[2] A magyar műforditás története. 1772—1831. Budapest, 1883. 69. lap.

[3] Kazinczy Ferencz levelezése. Közzéteszi Dr. Váczi János. Budapest, 1893. IV., 512. lap.

[4] Bodor Aladár: Döbrentei Gábor erdélyi szereplése. Losoncz, 1906. 8. lap.

[5] Élet és Literatura. Pesten, 1827. II. 94. lap.

Igazán el lehetett volna akkor róla mondani, *che la dritta via era smarrita,* hogy az igaz utat eltévesztette, ha deákul folytatta volna, a mit el is kezdett, így: Infera regna canam supero contermina mundo".[1]

E pár sorhoz Döbrentei („A' Kiadó") két jegyzetet csatol. Az elsőt a Dante nevéhez:

„Dante Alighieri született 1265, † 1324 (!), munkája: La divina Commedia, melyben a Poklot, Purgatoriumot s Menyországot leírja s abba sok szatirai vonásokat tett a Veleélttek ellen. A la divina Comedia nevet az Olaszok enthuziasmusa adta Munkájának".

A másik jegyzet az olasz nyelvü idézet helyét határozza meg a Divina Commediában.

Valamivel tovább Algarotti a Purgatorio-ból idéz néhány sort:

. . . . Io mi son un che, quando
Amor mi spira, noto, ed a quel modo
Che ditta dentro, vo significando.

(XXIV. 52—4.)

A fordító ezt így teszi át nyelvünkre: *„Én magamnak ugyan azon egy vagyok, s magam értem magamat legjobban, s a mely módon diktál belőlről lelkem, a szerént magyarázom azt"*.[2]

Következtethetünk belőle, hogy milyen lett volna a *Commedia* Döbrentei értelmetlen és feszes magyarításában.

Tizenhét esztendő mulva a *Sas* czímű folyóiratban ujra közöltette Algarotti értekezésének némileg átsimított fordítását. A Purgatorio idézett sorait ezuttal a következő módon tolmácsolta: „Én magam külön egy vagyok s midőn a természet hévszelleme megkap, úgy fejlem ki önmagyarázatokban, a hogy belsőm dictálja".[3]

Mennyivel szebb fordítás ennél is a margitszigeti apáczáé!

„A hexameterrel élés kezdetei a régi s uj nemzetek között" czímű tanulmányában kétszer szól Alighieriről. „Rimelt versekbe tette, úgymond, energiáját Dante Alighieri az ő

[1] Erdélyi Múzeum. Pest, 1815. évf. 4. füzet, 107. lap.

[2] Erdélyi Múzeum. 1815. évf. 4. füzet, 108. lap.

[3] Sas. Vegyes tárgyú iratok az olvasni és tudni méltó minden ágaiból. Több tudósokkal egyesülve kiadta Thaisz András. Pesten, 1832. XII. kötet, 105. lap.

most már bizarrnak tetsző Divina Commediájában, mely valósággal Komédia".[1]

Valamivel odébb becsülését fejezte ki „Dante magas, bátor elméjével szemben",[2] a Commedia átültetéséről azonban végleg lemondott.

Csak még egyszer tette szóvá Dantet, midőn *A költés nemei röviden s tulajdon versnem és versírás módja az olasz, franczia, angol s német literaturában* czímű értekezésében fölhozta, hogy a *Divina Commedia* terza rima-ban van írva s ennek példájául az Inferno V. énekének 133—142. sorait olaszul adta.[3]

Mokry Benjamin (1775—1826.) biografiai lexikona a lipcsei Conversations Lexicon nyomán ismertette az „újj Olasz Poesis legelső és legnagyobb Poetájának élettörténetét, ki felemelkedett, bátor gondolatjaival a költés mesterségének Zenithjébe ért, a midőn Európában a tudományoknak még tsak a hajnala is alig kezdett hasadni."[4]

Tizenhárom esztendővel később a *Közhasznu Esmeretek Tára* kissé bővített és simított formában szintén ezt a Dante-életrajzot közölte.[5]

Kölcsey Ferencz (1790—1838.) az olasz nagyok közü Petrarcáról, Ariostóról, Tassoról vesz tudomást. Dantet sohasem említi . . .

A mult század elején a modern nyelvek számára a pesti egyetemen nem voltak rendszeresített katedrák. Ha valaki

[1] Erdélyi Múzeum. 1815. évf. 2. füzet, 130. lap.

[2] U. o. 131. lap.

[3] Sas. Pesten, 1831. VIII. kötet, 91. lap. A 78. lapon már előbb is idézte eredetiben a Purg. I. énekének 13-ik sorát, de a nélkül, hogy Dantere névleg hivatkozott volna.

[4] Közönséges históriai biographiai Kézi-Lexicon, avagy Rövid Életleírások Mind azoknak a nevezetesebb személlyeknek, a kik magokat talentomaik, virtuoaik, találmányaik, vitézségeik, mesterségmíveik, és más akármelly jeles, vagy gonosztetteik által esméretesekké tették; a legrégibb históriai időktől fogva a jelenvaló időkig. A régi és legújjabb nevezetes Kútfejekből készítette és öszveszerkesztette Mokry Benjamin. Egynéhány külső Országi Tudós-Társaságoknak Tagja. Pesten, 1819. II. kötet, 12—15. lap.

[5] Közhasznu Esmeretek Tára. A Conversations Lexicon szerént Magyarországra alkalmaztatva. Pesten, 1832. III. kötet, 521—524. lap.

tanításukra vállalkozott s képességét kellően igazolta, a magisztrátus jogosítványt adott néki, hogy külön díjak fejében leczkéket adhasson.[1] Az olasz nyelvet azonban *Séhêts Lajos* 1816-tól 1831-ig már mint nyilvános tanár adta elő.

Séhêts 1766-ban Dieppeben, Francziaországban született. Beutazta Angliát, Hollandiát, Spanyol- és Olaszországot s végül Pesten telepedett le, hol előbb a helytartótanácsnak volt tisztviselője. Tanítványai számára latin nyelven eléggé használható olasz grammatikát szerkesztett, mely 1818-ban jelent meg nyomtatásban.[2] A nyelvtani és olvasmányi részen kívül számos párbeszéd, szótár és taljánul rövid olasz irodalomtörténeti vázlat van benne. E vázlatban Alighierinek tizennyolcz sort szentel. Védelmébe veszi azok ellen, kik „erőltetett, némelykor nevetséges rímeit és unalmat keltő homályosságait“ kifogásolják s a Divina Commediáról azt mondja, hogy fogyatkozásai mellett bármely nagy költőhöz méltó jelességei is vannak, „spiccano in quella sua opera con bastevol frequenza tratti luminosi e pregi degni di qualsiasi gran poeta.“[3]

Gyanakszom, hogy a „gran poeta“ alatt Metastasiót értette!

Vörösmarty Mihály (1800—1854.) és *Bajza József* (1804—1858.) Séhêts idejében jártak a pesti egyetemre. Előadásait egyik sem látogatta.

Vörösmarty Tasso Gerusalemme liberata-ját a Tanárki János fordításában olvasta[4] s annyira megszerette, hogy kedvéért tanult olaszul.[5] Danteról hallgatott.

Bajza összegyűjtött munkái között van ugyan Alighieriről egy németből fordított biografikus czikkecske,[6] de számos

[1] A budapesti m. kir. tudomány-egyetem története. Irta Dr. Pauler Tivadar. Budapest, 1880. I. 357. lap.

[2] Grammatica italica complectens regulas linquae italicae. Per Ludovicum Séhêts in regia scientiarum universitate pestinensi linquae et litteraturae italicae professorem publicum. Pestini, 1818.

[3] I. m. p. 298.

[4] Torquáto Tasszo Megszabadított Jérusáleme. Fordította olasz nyelvből Tanárki János. Pesten, 1805. 3 kötet.

[5] Vörösmarty életrajza. Írta Gyulai Pál. Budapest, 1905. 31. lap.

[6] Bajza összegyűjtött munkái. Sajtó alá rendezte Badics Ferencz. Budapest, 1899. III. 241—243. lap.

tévedésével ez csak arra szolgál, hogy az írónak, nemkülönben a fordítónak a Dante-irodalomban való teljes tájékozatlanságát igazolja.[1] Az „Uj Plutarch“ czímű füzetes vállalatban, a Dante képének magyarázatával látott először napvilágot.[2]

Petőfi Sándor (1823—1849.) szeme előtt katona korában fölcsillant a remény, hogy talán meglátja Itáliát.[3] Gondolható, hogy a tizenhét éves ifjú mily rajongó lelkesedéssel szövögette olaszországi álomképeit. A szépség honába azonban nem jutott el s csak olvadó, lágy nyelvét tanulta, hogy legalább költőit eredetiben élvezhesse. Messi Antal volt mestere. Vele fordította 1844—45-ben Silvio Pellico *Le mie prigoni*-ját, Monti „Bella Italia, amate sponde“ kezdetű versét[4] s az olasz népdalokat. Ekkor történt, hogy szobája ajtajára belülről krétával a Divina Commedia következő sorait írta:

Per me si va nella città dolente,
Per me si va nell' eterno dolore,
Per me si va tra la perduta gente.

(Inf. III. 1—3.)[5]

Nem hiszem egyébként, hogy Danteval közelebbi ismeretséget kötött volna. Petrarcat is csak tréfásan említi *„Merengés“* czímű versében:

[1] „Kevés gonddal készült és egészen értéktelen munka“. Bajza József: Bajza József mint történetíró. Századok. 1908. évf. 296. lap.

[2] Uj Plutarch vagy minden korok és nemzetek leghíresebb férfiai és hölgyeinek arcz- és életrajza. A szöveg német eredetiét magyarázta Bajza. Pest, 1845. VII. füzet 3—5. lap. Dante képe (XXV. csoport.) a Shakespeare-val, Washington-éval, Hölty-ével, Stein-ével és Pfeffel-ével van egy lapon.

[3] Petőfi Sándor vegyes művei. Budapest, 1896. III. 94. lap. L. továbbá „Petőfi és az olaszok“ czímű tanulmányt Szana Tamástól. Olasz földről. Budapest, 1896. 165. s k. ll.

[4] Magyarra fordította Radó Antal. Olasz költőkből. Budapest, 1886. 103—107. lap.

[5] Névy László: Petőfi olasz tanulmánya. Koszoru. 1880. évf. 267. lap. — Névy a föntebbi terzinát czikkében így tolmácsolta:

Rajtam át visz az út a gyászos városba,
Rajtam át visz az út az örök fájdalomba,
Rajtam át visz az út az elkárhozottak közt.

Hisz Petrarca és Petőfi
Félig-meddig már rokon;
Annál inkább osztozhatnak
A borostyán-lombokon.

Később, mikor 1848. januáriusában a szicziliai és nápolyi forradalom kitöréséről értesült, egy gyönyörű költeményben („Olaszország") küldötte Itália felé üdvözletét és jókívánságait.[1] Könyvei között nem voltak olasz munkák.

Arany János (1817—1882.) nemcsak az olasz nyelvben volt Petőfinél járatosabb s nemcsak Tassot és Ariostot fordította kísérletképen, de Dante vizének mélysége fölött is állott.

Az ember-élet középfelén bolyongott éppen, mikor a Divina Commedia örvényei magukhoz vonták. Ismeretlen, csodás szellemvilág tárult eléje. Megbűvölten ejtette el költőkoszorúját s áhítattal borult le, hogy a szentegyház ködoszlopában rejlő istenségnek hódoljon.

Ekkor, 1852-ben, irta *Dante*-ját, mely „az emberi szellem legfelsőbb régióiban szárnyal".[2] Ő maga is tarthatott valamit e verséről, mert 1865-ben a florenczi vates születésének hatszázados évfordulóján angolra forditotta. Forditása, sajnos, elveszett.[3]

Átnéztem Carlo del Balzo tizennégy kötetét, melyek a világ nagy költőinek az évszázadok folyamán Danteról irott verseit tartalmazzák.[4] Elfogultság nélkül mondhatom, hogy nincs bennük az Aranyénál jellegzetesebb, kifejezőbb, külömb poema. Csak az a kár, hogy olasz és német áttételei meg sem közelitik az eredetit. Olaszra Gaetano Ghivizzani és egy névtelen forditották. Az előbbi versben,[5] az utóbbi

[1] Petőfi életrajza. Írta Ferenczi Zoltán. Budapest, 1896. III. 187. lap.

[2] Először a Budapesti Viszhangban (szerk. Szilágyi V.) 1852. 82. lap s azóta számtalanszor.

[3] Arany János hátrahagyott versei. Budapest, 1897. XV. lap.

[4] Poesie di mille autori intorno a Dante Alighieri. Raccolti ed ordinate cronologicamente con note storiche, bibliographiche e biographiche da Carlo del Balzo. Roma, 1889—1908.

[5] Versi di Gaetano Ghivizzani. Pistoia, 1867. 209. és 211. lapokon. Szemközt a 208. és 210. lapokon az eredeti. Carlo del Balzo mindkettőt újra lenyomatta: I. m. XIV. kötet. A magyar, az 576. és 577. lapokon, hemzseg a sajtóhibáktól, noha a Ghivizzani kiadásában csak egy sajtóhibát vettem észre. Az olasz az 578. és 579-ik lapokon.

prózában.[1] Németül Kertbeny Károly[2] és Sponer Andor[3] adták.

A *Dante* után kezdette irni *A kis pokol*-t terzinákban. Harmincznyolcz sor készült el belőle s az 1852-iki társadalmi és irodalmi állapotok ostorozását czélozta.

Az ember-élet utjának felén, — mondja Arany, — egy nagy zsibongó vásárba jutott s mivel a tolongást ki nem állhatta, a vásár közepén magasló hegyre: a Parnasszusra akart menekülni, de szörnyek utját állották . . .

Eddig „A kis pokol", mely több énekre volt tervezve. Az első ének tartalma tovább az lett volna, hogy a költő találkozik egy pohos csárdással, kiben Horácziusra ismer. Horáczius ajánlkozik, hogy a kis poklon keresztül kivezeti a tömkelegből.

Ez a töredék is annak a jele, hogy Arany lelkét Dante messzire kihatólag foglalkoztatta. Gyulai Pálnak irja 1854. január 21-én Nagy-Kőrösről: . . . „még most is ama szép reményeknél vagyok, melyeket 1847-ben táplált felőlem az irodalom; pedig hét év sok idő, s bizony már én is „nel' mezzo camino di nostra vita" ballagok, mint Dante, mikor a „L'Inferno" kapui megnyiltak előtte."[4]

Mikor 1856-ban „A magyar nemzeti versidomról" czimű értekezésén dolgozott, két terzinára volt szüksége a Divina Commediából, melyeket iziben magyarra forditott:

Az emberélet útjának felén
Zordon sötét erdő közé jutottam,
Mivel az igaz utat nem lelém;
Mily kín ez erdőről beszélni ottan!
Mily vad, kietlen az, bú s baj tele!
Hogy rágondolva is eliszonyodtam.

(Inf. I. 1—6.)

[1] Rivista Contemporanea. Firenze. 1888. évf. januáriusi füzet 9–10. lap.

[2] Album hundert ungrischer Dichter. In eignen und fremden Übersetzungen. Dresden und Pesth, 1854. 432—434. lap. — Gedichte von Johann Arany. Versuch einer Musterübersetzung. Genf, 1861. 67—69. lap. Jahrbuch der Deutschen Dante-Gesellschaft. Leipzig, 1867. I. 144. lap. — Dante in der ungarischen Literatur. Von K. M. Kertbeny. Berlin, 1873. 16. lap,

[3] Dichtungen von Johann Arany. Aus dem Ungarischen übertragen. Leipzig, 1880. 81. és 82. lap.

[4] Arany János levelezése. Budapest, 1889. II. 41. lap.

Megjegyezte azonban, hogy ez „elsietett fordítás“ csupán a forma bemutatása kedvéért készült.[1] S valljuk meg, hogy e mentegetőzés helyén volt, mert a második terzina az értelmi hűség nézőpontjából erősen kifogásolható.

Homerosszal Aranyunk csupán egy lángészt tesz párhuzamba: Shakespearet,[2] de Dante koszoruját is méltónak ítélte a pályafutásra.[3]

A mint 1873-ban, huszonhárom esztendeig tartó megszakítás után ujra belefog „Bolond Istók“-jába, Alighieri jut eszébe, ki Vergiliusról mondotta, hogy „per lungo silenzio parea fioco“ (Inf. I. 63), a hosszú hallgatás miatt rekedtnek látszott:

Tenger sok éve már, hogy Bolond
Istók felől kezdettem éneket;
Akkor nem a leghűbb anyai gond
Alatt hagyám az árva gyermeket;
S azóta, mint Alighieri mond,
„Mély hallgatásban torkom elrekedt . . .“

„A nagyidai czigányok“-ban Dr. Angyal János ismételten Dante-hatásokat kémlelt. Az Inferno XXI. énekének ördögneveit: Rutfark (Malacoda), Böszmaró (Scarmiglione), Szárnyvonó (Alichino), Irongár (Calcabrina), Czenk (Cagnazzo), Mocsszakáll (Barbariccia), Sárkányorr (Draghinazzo), Korom-vér (Libicocco), Röfő (Ciriatto), Maróeb (Grafficane), Bőregér (Tarfarello), Pokolvar (Rubicante)[4] a „Nagyidai czigányok“ I. énekének czigányneveiben: Akasztó, Nyulláb, Degesz, Vigyori, Kolop, Gyügyü, Pityke, Toportyán, Bunyi, Káka, Habók, Irha, Diridongó, Süsü, Vaczok, Hagymaszár, Juhgége, Kajsza, Laboda, Mokra, Csucsuj stb. látta viszont s a „Min-

[1] Arany János prózai dolgozatai. Budapest, 1884. 318. és 319. l.

[2] U. o. 260. lap.

[3] Arany János hátrahagyott prózai dolgozatai. Budapest, 1897. 139. lap.

[4] Szász Károly e neveket így fordította: Rutfark, Tépász, Seprüszárny, Jégtipró, Czenk, Mocsokszakáll, Korombél, Sárkányorr, Kanagyar, Bőregér, Kutyakarom, Vérkelevény. A pokol. Budapest, 1885. 330. és kk. ll.

Zigány Árpád fordítása: Hosszufarku, Vasgyuró, Görbeszárnyu, Dérbejáró, Szelindek, Göndörszakáll, Agyaras, Sárkánypofáju, Kutyapeczér, Bőregér, Gyorslábu, Vérszopó. A pokol. Budapest, 1908. 138. l. és kk.

denik iszkábál, hasadt teknőt szegez"-ben az Inferno XXI. énekének eme sorát (11.) vélte fölismerhetni:

Chi fa suo legno nuovo e chi ristoppa.[1]

Az Inferno XXVIII. énekét jegyzetelve, a levágott fejét hajánál fogva lámpásként hordozó Bertram del Bornio alakja „A nagyidai czigányok" Puk Mihály kapitányára emlékeztette,[2] kit Csóri vajda álmában lát, a mint

Tántorogva lépked és nehezen halad,
Feje le van vágva, hozza hóna alatt.
(IV. ének.)

. . . Igaza volt Pintér Kálmánnak, hogy Arany plasztikai ábrázolásai közel hozzák az ő művészetét a Danteéhez[3] s Péterfy Jenő is találóan mondotta, hogy a magyar ember Arany János költeményeiben, akár csak a Divina Commediában, sok oly helyre emlékezhetik, hol az egyszerű szó a rája nehezülő gondolatok súlya által mintegy magikus erejüvé válik,[4] de Arany plaszticzitása független a Danteétől s nyelvének ereje egyéni tulajdona. Oly adományok ezek, melyek nélkül Shakespeare, Milton és Göthe sem lettek volna a világirodalom óriásai, melyeket azonban kölcsön venni vagy mástól eltanulni nem lehet.

[1] A pokol. Olaszból fordította és jegyzetekkel kisérte Dr. Angyal János. Budapest, 1878. 162. lap.
[2] U. o. 223. és 224. lap.
[3] A bűnbánat költészete. Budapest, 1893. 11. lap.
[4] Összegyüjtött munkái. Budapest, 1902. II. 276. lap.

VII.

CSÁSZÁR FERENCZ.

A magyar irodalom a XIX. század második feléig egyetlen számottevő Dante-czikket vagy fordítást sem képes fölmutatni. Az Akadémia *Tudománytár*-a az 1830-as és 40-es évek folyamán szóba hozza ugyan olykor a *divino poetát*, de mindig csak mellesleg, német és angol reczenziók alapján, az eredetiség legcsekélyebb igénye nélkül.[1]

A *Gerusalemme liberata* magyarításában földieink közül többen fáradoztak, a „szent költemény" átültetésére azonban a kezdet kezdetén elakadt Döbrentei Gáboron kívül senki sem vállalkozott. Joggal sóhajt föl tehát 1841-ben Almási Balogh Pál: „Mikor fogja honunk Olaszhon géniuszainak munkáit anyai nyelven birni? Úgyszólván semmink sincs olaszból, pedig mennyi nagy emberek dicsőíték az olasz literatúra egét, kiknek remek munkáik minden művelt nemzetek nyelvére le vannak fordítva".[2]

A talján nyelv alapos ismerője, az első vérbeli magyar dantista: Császár Ferencz ekkor már ott ül az Akadémiában. Mi sem természetesebb, mint hogy a Balogh Pál kérdése lelkébe nyilallik. Költő és novellista, jogtudós és műfordító: fényes jövő, nehéz feladatok, súlyos megpróbáltatások várnak reája . . .

Kolgyári Császár Ferencz 1807 július 9-én Zalaegerszegen született. Atyja korán elhalt. Neveltetéséről rokonai gondos-

[1] Tudománytár, 1835. VIII. 204. lap; 1838. III. 108. és 109. lap; 1840. VII. 357. lap.

[2] Tudománytár, 1841. V. 245. lap.

kodtak.[1] A középiskolát Szombathelyen, Kőszegen és Sopronban végezte. Papnak készült s 1822-ben Pannonhalmán Szent Benedek rendjébe lépett. Guzmics Izidor emelte itten a széptehetségű ifjút szárnyai alá. Róla énekli később a hálás tanítvány:

Te bátorítál lantot hogy ragadjak,
Midőn szívemnek édes vágya kél:
Dalt zengedezni a bús honfiaknak,
Könyezve a hon gyászemlékinél.[2]

Két év mulva elhagyja a szerzetet s a bölcseleti kurzus befejeztével a veszprémi szemináriumba véteti föl magát. A theologia alapelemeit Pesten hallgatja, de kedveszegetten mihamar örökre búcsút mond a papi pályának. Ezentúl a pesti és zágrábi egyetemeken jogi tanulmányokkal foglalkozik, leczkeórákat ad, nevelősködik és írogat.[3] Huszonhárom éves korában a fiumei királyi gimnázium magyar nyelv- és irodalom professzora.[4] Folyton tanul, tanít, buzgólkodik s lankadatlan, sokoldalú munkásságával, nemkülönben szeretetreméltó úri modorával úgy a társadalmi, mint az irodalmi körök becsülését kivívja.

Majdnem két lusztrumot tölt a magyar tengerparton. Ez alatt családot alapít, lerakja az ügyvédi vizsgát, olasz nyelven magyar grammatikát kompilál,[5] csinos matrózdalaival,

[1] „Én nem örököltem semmit, írta Derverits Kálmánnak Pestről 1858 augusztus 1-én; — maradt pár hold föld reám is Egerszegen, de részint a mostoha apa, részint némely jó emberek kiskoruságom alatt túltettek azon is.“ — Lásd: Adatok Zalamegye történetéhez. Szerkeszti s kiadja Bátorfi Lajos. Nagy-Kanizsa, 1876. II. 245. lap.

[2] Császár Ferencz költeményei. Bővített kiadás. Budán. 1846. 8. lap.

[3] Öröm-Dall, melyel méltós. gróf Draskovich György ur hitvesének szül. báró Orczy Anna asszonyságnak születése ünnepén fiui hálás részvéttel sziveskednek gróf Draskovich László és Theodor. Pest, 1827. (Császár F. írta). — Kemendvár. Rege öt énekben. Pest, 1828.

[4] „A ventitre anni fu nominato professore di lingua ungherese nell' *università* di Fiume“ — mondja tévesen Carlo del Balzo Császár Ferencz életrajzában: Poesie di mille autori intorno a Dante Alighieri. Roma, 1889. I. p. 24.

[5] Grammatica ungherese dell' Avvocato Francesco Császár patrizio consigliere dei due liberi distretti di Fiume e di Buccari; membro Corrisp. dell' Academia ungarica. Pestino, 1833.

Del Balzo idézett munkája (p. 24.) Császár mithologiai szótáráról (Görög-római mythológiai szótár. Pest, 1844.) azt állítja, hogy a magyar irodalomról

szonettjeivel[1] és elbeszéléseivel hírnévre tesz szert, magyarra fordítja Beccariat,[2] Notat,[3] Alfierit,[4] Bont,[5] olaszra Kisfaludy Károly néhány színdarabját,[6] levelez Guzmicscsal, Döbrenteivel, Toldyval. Egy ideig fiumei második városbíró, majd a konzulátusi törvényszék szavazati joggal fölruházott aktuáriusa.

A magyar tudományos Akadémia 1832. márczius 9-én levelező tagjává választja, Fiume 1833. július 7-én patriczius tanácsosi ranggal tünteti ki s Zala vármegye 1835-ben táblabírái közé igtatja.

A hosszas számkivetést mindamellett megúnva, 1839-ben a budai studiorum et censurae commissionál keres alkalmazást, hová még ugyanabban az évben ki is nevezik.

Mielőtt új állását elfoglalná, Triesztbe és Veneziába hajózik. Innen egész Észak-Olaszországot bejárja. Útba ejti Padovát, Vicenzát, Possagnot (Canova szülőfaluját), Veronát, Milanót, Certosa di Paviát, Torinót, Alessandriát, Genovát, Sestri di Levantét, Carrarát, Luccát, Pisát, Livornot, Firenzét,

fontos adatokat tartalmaz, „si trovano importanti notizie sulla letteratura ungherese.“ E megjegyzést azonban a *Grammatica ungherese*-re kell vonatkoztatnunk, melynek második részében olasz nyelven Bajza, Baróti-Szabó, Berzsenyi, Czuczor, Döbrentei, Fáy, Guzmics, Horváth Endre, Kazinczy, Kis János, Kisfaludy Károly és Sándor, Kölcsey, Szemere Pál, Szentmiklósy, Virág, Vitkovics és Vörösmarty rövid életrajzai — breve prospetto della letteratura ungarica nel secolo XIX. — olvashatók.

[1] Sonett koszorú. Fiume, 1831.

[2] A bűnök és büntetésekről. Beccaria után olaszból. Zágráb, 1834.

[3] A nőtlen philosophus. Nota Albert után olaszból. Buda, 1833.

[4] Orestes. Szomorújáték 5 felv. gróf Alfieri Victoriustól. Eredeti olaszból. Buda, 1836. — Sofonisba. Szomorújáték 5 felv. gróf Alfieri Victoriustól. Buda, 1836.

[5] Semmi rosszat. Vígj. 3 felv. Bon Ferencz (helyesen: Ágost) után olaszból. Buda, 1841.

[6] Fiuméből 1835. aug. 7-én írja Toldy Ferencznek, hogy Kisfaludy Károly néhány színdarabjával akarja a fiumei olaszokat megismertetni. A „Szeget-szeggel“-t már lefordította, „A leányőrző“-vel pedig ekkor bíbelődött. „E két darabot, ha lehetséges még az őszszel sajtó alá eresztem Velenczében s így megismerik jobban az olaszok is litteraturánkat.“ — 1835. október 30-án írja ugyancsak Toldynak: „Kisfaludy darabjai közül a „Csalódások“-at kezdtem fordítani, melyet a „Szeget-szeggel“-el kívánok adni egy kötetben a tavaszszal; ezt „Astuzia contro astuzia“, amazt pedig „Le illusioni“ czímmel.“ — Mindkét levél az Akadémia kézirattárában.

Bolognát, Ferrarát és Arquát. — A természet és művészet csodáit, valamint a históriai nevezetességű helyeket és emlékeket tudással és elragadtatással szemléli. Kétkötetes úti naplója ma is kellemes olvasmány.[1]

A fővárosba költözve, nem sokáig marad a helytartótanácsi tudományi biztosságnál és könyvvizsgáló testületnél. Áthelyezik a pesti váltótörvényszékhez s a zalaegerszegi szegény csizmadia fia 1846. augusztus 31-én már a hétszemélyes tábla bírája s 1847. deczember 23-án az Akadémia tiszteleti tagja.

Egyre-másra jelennek meg jogi szakmunkái,[2] de azért a szépirodalmat is serényen műveli. Kiadja verseit,[3] Thern Károly számára opera-szövegről gondoskodik.[4] Összegyűjti beszélyeit[5] s nem lát világot folyóirat, alkalmi emlékkönyv vagy almanach, mely tőle közleményeket ne hozna. Mesterségesen finomkodó, betegesen érzelgő, választékos stílusú verseit a szalónokban tetszéssel fogadják.

Hébe-hóba egy-egy kritikát is megereszt.

A poezisben Manzoni jelmondatát követi: Celesti accenti ricorderò, se amica dea m' ispíra. Petőfi erőteljes kiszólásait tehát nem szenvedheti. Egyénileg is húzódik tőle, mert betyáros szitkozódónak és erkölcstelen írónak tartja. Ily értelemben bírálja a legnagyobb magyar lirikust Frankenburg Adolf *Irodalmi Őr*-ének 1845. augusztus 16-iki és szeptember 6-iki számában.

Petőfi nem maradt adósa. Az *Uti levelek*-ben éles gúnynyal csipkedi, vágja[6] s egy kiméletlen versében („Egy kritikushoz“) még alacsony származását is fölhányja.

Császár Ferenczet bántja a dolog, de egyébként boldogan él feleségével és hat gyermekével. Befolyása, tekintélye,

[1] Utazás Olaszországban. Irta Császár Ferencz. Budán, 1844.

[2] A magyar váltójog. Budán, 1840. — Váltójogi műszótár. Budán. 1840. — Váltóóvások. Budán, 1840. — A magyar csődtörvénykezés rendszere Pest, 1846. stb.

[3] Császár Ferencz költeményei. Pest, 1841.

[4] Tihany ostroma. Komoly lantos dráma 3 szakaszban. Zenéje Thern Károlytól. Pest, 1845.

[5] Császár Ferencz beszélyei. Pest, 1846.

[6] Petőfi Sándor vegyes művei. Budapest, 1895. II. 353. és 374. lap.

vagyona folyton gyarapszik. Vácz mellett Papvölgyben kies szőlőt és nyári lakot vásárol.

A forradalom alatt azonban egyik csapás a másik után éri. Mint politikus mérsékelt elveket vall, azért, mikor a függetlenségi nyilatkozat után a nemzeti kormány a pesti főtörvényszéket újra szervezi, a bírák közül kihagyják s fizetését beszüntetik. Ekkoriban írja — 1849 június 21-én Vukovich Sebő igazságügyminiszternek: „Nem kérek hivatalt, hisz Vukovich tudja, mit tegyen s mit teend velem. Adja vissza méltatlanul elvett becsületemet a nemzet előtt, ezzel tartozik ... Vállalkoznék osztályfőnöki állásra a fordítói szakban ... Talán nem azért tanultam, vesződtem, szolgáltam becsülettel huszonegy évig, hogy elvégre kapálni menjek? de ha kell, azt is megteszem a hazáért. Éjjeli, nappali húsz évi fáradságom csekély gyümölcsét könyvekbe fektettem; szép gyüjteményem különösen nagy külföldi történeti, közgazdasági s belletrisztikai könyvekben. Nekem sok ezrekbe kerültek, sok százakba csak a kötések. Tedd, kedves jó Berczim, hogy valamely intézet vagy mi számára megvétessék. Olcsón adom, igen olcsón ... Kérlek tégy valamit, mert különben kénytelen leszek darabonkint elpazarolni ... Három hónap óta nincs fizetésem, nincs semmi keresetem.“ [1]

Kérelme süket fülekre talált. Hozzá az oroszok a váczi csata alkalmával, 1849 július 17-én, szőlőjével együtt papvölgyi villáját is elpusztítják.

Ráköszönt a szegénység ... Hogy magát és családját föntarthassa, ügyvédi irodát nyit s nyugdíjának kiutalását is folyton sürgeti.

Nagyjelentőségű mozzanat pályáján a *Pesti Napló* megalapítása.

Sokan ráfogták, hogy ezzel fekete-sárga lapot adott a nemzet kezébe. Igaz, hogy a *Pesti Napló* nem volt negyvennyolczas újság, mert 1850-ben, a rémuralom legsötétebb napjaiban ilyen nem is lehetett, de annál hevesebben küzdött a konzervativek ellen, kik a birodalmi egység alapján való kibékülésre csináltak terveket.

[1] Ifj. Ábrányi Kornél: Császár Ferenczről. Pesti Napló, 1883. évfolyam, 234. szám.

Császár Ferencz hazafiságát különben fényes világításba helyezi az a körülmény, hogy a rendőrség 1851 szeptember 6-án megfosztja a *Pesti Napló* tulajdonjogától.[1]

A *Divatcsarnok* czímű folyóiratot 1853-tól s a *Törvénykezési Lapok*-at 1857-től haláláig, a *Magyar Hölgyek Naptár*-át 1855-től 1857-ig szerkeszti.

Az ötvenes évek közepén az Akadémia ügyésze s keresett fiskális. Urbéri pörei, csődtömeggondnokságai sorsát ismét annyira felvirágoztatják, hogy Kerepesen kétszáz hold gazdája lehet s itt éppen újabb nyaralót épít, mikor 1858 augusztus 17-én váratlanul örökre lehúnyja szemét.

Sírja a kerepesi temetőben domborul.

Az Akadémiában 1871 február 27-én dr. Suhayda János mondott fölötte emlékbeszédet.[2]

Toldy kihagyta a *Magyar költészet kézikönyvé*-ből, pedig igazság szerint őt épp úgy föl kellett volna vennie, mint a hogy Szemere Pált, Szentmiklóssy Alajost vagy akár Döbrentei Gábort fölvette. Férfiui jellemben, tehetségben, hazaszeretetben és irodalmi érdemekben egyiküknél sem állott alantabb.

*

A Kisfaludy-Társaság Császár Ferenczet 1845. január 28-án választotta tagjává. Ünnepélyes bevezettetése november 8-án történt.

Az új tagot Szontágh Gusztáv üdvözölte. Költői és tudományos működése mellett főként olaszból készült fordításait magasztalta. „Hivatásod, mondá, ezen irodalom kincseit honosítani s erre Téged nemcsak ezen nyelv s irodalom ismerete; nem csupán magyar előadásod tisztasága, könnyű folyama s hajlékonysága hív fel, hanem saját, az olasz nemzethez rokon geniuszod is. Eredeti munkásságodon kívül, légy tehát egyszersmind képviselője köztünk az olasz irodalomnak.“[3]

[1] Kemény Zsigmond. A forradalom s a kiegyezés. Irta Beksics Gusztáv. Budapest, 1883. 164—66. lap.

[2] Emlékbeszéd Császár Ferencz tiszteleti tag fölött. Pest, 1871.

[3] A Kisfaludy-Társaság Évlapjai. 1845—1846. Budapest, 1849. XVII. lap.

Császár az olasz költészet történetének áttekintésével és Ugo Foscolo *A sírokról* czímű költeményének magyarításával foglalt széket.[1]

Foscolotól később *Jacopo Ortis utolsó levelei*-t is lefordította.[2]

Silvio Pellico műveiből az emberi kötelességekről szóló értekezést („Dei doveri degli uomini“) és a *Francesca da Rimini* czímű ötfelvonásos tragédiát ültette át nyelvünkre. Az előbbi 1853-ban jelent meg,[3] az utóbbi kézirat maradt.[4]

Boccaccio dekameronjával teljesen elkészült, de csak a negyedik nap 4-ik s az ötödik nap 2., 5., 8. és 9-ik novelláit adta ki a *Divatcsarnok* 1853-ik és 1854-ik évi folyamában.

A *Divina Commediá*-ról 1839-iki olaszországi úti naplójában ezt írta: „Sajnálnunk lehet, hogy e felséges költeményt, melyet a nyugati nemzetek költői versenygve iparkodtak nyelvökre átfordítani, irodalmunk még nem bírja.“[5]

Valószinű, hogy átültetését már ekkor elhatározta.

Pestre jövet haladéktalanul közölte tervét Toldyval, ki azonban — igen helyesen — figyelmét előbb a *Vita nuova*-ra irányította.

Birtokomban van G. Porta olasz publiczistának egy Veneziából 1851 szeptember 7-éről keltezett levele, melyben örömének ad kifejezést a fölött, hogy Császár Dantet fordítja. „Sento con piacere, che Voi traducete il nostro Dante immortale.“

Ez a legelső nyom a Dante-fordítások komoly munkába vételéről.

Toldyt 1852 július 31-én tudósítja papvölgyi magányából: *„Jelenen szorgalmasan dantezok.* Vajha megjönne már nyugdíjam, hogy egész nyugodtsággal folytathatnám munkámat s ne volnék kénytelen többször vásáriakkal szakasztani meg azt. Már csak ez oknál fogva is szeretnék pár év alatt

[1] U. o. 405—434. lap.

[2] Jacopo Ortisz utolsó levelei. Olasz regény. Budapest, 1851.

[3] Pellico Silvio értekezése az emberi kötelességekről. Pest, 1853.

[4] Abafi Lajos: A Nemzeti Szinház levéltára. Figyelő. 1884. XVII. 150. lap.

[5] Utazás Olaszországban. Irta Császár Ferencz. Buda, 1844. I. 168. lap.

vele készen lenni, mert most van kiadóm, melegkeblű Meczenásom, kit az Ég soká éltessen."[1]

Egyben elküldi néki az *Új Magyar Múzeum* számára a *Vita nuova* első nyolcz fejezetének fordítását, Toldyhoz, a szerkesztőhöz, intézett dedikáczió és bevezetés kíséretében.

Az *Új Magyar Múzeum* csakugyan hozza a mutatványt[2] sor alatt Toldy levelével:

„Császár Ferencznek — Toldy F. Dante azon óriási kapu a hanyatló középkor s a hajnalló újkor félderüs mesgyéjén, melyen keresztül kell mennie annak, ki amazt és ezt, úgy azon nagy eszmeforradalmat a maga első mozgalmaiban érteni akarja, mely egy új philosophiát, új életet s új költészetet szült idővel. Te e roppant szellem műveit nyelvünkön újjá teremteni határozád, évek óta folynak tanulmányaid és kisérleteid, azon tisztelettel a költők egyik legnagyobbika iránt, mely reá méltónak bizonyít. A nagy közönség nem fogja méltányolni a nagy művet, mely studiumot és gondolkodást követel; de fogják a mélyebb szellemek, s ez valamint nemzetünknek a művelt világ előtt becsületére, úgy a bölcsészet és költés barátjaira kimeríthetetlen szellemi táplálék leszen, mely reményljük, irodalmunkra is termékenyitőleg hatand vissza. Ne csüggedj a páratlan nehézségű pályán; buzdítson a koszorú, mely azon el nem maradhat, és mondd meg azon nagyszívű szent férfiunak, ki nélkül Dantet tőled nem vehetjük vala, hogy a nemzet tudni fogja, kinek köszönheti azt. Örömmel adom át e mutatványt az Új M. Múzeum tudományos és művelt közönségének s kikötésed szerint mindenestől, bár elősoraid több mint egy helyütt pirítanak."[3]

Császár 1852 augusztus 22-én ujságolja Toldynak, hogy a *Vita nuova*-val végig elkészült. Csak gyalulgatása és kommentálása van hátra.

Közben Dante kisebb költeményeivel vesződik. Lefordítja s jegyzetekkel látja el a „Fresca rosa novella" kezdetű

[1] Császár Ferencz levelezése Toldy Ferenczczel. A m. t. Akadémia kézirattárában.

[2] Új Magyar Múzeum. 1852. Ajánlás 687—89. lap; bevezetés 689—91. lap; fordítás 691—704. lap

[3] U. o. 680. lap.

ballátát, átülteti a „Poichè saziar non posso“ kezdetű dalt, az „Io mi son pargoletta“ első hat sorát, továbbá a „Deh nuvoletta“ ballátát, melyet bő kommentárral az Akadémiában is felolvas.[1]

Az *Új élet*-re 1853 októberében hirdet előfizetést. „Hosszabb Dante tanulmányaimnak egy részét, mondja, a nagy költő „Új élet“ czímű munkáját, melyet igen helyesen nevez a franczia itészek egyike „önregény“-nek, magyar fordításban kiadni szándékozván, fölkérem irodalmunk híveit annak pártolására. Első műve volt ez a „Költők költőjének“, az Isteni Színjáték halhatatlan írójának s mintegy kulcs gyanánt van, melylyel a legnagyobb olasz lelkébe nyithatunk. Tudtommal első lesz a magyar irodalomban is az „Új élet“ általam kiadandott ezen fordítása, mely talán majd útat törend Dante többi műveihez“.[2]

A közönség Császár fölhívását meglepő érdeklődéssel fogadta. Műve deczemberben került sajtó alá s 1854 elején jelent meg ötszáz példányban. Az előfizetők valamennyit széthordták.

Az „elismerési és barátsági zálogul“ Toldynak ajánlott munka nyolczadrét alakú. A belső czímlapjával szemközt levő Dante-képet Rafael *Disputa*-ja után Riedel metszette fába. Első nyolcz oldalát (I—VIII.) a dedikáczió foglalja el, különben pedig a kétszáznyolcz oldalra (1—208) terjedő könyvből húsz oldal jut Dante életírási vázlatára (3—22), huszonhét a bevezetésre (23—49), negyvenhat a jegyzetekre (163—208). A szöveg maga százkilencz oldal (51—160). „Ha van benne, írja Császár, mint sok évi Dante-tanulmányom első gyümölcsében, legkisebb érdem: annak elismerése csak a jövő kortól várható, mely előtt, mint a magyar Dante-irodalom útegyengetője fogok állhatni“.[3]

Kezemnél van Császárnak egy 1854 július 27-én idősb Markó Károlyhoz intézett olasz levele, melyben arra kéri Firenzeben lakó festőművész honfitársát, hogy küldje el neki

[1] Megjelent az *Új Magyar Múzeum*ban. 1853. I. 317—324. lap.

[2] Divatcsarnok, 1853. 56. szám.

[3] Allighieri Dante Új élete. Olaszból fordítva, szerző életrajzával, bevezetéssel és jegyzetekkel kisérve Császár Ferencz által. Pest, 1854. VIII. lap.

a Giotto-féle Dante-arczkép reprodukczióját, mert az *Új élet*-ből második kiadást tervez s ezt akarja vele diszíteni, „poi ch' io intendo di far stamparne una *seconda* edizione della mia traduzione della *Vita nuova*".

Markó nem válaszol, de Császár a *Divatcsarnok* 1854 október 10-diki számában már jelzi, hogy az *Új élet* második kiadása nemsokára kapható lesz.

E kiadás tizenkettedrét alakú, csinosabb az elsőnél s Dante arczképét Vidéky Jánosnak szintén Rafael után komponált, rendkívül gyarló rézmetszetében hozza.[1]

Jól gondolta Császár, hogy a *Vita nuova*-hoz a Giotto Dantejának fiatalos képe illik: virággal kezében, könyvvel a hóna alatt. A *Disputa* szigorú tekintetű Danteja, gondoktól és szenvedésektől barázdált ábrázatával inkább a *Divina Commedia* élére való . . .

Mennyeien tiszta szerelemnek aranyzománczczal ékes relikváriuma a *Vita nuova*. Ha fölpattantjuk, tavaszi álmok rózsás köde, kenetes bánatok illata árad belőle . . .

Sikerült-e vajjon Császárnak ez ereklyeszekrényt olvasói számára fölnyitnia? Vagy sikerült-e legalább színpompában ragyogó külsejéről elfogadható, hű másolatot vennie?

Tökéletesen egyik sem sikerült.

Ő Kazinczy fordító-iskolájának volt a híve: görögöt görögösen, deákot deákosan, olaszt olaszosan . . .

A szellem tolmácsolása helyett a betüszerinti hűségre való törekvés merítette ki minden becsvágyát. A gyakorlott szonettköltő ez ambicziójának még a rímeket is föláldozta. A verses részeket következetesen rím nélküli hatodfeles jambusokban fordította.

Az *Új élet* bevezetésében mondja, hogy szándékosan ragaszkodott az olasz mondatfűzésekhez.[2] E szerencsétlen elv

[1] Tévedett tehát Imre Sándor, mikor a második kiadásról a következőket írta: „A mű czímlapján *második kiadás*-t olvasunk, mi nem azt teszi, hogy kétszer önállóan jelent meg, legfeljebb csak azt, hogy a folyóiratbeli megjelenése után még egy, mint önálló egyetlen egy kiadás is jöhetett létre". Irodalmi tanulmányok. Budapest, 1897. II. 137. lap.

[2] Allighieri Dante Új élete. Olaszból fordítva, szerző életrajzával, bevezetéssel és jegyzetekkel kisérve Császár Ferencz által. Második kiadás. Pest, 1854. 74. lap.

keresztülvitelében vált idegenszerüvé, sőt gyakran értelmetlenné. Míg egyéb munkáinak stílusa könnyen gördült, Danteval, az óriással szemközt valósággal dadogott.

Neologizmusai és szóficzamításai izetlenné és kellemetlenül feszengővé tették.

A *Vita nuova* magyarításánál az A. Zatta 1757—58-diki veneziai Dante-kiadásának ama példányát használta, melyet József nádor hagyott a budapesti egyetem könyvtárának.[1] E kiadás szövege nincs részekre aprózva, a fejezetek számát tehát Förster nyomán[2] maga írta a sorok közé.

A G. Pasquali-féle 1751-diki veneziai kiadást szintén nézegette, jóllehet a két textus legföljebb a sajtóhibákban tér el egymástól.[3]

A fordítások közül a Försteré és Delécluze-é[4] voltak szeme előtt. A jegyzetelésben Försteren kivül Wittet követte.[5]

A jegyzetek keretébe illesztette Dante da Majano, Cino da Pistoja és Guido Cavalcanti válasz-szonettjeinek jambusos, rímetlen fordításait, melyeket a *Poesie di mille autori*-ban Carlo del Balzo is lenyomatott.[6]

A *Divina Commedia* a mult század közepén már mindennapi olvasmánya volt a nyugati népeknek, mit a *Vita nuová*-ról ma sem lehet elmondani. Érthető, hogy Császár részéről ennek átültetése csupán előkészület, bevezetés akart lenni a „poema sacro" magyarításához. Terjedelmesebb életrajzot azért nem írt hozzá, mert ezt az *Isteni Szinjáték* elé szánta . . .

[1] Dante: Tutte le opere. Dedicata alla sagra imperial maestà di Elisabetta Petrowna dal conte C. Zapata de Cisneros. Venezia 1757—58., vol. I—IV. A „Vita nuova" a IV. kötet első részében.

[2] Das neue Leben von Dante Alighieri. Aus dem Italienischen übersetzt und erläutert von Karl Förster. Leipzig, 1841.

[3] Dante: Opere. Venezia, 1751. I—V. vol. A *Vita nuova* az ötödik kötetben.

[4] La vie nouvelle, traduite pour la première fois par E. J. Delécluze. Nouvelle édition. Paris, 1843.

[5] Dante Alighieri's lyrische Gedichte. Übersetzt und erklärt von Ludwig Kannegiesser und Karl Witte. Zweite, vermehrte und verbesserte Auflage. Leipzig, 1842. I—II. A jegyzetek kizárólag Wittétől.

[6] Poesie di mille autori intorno a Dante Alighieri. Roma, 1889. I. p. 24: „Cavalcanti Guido Válasza"; p. 40: „Cino da Pistoja Válasza"; p. 52: „Dante da Maiano Válasza."

Papvölgyben, 1852 szeptemberében fog a *Divina Commediá*-hoz még pedig oly tűzzel, hogy — jegyzetei szerint — naponkint egy éneket fordít le hatodfeles rím nélküli jambusokban.[1]

Az *Inferno* I—VII és XXXIII-dik énekével így hamar elkészült. Prózában a XV. éneket is lefordította, de csak 42 sort tett át belőle versekbe.

A *Purgatorio* I. énekének 1—51 sorával hasonlóan megpróbálkozott s e próbának néhány sora látott a *Divina Commedia* vajudó magyarításából legelébb nyomdafestéket.

Történt ugyanis, hogy a *Divatcsarnok* 1853-dik évfolyama Humboldt Sándor után egy czikket közölt *Mentovich Ferencz*-től (1819—1879.) a déli kereszt csilagképéről. Mentovich ebben a Purgatorio I. énekének Humboldt-idézte 22—27. sorait így tolmácsolta:

A másik sarkhoz vágyva, jobbra tértem
És láték négy tündöklő csillagot,
Melyet az első pár ismerhetett csak.
Fényes világuk széjjel áradott.
Oh árva föld, te puszta, zordon éjszak.
Szép fényöket meg nem pillanthatod.

Megbocsátja az én t. munkatársam és barátom, írta Császár a Mentovich fordításához fűzött szerkesztői jegyzetben, ha Dante e verseit a „Vezeklény“ I-ső énekéből a saját fordításom szerint is ideigtatom:

Én jobbfelőlre fordulék s figyeltem
A déli gönczre, hol négy csillag ége:
Látvák az első néptől, senkimástól.
Az ég örülni látszék lángjaiknak.
Ó éjszakának özvegyült vidéke,
Hogy láthatásuk tőled megtagadva.[2]

[1] Egy-egy ének leforditása Carynek átlag két napját vette igénybe. Lásd: Memoir of the Rev. Henry Francis Cary, translator of Dante. With his literary journal and letters. London, 1847. I. p. 103 sqq. — H. W. Longfellownak ugyanahhoz a munkához egy napra volt szüksége. L.: Dante in America. A historical and bibliographical study by Theodore Koch. Boston, 1896. p. 48. — De mennyi tanulmány előzte meg és mennyi javítás követte Cary és Longfellow fordítását!

[2] Divatcsarnok, 1853 július 31-diki szám, 691. Vezeklény = Purgatorio, göncz = polo, látvák = vista, éjszakának özvegyült vidéke = settenritional vedovo sito.

Kétségtelenül hívebb fordítás, de magyartalanabb is a Mentovichénál!

Császár „dantezása“ 1852 októberétől szünetelt.

Mikor 1854 április 9-én Egerben a Serravalle-kódexet átvizsgálta, mintha friss ösztönzést kapott volna. A nevezetes kéziratról az Akadémia 1854 június 12-diki ülésén értekezett s felolvasását, melybe az Inferno I. 1—6, II. 1—9, III. 1—12; Purgatorio I. 1—6 és Paradiso I. 1—3 sorainak fordítását is beleszőtte, az *Új Magyar Múzeum*-ban közöltette.[1]

A következő évben a Müller Gyula Nagy Naptára hozta az *Új élet* első kiadásából ismert Rafael-Riedel-féle Dante-arczkép mellett egy népies Dante-czikkét, vagy helyesebben: anekdotákkal fűszerezett Dante-biografiáját.[2]

Adatai részben már megjelenésükkor elavultak voltak s ez főleg annak tulajdonítható, hogy újabb és megbízható források nem állottak rendelkezésére.

Az *Új élet* bevezetésében ismételten panaszkodott, hogy köz- és magánkönyvtárainkban az olasz munkák fehér hollók s ha könyvárúsnál rendeljük meg őket, évekig kell reájuk várnunk.[3]

Örömmel vette tehát 1855-ben Ráth Károly (1829 –1868.) győri történettudós levelét, melyben Deáky Zsigmond kanonok és caesaropolisi czímzetes püspök részéről Dante-kiadásokat és kommentárokat ajánlott föl neki: „Minden Dantere vonatkozó kiadást és kommentárt — írja 1855 deczember 16-áról keltezett válaszában — hálásan fogadok! ha ajándék, tisztelem; ha eladó — míg győzöm — megveszem; s használat végett a legnagyobb köszönetre érdemesítem. Méltóztassék ezt ő Méltóságának a püspöknek s derék fivérének is, nevemben, szíves üdvözletem mellett kijelenteni . . . Ha a Vita nuovara vagy a Convitora vonatkozó kiadások volnának, azok kivétel nélkül mind igen kedvesek leendnek előttem! Ohajtva várom kegyed becses válaszát ezen engem örömmel meglepett ajánlat után. Adja az ég, hogy ismét fölvehessem

[1] Az egri Dante-codexről. Új Magyar Múzeum, 1858. II. 153—163. I.

[2] Müller Gyula Nagy Naptára. Pest, 1855. 178—182. lap.

[3] Allighieri Dante Új élete. Második kiadás. Pest, 1854. 59. és 69. lap.

Dante-tanulmányaimat, melyeket egy idő óta betegeskedésem és sokoldalú napi elfoglaltságom miatt abba kelle hagynom. Tudva, hogy ő méltósága a püspök gyönyörködik Danteban, mihelyt némi érkezésem lesz, beküldöm neki mutatványul az Inferno 3-dik canticaját."[1]

Markó Károlyt is kérte, hogy küldesse el neki Firenzéből Balbo,[2] Fraticelli,[3] Troya,[4] Pelli[5] és Rossetti[6] régóta hajszolt Dante-kiadványait, de a jeles festő e tekintetben sem állott szolgálatára.

Az Inferno elkészült nyolcz énekéből csak az első négy ének fordítását adta ki 1857-ben rövid bevezetéssel *Őszi lombok* czímű verses könyvének második kötetében[7] s különlenyomatképen Foscolo és Ippolito Pindemonte egy-egy versével („A sírokról," „A sírok") az *Olasz költőkből* czímű kis füzetben.[8]

Hogy Dante-fordításai nagy gyönyörűségére voltak, azt nemcsak maga emlegeti, de kezeim között levő jegyzetei és könyvkivonatai is tanusítják. Olvasóinak azonban minél kevesebb jutott ebből a gyönyörűségből. „A rímetlen vers nyügeiben is nehezen mozog s ez nem a simaság, hanem a magyarosság hiányában mutatkozik . . . Nyelve nehézkes, szórendje erőltetett, kifejezései prózaiak."[9]

1 Császár Ferencz levelei Ráth Károlyhoz. A M. T. Akadémia kézirattárában.

2 Vita di Dante. Torino, 1839.

3 Opere minori di Dante. Firenze, 1834—40.

4 Del Veltro allegorico di Dante. Firenze, 1826.

5 Memorie per servire alla vita di Dante. Firenze, 1823.

6 Sullo spirito antipapale che produsse la Riforma, e sulla segreta influenza ch' esercitò nella letteratura d'Europa, e specialmente d'Italia, come risulta da molti suoi classici, massime da Dante, Petrarca, Boccaccio; disquisizioni. Londra, 1832.

7 Őszi lombok. Császár Ferencztől. Pest, 1857. II. 75—108. lap.

8 Olasz költőkből. Közli Császár Ferencz. Pest, 1857. 3—36. lap. Az I. ének fordítását Kürcz Antal is közölte az „Alighieri Dante és kora" czímű munkában. Budapest, 1878. 52—55. lap.

9 A pokol. Irta Dante Alighieri. Fordította, bevezette s jegyzetekkel kisérte Szász Károly. Budapest, 1885. 5. lap.

Ime néhány alig érthető sajátos szava és kifejezése:

Inf. I. 9. Fogok beszélni más ott *láttamokról.*
16. Fölnézve, láttam *köntösítve* vállátt
33. . . . *pettyesített szőr* . . .
49. . . . *nőstye farkas* . . .

Inf. II. 3. *Fáralom* . . .
7. Musák, s te *fenn-ész* . . .
78. A körzetében *általabbik* égnek.
102. Hol én ülök az *ókorú* Rachellel.

Inf. III. 25. *Zavarga* nyelvek.
135. *Bennente* minden érzéket . . .

Inf. IV. 5. *Egyent* fölállva . . .
58. Dávid királyt, és *főaty* Ábrahámot.
86. *Nézzedsze* . . .
89. Horácz a *gúnyorcz* . . .

Az *Inferno* V., VI., VII. és XXXIII. énekeinek kéziratban maradt fordításai Dante-gyüjteményemet gazdagítják.

Kommentár csupán a XXXIII. énekhez készült. Ez mutatja leghívebben, hogy mint gondolta, mint tervezte Császár a *Divina Commedia* magyarítását és önálló jegyzetelését. Közrebocsátását éppen azért kötelességemnek tartom:

A Pokol XXXIII. éneke.

Ez énekben elbeszéli költő Ugolino grófnak és fiainak kegyetlen halálát. Szól aztán a harmadik körönyről, mely Ptolomaeának neveztetik, s melyben azok bűnhődnek, kik a bennök bízókat elárulák: ezek közt találja Alberigo barátot is.

1. Vad ételétől[1] száját fölemelte
A büntevő, és megtörlé[2] a fejnek,
Melyet kupában megroncsolt, hajával.

[1] Ruggieri érsek koponyájától, melyen (mint az előző énekben mondá a költő) Ugolino, a *büntevő* rágódott.

[2] *Megtörlé:* mert szólni készült, hogy annál érthetőbben szólhasson. Fölötte plasticus festés, mely előre sejteti az olvasóval, mily borzalmas tárgyakról fog költő szólni ez énekben.

2. Majd szólt: akarnád,[1] hogy kétségbeejtő
Fájdalmamat, mely gondolatban is már,
Előbb, mint róla szólnék, nyomja szűmet,[2]
3. Ujjá szülessem. Ám ha szóm magul lesz,
Melyből gyalázat nőjjön árulómnak,[3]
Kit rágok,[4] engem szólni látsz együtten
4. És sírni.[5] Nem t'om hogy ki vagy, de azt sem,
Mikép jövél e helyre:[6] ám valólag
Firenzeinek látszol, hogyha hallak.[7]
5. Tudd meg, hogy én gróf Ugolin[8] valék s ez
Ruggieri érsek.[9] Elmondom legitten
Ilyen szomszédja mért vagyok.[10] Hogy átos[11]

[1] E versharmad akaratlanul is eszünkbe idézi Virgil Aeneisének azon helyét, hol Aeneas Dido fölhivásának engedve, viszontagságairól kezd beszélni: *„Infandum, regina, jubes renovare dolorem."*

[2] Oly irtózatos dolgokról akarod, hogy szóljak, melyek, ha csak eszembe jutnak is, elszorítják szivemet: t. i. Ruggieri érsek tettéről, melynek következményeit alább, s különösen a 19—25. vh. hozza fel legszivrázóbban a költő.

[3] Ha szavaim befolyással lehetnek arra, hogy becstelenségét ezen árulómnak megtudja az egész világ.

[4] Ugyanazon Ruggieri érsek, kiről alább bővebben.

[5] A „látsz" ige sajátlag a „sírni"-hoz tartozik. Igy van ez az eredeti szövegben is: „parlare e lagrimare vedrai"; de mindkettőre vonatkozik; mintha azt akarná költő kifejezni, miszerint sok szavát a bűnösnek csak láthatta és nem hallhatta is egyszersmind: mivel a fuldoklás azt elfojtotta s így ő inkább csak arczkinyomásiból érthette, mit az neki mondandó vala. *(Perticari.)*

[6] A pokolba tudniillik, minthogy általában testtel, különösen pedig oly éppel bajos volt oda lejutni.

[7] Nyelved s kiejtésed egyenesen oda mutatnak, hogy firenzei születés vagy; *valólag*, azaz, nem csalódom, ha annak hiszlek.

[8] Gróf Ugolino a pizai Gherardeschik családjából. Ugolino, miután Ruggieri pizai érsek segélyével Visconti-Gallura Ninot, Piza akkori biráját és saját leányai egyikének fiát tovaűzve, e város kormányát elfoglalá s magát Piza zsarnokává tette: ugyanazon Ruggieri által, ki azt hiteté el a néppel, hogy Ugolino Pizát elárulta, s több várait és kastélyait részint a firenzeieknek, részint pedig a luccaiaknak általadta, gyanússá tétetvén, elfogatott, s két fiával és két unokaöcscsével együtt egy toronyba záratván, ott éhséggel megöletett.

[9] Ruggieri az Ubaldiak családjából, pizai érsek. L. a 8. alatti jegyzetet.

[10] Ilyen; tudniillik őt kinzó szomszédja; mert azon fölül, hogy Ruggieri a többi itt levő kárhozottak rendes büntetését szenvedte, mint láttuk (1. vh.) még Ugolino is rágódott koponyáján.

[11] Átos, a régi „át" gyökértől, mi annyit jelent, mint: noxa, damnum. L. Kresznerics szótárát, I. k. XXVIII. lap.

6. Elméje végett én, ő benne bízva,[1]
Fogságba estem s később meghalattam
Elmondanom nem szükség.[2] Ámde a mit eddig
7. Nem hallhatál még, tudniillik: mi kínos
Volt én halálom, meghallod; s tudandod,
Ha vajjon engem megbántott-e? Vékony
8. Rovács[3] a vedlőn,[4] mely rólam nyeré el
Éhségi czímét,[5] s melybe még sok ember
Fog zárva lenni, több holdnak világát
9. Mutatta már meg a nyíláson által,
Midőn azon rossz álmot álmodám, mely
A bús jövőnek fátylát szétrepeszté.
10. Úr s mesteremnek látszott ez,[6] ki kölykes
Farkast űzött a hegynek, mely miatt nem
Láthatni Luccát a közel Pizából.[7]
11. Sovány, fütyésző és tanult ebekkel,
Sismondi- és Lanfranchival Gualandit[8]
Elül szalasztá élén a csapatnak.[9]
12. Rövid futásra megfáradva látszék
Az ap s szülötti, s úgy tünt fel, mikéntha
Megfent agyarral hasgattatni látnám

[1] Midőn segélyével a főhatalmat Pizában elfoglalta. L. 8. alatti jegyz.

[2] Mert még új a történet (1288-ból) s így tudhatod.

[3] Rovács, a „rov" igétől; keskeny, magas nyílás.

[4] Az olaszban *muda* áll, mi Dante magyarázói szerint annyit tesz, mint sötét ketrecz, hová a vadász-sólymokat szokták zárni vedlés idején. Igy a *Crusca.* Miért is e szóval legsajátosabban hittem visszaadni a *muda* szót. Egyébiránt Ugolino a Gualandi-család pizai kastélyának egyik tornyába volt bezárva.

[5] *La torre della fame,* az éhség tornya soká fennállt még Pizában; s még ma is mutogatnak ott egy toronyalakú rozzant építményt, melyet a hagyomány Ugolino gyászesete után „éhség tornyának" nevez.

[6] Ruggieri érsek, ki a népet ellene fölingerelte s így vezére volt és mestere az ellene font cselnek.

[7] Vadászat képében állítja föl a vesztére szőtt ármányt: a farkas ő maga s kölykei két fia s két unokája. A hegy *San Giuliano* hegye, mely Piza és Lucca közt fekvén, megakadályozza, hogy e városok egyikéből a másikba látni lehessen. A farkas és kölykei által az éhséget akarja jelenteni a költő, mely az álmodóra bekövetkezett.

[8] Sismondi, Lanfranchi és Gualandi nemes pizai családok, kik az érsekkel Ugolino vesztére szövetkeztek.

[9] Tudniillik őket s egyéb indulatos elleneit léptette föl nyiltan, míg ő az ármányt szőve, alattomban szította ellene az árulás gyanuját.

13. Ágyékukat. Majd fölserkenve jókor,
Álmukba' sírni hallám magzatim, kik
Velem valának s kenyeret esegni.[1]
14. Igen kegyetlen vagy te, hogyha máris
Nem szánsz, szivemnek sejtve érzetét,[2] s ha
Nem sírsz, mi légyen, min te sírni szoktál?
15. Fölébredénk már s óránk is közelgett,
Melyben szokás volt étkünket feladni;
S álmunknak érte mindegyünk evődött.[3]
16. Én a nyilót lenn bészegelni hallám
A borzadalmas tornyon[4] s magzatimnak[5]
Szemökbe néztem, szót egyet sem ejtve.
17. Nem sírtam én, úgy megkövült a lelkem;
Könyeztek ők s kis Anzelmóm[6] imígy szólt:
„Atyám, te úgy nézsz, mondd, mi lelt?" — Azonban
18. Én nem könyeztem s nem feleltem az nap,
Sem mely követte azon éjen által,
Míg a világra föl nem tünt a más nap.[7]
19. A mint sugárka szállt a fájdalomtelt
Börtönbe és én négyēn enmagamnak
Láttam meg sápadt arczát:[8] megharaptam

[1] Almukban sírva, kenyeret kértek; mintegy előjelezték a rájok következő éhséget.

[2] Meggondolva szivemnek azon kínteljes előérzetét, mely saját álmom- és fiaimnak álmombani sírása és kenyérkérése által bennem támadott az iránt, hogy éhhalállal fogunk megöletni.

[3] Az olasz szövegben *dubitava* áll, mi sajátlag annyit tesz, mint *kétkedni*, de annyit is tesz, mint *aggódni*, *tartani* (valamitől) s ily értelemben veszi ez igét az olasz magyarázó (Pompeo Venturi) *Zatta* velenczei kiadásában is: „előérezve a szerencsétlenséget".

[4] Az olasz magyarázók itt sokat vitáznak afelett, ha a szövegben álló *chiavar* igét úgy kell-e érteni, hogy kulcscsal záratott be az ajtó, vagy beszegeztetett? A legtöbben beszegelést ajánlanak azért is, mert nem hihető, hogy a tömlöcz ajtaja addig nyitva volt volna mindenkor. Egyébiránt némely történetírók említik, miszerint „a pizaiak bezárván a börtön ajtaját, kulcsát az Arnoba vetették".

[5] Megjegyzendő, hogy mind itt, mind egyebütt, hol fogolytársairól szól Ugolino, azokat *fiainak* nevezi, noha csak kettő volt fia, a másik kettő unokái lévén. Teszi pedig ezt *Lombardi*ként azért, mert mindnyájan Ádámnak vagyunk fiai; vagy mint *Portirelli* sokkal helyesebben jegyzi meg, mivel azt akarja kifejezni, hogy ő két unokáját éppen oly hőn szerette, mint saját fiait.

[6] Egyike Ugolino unokáinak.

[7] Az álom utáni másodnap.

[8] Másodnapon, mihelyt világos lőn, szétnézett Ugolino fiain s tapasztalta, hogy mind a négynek arcza hasonlít önmagáéhoz, melyen az éhség előjelei s következendő kínai mutatkozhattak s így a félelemnek, fájdalomnak nyomai. Igy *Biagioli*, ki a költő szavait a lélek állapotának kifejezésére magyarázza. Ellenkezőleg tőn *Lombardi*, ki a külhasonlatosságot akarja értetni. *Venturi* mindkettőt elfogadja. Én Biagioli magyarázatát követve a *sápadt* jelzőt tevém ide, bocsánatot kérve Dantetól, ki jelzőt itt nem alkalmazott.

20. Kínomba mindkét kezemet; miért ők
Úgy vélekedvén, mintha ét utáni
Vágyból tevém azt: fölkeltek legottan,
21. S mondák: „kevésbbé fáj nekünk atyánk, ha
Belőlünk[1] ennél: ránk e nyomorú húst
Te öltözéd,[2] te foszd le azt mirólunk."
22. Megnyugtam akkor, bújok hogy ne nőjjön:
Az s más naponnan hallgatag maradtunk
Mind. Ah kemény föld! mért te nem nyilál meg.[3]
23. Midőn megértük a negyed napot már,
Gaddo terülten[4] dölt le lábaimhoz,
Mondván: „atyám, mért nem segítsz mirajtunk?"
24. Ezt szólva meghalt s mint te engem itt látsz,
Elhullni akként láttam én egyenként
Ötöd s hatod nap közben mind a hármat.
25. Én, már vakultan,[5] támolygtam fölöttök[6]
S a holtakat már, még két nap hivám,[7] míg
Aztán a kínnál többet tőn az éhség.[8]
26. Ezt mondva, forgó szemmel a szegényke
Agyvázat ismét felkapá fogával,
Mely, mint ebé, úgy béhatott a csontba.[9]

[1] Annyi mint: testünkből. (*Lombardi.*) Hűség tekintetéből megtartám a szószerinti magyarítást, noha nyelvünkön a „testünkből" szó sokkal jellemzőbb, mint az olasz *di noi* fordítása: *belőlünk.*

[2] Tőled, atyánktól, nyerve létünket, te öltötted reánk e testet. — „Ezen 21-dik harmadka (terzina) annyira megtetszett Tassonak a gyöngéd s egyszersmind nemes kifejezés miatt, hogy azt nem tudta elegendőkép magasztalni." *Venturi* e vershez.

[3] Megszakasztott felkiáltás, mintha következni kellene: „hogy ne értük volna meg a kínokat, melyek most bekövetkeztek", rögtön elnyeletvén a megnyiló földtől.

[4] Azaz: egész nagyságában, minthogy az éhségtől elkínozva, meggyengülve, nem állhatott már lábán.

[5] Már-már haldokolva, minthogy a haldoklónál mindenekelőtt a szem homályosul el. (*Vellutello.*) Itt még az éhség következéseül is, minthogy a táplálat hiányában látása meggyöngült. (*Lombardi.*)

[6] Nem járhattam már, csak tapogatózva keresgéltem holttetemöket.

[7] Különböznek a szövegek meghatározásában a napoknak, melyekkel Ugolino túlélte fiait. Némelyek (Lombardi, Passigli kiadása s melyek után Catellacci latin; Kannegiesser, Hörwarter és Enk német és Brizeux franczia fordítók dolgoztak) *két* napot tesznek; mások (*Zatta* kiadása, *Portirelli, Tommaseo* és, mely után *Heigelin* német fordítása készült) *hármat.* Én hajlandó voltam Lombardi szövegét követni, ki e harmadkához ily megjegyzést tőn: „Említi *Buti,* hogy nyolczad napra, miután minden táplálattól megfosztatott azon öt boldogtalan, felnyittatván a torony, mind halva találtattak. Ha tehát fiai a hatodik napon haltak meg végképen, mint Ugolino bizonyítja (24-ik harmadka), nem élhette túl őket, hanem ha két napig."

[8] A fájdalomnál hatalmasabb volt a bőjtölés, az éhség; azaz: nem a fájdalom ölt meg, bár roppant nagy volt is az, hanem az éhség. (*Biagioli.*)

[9] Mindez vad színekkel van ecsetelve, mond *Biagioli,* — de a harmadik vershez nincs fogható erő tekintetében.

27. Ah Piza! csúfja a kies hazán
Népeknek ott, hol *si* hangzik,[1] mivelhogy
Szomszédid[2] késnek megbüntetni téged.
28. Mozduljanak meg Capraja s Gorgona,[3]
S állják be gátul Arno[4] torkolatját,
Hogy megfulasszon benned minden élőt.[5]
29. Mert híre volt bár, hogy gróf Ugolino
Árulatával elcsent váraidból:[6]
Ő magzatit nem kelle így kínoznod.
30. Ártatlanokká tette zsenge évök,
Új Thébe[7] őket Ugocciót, Brigátát,
S a másik kettőt, kit fenn a dal említ.[8]
31. Tovább haladtunk, merre a jegedtség
Más népcsoportot érdesen szorít át;[9]
Nem meghajolvák ők, hanyatt terítvék.[10]

[1] Tudniillik az olaszoknak. Az „ott“ szócskából Dante egynémely magyarázója azt következteti, hogy ő költeménye e részét nem Olaszországban írta. Mások az „ott“ által csupán Toscanát akarják értetni, minthogy ott némi különös sziszegéssel ejtetik ki a *si*. Legtöbben azonban egész Itáliára értik azt, minthogy Dante másutt az *oc*, *oi* és *si* igenlő szócskákkal a három délszaki nemzetet, tudniillik a spanyolt, francziát és olaszt jellemzi.

[2] A szomszéd népek (luccaiak, firenzeiek, genuaiak stb.), melyekkel a pizaiak akkortájban majd szakadatlanul háborúskodtak.

[3] *Capraja* és *Gorgona*, két szigetke a tyrhenumi tengeröbölben, nem messze az Arno torkolatától.

[4] *Arno*, Toscana folyója, mely Pizát keresztülfolyva, a várost ketté osztja s nem messze tőle a tengerbe ömlik.

[5] Hogy a gát miatt meggyűlvén s elborítván a várost, habjaiba a lakosok mind befuljanak.

[6] *Híre volt*, itt annyi, mint *vádoltatott* arról, hogy némely várakat, árulással, Piza ellenei kezére játszott. (L. fennebb a 8. jegyzetet.) *Dante Péter* azonban e tárgyról emlékezve azt mondja, hogy Ugolino gróf a pizaiak Ripafratta, D'Asciano és Della-Vena nevű három várát a luccaiaknak csakugyan átadta.

[7] Thebehez hasonlítja költő Pizát, minthogy itt is, mint ott, sok polgárvér folyatott. L. eziránt a görög mythologiát; többek közt Pentheuszt és Athamaszt, Eteokleszt és Polynikét meg Jókasztét. A *zsenge év* itt csak annyit jelent, hogy nem voltak olykorúak, kik a hazaárulási bűnben osztozhattak volna Ugolinoval.

[8] Anzelmucciot (17. harmadka) és Gaddot (23. harm.), Gaddo és Uguccione fiai. Anselmo és Brigata (másképp Nino) unokái voltak Ugolinonak.

[9] *Más népcsoportot*, tudniillik az árulók harmadik osztályát; egyét azon négynek, melyekről az előző énekben emlékezett a költő.

[10] Azaz: hanyatt fekvén egész képök látható; miután egy neme a büntetésnek az árulókra nézve, ha fölfedeztetnek.

32. Maga a sírás tiltja sírni őket,
S a fájdalom, mely gátot[1] lel szemökben,
Beljökre fordul kínukat növelni.
33. Első könyűjök kéreggé rögödzik,
És, mint sisakszem kristályból,[2] betölti,
A héj alatt a szem homrát egészen.[3]
34. És jóllehet, mint bőrkeményedésről,
Elköltözött volt fázásnak miatta
Mindennemüleg arczomról az érzés:[4]
35. Már némi szellőt, úgy látszék, hogy érzek:[5]
Miért is én: „ki költi ezt vezérem?
Nincs itt alattan minden gőz kioltva?"[6]
36. S hozzám imígy ő: „tüstint ott leszesz, hol
Tennen szemed fog erre megfelelni,
Látván az indot, mely fuvalmat hullaszt."[7]

[1] Minő gát legyen ez? megmagyarázza költő maga a következő 33. harmadkában.

[2] *Visiere di cristallo* áll az olasz szövegben s így én *sisakszemet* tevék a fordításban, mi egyenesen kifejezi az olasz *visiere*-t a Crusca magyarázata szerint is. Vannak azonban Dante magyarázói közt, kik (mint *Landino, Vellutello, Daniello* s ezek nyomán *Lombardi* is) a *visere*-t itt *pápaszemül* veszik, úgy okoskodván, hogy a költő ehhez akarta azon kárhozottak megjegedt könyűit hasonlítani.

[3] Az első könyű megfagyván, mintegy jégkéreggé válik, mely a szempillának belső homorodását egészen elfoglalván, megakadályoztatja a könnyek további folyását s így nem sírhatván ki magokat ezen bűnhödők: belső kínjok csak nagyobbodik.

[4] *Mindennemüleg — — — az érzés,* azaz: minden érzés.

[5] Noha érzéstelenek lettek arczizmai a mélységbeni vándorlás közben, mégis megérezé a szelet, melyet (mint a következő énekben előadandja) Luczifer támasztott, oly hatalmas, oly éles volt az.

[6] A *gőz,* mint látjuk, e helyütt úgy említtetik, mint a szélnek párolgások általi szülője, melyeket pedig a nap idéz elő s miután oda alá a nap sugarai nem hatnak s így gőzölgések sem idéztethetnek elő általok, csodálkozását jelenti a költő a széltünemény fölött.

[7] A fuvalmat Luczifer szárnyainak rázása okozván, tüstént ott leszünk, hol az érzett szél okozóját meglátod. — *Ind,* elavult gyök, melyből ind-ít, ind-ul igéink stb. származtak. Használandónak hittem itt, hol az olasz *cagione* nem annyira *belső,* mint inkább *külső* okot fejez ki: Luczifert értvén, ki szárnyai mozgatása (folytonos *ind*-ása) által szüli a szelet. Fuvalmat *esőz* (piove) van az olasz szövegben; a „hullaszt" igével legsajátabban hittem fordíthatni, miután a *hull* ige, kivált költőileg, *esik* (eső) helyett is használtatik. *„Hull a zápor"*, például, stb.

37. S egy nyomorult a jéghaj köztiekből
Kiálta hozzánk: „oh kegyetlen lelkek,
A míg utolsó széketek ki nem jár,[1]
38. A durva leplet fejtsétek le rólam,
Hogy szűm betöltő kínomat kiöntsem
Kissé előbb, mint könyvem megjegedne."
39. Mért néki én: „hogy tőlem ily segélyt nyerj,
Mondd meg, ki voltál? s meg nem mentve téged
Ám szálljak én le a jég fenekére." [2]
40. Felelt tehát: „én fráter Alberigo
Vagyok,[3] ki rossz kert rossz gyümölcse lévén,
Fügék helyett itt gyüjtök pálmaszilvát." [4]
41. „Oh, szóltam én: hát meghaltál te is már?" [5]
S hozzám viszont ő: „testemmel mi történt
Fenn a világban, az tudtomra nincsen.

[1] Az olasz szöveg *posta* szavát *szék*kel adtam. Ezíránt így szól Lombardi: Posta per posto, situazione (hely, helyezet, szék, ülőhely) másoktól is használtatik ily értelemben. L. a *Crusca* szókönyvét. Úgy okoskodik a megszólító bűnös, hogy a hozzá közeledő vendégek *helyeül* a pokol legutolsó osztálya van határozva, minthogy arra menőben valának, s minthogy ott a legistentelenebb árulók *helye* van, nem kétkedett őket így szólítani meg: „kegyetlen lelkek!"

[2] *A jég fenekére,* azaz: a leggonoszabb árulók közé. — *Ám szálljak én le* stb.; e helyre nézve így ír *Lombardi:* Ezen átkozódással rászedte Dante a bűnöst, azt hitetvén el vele, miszerint, meg nem tartva fogadását le fog szállani bünhődni azon mélységbe; mialatt ő csak azt értette, hogy le fog ugyan oda szállani, mint előre tudta már, de nem bünhődni, hanem azon helyet csupán megnézni.

[3] „Manfredi Alberigo, Faenza urainak egyike, ki öregségében dőzsbaráttá (frate gaudente) lett. Oly kegyetlen volt, hogy összeczivódván a többi barátokkal, eltökélte őket kiírtani s azért kibékülést szinlelvén, pompásan megvendégelé őket s a lakoma végén parancsot adott, hogy „adják fel a gyümölcsöt", mi sajátlag jelszó volt arra, hogy az elrejtett hajduk előugrálván, a barátokat mind leöldöznék, mi a „gyümölcs" szó hallatára meg is történt." *Landino.* A megöltek közt volt Alberghetto is, ki a berohanó hajduk láttára megijedvén, ki gyermek levén, Alberigho csuklyájába bútt s ott érte őt a gyilkolás.

[4] Firenzei közmondás: annyit tesz, mint „kővel dobálják s kenyérrel hajít vissza". Itt a bünhődő Alberigho árulásaíra vonatkozat miatt igen helyén. Minthogy azonban a pálmaszilva nemesb gyümölcsnek tartatik a fügénél, azt akarja mondani a szóló, hogy kettősével méretik neki vissza a kín, mit az általa meggyilkoltaknak okozott; vagyis busásan megkapom tettemnek díját.

[5] Mintegy meglepetve kérdi a költő, minthogy Alberigo még akkor életben volt.

42. Van oly előnye[1] e Ptolomaeának,[2]
Beléje gyakran hogy lehull a lélek
Előbb, mint azt meglódítná Atroposz.[3]
43. És hogy te annál készebb légy lefejtni
A megüveglett könyveket szememről,
Tudd meg: mihelyt a lélek árulóvá
44. Lesz, mint levék én, tüstint elragadja
Testét egy ördöng s kormányozza aztán,
Míg majd egészen elforgott ideje.[4]
45. Ehhez hasonló szárazkútba[5] hull az,
És teste ottfenn látható talán még
Ez árnynak is, mely itt fagyalg mögöttem.
46. Ismérheted, ha csak most jösz alá: ő
Ser Branca d'Oria[6] és több éve annak,
Mióta így[7] lőn jég közé bezárva."
47. Hozzá viszont én: „úgy hiszem te megcsalsz,
Mert Branca d'Oria nem halt meg maiglan;
Eszik, iszik, alszik és ruházkodik még."
48. „A Malebranchék vermében,[8] felelt ő,
Ott fenn, holott is a szívós szurok forr,
Nem érkezett meg a Zanche Mihály[9] még,

[1] *Előnye,* azaz: tulajdonsága.

[2] *Ptolomaea* így nevezi Dante a pokol ezen részét Ptolomaeusról, Egyptom királyáról, ki Pompejust, a pharsaliai ütközet után hozzámenekvőt; vagy Makkabeus Simon vejéről, szinte Ptolomaeusról, ki a hozzá menekült ipát s két sógorát árulással megölte. *Lombardi.*

[3] A régiek három párkájának egyike, az, ki az életfonalat elmetszé s ezáltal a lelket a testből kiköltöztetvén, azt mintegy meglódítá az alvilág felé.

[4] Míg halálának természet szerinti ideje le nem folyt.

[5] Kútnak nevezte Dante már előbb (XXXI. én. 11. h.) a poklot. *Cisterna* áll az olasz szövegben; a magyar (tudtomra) *szárazkútnak* mondja ezt, minthogy szárazon készül s kívülről jár belé a víz, megkülönböztetésül a *kúttól,* melynek forrásvize van. *Vízfogó* lehet egyéb üreg is, mely a vizet felfogja, ha feneke s oldala kikövezve nincs is, mint szokott lenni a szárazkúté. Káldy is a „cisterna vetus"-t (Moyz. XXXVII. 20. 24. v.) „ó kút"-tal fordítá.

[6] Oriai Branca úr genuai polgár, ki ipát Zanche Mihályt, árulással megölte, hogy a logodoroi bíróságot (Sardiniában) annál könnyebben elfoglalhassa. *Lombardi.*

[7] *Igy,* azaz ily szorosan, mint látod itt a jég közt.

[8] Malebranchék verme, melyben Dante a pénzváltókat bünhődteti; így nevezi azt azon ördögöktől, kik a pokol azon részében uralkodnak. (L. Pokol XXI. 13. h. és XXII. 34. h.)

[9] Zanche Mihály, D'Oria Branca ipa, kit szinte, mint pénzváltót, a pokolba helyez a költő. (L. a föntebbi 6. jegyz.)

49. Helyettesül hogy ördögöt hagyott fenn
Saját testében s egy rokonjaében,[1]
Ki társa volt az árulási bűnben.
50. De nyujtsdsza erre jobbod valahára,
Nyissad szemem meg". És én nem nyitám meg ;
S iránta illem[2] volt a póriasság.
51. Ah Génuának minden jó szokástól
Pártos lakói,[3] telvék bűn s gonosszal,[4]
Mért a világról nem szórattatok szét?
52. Im a Romagna legroszb szellemével[5]
Találtam olyat ti közületek,[6] ki
Tettének érte lelkileg Cocytban[7]
53. Fürdik, míg ottfenn testben élni látszik.

. . . Látni való, hogy Császár danteskái nagy szeretettel készült, gondos munkák, melyektől az úttörés érdemét és dicsőségét elvitatni nem lehet. Jogi könyveit, novelláit, sőt verseit is az idő malma leőrölte vagy hova-hamar le fogja őrölni, azt azonban, hogy Dantet nyelvünkön ő szólaltatta meg először, a magyar irodalom történetének maradandóan föl kell jegyeznie.

[1] „Mondják, hogy ipa meggyilkolásában D'Oria Brancát egyik rokona segítette volna." *Venturi.*

[2] *Illem,* illemesség helyett, a. m. *cortesia,* mi itt szinte helyes, kellő, igazságos tettet jelent, mind az isteni igazság, mind a bűnös érdeméhez képest: nem érdemelvén hitelt, ki másnak benne helyezett bizalmát elárulja. *Lombardi*

[3] *Pártos,* azaz elfordult lakói.

[4] *Bűn s gonosszal,* a. m. mindennemű rosszal.

[5] Alberigoval, ki Faenzaból, a Romagna egyik városából volt.

[6] Ser Branca D'Oriát.

[7] Cocytus, a görög-római mythos szerint a pokol egyik folyója. Alatta Dante itt azon jégvermet akarja értetni.

VIII.

MAGYARORSZÁG ÉS DANTE SZÜLETÉSÉNEK HATSZÁZADOS ÉVFORDULÓJA.

Az Italia unita 1865 tavaszán tüntető fénnyel készült megülni akkori fővárosában, az arnoparti Athénben első nagy nemzeti ünnepét: Alighieri születésének hatszázados évfordulóját . . .

Firenze mindent elkövetett, hogy méltónak mutatkozzék fontos szerepéhez s hogy megbántott fia szellemét kiengesztelje. A czentenárium alkalmából még hamvaiért sem restelt újból könyörögni. Ravenna azonban hajthatatlan maradt. Falai, — mondá, — a változott viszonyok között nem tekinthetők többé Dantera nézve számkivetés helyének . . .

A csekély szeretetű anya, — mater parvi amoris, — e keserű kudarcz után a jubilálás egyéb módozatainak kieszeléséhez fogott.

A szaporán fölmerülő terveket a *Giornale del Centenario di Dante Allighieri* regisztrálta[1] . . .

A nehezen várt évforduló közeledtével a Piazza di Santa Croce-n fölállították Dante hatalmas arányú márvány-szobrát s leleplezésére II. Vittorio Emanuelet, az összes olasz városokat, nemkülönben az egész művelt világot meginvitálták. Irodalmi és művészeti előadások, versenyek, Dante-kiállítás stb. rendezése ment továbbá határozatba.

Az ünnepségek tárgysorozata[2] és a Dante-kódexeket,

[1] Megjelent havonta háromszor 1864 februáriusától 1865 juniusáig.

[2] Guida officiale per le feste del Centenario di Dante Alighieri nei giorni 14, 15 e 16 maggio 1865 in Firenze. Firenze, 1865. — Inno, cori e cantata in onore di Dante Alighieri eseguiti nei giorni 14, 15 e 16 maggio in Firenze. Firenze, 1865.

ritkaságokat, képeket, szobrokat felölelő *Mostra Dantesca* katalogusa egész könyvre terjedt.[1]

Lapokat kellene teleírnom, ha az alkalmi kiadványok légióját föl akarnám sorolni. Scartazzini szerint az 1865-ben közrebocsátott olasz danteskák száma felülhaladta a kétszázat s a németeké sem maradt alul a harminczon.[2]

Venezia, Padova, Vicenza, Verona, Mantova még nem tartoztak az Italia unitához, de az olasz egység prófétáját annál lelkesebben dicsőitették.[3]

Trento, Trieszt és Zára olaszai szintén kifejezést adtak testvéreikkel való rokonérzésüknek.[4]

I. Ferencz József császár pedig a halhatatlan költő emlékét azzal vélte megtisztelhetni, hogy a padovai egyetem bölcseleti karán nevére évi ötszáz forintos ösztöndíjat — *Fondazione Dante* — alapított.

Bécsben előadták Giovanni Pacini Dante-szimfóniáját s az akadémia dísztermében rendezett Dante-ünnepen a dalmata származású Mussafia Adolf egyetemi doczens — jeles romanista — tartott alkalmi felolvasást.[5]

Az általános Dante-láz természetesen Firenzeben, a négy égtáj felől megindult zarándoklások czélpontjában, érte el tetőfokát.

Május 14-ikére volt kitűzve Enrico Pazzi méltóságos,

[1] Esposizione Dantesca in Firenze. Maggio 1865. Cataloghi: I. Codici e documenti. II. Edizioni. III. Oggetti d'arte. Firenze, 1865.

[2] Dante in Germania. Storia letteraria e bibliografia dantesca alemanna per G. A. Scartazzini. Milano, 1881. I. 132.

[3] Festa del sesto Centenario di Dante Alighieri, celebrata il 21 maggio. Venezia, 1865. — I codici di Dante Alighieri in Venezia. Illustrazioni storico-letterarie. Venezia, 1865. — Onori della città di Padova a Dante. Firenze, 1864. — Dante e Padova. Studj storico-critici. Padova, 1865. — Dante e Vicenza, 14 maggio 1865. Vicenza, 1865. — Inaugurazione del monumento a Dante Alighieri in Verona nel 14 maggio 1865. Verona, 1865. — Albo dantesco veronese. Milano, 1865. — Albo dantesco nella sesta commemorazione centenaria offerto da Mantova al nome del poeta nazionale italiano. Mantova, 1865.

[4] Jacopo Ferrazzi: Onorificenze a Dante Alighieri pel VI. centeuario nel Veneto, Trentino ed Illirico. Bassano, 1865.

[5] Pesti Hirnök. 1865. 111. szám és J. Ferrazzi: Manuale dantesco. Bassano, 1871. IV. pp. 545—46.

nemes haragot és büszkeséget tükröző Dante-szobrának leleplezése.[1]

Az olasz király miniszterei és katonai törzskara kiséretében jelent meg az ünnepen, melyre Itália minden tartománya, minden jelentős városa, egyeteme, tudományos és művészeti testülete elküldötte zászlóját és képviselőjét . . .

Venezia és Róma lobogóját gyászfátyol takarta . . .

A külföldiek között a francziák és az angolok voltak túlsúlyban.

A franczia közoktatásügyi miniszter A. Mézières-t, K. Hillebrand-ot és C. Hippeau-t bizta meg az Université de France képviseletével. Mind a három ott volt az ünnepen s az utóbbi önálló munkában számolt be küldetéséről.[2]

A magyar tudományos Akadémia 1865 márczius 20-án foglalkozott a firenzei ünneprendező bizottság meghivójával. Elhatározta, hogy Lukács Móricz tiszteletbeli tagot kéri föl képviseletére s hogy Arany János Danteről írott költeményét a Dante-album számára több száz példányban kinyomatva, Toldy Ferencz rendes tagnak a *magyar Dante-irodalmat ismertető, szintén külön kinyomatandó dolgozatával együtt Firenzebe küldi.*[3]

Határozatai közül csupán az Arany János versére vonatkozó nyert megvalósulást s a kongeniális szellem remek műve így mint hervadhatatlan virágfüzér illeszkedett a Dante örökzöld koszorújába.[4]

[1] Gyakran láttam e szobrot, de nem vettem észre, hogy arcza bánatos, tekintete szomorú volna, mint ahogy Acsay Antal állítja. V. ö. A renaissance Itáliában. Budapest, 1905. 15. lap. „E ben fece l'autore di quel simulacro, — mondja Alessandro D'Ancona, — ad effigiare Dante non ancora placato. In quell' atteggiamento di rimprovero e d'ira magnanima ben conveniva ch'ei fosse rappresentato“ — Della cattedra dantesca e della varia fortuna di Dante. Strenna dantesca. Firenze, 1902. p. 100.

[2] L'Italie en 1865. Souvenir d'une mission a Florence a l'occasion du 600-e anniversaire de Dante. Par C. Hippeau. Paris, 1866.

[3] A magyar tudományos Akadémia jegyzőkönyvei. 1865. A m. tud. Akadémia rendeletéből közzéteszi Csengery Antal akad. jegyző. Pest, 1865. 67. lap.

[4] Az Akadémia Arany költeményét ívrét alakban, külön lapon, bekeretezve nyomatta ki Emich Gusztávnál. Az Akadémia könyvtárában két példány van belőle, de az évszám mindkettőn hiányos : 186. — Arany János összes munkái-

A firenzei Dante-ünnepen hazánkat egyébként *hivatalosan* senki sem képviselte.

Mindössze két magyar emigráns vett részt az ünnepi fölvonulásban: *Pulszky* Ferencz és *A Hon* tudósítója, kinek nevét nem sikerült fölkutatnom.

Pulszky aranyos bársony díszmagyarban a szárnyas oroszlán fátyolozott lobogója után lépdelt. *A Hon* levelezője az olasz sajtó küldötteihez csatlakozott.[1]

Pulszky Ferencz ezidőtájt állandóan Firenzében, az Arno bal-partján, a Via Bardi fölött egy hajdani augusztinus kolostorban, a Villa Petrovics-ban, lakott. Szalonjában Francesco Dall' Ongaro velenczei forradalmár pap-költő előkelő nemzetközi társaságnak rendszeres Dante-előadásokat tartott. Közte és a firenzei Dante-tanszék professzora, abate G. Giuliani között az volt a lényeges különbség, hogy míg Giuliani Rómával békében iparkodott élni, addig Dall' Ongaro magyarázatában folyton hangoztatta a haladó párt aspiráczióit.[2]

A Dante-czentenárium hetében egy este különösen nagy vendégsereg gyült össze Pulszkyéknál. A Marchesi-nővérek énekeltek, Erminia Fusinato felolvasta Dante feleségéről, Gemma Donatiról írt költeményét, Ernesto Rossi elszavalta

nak egy jegyzete szerint (Budapest, 1884. V. kötet IX. lap) e különlenyomat 1860-ban készült, a mit azonban 1865-re kell kiigazítani. „Egy alkalommal, írja Rádl Ödön, Olaszországban járván, Florenczben a Santa Croce templom sekrestyéjében megnéztem azt az albumot, mely a Dante születésének 600-ik évfordulója alkalmából Dante dicsőitésére kiírt nemzetközi verses pályázat eredményét tartalmazza. — Pályázni csak latin, franczia, olasz és spanyol nyelven írt költeménynyel lehetett. A nyomtatott album-lapokat forgatván, azok közé illesztve egy írott lapot pillantottam meg, melyen örömteljes meglepetésemre, hibátlan helyesírással írva, *Arany* „Dante“ czímű költeménye volt olvasható magyar nyelven és olasz fordításban. A költemény alján olaszul írt jegyzet a nemzetközi bíráló-bizottság élénk sajnálkozásáról szólott a fölött, hogy a költemény nem pályázott és nem a pályázat-képes nyelvek egyikén van írva, mert a jegyzet szerint oly klasszikus formában, annyi mélységgel, oly tömören és mégis találóan a Dante költészetét a beküldött pályaművek egyike sem jellemezte!“ Ünnepi beszéd. Elmondotta a nagyszalontai csonkatorony felavatási ünnepélyén 1899. évi augusztus hó 27-én Rádl Ödön, a Szigligeti-társaság elnöke és a Petőfi-társaság tagja. Nagyvárad, 1899. 8 és 9. lap.

[1] A Hon. Tulajdonos és főmunkatárs Jókai Mór. 1865. évf. 122. szám.

[2] Számkivetés alatt Olaszországban. Irta Pulszky Ferencz. Budapest, 1887. 187. lap.

a Purgatorio Sordello jelenetét s T. Salvini az Inferno-ból a Francesca da Rimini epizódot, mely után tokaji borral pecsételték meg a magyar-olasz barátságot.

E külön magyar Dante-ünnep híre messze terjedt s résztvevői még évtizedek multán is örömest emlegették.[1]

Május 17-én néhány olasz tudós, író és mágnás a Palazzo Serristori-ban az idegen Dante-filek tiszteletére ünnepi lakomát adott. Pulszky nem teszi szóvá, de E. C. Barlow könyvében: *The sixth centenary festivals of Dante Allighieri* olvasom, hogy résztvett a lakomán, sőt azon a magyarok olasz szimpátiáit hirdető pohárköszöntőt is mondott.[2]

Itthon csak a Szent Benedek-rendiek győri főgimnáziumának ifjusága tartott Dante-ünnepélyt, melyről az *Idők Tanúja* a következőket írta:

„A győri főgimnáziumi önképzőkör keretében nt. Mérey Etel tanár úr elnöklete alatt Dante hatszázados születési emlékére ünnepélyt rendezett. Szavaltatott Arany János „Dante" czímű költeménye, a nagy olasz költőnek „Poklá"-ból felolvastatott egy ének. Úgyszintén kijelentetett az ez alkalomra hirdetett pályázatok eredménye. Szépen jellemzi ez az ünnepély mind a tanuló ifjúságot, mind annak vezetőit".[3]

A magyar lapok közül az Arany János szerkesztette *Koszoru* harangozott be legelőször Dante születésének hatszázados évfordulójára. Az 1865. április 2-iki (14.) számba „Dante-ünnep" czímmel egy német lap nyomán maga a szerkesztő írt hosszabb czikket s a nevezetes czentenárium jelentőségét minden oldalról kellően megvilágította. Ezt a *Koszoru* május 14, 21, 28 és junius 4-iki (20—23) számában *Pulszky* Ágost alapos tanulmánya követte Dante-ról, mely Arany soralatti dicséretével került nyilvánosságra.

[1] Számkivetés alatt Olaszországban. 189. és 190. lap. — Fővárosi Lapok. 1865. 118. szám. Koszoru. 1865. 22. szám. — Pulszky Ferencz életrajza. Irta Ferenczy József. Pozsony, 1897. 70. lap.

[2] The sixth centenary festivals of Dante Allighieri in Florence and at Ravenna. By a representative. London, 1866. pp. 60 és 62. — Hogy e munka szerzője Barlow, azt egy birtokomban levő füzetkéből is tudom, melynek czíme: Opere dantesche del cavaliere dottore Enrico Clark Barlow. London, 1872. p. 4.

[3] Idők Tanuja. 1865. 127. szám.

Pulszky Ferencz széptehetségű pesti jogász fia, a későbbi egyetemi professzor, államtitkár és akademikus (1846—1901.) czikke valósággal dicséretet érdemelt. Kerekdeden, ügyes formában mondotta el mindazt, mit 1865-ben a magyar közönségnek Danteról és munkáiról, főképen a Divina Commediáról tudnia illett. Forrásait jól válogatta össze s irályát kiváló gonddal csiszolta, miben talán Arany javító plajbászának is volt némi része.

A *Vasárnapi Ujság* április 23-iki (17.) számában közölte Alighieri arczképét a Stefano Tofanelli rajzáról készült metszetben s négy hasábon vázolta Dante élettörténetét. Az anonim czikkező örömmel jelezte, hogy a firenzei ünnepre a magyar tudományos Akadémia is elküldi képviselőjét . . . Abbeli dicsekvése, hogy a Divina Commedia már megvan nyelvünkön, „habár nem is oly tökélyben, mint a világra szóló szellem megérdemelné“, — jóhiszemű tévedésen alapult.

A művelt magyar hölgyek *Családi Kör* czímű hetilapjának 17-ik száma *Kálosi Lipót* (1840—1877.) tollából adott czikket Dante Alighieriről.

Egy másik fővárosi hetilap, *Az Ország Tükre*, már április 13-iki (15.) számában közölt izelítőűl egy apró danteskát: a Canzoniere „Se vedi gli occhi miei di pianger vaghi“ . . . kezdetű szonettjének fordítását Pulszky Ágosttól, május 11-iki (19.) számában pedig a Giotto-féle Dante-portrét hozta egy igen talpraesett hathasábos alkalmi czikkel szintén Pulszky Ágosttól.[1]

Ugyanez az ujság junius 22-iki (25.) számában a firenzei Dante-szobor képét is bemutatta olvasóinak.

A *Hazánk s a Külföld* czímű hetilapban az aktualitásokról rendesen *Vadnai* Károly (1832—1900.) szokott czikkezni, ki a május 14-iki (20.) szám heti tárczáját („A Dante-ünnepről“) egészen a firenzei vates apotheozisának szentelte. A *Fővárosi Lapok*-ba is ő írt három ízben „Dante ünnepén“ czímmel (111, 112 és 113. szám) Alighieri életének folyását ecsetelve

[1] Pulszky Á.-tól a „Politikai Hetiszemle“ 1865. évi 16, 18 és 20-ik száma három tárczát közölt „Levelek a speziai öbölből“ czímen, melyeknek középsőjében egy a Santa Croce del Corvo klastrom romjainál tett látogatás van elbeszélve, a Dante-vonatkozások sikerült kiszínezésével.

s egyebek közt ujságolva, hogy a firenzei ünnepen előadták Liszt Ferencz Dante-szimfoniáját. „Magát a szerzőt hívták meg annak vezetésére, — mondja Vadnai, — de Liszt Rómában maradt. Florenz nagyon közel s mégis igen távol esik most Rómától. Egészen más ott a levegő, az emberek és eszmék. S Róma szelid kék ege lebilincselte Lisztet, mióta papi ruhát öltött."

Ezzel szemben az az igazság, hogy Liszt Dante-szimfoniája egyáltalában nem szerepelt a firenzei Dante-ünnep programmján.

A *Fővárosi Lapok* Vadnai czikkein kivül május 21-én (117. sz.) közölte *Michel Angelo két szonettjét Dante fölött* a Bálinth Gyula fordításában s julius 21-én (165. sz.) a *Borostyáni* Nándor (1848—1902.) kis tanulmányát: „Dante, mint a humanizmus fölélesztője."

A fiatal Borostyáninak ez volt az első nyomtatásban megjelent irodalmi próbálkozása.[1]

A divino poéta olynemű méltatása, mely csak életének és műveinek fölületes ismertetésével foglalkozik, szerinte igen egyoldalú. Ezért vélte szükségesnek, hogy Dantet, mint a klasszikai tanulmányok fölélesztőjét üdvözölje!

A *Hon* —y jegyű levelezője időnkint érdekes eredeti tudósitásokat küldött lapjának a firenzei Dante-ünnep főbb mozzanatairól.[2] A többi magyar ujság azonban hireit majdnem kivétel nélkül másodkézből vette s némelyik alkalmi czikkeit is a német *Presse*ből[3] és *Vaterland*ból,[4] vagy az olasz *L'Opinione Nazionale*-ból[5] fordíttatta.

A *Pesti Hirnök* a bécsi „Vaterland"-ot utánozva hibáztatta az olaszokat, amiért Dante nevét politikai programmul használták s őt magát a pápaság ellenségének mondották.

[1] Huszonkét esztendő mulva az akkor már ismert nevű publicziata egyebek közt ezt írta az *Ország Világ* 1887-ik évi 52. számában: „Egy Dantet ifjúi hévvel magasztaló alkalomszerű tárczaczikk megnyitá előttem a paradicsomot." („Az első szerkesztői üzenet.")

[2] A Hon. 1865. 116. 122. 124. és 125. szám.

[3] Sürgöny. 1865. 117. szám.

[4] Pesti Hirnök. 1865. 113. és 115. szám.

[5] Nefelejts. 1865. 22. szám.

„Dantet, a keresztény élet egész telje költőjét, mi is szivesen ünnepeljük hatszázéves jubileuma emléknapján, — fejezi be czikkét a konzervativ Török János lapja, — a nemzeti hős politikai istenítéséhez azonban semmi közünk.“ [1]

Hasonló húrokat pengetett Palásthy Pál theologiai tanár az általa szerkesztett *Religio*-ban.[2]

A vidéki ujságok közül a kolozsvári *Korunk*-ban[3] és az *Arad*-ban jöttek Dante-közlemények.

Az *Arad* T. L. aláírással „A Dante-ünnep alkalmából“ czímmel hozott egy háromhasábos gyönge tárczát, melyben a szerző az olasz-magyar történelmi és irodalmi vonatkozásokat vázolta.[4]

A czentenárium esztendejében publikált danteskák sorozatát a *Magyarország és a Nagy Világ* képes hetilap 1865. deczember 31-iki (14.) száma rekeszti be *Huszár Imrének* (sz. 1838.) a „Cornhill Magazine“-ből fordított, Alighieri rövid életrajzát és a *Commedia* esztetikai fejtegetését tartalmazó czikkével. „Dante Paradicsomában, olvassuk benne, — még a szenteket és boldogokat is bizonyos világias légkör környezi. Az Inferno elkárhozottjai nem írigylik a mennyország választottjait, hanem epekednek a fényes napsugarak, a természet szépségei, az izgalmas élet, a városok után; érdeklődnek a földi események és pártjuk sorsa iránt; mindazon szenvedélyek, a melyek az életben háborgatták lelköket, még e helyen is képesek őket felizgatni. A társadalom Dantenak köszöni, hogy a középkor barbárságának ködéből kibontakozva, fölemelkedhetett egy új európai korszak geniuszának szárnyain.“ [5]

[1] Pesti Hirnök. 1865. 115. szám.

[2] Religio. 1865. 42. szám.

[3] Korunk. 1865. 58. és 61. szám.

[4] Arad. 1865. 62. szám.

[5] Huszár Imre: Dante, Magyarország és a Nagy Világ. Pest, 1865. 14. szám. — Tudnunk kell egyébként, hogy Balázs Sándor szerkesztő csak 1865. október 1-én, tehát a Dante-ünnepélyek lezajlása után indította meg folyóiratát, mely a Huszár-féle czikken kivül *Dante az alvilágban* czímmel Eugène Delacroix híres franczia festő *Barque de Dante*-jának fametszetes reprodukczióját is közölte. (14. szám, 221. lap.)

Körülbelül ennyivel vett részt hazánk a Dante születése hatszázados évfordulójának ünneplésében. Nem mondható, hogy Dante iránt valami nagy lett volna a magyarok lelkesedése, de a kit nem ismerünk, azt nem is szerethetjük s a Dante ismeretének mélyítése és kiszélesítése még mindig a jövő egyik feladataként áll előttünk.

Bibliografiai teljesség okáért fölemlítem végül, hogy J. Ferrazzi szerint Densusianu erdélyi születésű író lefordította terza rimaban román nyelvre az egész Divina Commediát s a Purgatorio XXVII. énekét a Dante-czentenáriumkor *Pesten* kinyomatta.[1]

Én e kiadványt nem láttam s nyomát egyebütt, mint Ferrazzinál és Scartazzininál,[2] ki idevágó tudományát az előbbiből merítette, sehol sem találtam . . .

[1] Manuale dantesco. Bassano, 1871. IV. 465.

[2] Dantologia. Terza edizione. Milano. 1906. p. 264.

IX.

BÁLINTH GYULA.

A Dante születésének hatszázados évfordulójakor megalakult német Dante-társaság annaleseinek első kötete 1867-ben látott napvilágot. Kertbeny szerint az Inferno magyar fordítása Deáky Zsigmond püspök, győri kanonok és akademikus asztalfiókjában ekkor már rég készen állott.[1]

Kertbeny tudósítását J. Ferrazzi híven tolmácsolta: „Il Vescovo Mr. Sigismondo Deáky tradusse tutto l'Inferno in esametri ungheresi. E tuttavia inedito“.[2]

Deáky Zsigmondról (1795—1872.), a Bourbon Károly Lajos spanyol infans és luccai herczeg egyetlen fiának, Ferdinándnak nevelőjéről, ki sok időt töltött Itáliában,[3] olasz nyelven magyar grammatikát szerzett,[4] verseket faragott[5] és fordítgatott,[6] némi szóbeszéd alapján bizvást föl lehetett téte-

[1] Kertbeny: Dante in der ungarischen Literatur. Jahrbuch der deutschen Dante-Gesellschaft. Leipzig, 1867. 142. lap.

[2] Manuale dantesco. Bassano, 1871. IV. p. 465.

[3] Császár F. 1839-ben Luccaban találkozott vele. Lásd: Utazás Olaszországban. Buda, 1844. II. 79.

[4] Grammatica ungherese ad uso degl' Italiani. Roma, 1827.

[5] Erdélyi Múzeum 1817. évi folyam.

[6] Elegia egy falusi temetőre. Gray Tamás után. Vitéz de Rossi János Ferencz úrnak, tisztelt barátjának ajánlja Deáky Zsigmond. Rómában, 1827. Gray híres versének Dantere: „che paia il giorno pianger che si more“ (Purg. VIII. 6.) emlékeztető első sorát Deáky így fordította: „Hirdeti a lemenő napot a szomor esti harangszó.“ — Szász Károly ugyanezt következőleg adta vissza: „Szól az estharang a nap nyugtát hirdető.“ Kisebb műfordítások. Budapest, 1873. 134. lap.

Dante föntebbi sorát a közvetetlen megelőzőkkel (Purg. VIII. 1—6.) Lord Byron is fölhasználta a Don Juan III. énekének 108-ik stanzájában:

lezni, hogy talján klasszikusokkal bővelkedő könyvtárában Dante magyarításával szórakozik.[1]

Ez a föltevés mindamellett csütörtököt mondott, mert Deáky olvasgatta ugyan Dantet, de nem fordította. Nevét tehát törülnünk kell a magyar Dante-fordítók listájáról, jóllehet Császár kétségtelenül szintén reá gondolt, mikor 1853-ban az Akadémiának jelentette. „Hozzá fogtam a Divina Commedia fordításához; de a sor úgy alakítá körülményeimet, hogy megszakasztám s talán örökre, munkámat. Azonban nagy örömemre volt hallanom, mikép vannak, kik abban akadálytalanul fáradozhatnak. Adja irodalmunk nemtője, hogy szerencsésebbek legyenek nálamnál; kedvök, azt tudom magamról, lankadni nem fog". . . .[2]

A német Dante-társaság első évkönyve Kertbeny idézett czikkén kívül a Francesca da Rimini jelenetnek (Inf. V. 73—142. sor) *Gy.* aláírású, tartalmilag tűrhető, de formailag kegyetlenül sántikáló terzina-rímás fordítását is közölte.[3]

Endrődi Sándor azt vélte, hogy a Gy. jegy alatt Bálinth Gyula rejtőzött,[4] Bálinthnak azonban, ki elsőül ültette át az egész *Divina-Commedia*-t nyelvünkre s Dante terzináit rímes hexameterekben fordította, még tizenhét év mulva sem volt tudomása Gy. kisérletéről . . .

Oh édes óra! Mélává teszed te
Tengerre szálltat, ha lejárt a nap,
Mely hű baráti körből messze vitte.
Halk fájdalom vándor szívébe csap,
Ha estharang zokogva búg felette
A nap kihúnytán! . . .

Don Juan. Lord Byron verses regénye. Fordította Ábrányi Emil. Második javított kiadás. Budapest, 1899. I. 197. lap.

[1] Mintegy háromezer kötetet számláló könyvtárát, melyből tizenkilencz kötet volt a danteska, még életében a győri papnevelő intézetnek ajándékozta. — Kisfaludy Á. Béla: A győri püspöki nagyobb seminarium könyvtáráról. Magyar Könyvszemle. 1884. évi folyam. Budapest, 1886. 27. lap. — Továbbá: A győri püspöki papnevelő intézet könyvtárának czímjegyzéke. Összeállította dr. Zalka László. Győr, 1893.

[2] Új Magyar Múzeum. 1853. I. 319. lap.

[3] Jahrbuch der deutschen Dante-Gesellschaft. I. 371—273. lap.

[4] Fővárosi Lapok. 1871. 171. szám.

Bálinth Gyula (István) 1824 február 18-án Csík-Kozmáson született. Mint határszéli székely fiú, a humaniórákat a csíksomlyói gimnáziumban végezte. A bölcseletet Kolozsvárott hallgatta s ugyanott lépett a francziskánusok rendjébe. A mikházi zárdában eltöltött novicziátus után Gyulafehérvárra küldötték theologiára.

Áldozópappá szenteltetvén, 1849-től 1851-ig Marosvásárhelyt tanított.

Kérelmére 1851 augusztusában a katonasághoz nevezték ki lelkésznek.

Stanislauban, a Coronini ezrednél volt első stácziója.

Kilenczedfél esztendeig hányódott ide-oda Galicziában, hol legnagyobb örömét az képezte, ha az oltár mellől székely atyjafiainak és „besorozott" magyar tiszt-barátjainak édes, vigasztaló szavakat mondhatott.

Itt ismerkedett meg a német irodalommal s a német irodalom révén Tassoval. Az olasz nyelvet is ekkor kezdette tanulni, még pedig annyi igyekezettel, hogy a *Gerusalemme liberata*-t eredetiből fordíthatta. Közben népies verseket irogatott. Humoros és erkölcsi tartalmú költeményei később is sűrűn jelentek meg különböző lapokban.

Az 1859-dik év elején Olaszországba indult.

Ezúttal csak félévig maradt Itáliában, honnan sorsa Bécsbe vetette.

Az osztrák fővárosban 1860-tól 64-ig állomásozott.

Az *Idők Tanuja* gyakorta kapott tőle becses tudósításokat s a *Megszabadított Jeruzsalem* első hat énekének fordítását szintén e lapban publikáltatta. A szerkesztővel, Lonkay Antallal, történt összekoczczanása azonban a további közlést magakasztotta.

Ezredese most arra biztatta, hogy ajánlja munkáját Gizella főherczegnőnek s ő a nyomtatás költségeit az udvarnál kieszközli számára.

Igy jelent meg *A megszabadított Jeruzsalem* a bécsi udvar jóvoltából könyvalakban.[1]

[1] A megszabadított Jeruzsalem. Torquato Tasso után fordította Bálinth Gyula. Pest, 1863.

Az 1864-dik év januáriusában Bálinthot a schleswig-holsteini háborúba kommandirozták, majd Brünnbe, 1865 végén pedig újra Olaszországba, Legnano-ba.

Három év mulva, 1868-ban, Wels-ben a tizedik huszárezrednél káplánkodott, miután előbb, 1867-ben, szekularizáltatta és a szombathelyi egyházmegyébe vétette föl magát.

Tizenkilencz aktiv szolgálati és három hadi évvel 1871-ben nyugalomba vonult. Azóta, 1894 november 20-án bekövetkezett haláláig, Kolozsvárott éldegélt.

Bálinth az olaszon kívül németből[1] és latinból[2] is fordított. Danteval 1863-ban kezdett foglalkozni s 1864-ben, a danebroggi és düppeli erődítvények bevétele után, a sebesültek kórházi látogatása mellett megmaradt minden szabad idejét az *Inferno* átültetésére használta. A *Purgatorio*-ra — írta nékem 1884 márczius 7-én, — Brünnben s a *Paradiso*-ra Legnano-ban került a sor. „Ez, — tette hozzá, — egészen természetszerű útnak látszék; Schleswig, Morva és Itália — pokol, purgatorium és paradicsom“.

A *Paradiso*-ra vonatkozólag azonban a jó öreget cserben hagyta memoriája.

Kezeim között vannak öt füzetet kitevő szépen tisztázott Dante-fordításai. Az első füzet az Inferno I—XII. énekét tartalmazza, a második az Inf. XIII—XXIII. énekét, a harmadik az Inf. XXIV—XXXIV. és a Purgatorio I—IV. énekét, a negyedik a Purg. V—XXXIII. énekét és az ötödik az egész Paradiso-t. A lapok alján a kommentár számára mindenütt üres hely van hagyva.

Az Inferno és a Purgatorio kéziratában még sohasem tüntette föl, hogy az egyes énekek fordítása hol és mikor készült. E szokást csak a Paradiso-ban kezdette gyakorolni — A hetedik ének végén olvasom először: 1865. május 1. s a tizenegyedik ének végén: 1865. május 26. Brünn. A tizenharmadik ének végén: jún. 5. 1865. A tizenötödik ének végén:

[1] Jadviga. Költemény 11 énekben. Beck Károly után. Pest, 1864.

[2] Vers-szemelvény. A régiek elmésen mulattató bölcs mondataiból. A latin eredeti nyomán. Gyula-Fehérvár, 1871. — Phaedrus aesopi meséi. Kolozsvár, 1876. — Aesopus meséit is lefordította s ezekből elszórva sok megjelent a lapokban.

jún. 16. 1865. Brünn . . . A tizennyolczadik ének végén: júl. 2. 1865 . . . A huszadik ének végén: Brünn, 11. júl. 1865. s a harminczharmadik ének végén: Brünn, 30. október 1865. A dátumhoz helyenkint jámborul ezt is hozzáfűzi: O. A. M. D. G.[1] Ebből egyrészt az tünik ki, hogy Bálinth meglehetős gyorsan dolgozott, másrészt, hogy a *Divina Commedia* átültetésével teljesen elkészült, még mielőtt Legnano-ba masirozott volna.

Arany János és Imre Sándor a kifogások mellett, melyeket *A megszabadított Jeruzsalem* rímelt (aa, bb, cc) hexameteres fordítása ellen fölhoztak, elismerték, hogy ez nem mondható értéktelennek.[2] Bálinthnak mégis sok gúnyt kellett miatta elszenvednie. Meg is bánta, hogy Danteját hasonló formában magyarította s éppen nem sietett annak közzétételével. A mai napig csak néhány ének került belőle nyilvánosságra.

Az *Inferno* tartalmi kivonattal és rövid jegyzetekkel ellátott első énekét *B. Gy.* aláírással a *Független Lapok* czímű pesti újság (szerk. Zoványi Mihály) 1868. februárius 11-diki (34.) számának tárczája hozta. Ezt a II—V. ének követte ugyanazon napilap 41., 42., 50., 51., 52., 53., 82. és 83-dik számában.

A hatodik éneknél a közlés véget ért. Bálinth ekkor a *Pesti Hírnök*-nek kinálta föl munkáját, mire Török János szerkesztő méltatlankodva azt felelte, hogy tudta szerint Dante a pápákat bántalmazta, tehát nem méltó a kiadásra.

Később Ágai Adolf a *Magyarország és Nagyvilág* 1873-dik évfolyamában (38. szám) közölte még egyszer a Pokol első énekének némileg átjavított fordítását tartalmi kivonat és kommentár nélkül. Az első ének nyomán ugyanabban a folyóiratban három éven belül még hét ének jelent meg a Pokolból — foglalattal és jegyzetekkel a következő rendben:

Második	ének:	1873.	évf.	46.	szám.
Harmadik	ének:	1873.	évf.	50.	„
Negyedik	ének:	1874.	évf.	18.	„

[1] Omnia Ad Maiorem Dei Gloriam.

[2] Arany János hátrahagyott prózai dolgozatai. Budapest, 1897. 276. lap. — Imre Sándor: Irodalmi tanulmányok. Budapest, 1897. II. 91.

Ötödik	ének:	1874. évf.	28.	szám.
Hatodik	ének:	1874. évf.	46.	„
Hetedik	ének:	1876. évf.	7.	„
Nyolczadik	ének:	1875. évf.	32.	„

Ennyi jött nyomtatásban a *Divina Commedia* első teljes magyar fordításából. Szinnyei József és Weér Pál állítják, hogy Zoványi Autonomiá-jában, vagy mint az utóbbi mondja, Anthologiá-jában is jelent meg két ének belőle.[1] Mindketten tévedtek. Zoványi Mihálynak nem volt sem Autonomia, sem Anthologia czímű folyóirata.

A buzgó katona-pap nyugalomba vonulása után sokat simított munkáján, melyhez kommentárt is szándékozott írni. A magyarázatokkal azonban csak az Inferno kilenczedik énekéig jutott.

Bálinth Gyula Dantejának külalakjával, a hármas rímű (a b a, b c b, c d c) hexameterrel társtalanul áll a Dante-irodalomban, mert hexameterben ugyan, kivált latinra, sokan fordították az isteni trilogiát,[2] de a hexameterek rímeltetése kívüle senkinek sem jutott eszébe. Szolgáljon eltévesztett vállalkozása, vagy a mint ő mondja „kapricziája" mentségeül, hogy a leoninusnak nálunk régi, meggyökeresedett tradicziói voltak s hogy e barbár versforma minden változatával a latin után a magyar litteraturában virágzott legtovább s a legkiterjedtebb módon.[3] Hiszen még Petőfi sem átallotta egyik szép költeményét: *Játszik öreg földünk . . .* rímes hexameterekben írni!

Aztán Bálinth úgy vélte, hogy „Dantenél tanácsosabb a bővítés, mint a csonkítás." Ezért választotta az eredeti sorainál hosszabb lélegzetű hexametert. A rímekkel, illetőleg

[1] Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. Budapest, 1891. I. 420. — Weér Pál: A magyar Dante-irodalom. Bibliographiai vázlat. Egyetemes Philologiai Közlöny. Budapest, 1902. 47. lap.

[2] Danteról magáról is az a hit volt elterjedve, hogy a Commediát eredetileg latin hexameterekben készült megirni. V. ö.: La vita di Dante scritta da Giovanni Boccaccio. Testo critico con introduzione, note e appendice di Francesco Macri-Leone. Firenze, 1888. p. 71.

[3] A leoninus. Tanulmány az irodalom és a verstan történetéből. Irta Lehr Vilmos. Budapest, 1892. 33. lap.

asszonancziákkal pedig kerekdedséget és könnyebb érthetőséget akart elérni.

Az eredeti verssorok számához szorosan ragaszkodva, Dante tömör stílusát így bőbeszédűvé, pongyolává és helyenkint értelmetlenné lazította.[1] Álljon itt erre mutatványul a *Paradiso* befejező éneke:

A Paradicsom XXXIII. éneke.

1. Szűz-anya, lánya saját méhedből szülte fiadnak,
Szendébb és magasabb mint bármely létű teremtmény,
Czélja te annak, a mit végzett örök égi határzat.
4. Benned megnemesült természetiképen azon lény,
A melyet emberinek hívnak s pedig úgy, hogy adója
Alkotmányának müve lenni nem általa keblén.
7. Méhedben gyuladott ki azon szeretet heve újra,
A melynek melegén — örök élet békehonában
Sarjazatát hajtá e virág ilykép kifakadva.
10. Mint szeretetnek délnapfénye ragyogsz valahányan
Itt a magas körben s a halandóknak közepette
Életnedvű reményforrás vagy gyámolítóan.
13. Asszonyom oly nagy vagy s mindent oly hatva tehetsz te:
Hogyha ki nyerni kegyet vágy és nem fordula hozzád,
Az röppenni akar, mielőtt bir szárnyakat erre.
16. Nemcsak az esdőnek, ki tebenned helyezi bizalmát,
Nyujtja segélyét a te kegyességed, de gyakorta
Készen előzi meg a teljes buzgalmu ohajtást.
19. A kegyelemnek vagy s irgalmasságnak is anyja,
Égi magasztaltság diszesít s mindennemű jóság,
A mi az öszvesitett lényeknek együtt vagyon adva.
22. Ez, ki amonnan, a hol legalantabb fekszik a posvány,
Által a mindenség kebelén szállott föl idáig
S szelleminek látá egyről-egyig élte folyását,
25. A te kegyednek jóvoltáért küldi fohászit,
Nyerni ohajtva erőt, melylyel magasabbra hatolhat,
Addig, a hol neki már a végüdv kutfeje látszik.

[1] Dalla Piazza formailag és tartalmilag egyaránt kiváló hexameteres latin fordításában az Inferno első énekének százharminczhat sorát százhuszonhéttel, a második ének száznegyvenkét sorát százharminczegygyel, a harmadik százharminczhat sorát százhuszonnyolczczal adja vissza stb. Szóval majdnem minden énekből megtakarít néhány sort. L.: Dantis Alligherii Divina Comoedia hexametris latinis reddita ab abbate Dalla Piazza. Praefatus est et vitam Piazzae adiecit Carolus Witte. Lipsiae, 1848.

28. S én, kiben a látvágy magamért soha még fokozottabb
Nem lőn, mint im ezért, — egyesítve fohászaimat mind
Nyujtom bé neked, és oh lenni ne hagyd hiusoknak,
31. Annyira oszlatván te halandósága homályit
Szerte-könyörgésed hő buzgóságu hevében,
Hogy hasson be a legfőbb élv nyilvánulatáig.
34. S égi királyné, a ki erőt birsz arra eképen,
A mit akarsz, kérlek még: sok látása után őt
Vágyainak tartsd meg hajlandóságiban épen.
37. Ingásában erőd őrizze a könnyen esendőt:
Ime Beatrice s vele mily sok boldogitottak
Egybe' velem, — mint kulcsolt kézzel esengők! —
40. Itt a szemek, melyeket maga atyja a mennyei honnak
Úgy tisztel, valamint kegyel, — a kérőre hajolván,
Megmutaták, mily igen tetszők neki tiszta fohászák.
43. Majd az öröklő fényárhoz fordultanak aztán,
Melybe hihetlen, hogy valamely más bármi teremtmény
Ennyire tiszta szemek sugarának hatna be lángján.
46. Minden ohajtásim végéhez ekép közelegvén
Úgy, valamint akarám, hogy föltett czélomat érjem,
Vágyakodásimnak lángját is szünni el érzém.
49. Erre mosolygással Bernárd intést ada nékem,
Hogy szemeim mostan függeszteném én a magosba,
A mit azonban már önként is teljesítettem.
52. S ím látásom ekép jobban-jobban kibomolva,
Biztosbban hata bé már a fönnségteli fénybe,
Melynek öröktől van ragyogó maga általi volta.
55. Most úgy meggyarapult nézésem terjedetére,
Hogy győzetve le rajt, nem tudja jelölni ki nyelvünk,
És mint rendkivülöst emlék be nem érheti mérve.
58. Mint az lenni szokott, a ki álmot láta, igen hűt,
S megmarad álma után tüneményének benyomása,
Míg maga a tisztább látmány emlékiben eltünt:
61. Úgy vagyok én magam is; — jelenésem bár tova szállva,
Hirtelenül megszünt, de az abból hátrahagyottat
Édesen érzem alá kebelembe csepegni továbbra.
64. A hő nap sugarán így enyészik alakja a hónak;
A gyöngéd lapukat szint így ragadá el előbben
Egy szél, a melyeken volt írva sybillai jóslat.
67. Oh fő-fény te, ki úgy föl vagy magosodva körödben
Földi fogalmon túl: most bármi csekélyben e szemnek
Hagyjad látnia azt, a mi ott jelenék meg előttem;
70. S annyira engedjed hatalommal birni e nyelvet,
Hogy legyen általa bár rólad szikrányi dicsőség
Hagyva, melyet tartson meg a késő emberi nemzet;

73. Mert ha csekélyleg is énbennem fölidézhet az emlék,
És ha parányilag is foglak zenghetni dalomban,
Úgy diadalmadból többet fognak föl az elmék.
76. Úgy hiszem, a fénynek, mely rám sugaraz vala ottan,
Élő nyilheve ép engem megsemmisitendett,
Róla ha néztemben szememet fordítni le fogtam.
79. S emlékszem, miszerint bátorságom tetemesb lett
Nyerve kitartását őáltala úgy, hogy eképen
Szemlélésem a megmérhetlen erőbe bemélyedt.
82. Oh túldús kegyelem, melytől áthatva, merészen
Függesztém szemem a véghetlen fény özönébe,
Annyira, hogy föloszolt szemléletem abban egészen!
85. Annak mélyedetén látám, ilykép belenézve,
Azt én a szeretet legbensőbb kapcsolatában,
A mi nyilatkozik a teljes nagy mindeniségbe:
88. Lények, esetlegek és mind az, mi ezekbe szokás van,
Ott egyesülnek azok valamennyien, olyszerű módon,
Hogy csak egyetlen fény, a melyet hangoztata szájam
91. E köteléket, egész egyetemlegiségibe mondom,
Láttam alakja szerint, hiszem azt, mert érzete halmoz
Édes örömnek, a mint lehet arról széltibe szólnom.
94. Pillantatnyi idő rám több feledési homályt hoz,
Mint huszonöt század hoz azoknak, kiknek az árnyán
Bámula Neptun már a nagy Argón, — vállalatához.
97. Teljes lelkem ekép függő helyzetbe maradván,
Néze reá egyenest, mozdítlanul is figyelően,
S lángja nagyobbá lett mindegyre ezen csoda láttán.
100. E fényről, ha ki azt megpillantotta merőben,
Vizsgálódva szemét azután fordítani másra,
Úgy hogy a tetszés rajt megnyughatnék, — lehetetlen.
103. Minthogy azon jóság, mely ohajtásának a tárgya
Abba találja magát föl teljesleg s kivülötte
Másba hiányos az, a mi tökélyességteli nála.
106. Im, de szavam már-már meg kezd rövidülni erőre
Abban is, a mire jól emlékszem, — mint csecsemőnek,
A ki fürösztgeti még nyelvét emlők nedüjébe.
109. Nem ha mikép alakot tán egyszerünél soha többet
Birna azon ragyogó élőfény, melyre tekinték,
S mely van, a mint volt, — meg sohse változtatja öröklet:
112. Sőt látásom alatt lőn csak, melynek növekedtét
Érzém, — nézve, azon mindig hasonos tüneményen
Változtat olykép, a mint változatom maga történt.
115. Mélységgel teli és tisztán ragyogó elemében
Én eme főfénynek három kört tünni ki láttam
Három színnel ugyan, de csak egy tartammal egészben . . .

118. És egyik a mástól látszék bent visszaragyogtan,
Mint a szivárvány, — tűz szine volt a harmadikuknak
Származván hasonos fuvalomból ebben, amabban.
121. Oh mi elégtelen és halvány alkotni fogalmat
Vázolatomhoz a nyelv; és hogy kifejezzem e látmányt,
Arra csekélyszerűnek mondnom keves egybe csupán azt.
124. Oh örökös fény, a ki önödben önöd nyugodalmát
Egyleg fölleled és érted, s ilykép magad értve
Ismered és szereted — tetszést mosolyogva ki folyvást!
127. A kör, melynek akép látszék egy teljes egésze
Benned alakja szerint, mint visszfénynek ragyogása,
Lőn, hova némileges kutatással néze szemem be,
130. S ennek mélyedetén ama szinbe, mi néki sajátja,
Képe személyünknek tetszék im tünni ki nékem,
Mely szemeimnek egész figyeletjét vonta magára.
133. Mint mérnök, ki eszét függeszti csak arra egészen,
Hogy fölmérje a kört, de alapját nem leli annak,
Az mi imitt szükség, elméje akárhova térjen:
136. Állék én is azon csoda-uj látmányra hasonlag:
Nézni akartam — a kör mikép illeszti magába
A képet, valamint ez amabba belé hogyan olvad;
139. Erre azonban elég önerőmnek nem vala szárnya,
Hogyha egy oly villám nem sujtandá vala lelkem,
Melyre azon perczben betelék akaratbeli vágya.
142. Itt megcsonkula a hatalom fönn-képzeletemben,
Ámde mikép a kerék hasonos forgásnak eresztve:
A vágy és akarat szintén úgy mozdula bennem
145. A szeretetre, melyen mozog a nap s csillagok ezre.

. . . Bálinth Gyula Dante fölszines fordítói közé tartozott. Hogy a Divina Commedia mélyére hatoljon, ahhoz fogyatékos volt a tudása és elégtelen a képessége. Az Inferno első nyolcz énekének magyarázataiból tünik ki leginkább, hogy eredetijét mily gyakran félreértette. Az olasz nyelvben való járatosság ugyanis Dantenál a szükséges előkészület hiányát magában nem pótolhatja. Ezen kívül, bár némi ügyességgel verselt, a nyelv művészi kezelésével édes-keveset törődött. Mindamellett, anyagi hasznot vagy elismerést senkitől sem várva, Danteján végig dicséretes kitartással és lelkesedéssel dolgozott. Adassék érte tisztelet emlékezetének!

X.

SZÉCHENYI ISTVÁN GRÓF, KOSSUTH LAJOS, KEMÉNY ZSIGMOND BÁRÓ ÉS SZÉCSEN ANTAL GRÓF „DANTEZÁSAI". NÉHÁNY EREDETI ÉS NÉHÁNY FORDÍTOTT DANTE-TANULMÁNY A MULT SZÁZAD HATVANAS ÉS HETVENES ÉVEIBŐL.

A tizenkilenczedik század egyik legékesebben szóló államférfia, Lord Brougham, Dante tanulmányozását szokta volt lelkükre kötni azoknak, kik a beszélésben kiválóságra óhajtottak szert tenni.[1] A híres Döllinger meg egy alkalommal egész komolyan azt ajánlotta, hogy hazájuk sorsának életbevágó zökkenőinél az olasz államférfiak Alighieri műveitől kérjenek tanácsot.[2]

E két mondás jutott eszembe, mikor a „legnagyobb magyar" munkáit oly szándékkal kezdettem lapozni, hogy bennük Dante hatásának nyomait kutassam.

Gróf Széchenyi István (1791—1860.) már gyermekkorában tanult olaszul s e nyelvet későbbi itáliai utazásai és katonáskodása idején teljesen elsajátította. Az olasz klasszikusok

[1] „I have heard the most eloquent statesman of the age remark that, next to Demosthenes Dante is the writer who ought to be most attentivelly studied by every man who desires to attain oratorical eminence". — T. B. Macaulay: Miscellaneous writings, speeches and poems. London, 1880. vol. II. p. 253.

[2] „Dante bleibt der Prophet, der Lehrer, der Warner und Wegweiser für sein Volk. Man dürfte den dortigen Staatsmännern empfehlen, seine Werke bei wichtigen Anlässen, da wo es sich um Lebensfragen handelt, zu befragen, wie die alten Römer ihre sibyllinischen Bücher befragten". — Akademische Vorträge von I. von Döllinger. Nördlingen, 1888. I. 117.

közül különösen Tasso-t és Alfieri-t kedvelte. Ferrarában megnézte Tasso állítólagos börtönét s Ariosto házát is fölkereste. Az utóbbi azonban hidegen hagyta. „Egy jó félóráig ültem Ariosto székében, — írja naplójában, — s Orlando Furioso-jából egyetlen verset sem bírtam emlékembe visszaidézni. Sohasem volt oly romlott izlésem"[1] ...

Fiatalságában Petrarca-t sem szenvedhette, ám azért sírjához a kies Arquaba kétszer is elzarándokolt.[2]

Tudva, hogy 1822-ben Canovánál megrendelte Beatricenek Cicognara Lipót gróf számára mintázott mellszobrát,[3] képzelhetetlen, hogy már előbb Dantet ne olvasta volna. S Zichy Antal csakugyan állítja, hogy Széchenyi ismerte a divino poetát és az mély benyomást tett reá, miről sötétebb szinezetü politikai röpiratainak némely helyei tanuskodnak.[4]

Az első bizonyítékot erre a *Stadium* ajánlása szolgáltatja, melyben Dantenak és a Divina Commedia-nak említése nélkül idézi: „Nincs nagyobb kín, mint néhai boldog napokrul emlékezni magunk okozta nyomoruságban".[5]

Ugyane czitátumot ismétli *A kelet népé*-ben: „Nincs nagyobb kín, mint visszaemlékezni boldog napokra önokozta nyomorúságban".[6] A *Jelenkor* 1845-ik évi 25. számának egy közleményében („A magyar gyáripar s a csak most született gyár-

[1] Gróf Széchenyi István külföldi uti rajzai és följegyzései. Naplói nyomán a M. T. Akadémia megbizásából összeállította Zichy Antal. Budapest, 1890. 78. lap.

[2] ... „fuhr *noch einmal* zu dem Grab des Petrarca" ... (1818.) *Napló.*

[3] J. Ferrazzi erről így számol be: „Canova A. Beatrice, busto, 1819, pel Co. Leopoldo Cicognara. Riprodotto nel 1822, pel cav. Stefano Szecheny." Manuale dantesco. Bassano, 1865. II. p. 405.

[4] Gróf Széchenyi István naplói. Adalék a nagy hazafi jellemrajzához. A M. T. Akadémia megbízásából összeállította Zichy Antal. Budapest, 1884. 15. lap.

„A midőn halljuk azt, a mit nemzetének iszonyú pusztulásáról „a csillagokban olvasott", halljuk elszorult szívvel és elfojtott lélegzettel, nem úgy érezzük-e, mintha valahol Dante poklához járnánk közel, valahol az emberi szellemnek ama titkos kohójában, hol a szenvedély izzó tűzén s a fantázia vakító fényénél a nagy költemények forrnak, mielőtt végleges alakjukat megnyernék?" — Beöthy Zsolt: Széchenyi és a magyar költészet. Budapest, 1893. 44. lap.

[5] Stadium. Irta Gróf Széchenyi István 1831-ben. Kiadta Z. 1833. Lipcsében, 1833. X. lap.

[6] A kelet népe. 1841. Pest, 1841. 120. lap.

alapító társaság"): „Danteval majd szívszaggatva elzokoghatjuk: Nessun maggior dolore, che ricordarsi del tempo felice nella miseria", a mikor is soralatti jegyzetben az eredetit következőleg magyarázza: Nincs nagyobb fájdalom, mint boldog időrül megemlékezni nyomoruságban.[1]

A *Blick*-ben, „a humor és szatira e rettentő vegyületében" kétszer hivatkozik költőnkre. Először, mikor Bach Sándor embertelenségeit ostorozva hangoztatja: „A kegyetlenségnek ily fokozását csak egy Dante lángoló képzelete volt képes kitalálni és ön, kormányzó miniszter úr, Magyarország boldogítására szánt reczeptjeit úgy látszik nagyrészt e híres autor Commediá-jából merítette".[2]

Másodszor a Lasciate ogni speranza-ra utal az 1857-iki pesti peticzióra adott válasszal kapcsolatosan.[3]

Zichy Antal a *Világ* eme soraiban: „Legyen elég eskünnöm sok botlásaim, sok véres bukásaim után, melyeknek jeleit bizonyosan más világra viendi lelkem"[4] — szintén Dante-reminiszczencziát látott, a miben részemről nem tudok vele egyetérteni.[5] A *Világ* csak az O beata Ungheria se non si lascià più malmenare (Par. XIX. 142, 143.) szószerinti idézésével hivatkozik költőnkre a „Töredék egy angol leveleiből" czímű fejezetben.[6]

[1] Gróf Széchenyi István hirlapi czikkei. A M. T. Akadémia megbízásából összeállította Zichy Antal. Budapest, 1894. II. 526—27. lap.

[2] „Solche Raffinements der Grausamkeit hat bloss die brennende Imagination eines Dante erfinden können, und Sie, dirigirender Herr Minister und Totumfac, scheinen Ihre Beglückungs-Recepte für Ungarn zum grössten Theil aus der Comödie dieses berühmten Autors abgeschrieben zu haben". — Ein Blick auf den anonymen „Rückblick" welcher für einen vertrauten Kreis, in verhältnissmässig wenigen Exemplaren im Monate October 1857, in Wien, erschien. Von einem Ungarn. London, 1859. pp. 66, 67. — Gróf Széchenyi István „Blick"-je. Közli K. Papp Miklós. Kolozsvártt, 1870. I. 75. lap.

[3] Ein Blick etc. p. 119. — Gr. Széchenyi I. „Blick"-je. I. 124. lap.

[4] Világ vagyis felvilágosító töredékek némi hiba s elõlitélet eligazitására. Irta Gróf Széchenyi István. Pesten, 1831. 47. lap.

[5] Gróf Széchenyi István hirlapi czikkei. A M. T. Akadémia megbizásából összeállította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Zichy Antal. Budapest, 1893. I. kötet, XXVIII. lap.

[6] I. m. 506. lap.

És *Kossuth Lajost* (1802—1894.) Itália vendégbarátját, ki olasz földön hunyta le fáradt szemeit örök nyugalomra, vajjon mily viszony fűzte Firenze számkivetett fiához?[1]

Iratainak negyedik kötetében behatóan foglalkozik Dante-nak, Petrarcanak és Machiavellinek az olasz egységről táplált eszméivel, bizonyos tehát, hogy e nagyok közül egyik sem volt előtte idegen.[2]

Dante a monarkikus elvben kereste Olaszország egységesítésének módját. A republikánus Kossuth ezt még csak elnézte s a XIV. századra való tekintettel megbocsátotta, de hogy Alighieri kész lett volna hazáját egy német uralkodónak alárendelni, az sehogysem fért a fejébe... Politikáját, mely a restaurált római császárság számára a császárt túl az Alpokon kereste, a legerélyesebben elitélte.

Kossuth iratainak tizedik kötetében van egy Kispál Mihály szászvárosi tanárhoz intézett (Turin, 1884. nov. 20.) levél, mely a „bojtár“ szó eredetéről, olasz ekvivalenséről és a Romagnaban használatos „bojtaro“-ról tájékoztat.[3] A levélíró itt mellesleg megjegyzi, hogy a „bojtaro“ aligha fordul elő Dante-ban de másrészt rámutat, hogy a „koczczintás“ szó eredetijét, a „dar di cozzo“-t már ő is használta.[4]

Más alkalommal Simonyi Ernőnek írta (Collegno al Baraccone, 1886. márczius 7.), hogy törvényt világosabban kell fogalmazni, mint a hogy Dante konczipiálta a Divina Commedia-t, melyet exegeta nélkül nem lehet olvasni.[5]

[1] Torino-ban, a Via dei Mille 22. számu házának falán ez a fölírás olvasható:

LUIGI KOSSUTH
già governatore d'Ungheria
esule per la libertà
in questa casa
ebbe lunga dimora
e morì
il 20 Marzo 1894.

[2] Kossuth Lajos iratai. Sajtó alá rendezte Helfy Ignácz. Budapest, 1894. IV. 258—262. lap.

[3] Kossuth Lajos iratai. Sajtó alá rendezte Kossuth Ferencz. Budapest, 1904. X. 162. lap.

[4] Inf. IX. 97, Pg. XVI. 11. s ebben a formában due cozzi: Inf. VII. 55.

[5] Kossuth L. iratai. X. kötet, 184. lap.

Könyveit 1894 óta a M. N. Múzeum külön szekrényekben őrzi. Dantetól csak a F. Pagnoni-féle 1869-iki Commedia kiadás van meg köztük a N. Tommaseo jegyzeteivel.[1]

Báró Kemény Zsigmondról (1814—1875.), a legtanultabb magyar politikusról Beksics Gusztáv följegyezte, hogy a görög, latin és ujabb remekíróktól tömérdeket tudott könyv nélkül s akárhányszor szavalt Cicero-ból, Vergiliusból, Homerosz, *Dante*, Tasso, Göthe, Shakespeare műveiből.[2] A középkori költészetről szólva Kemény hangsúlyozta, hogy az „legmagasabb tetőzetét egy óriás lángésznek, Dantenak *Divina Commediá*-jában érte el“.[3]

A magyar államférfiak és politikusok között mégis *Szécsen Antal gróf* (1819—1896.) foglalkozott legtüzetesebben a divino poetával. A volt tárczanélküli miniszter, udvari főmarsall, az Akadémia tiszteletbeli tagja, a történelmi társulat elnöke s a Kisfaludy-társaság tagja már ifjan tanult olaszul s két ízben utazta be Itáliát. Olvasmányainak magvát Tacitus, Shakespeare és Dante képezte. Thallóczy Lajos szerint ezekkel élte végig pályáját. „A fiatal ember rajongott értük, belőlük merített lelkesedést, a férfi megértette és tanult tőlük, mint aggastyán pedig, akár a vén ember az ó-borbul, belőlük merített erőt“.[4]

Irodalmi tevékenységének java szintén e három alak körül forgott . . .

Dante-ról szóló gyönyörű essay-ét a Kisfaludy-társaság 1878 február 10-iki ülésén olvasta föl s vele általános tetszést aratott. Ő maga is ezt tartotta egyik legjobb művének.

A kik valaha Danteról némi hivatottsággal és előkészülettel értekeztek, kivétel nélkül tapasztalták, hogy mily nehéz róla röviden írni. — Szécsen Antal pompás sikerrel oldotta meg e feladatot. Csodálatosan tömör essaye Alighieri korát,

[1] Commedia, con ragionamenti e note di N. Tommaséo. Milano, F. Pagnoni, 1869. 3 vol.

[2] Kemény Zsigmond, a forradalom s a kiegyezés. Irta Beksics Gusztáv. Budapest, 1883. 26. lap.

[3] Történelmi és irodalmi tanulmányok. Irta Báró Kemény Zsigmond. Budapest, 1907. III. 182. lap.

[4] Gróf Szécsen Antal. Irta Thallóczy Lajos. Budapest, 1901. 68. lap.

történetét, a Commedia tartalmát s részben a fortuna di Dante-t is sokat mondó kevés szóban foglalja össze.

Mesterei többnyire franczia dantisták voltak.

A *Canzoniere*-t, az *Il convivio*-t és a *De vulgari eloquentia*-t mellőzte fejtegetéseiben. Nehézkes stilusán kivül ez az egyetlen szeplője ennek a ritka irodalmi csecsebecsének. Megjelent a Kisfaludy-társaság Évlapjában, majd a *Budapesti Szemlé*-ben, továbbá a „Tanulmányok" czímű kötetben.[1] Hamarosan németre is lefordították[2] s Scartazzini a „Dante in Germania"-ban elismeréssel nyilatkozott róla.[3]

. . . A *Budapesti Szemle* már 1863-ban hozott egy danteskát ezzel a czímmel: „Dante Alighieri és a Danteirodalom. Saint-René Taillandier után G. Á".[4]

Taillandier műve a *Revue des deux mondes* 1856-ik évi folyamában látott világot[5] s abból ültette át számos kihagyással és összevonással G. Á., vagyis *Greguss Ágost* (1825—1882.) a budapesti tudomány-egyetem későbbi jeles esztetika professzora.[6]

E czikk Dante életét, politikai, erkölcsi szereplését s kisebb munkái után az *Isteni Szinjáték*-ot méltatja. Csak legvégül szól röviden az európai Dante-irodalomról s Császár Ferencz fordításairól. Befejező sorai megérdemlik, hogy ideiktassuk őket:

[1] A Kisfaludy-társaság Évlapjai. 1877/8. Budapest, 1878. 226—255. lap. — Budapesti Szemle. 1878. II. kötet 1—22. lap. — Tanulmányok. Irta gróf Szécsen Antal. Kiadja a Kisfaludy-társaság, Budapest, 1881. 296—332. lap, — A *Tanulmányok* második kiadása: Budapest, 1885. csak czimlap kiadás. Próza-fordításban közli a Divina Commedia következő sorait: Inf. II. 88—90. V. 121—2; Purg. XI. 100—102; Par. XVII. 68—9, XIX. 142—3.

[2] Essays von Anton Grafen Szécsen. Aus dem ungarischen übersetzt. Wien, 1879. pp. 77—104.

[3] Dante in Germania. Milano, 1881. I. p. 284.

[4] Budapesti Szemle. 1863. 203—229. lap.

[5] Dante Alighieri et la littérature dantesque en Europe. — Revue des deux mondes. 1856. tom. VI. pp. 473—520.

[6] Hogy Dante-ismerő volt, az munkáiból (Shakespeare pályája. Budapest, 1880. 102., 184., 225., 319. lap.) és Beöthy Zsoltnak fölötte tartott emlékbeszédéből is kitünik: Greguss Ágost emlékezete. A Kisfaludy-társaság Évkönyve. 1885. 432. lap. — Czikkében a D. C. következő sorait fordította le prózában: Inf. III. 3; Par. XVIII. 68—69, XXVII. 22—24.

„Az *Isteni Színjáték* általánosabban fölkarolt tanulmányát, — mondja Taillandier-Greguss — örömmel üdvözöljük... Mindaddig, míg a földön nem teljesítik a legfőbb igazságszolgáltatás törvényeit, ... az Isteni Színjáték magasztos vígaszt fog nyújtani a szenvedőknek. *A tévedező pártok köréből csak az örök erkölcs ölébe menekülhetünk.* Mimagunkban kell meglenni poklunknak és paradicsomunknak; lelkiismeretünk titkos törvényszéke előtt kell az embereket megbüntetnünk és jutalmaznunk. Tudjunk szeretni s mivel e szomoru világban e nélkül sem lehetünk el, tudjunk gyülölni! Szeressük a jót, gyűlöljük a rosszat! Szóval ápoljuk magunkban azt a lelki erőt, a jónak szenvedélyét, az igazságosság szomját, mely a nagy ghibellinek ismertetőjele.“ [1]

Cesare Cantù olasz historiografus, „Storia universale“-jának tizedik kötetében három önálló fejezetet szentelt Dantenak, pártatlan kritikával jelölve ki helyét a világtörténelemben, a tudományban és az irodalomban. Monumentális művének e kötetét *Lonkay Antal* (1827—1888.) ültette át nyelvünkre.[2]

A magyar kiadásban a Danteról szóló részek a 482—496, 504—512 és 550—554. lapokon vannak.

Lonkay a Divina Commedia-ból vett idézeteket prózában s nem mindig megbízhatóan fordította.[3]

A Purgatorio nyolczadik énekének első két terzinája szerinte például ekképen hangzik: „Azon óra vala, mely vágyóbbá és gyöngédebbé teszi a hajón evezők szivét az nap, midőn „Isten áldjon“-t mondának kedves barátaiknak; akkor szerelmi rezgést érez a szokatlan (!) zarándok, ha a tenger moraja (!) távolból megüti fülét, mely mintegy a haldokló napot siratni látszik.“ [4]

Más alkalommal, más munkában a Purgatorio XI. énekének 100—102. sorait versben tolmácsolta:

[1] I. h. 228. és 229. lap.

[2] Világtörténelem. Irta Cantu Caesar. Egerben, 1868. X. kötet.

[3] A lefordított sorok: Inf. II. 127—29, XIII. 40—42, Purg. VIII. 1—6. XVI. 114, XXIV. 52—54, XXV. 77—78. XXVIII. 116—17, XXXIII. 139—41; Par. I. 22—27, II. 94—96, V. 76—78, VIII. 37, XIII. 37—39, 43—44, XVI. 82—83, XVII. 37—42, 104—105, XXVIII. 127—29.

[4] I. h. 509. lap.

Nem más az élet minden ragyogványa,
Mint fuvalom, mely erre-arra leng,
S kap más nevet, mert változik iránya . . .[1]

Így érjük meg, hogy a mult század hetvenes éveiben már honfitársaink Alighieri nevét mind sürübben emlegetik, sőt hogy tanulóifjú is találkozik, ki Dante életének és jellemének ismertetését választja önképzőköri irálygyakorlata tárgyául.[2]

. . . Jókai Mór 1876 junius 1-én indítja meg az *Életképek*-et, mely a *Fővárosi Lapok* mellett ekkor második szépirodalmi napilapja hazánknak. Két ily parallel vállalatot azonban a magyar viszonyok nem birnak el s az Életképek 1877 január 14-én beadja a kulcsot. E rövidéletü ujság 1876. évi 43—45. számában szép tanulmány jelent meg *Dante és ábrándvilága* czímmel Óváry Lipóttól.

Óváry Lipót (sz. 1833.) az országos levéltár nyugalmazott őre s a tudományos Akadémia tagja, valamikor éveket töltött Itáliában, honnan éppen 1876-ban tért vissza Magyarországba. Küzdött Garibaldi zászlója alatt, egy ideig a magyar legió századosa volt, később visszavonulva a katonai élettől, históriai tanulmányokkal foglalkozott. A Dante szerelmének történetét, politikai pályafutását, jellemét föltüntető czikke valóságos gyöngyszem a gyorsan kimult hirlapi vállalatban.

T. B. Macaulay 1824-ben adta közre először Danteról szóló tanulmányát.[3]

A nagy essayista e fiatalkori remeke tündöklő fénycsóvákkal világította meg Alighieri fantaziájának és stiljének hatalmát. Pár lapon több újat mondott thémájáról, mint

[1] Az én első római utam és vaticani zarándoklatom 1877-ben. Irta Lonkay Antal. Budapest, 1879. 225. lap. — Ugyanezt a három sort Angyal János ekként fordította:

Szellőfuvallat a világi hírnév,
Nem több! mely innen fúj majd meg amonnan,
S nevét cseréli, a mint más irányt vesz.

Füssy Tamás: IX. Pius pápasága. Budapest, 1880. III. 29. lap.

[2] Tótth Arthur: Dante élet- és jellemrajza. A nagyszombati érseki főgimnázium önképzőkörének „Koszorú“ czímű irodalmi közlönyében. 1870. I. évfolyam, 6. és 7. szám.

[3] Knight's Quarterly Magazine. 1824. vol. II. pp. 207—223.

mások előtte s utána a kötetek egész sorában. Munkája még ma sem vesztette értékét. Magyarra egy szép müveltségű, költői lelkü katholikus pap, *Szulik József* (1841—1890.) ó-becsei prépost-plébános tette át s 1876-ban nyomatta ki a Szana Tamás *Otthon* czímű szépirodalmi havi közlönyében.[1]

Szulik elég híven fordított. Igaz, hogy Macaulay erős szavait: The *crimes* and abuses of the *Church of Rome* — a római egyház *némely férfiainak* visszaéléseire szelidítette, de ezt lehetetlen meg nem bocsátani néki. Nagyobb baj, hogy Dante műveiben és élettörténetében nem volt kellő tájékozottsága, miért aztán a Paradiso XVII. énekének általánosan ismert sorait:

Tu proverai sì come sa di sale
Lo pane altrui, e com'è duro calle
Lo scendere e il salir per l'altrui scale,

(58. sqq.)

melyeket Macaulay híven interpretált, esetlenül és hamisul így értelmezte: „Dante arra volt kárhoztatva, hogy saját tapasztalásából tanulja meg, hogy semmiféle táplálék nem oly keserü, mint *a függés kenyere és semmiféle emelkedés nem oly kinos, mint a pártfogó lépcsője által való emelkedés.*“

Mikor Macaulay-nak Szulik által fordított Dante-tanulmánya az *Egyetemes Könyvtár*-ban — 39. füzet — ujra megjelenik, nevezett vállalat szerkesztője, Ferenczy József, azt nyomatja czímlapjára, hogy: Macaulay után *írta* Szulik József.[2]

Nem, ez nincs rendjén s ha Szulik élne, bizonyára maga tiltakoznék az ellen, hogy bármily korlátolt mértékben szerzőséget tulajdonítsanak neki ott, a hol csak mint szerény fordító kivánt szerepelni!

Kürcz Antal (1827—1899.) tanár is inkább forditója és kompilátora, semmint szerzője annak a XIII. és XIV. évszáz politikai történetét, tudományos és irodalmi irányzatait, Dante életét és műveit tárgyaló értekezésnek, mely nevével „Alighieri

[1] Otthon. 1876. 52—72. ll.

[2] Dante. Macaulay után írta Szulik József. Győr, 1890. 16-rét, 32. lap.

Dante és kora" czímen előbb a budapesti kir. kath. főgimnázium 1876/7 és 1877/8-ik évi értesítőjében, azután meg külön lenyomatban került nyilvánosságra.[1]

Főforrása Scartazzini Dante-biografiája, melyet egy odavetett idézés után kiméletlenül fosztogat.[2] Wegele híres Dante-életrajzára háromszor hivatkozik, pedig valószínű, hogy sohasem látta. Kétszer Wegele első kötetét czitálja, noha az egész sem áll többől egy kötetnél.[3]

Kürcz danteskája e szerint jogtalanul lép föl az eredetiség igényével s mint ilyen nem válik a magyar Dante-irodalom becsületére.[4] Éppen azért, kedves olvasó, ne beszéljünk róla többet, hanem . . . guarda e passa. (Inf. III. 51.)

[1] Alighieri Dante és kora. (Mutatvány „A keresztény költészet története" czímű munkából.) Irta Kürcz Antal. Budapest, 1878. 4-rét, 69. lap.

[2] Dante Alighieri. Seine Zeit, sein Leben und seine Werke. Von Joh. Andr. Scartazzini. Biel, 1869.

[3] Dante Alighieri's Leben und Werke. Von Dr. Franz X. Wegele. Zweite, vermehrte und verbesserte Auflage. Jena, 1865.

[4] A Par. XIII. 37—39, 43—44 sorait próza-fordításban adja.

XI.

DANTE ÉS AZ IFJABB MAGYAR SZÉPIRÓK.

Csodálatos szellem! . . .
— — — — — — — — — — — — — — —
E mélység fölött az értelem mérónja,
Mint könnyű pehely száll, fönnakad, föllebben
De a lélek érzi, hogy az örvény vonja,
S a gondolat elvész csodás sejtelemben,
Nemismert világnak érezi nyomását,
Rettegő örömnek elragadja kéje,
A leviathánnak hallja hánykódását . . .
Az Ur lelke terült a viznek föléje.
Arany J.: Dante.

Széplitteraturánk standard work-jai közül *Az ember tragédiája* vivta ki magának a legelőkelőbb világirodalmi pozicziót, a mennyiben az összes művelt nemzetek ismerik, nyelvükön bírják és nagyra becsülik . . .

Értékének meghatározásánál a műbírálók rendesen Miltonra, Byronra, Calderonra és Göthe Faust-jára szoktak hivatkozni. Akadt, ki a *Divina Commedia*-val való rokonsági kapcsait is feszegette.[1]

Igaz, hogy *Madách Imre* (1828—1864.) tanult olaszul,[2] s biztosra vehető, hogy Dantet olvasta.[3] Mindamellett nem merném állítani, hogy az isteni trilogia *Az ember tragédiájá*-nak irásakor inspirálta volna.

„Elmélkedő költői hajlamainak, mondja Alexander Bernát,

[1] Magyarázó tanulmány „Az ember tragédiájá"-hoz. Irta Morvay Győző. Nagybánya, 1897. 61—64, 111, 279, 316, 335, 347, 353, 367, 397 és 497 ll.

[2] Madách Imre összes művei. Kiadta Gyulai Pál. Budapest, 1895. III. 465. lap.

[3] U. o. III. 347. és 350. ll.

Dante megfelelt, de konkrét hatása művére egészen jelentéktelen".[1]

*

A pesti születésü *Hugo Károly*, családi nevén Bernstein Fülöp, nagyzási hóbortjában magát nemcsak a czivilizáczió pápájának, de a költők fejedelmének s magyar Dantenak is képzelte.[2] Van egy eredetileg franczia nyelvű, négyfelvonásos drámai költeménye: *La Comédie Infernal*,[3] melyről fönnen hirdette, hogy benne egyrészt a Divina Commedia, másrészt Byron *Manfred*-je és Göthe *Faust*-ja rejtőznek.[4] Igazában pedig ez az egész komédia egy szerencsétlenül meghibbant elme zavaros tákolmánya. Szereplői: Nostradamus; Olivier, XI. Lajos borbélya és a pokol fejedelme; Machiavelli, Don Juan, Szent István király, XI. Lajos, III. Rikárd, továbbá Elsleralda, Aurora és Lindsyrene: alvilági gráeziák, Lukreczia: a pokol herczegnője; a Szükség, Féltékenység és Kritika furiák képében; a költő, a pap és a tudós mint Luczifer commis voyageurs-jei stb. Szinhelye a pokol, ideje a históriai Szent Bertalan-éjszaka...

Nostradamust a pokolban Machiavelli kalauzolja s az előbbinek eszébe jut, hogy Vergilius és Homerosz felől tudakozódjék:

Le sublime Virgile et son modèle Homere,
Ne sont-ils pas ici? L'un chantait la Colére,
L'autre prince illustre le démon si hideux.

[1] Madách Imre, Az ember tragédiája. Jegyzetekkel és magyarázatokkal kiadta Alexander Bernát. Budapest, 1900. 322. lap.

[2] „Da bin ich endlich angelangt in Florenz, wovon *Dante* einst, wegen politischen Partei-Geschäftigkeiten sich genöthigt sah, auszuwandern, und wo ich, der „*Dante hongarese*" — wie mich mein Freund Klapka nannte — nun nach langen Wünschen einwanderte, um meine letzten, ebenfalls von politischen Partei-Kränkungen zurückgebliebenen, zwar schnell vorübergehenden hartnäckigen Schmerzen unter einem heiteren Himmel und in heiterem Umgange ganz zu verlieren." („Reiseberichte.") Die Fuchtel. Pest, 1871. évf. 46. szám.

[3] Kézirata a M. N. Múzeum könyvtárában: 42. Qu Gall.

[4] „In meiner *Höllencomödie*, die Sie und Tausende von Lesern, der *Fuchtel* gelesen, können Sie einerseits Dante's *Göttliche Comödie*, Lord Byron's *Manfred* und Göthe's *Faust* stecken sehen und anderseits Alfieri's politische Comödien, sowie den diabolischen Voltaire sammt Molière's Comödien finden und es bleibe noch unendlich viel hugologischer Gedanken-Spiel Raum." („Haupt-Manifest des Fürsten aller Poeten.") Die Fuchtel. 1872. 21. szám.

Mire Machiavelli:

L'enfer toujours ingrat les chassa tous les deux.
Pluton les a bannis par respect, par envie,
Puisque ils goutaient déja les enfers dans la vie.
Et depuis que l'Olympe a jamais fut proscrit,
C'est dans leurs oeuvres seuls qu'on trouve leur esprit.

Nostradamus.

Mais je ne vois non plus *Dante* le grand poète,
Qui de l'enfer s'est fait le divin interprète.

Machiavel.

Trop tourmenté d'abord il circulait toujours
Du purgatoire aux trous du phlegeton aux tours.
Partout des ennemis se moquaient de ses larmes,
Qu'il versait aux douleurs de ses compagnons d'armes,
Mais goutant maintenant le bonheur des esprits
Avec sa bien aimée, il dort au paradis.

A *Comédie Infernal*-ban ez az egyetlen vonatkozás Dantera. Tartalmát alig érdemes elmondani. Oliviert leteszik pokolbeli trónjáról, mert egyszer szivébe szánalom férkőzött s helyette Don Juant választják meg uralkodónak. Nostradamus szerelmes lesz Lukrecziába s el akarja szöktetni, de rajtacsipik s visszaviszik őket ...[1]

Szerzőnk 1848-ban Párisban fejezte be darabját s azonnal lépéseket tett, hogy a Comédie Français-ben előadassa, a miről azonban természetesen szó sem lehetett. Később némi változtatásokkal németre fordította, (*Die Höllencomödie.* Teuflische Posse in vier Acten.) s *Die Fuchtel* czímű hetilapjának 1871. és 1872. évi folyamaiban közölte.[2]

[1] Vértesy Jenő: Hugo Károly iratai a M. N. Múzeum könyvtárában. Magyar Könyvszemle. 1910. 221. lap.

[2] A Dantera vonatkozó rész németül így hangzik:
Nostradamus: Und wo ist Dante gar, der tiefe Dichter,
Der göttlich einst gemalt den Höllentrichter?
Machiavel: Der hatte hier nicht Ruh', und musste wandern
Von einer Höllenstufe stets zur andern;
Denn überall ward er verhöhnt durch Feinde,
Wenn er gestöhnt beim Wehgeheul der Freunde.
Nun sitzt sein Geist in eig'nen Paradies,
Langweilig schnarchend mit dem Liebchen süss.
Die Fuchtel. 1871. 21. szám.

Néhány sort vagy inkább strófát írt még Danteról a *Sehnsuchtsklänge eines wandernden Hagestolzen* Italien-cziklusába s a szegénynek lantja ezuttal mintha tisztábban hangzott volna:

Schon schlürf ich da der Nektarlüften Menge,
Gewürzt von der Citronen Duftgepränge;
Dort unten, an des Meeres gold'nem Rand,
Seh' ich in milder Azurhelle
Das bunte Land, das wie ein Band
Hinflattert auf des Sturmes Welle,
Geschwellt vom Hass, vom Liebesbrand;
Und hör' der Flusse Barcarolenklänge,
Und Dante's, Petrarca's und Tasso's geliebte Gesänge.

Ist das nicht Florenz, Dante's Blumenwiege?
Wo früh schon seines Geistes ersten Flüge,
Geschaukelt von der Liebe Lilienarm?
Gehoben zu des Himmels Helle,
Den ihm mit Harm des Hasses Schwarm
Verhüllt zur finstern Hölle;
Vertrieben ihn so nackt und arm,
Weit von der blüh'nden Heimat duft'ger Stiege,
Hinaus auf der wüsten Verbannungen sandige Züge.

Und sehnsuchtsvoll er durch die Länder rannte,
Mit einem Herzen, das voll Liebe brannte;
Er fand nur Heil an seiner Leier Klang,
Die Neid, nicht Liebe konnt' erringen;
Die er errang, die hielt nicht lang,
Die liebt ihn nur, dass er sie mög' besingen:
Es führt zur Hölle ihn sein Himmelsdrang
Durch's Fegefeuer, bis man ihn erkannte,
Bis in's Paradies er stieg, den man den „Göttlichen“ nannte.[1]

Olaszországot nagyon szerette. Ott is fejezte be hányatott életét 1877 nov. 13-án hetvenegy esztendős korában. Hamvai a milanoi Cimiterio Monumentale-ban nyugosznak.

*

Mikor *Kemenes Ferencz* (1829—1905.) első verskötete napvilágot látott,[2] Arany János a kiváló tehetségű katholikus

[1] Die Fuchtel. Budapest, 1873. 40. szám.
[2] Kemenes költeményei. Pest, 1860.

egyházi költő figyelmét Dantera irányította.[1] Ujjmutatásának aligha volt foganatja, mert Kemenes műveiben a Dante tanulmányozásának egyetlen nyomára sem akadunk, ha csak *Kárhozat* czímű versének következő sorait:

Kétségbeesések, kínos haldoklások
Észvesztő zajokból felrikoltó átok,
Sírás és haláljaj, düh, szitok haragja,
Őrülés, sikongás egy hanggá kavarva
Így zúg összevissza, szünet és vég nélkül,
Az örökké gyötrő kárhozat tüzéből.[2]

az Inferno III. énekének 8—10. terzinájával párhuzamba vonni nem akarjuk.

*

Egy másik katholikus költő, a jezsuita *Rosty Kálmán* (1832—1905.), hosszú tirádában: „Dante Allighieri kontár majmolóihoz“, szólaltatta meg a poema sacro énekesét.[3]

A kifakadások özönét adta szájába azok ellen, kik az egyházat és pápaságot a Dante névre való hivatkozással támadták.

„Már azt hivém, harsogja Rosty Kálmán Danteja, hogy fent s lent béke vár rám: s nevem megint jel, elvek harczi várán.“

„S ma is e név, a Dante név a zászló,
Melylyel vakond nép Róma szent falán
Pár porszemet túrt; sőt a nagy igás ló:
A hős, szabad nép . . . jobban húz talán,
Ha Dante elcsürt hazudott dalára
Véres kocsit von a Porta Piára?!

Dalom aranyszem, tiszta földi porban,
Mély égi bányán forrt ki koronám . . .
Arany kalász, mely ott kelt sűrű sorban
Egyház ugarján, ima-boronán;
S mig szárnyparipámnak ültem büszke hátán:
A Háromegynek trónját hűn imádám . . .“

[1] Szépirodalmi Figyelő. 1860. 1. szám.
[2] Isten és az ember. Irta Kemenes Ferencz. Veszprém, 1901. I. 532 lap.
[3] Új magyar Sion. 1880. évf. 14—18. lap. A vers alá csak S. J. (Societas Jesu) van írva. Ez volt akkoriban Rosty jegye.

Megjegyzendő, hogy az üres frázisok puffogtatásában fölülmulhatatlan szerző komikus prüderiával Beatricet sor alatt Dante „korán elhunyt jegyesének“ mondotta. Ne feledjük továbbá, hogy alakhűen, de értelmileg túlságos szabadon lefordította a Paradiso XXXIII. énekének első hét terzináját.[1]

*

Komócsy József (1836—1894.), a szerelem édesszavu dalosa egy versében („A szerelem“) csak éppen a nevét vette tollára a divino poetának.[2]

A mellett, hogy „A délibábok hősé“-nek első énekéhez a mottót Dante szolgáltatta, (Inf. I. 25, 26.) *Arany László* (1844—1898.) sem ment messzebb nevének ismételt fölemlítésénél.[3] *Győri Vilmos* (1835—1885.) azonban már külön czikkel üdvözölte a Dr. Angyal-féle Pokol-fordítás megjelenését.[4]

*

Csiky Gergely (1842—1891.) mint Taine- és Villemain-fordító került szembe a keresztény Homerosszal. Önállóan nem foglalkozott vele. „Az angol irodalom történeté“-ben csupán róla szóló kritikai megjegyzéseket ültetett át,[5] míg a „Pindar szellemé“-ben a *Canzoniere* és a *Divina Commedia* néhány idézetével is meg kellett birkóznia.

A „Dante, mint lantos költő“ czímű fejezetben[6] megértéssel, művészi prózában adta vissza a Canzoniere „Io mi son pargoletta bella e nova“ kezdetű ballátájának első tizen-

[1] Magyarok Nagyasszonya. Költemények Szüz Mária tiszteletére. Zengte és félszázados szerzetesi jubileumán kiadta Rosty Kálmán S. J. Kalocsa, 1903. 26. lap.

[2] Koszoru. 1880. 1. szám.

[3] Arany László összes művei. Közrebocsátá Gyulai Pál. Budapest, 1900. I. 58., 91. és 98. lap.

[4] Havi Szemle. 1879. februáriusi füzet, 223—231. lap.

[5] Az angol irodalom története. Irta Taine Hippolit Adolf. Fordította Csiky Gergely. Budapest, 1881—3. I. 192., 195., 233. lap; II. 456., 466., 476. lap és IV. 240. lap.

[6] Villemain: Pindar szelleme és a lantos költészet a népek erkölcsi és vallási emelkedettségéhez való vonatkozásaiban. Francziából fordította Csiky Gergely. Budapest, 1887. 343—363. ll.

hat, az Inferno VII. énekének 61—96, a Purgatorio II. énekének 1—46. és a Paradiso XV. énekének 97—135. sorát.[1]

*

Endrődi Sándor (sz. 1850.) a „Fővárosi Lapok“ 1871-ik évi folyamában (171. és 172. szám) a német Dante-társaság évkönyveinek két első kötetét ismertette. V. A. Huber „Dante ein Schattenriss“ czímű értekezése a Jahrbuch második kötetében foglal helyet.[2] Endrődi lefordította s közölte belőle az irodalmi gigások rangosztályozásáról szóló részletet, mely Shakespeare, Calderon, Cervantes, Göthe és Schiller fölött Dantenak juttatja az elsőséget.

Ifjabb *Ábrányi Kornél* (sz. 1849.) egy a „Figyelő“ szerkesztőjéhez, Szana Tamáshoz intézett nyilt levélben („A Dante-ügyben“) hevesen tiltakozott az ily osztályozás ellen.[3] Meggyőző érveléssel mutatta ki, hogy az emberi itéletnek nincs olyan mérlege, mely a zsenit súly szerint lemérhetné. Közöttük nem létezik rangkülönbség! Szerinte semmiképen sem állítható, hogy Dante a legeslegnagyobb költője a világnak. Lehet, hogy valaki legjobban szereti, mert kedélyével leginkább konveniál: de az esztetika alaptörvényei sohasem alapulhatnak szubjektivitáson.

Az Inferno-ból tagadhatatlan költői elegancziával fordította terzinákban az Ugolino jelenetet (XXXII. 124—139. XXXIII. 1—78.)[4] és a XXXIV. ének 1—69. sorait[5], *Ábrányi Emil* (sz. 1850.) pedig a Francesca da Rimini epizoddal (Inf. V. 1—142.) tett próbát szintén terzinákban.[6]

Magyarítása hívebb a bátyjáénál s szavalásra azéval egyformán alkalmas.

Ábrányi Emil a Francesca da Rimini epizod nyomán legutóbb opera-szöveget írt fia, ifjabb Ábrányi Emil számára, ki azt megzenésítette.

[1] U. o. 350., 352., 360—61., 362—63. ll.

[2] Jahrbuch der deutschen Dante-Gesellschaft. Leipzig, 1869. pp. 47—95.

[3] Figyelő. 1871. 30. szám.

[4] Magyarország és a Nagyvilág. 1871. 44. szám. Ország-Világ. 1883. 7. szám. — Magyarország. Politikai napilap. (Kolozsvár.) 1889. 69. szám.

[5] Hazánk s a Külföld. 1871. 44. szám.

[6] Fővárosi Lapok. 1870. 268. szám.

Ugyanebből az epizodból *Vay Sándor gróf* (sz. 1859.) is fordított három sort (Inf. V. 103—105.) „Régi botrány-regények" czímű elbeszélésében:

A szerelem, mely viszontszerelemre
Kényszerít, úgy elfogott iránta,
Hogy, láthatod, még visszaszáll szivemre.[1]

*

Versényi György (sz. 1852.) Danteval való társalkodásáról a *„Kis pokol"* czímű sikerült blumaueriáda tesz bizonyságot. Szerző hol jóízű humorral, hol csipős szatirával és némi kolozsvári helyi vonatkozásokkal parodizálja az *Inferno* borzalmait. Túlvilági vezetője Horáczius, kit Arany János is kalauzául választott töredékes versében: *A kis pokol*-ban. Utjában válogatott kínzások áldozataival: ügyvédekkel, végrehajtókkal, kontár festőkkel, pajtáskodó kritikusokkal, hamismérlegü kereskedőkkel, stréberekkel, protektorokkal stb. stb. találkozik. Ime a vad tósztozók hajmeresztő bünhődése:

Itt találjuk a borzasztó helyet,
Hol a vad tósztozók im vezekelnek.
Csak rá gondolva is, úgy reszketek.
Fülükbe öntve forró ólom-cseppek,
Hogy egymástól ne süketüljenek,
És vasfogókkal tépdesik ki nyelvek.
De ujra kinő, bármit tegyenek,
Sőt a kivágott nyelv is, mint kaszáspók
Letört lába, még aztán is pereg.
Fejsze fokával ördögfiókák ott
Külön akarják agyonütni bár,
Dugába dől minden sok fáradságok,
A kitépett nyelv folyvást, egyre jár:
Szót kérek, uraim! szállok az urra!
A garast én tettem le! Csiri-Csár!
Alig vártam, hogy letérjünk más útra . . .[2]

Emanuel Geibel Danteról szóló versét szintén Versényi fordította magyarra.[3]

*

[1] Gróf Vay Sándor munkái. Budapest, 1909. IV. kötet, 79. lap.
[2] Kis pokol. Irta Versényi György. Kolozsvárt, 1896. 9. lap.
[3] Erdélyi Protestáns Lap. Kolozsvár, 1900. évf. 1. szám.

Reviczky Gyula (1855—1889.) bár Dantet Shakespearrel, Göthevel, Molièrrel, Victor Hugoval hasonló nivóju lángelmének tartotta,[1] mégsem lelkesedett érte. „Nagy és magasztos eszméket, írta róla, nem hirdet s művében hamarább találunk zsidó, mint keresztény szellemet . . . Életfelfogása és fogalmai az erkölcstanról olyanok, mint az akkori egyházé voltak; tehát nem általánosan emberiek, még csak nem is tisztán keresztények, hanem paposak, majdnem bigótok“ . .[2]

— Tudod, melyik poeta szerelméről álmodom legtöbbet? kérdezte azért egy izben Koroda Páltól.

— A Dante Beatricejáról.[3]

*

Az 1876-ik évben egy Arany Jánosnak dedikált csinos formáju dramatikus költemény keltett feltünést könyvpiaczunkon. Czíme: *A túlvilág komödiája.* Szerzője *Koroda Pál* (sz. 1858.). Czélja és tartalma a túlvilág felekezeties fölfogásának kigúnyolása. Szereplői: az Atyaisten, Jézus Krisztus, a Sátán, angyalok, üdvözültek és kárhozottak. Az utóbbiak között a pokol tornáczának homályában Homerosz és Dante megismeretlenül egy modern poetával társalognak. . . . A modern poeta Dante beszédét hallva föleszmél:

De mondd, ki vagy te, hogy dicső szavad
Ily lelkesen komoly s ily mélyen érzesz?

Hatodik.[4]

Most én kisebb vagyok a légparánynál,
Mert az nyomasztva hatalmát mutatja,
Egyetlen fényhullámnál is kisebb,
Mert az vigaszt rejt, melyért én sovárgok,
Kisebb a víz egyetlen csöppinél,
Mert hasztalan küzdök bírásaért.

[1] Lásd Reviczky levelét Gáspár Imréhez a *Magyar Szemle* 1892. évfolyamának 35. számában.

[2] A Petőfi-társaság Lapja. 1878. 11. szám.

[3] Reviczky Gyula összes költeményei. Budapest, 1895. II. kötet. XXI. lap. És: Reviczky Gyula összes költeményei. Sajtó alá rendezte és bevezetéssel ellátta Koroda Pál. Budapest, 1902. 23. lap.

[4] Koroda Dantet hatodik, Homeroszt ötödik és a modern poétát negyedik árnynak nevezi.

De egykor nagynak gondolám magam,
Midőn a pártviszályok átka tépte
Hálátlanul is imádott hazám',
És kedvesem szemére éj borult.
A messzeszálló képzelet levont
A pokloknak borzalmas mélyibe;
Keresve az ő angyali alakját,
Ihletve mély vallásos érzelemtől,
Az egész túlvilágot átbolyongtam.
Midőn ismét a föld színére jutva
Leírtam roppant látományaim',
Koszorút fontak homlokom köré,
S egész világ dicsőité nevem'.

Negyedik.

Te az istenség legdicsőbb sugára,
Mely valaha sártestbe szállhatott,
Ki fényt vetél a késő századokra:
Nagy szellemed, szentséged tiszta fényét,
Hogy jutsz ide a sötétség helyére?

Hatodik.

Elitélt engem, ő a végtelen bölcs
Mert, mint halandó nagy jogához nyúltam,
Itéltem élők és holtak felett,
Pokolba tettem azokat, kiket
Helyetteseiül rendelt a földön,
Nem válhaték meg a bűvös világtól,
Melyet a gazdag Hades tárt elém.

Negyedik.

Elég! elég! Nem birhatom tovább . . .[1]

„A fiatal költő, — vélte Szana Tamás *A túlvilág komödiájá*-ról szóló bírálatában, — sokat olvasott, de nem tudta megemészteni olvasmányait s ahhoz, hogy valaki az emberiség nagy kérdéseire adjon feleletet, a felfogásnak behatóbb ereje, a tapasztalásnak nagyobb adagja, az itéletnek több éle szükséges.“[2]

[1] A túlvilág komödiája. Irta Koroda Pál. Budapest, 1876. 29. és 30. lap.
[2] Kassai Lapok. 1877. 2. szám.

A katholiczizmus nagy eposza szintén a megemésztetlen olvasmányok közé tartozott![1]

*

Az Ujság kifogyhatatlan ötletességü heti krónikása: *Kozma Andor* (sz. 1861.) lapjának 1903. évi karácsonyi számában *A pokol* czimen canto apocrifo-t, toldást ír Alighieri Inferno-jához, ügyesen persziflálva az akkori közállapotokat.

Koboz (Kozma Andor) Dante kalauzolása mellett a pokolban legelőször egy botrányhajhászó toll-kalandorral, majd a szájhősök és szóhazafiak, félemberek és féltudósok csapatával találkozik. A kárhozottak büneinek megfelelő büntetéseket drasztikusan ugyan, de művészi formában, dantei módra állítja szemünk elé. . .[2]

A Kisfaludy-társaság 1909. évi február 7-iki közülésén továbbá megható stílszerűséggel, remek terzinákban áldozott Szász Károly emlékének . . .

Szép versének folyamán az elhunyt Dante-fordító szelleme mint uj jövevény jelenik meg az égi hazában . . . A szent költészet mesterei szivesen köszöntik s azonnal körükbe fogadják . . . Szász Károly boldogan üdvözli Horácziust, Mooret, Heinet, Göthet, Schillert, Byront, Poet, Shakespearet, Victor Hugot, aztán Dante előtt imigyen hódol:

Az angyalok, az ördögök, a rémek
 Gomolygó légióit fényben, árnyban,
 Szemem elé varázslá hármas ének,
A melyben annyi szép s zord látomány van,
 Hogy míg veled csodálatukra törtem,
 Reszketve csapkodott költői szárnyam.
Szigoru forma nyügétől gyötörten
 Követtem mégis elméd repülését,
 Keringő sast a túlvilági körben.
Szédültem olykor s elfogott a kétség,
 Hogy nem lehet tovább nyomodba érnem. —

[1] Gyulai Pál mondása Arany János fölött tartott emlékbeszédében: „Milton egy vallásos és politikai forradalom után a protestantizmus eposzát írja meg, éppen mint Dante, a ki a pápaság és császárság villongása közepett a *katholiczizmus eposzával* ajándékozza meg a világot". Emlékbeszédek. Második bővített kiadás. Budapest, 1902. I. 272. lap.

[2] Az Ujság. 1903. (I. évf.) 10. szám.

S eloltám búsan munkám éji mécsét.
De ujra száz meg száz magános éjen
Vonzott megint az óriási munka,
S új lángra lobbant becsvágyam s reményem.
S míg a világ szemét álomra húnyta,
Megloptam álmom, s tőled ihletetten
Elmém s szivem a küzködést nem unta.
Igy ment sok év s több évtiz el felettem,
De végre nagy művednek büszke mását
Magyar műveltség oltárára tettem.
Valóra vált a rég buzgó kivánság,
Hogy látományid szentséges csodáit
Magyar szemek magyar versekbe lássák.
Fáradt öregként értem el odáig,
Hová mint czélhoz, vágytam ifju hévvel,
De szebb jutalmat lelkem most sem áhít,
Mint a mely annyi évemet vevé el:
Hogy életemnek főmunkája révén,
Hazám dúsabb lett: élted főművével.[1]

*

Lenkei Henrik (sz. 1860.) is Danteról olvasott föl a Kisfaludy-társaság 1906. évi január 31-iki ülésén figyelemre méltó eredeti költeményt. Czíme: *Dante bucsulevele Cangrande della Scalahoz, Verona fejedelméhez.*

Szerző akkor iratja Danteval ez önérzettől duzzadó panaszos epistolát, mikor a hagyomány szerint sértődötten távozik a Scaligerek udvarából...

Hajó vagyok kormány, vitorla nélkül,
Melyet dobál a szegénység szele,
Hogy irgalmatlan szirthez vesse végül.

S meglásd, neved te büszke Hatalom,
Ki csak bohócznak nyujtasz hajlokot
Örök hírnévbe én, én foglalom,
Mint borostyánkő hitvány szúnyogot![2]

*

[1] Terzinák Szász Károly emlékére. Budapesti Szemle. 1909. CXXXVII. kötet. 455. lap. — Magyar symphoniák. Kozma Andor ujabb versei. Budapest, 1909. 183—191. lap.

[2] Vasárnapi Ujság. 1906. 5. szám. És: Az én hőseim. Irta Lenkei Henrik. Budapest, 1910. 53—57. lap.

Palágyi Lajos (sz. 1866.) a Dante *Inferno*-jában kínlódó Ephialtes-ról, illetőleg egy hazaárulóról, ki a pokolból visszatért a földre, hogy itt rehabilitálják, — zengett politikai verset[1] s *Hangay Sándor* rímtelen jambusokban egész sereg ferdítéssel szabadon átírta a *Pokol* V. énekét.[2] *Kosztolányi Dezsőtől* A. Canciani Dantet ábrázoló szoborművéről[3] a *Vasárnapi Ujság*-ban, *György Oszkár*-tól Dante Firenze-jéről a *Független Magyarország* 1909-ik évi folyamában olvastunk formás szonettet.[4] *Ady Endre* is emlegeti Alighierit („Mátyás bolond diákja". — „Mi urunk: a Pénz"),[5] legutóbb pedig *Juhász Gyula* „*Régi opálos alkonyat*" czímű költeménye ragadta meg figyelmünket Dante-reminiszczencziájával:

Ó most is int a mult ködében
Aranypárásan a torony,
Járván élet nagy erdejében,
Mint Dante jára egykoron . . .[6]

*

Próza, de azért költeményszámba megy *Borostyáni Nándor* „Istenek és költők az Olympuson" czímű apotheozisa.

Borostyáni egy görögországi látományát beszéli el benne . . .

Azon a napon, melyen először pillantotta meg az Akropolisz romjait, álmában az Olympusra, az istenek ünnepi gyülekezetébe vitetett . . .

Zeusz és Héra kegyéből Apollo éppen gazdag ajándékokat igért a világirodalom halhatatlanjai közül annak, ki szelleme szárnyalásának és földi pályafutásának jellemzésével leginkább megnyeri az égiek tetszését.

Egymás után vonultak föl Homérosz, Szofoklesz, Horá-

[1] Ephialtes a pokolban. Dante Poklának egy eddig ismeretlen részlete. — Eredeti kézirata birtokomban.

[2] Móka. Vidám szépirodalmi és művészeti képes hetilap. Budapest. 1910. III. évf. 9. szám.

[3] Lásd a szobor képét: L'Illustrazione Italiana. 1909. 46. szám és: Vasárnapi Ujság. 1909. 47. szám. — Alfonso Canciani egy másik Dante-szobor vázlatának képe: Dante. Von Karl Federn. Leipzig, 1899. 183. lap.

[4] Dante. (Canciani szoborműve.) Vasárnapi Ujság. 1909. 11. szám. — Firenze. Független Magyarország. 1909. 289. szám.

[5] Vér és arany. Második kiadás. Budapest, 1910. 30. és 70. lap.

[6] Élet. 1910. évf. 3. szám.

czius, *Dante*, Shakespeare, Voltaire, Göthe, Byron, Victor Hugo és Petőfi . . .

Az égiek az arany babérkoszorut, a nektárral telt amforát és a bájos Kharitát Petőfinek itélték.

Dante így szónokolt előttük:

— Én a „Divina Commedia"-t és a „Vita nuova"-t írtam, hatalmas istenek! Szálljon mind rátok vissza a magasztalás, melylyel nagy alkotásomat elhalmozta az emberiség. A ti kegyes adományotok volt az a látnoki szellem, mely föltárta előttem a mennyek és poklok titkait; mely felölelte a középkornak egész tudását az ismereteknek minden terén; mely behatolt bölcsészetbe és politikába, theologiába és történelembe, csillagászatba és természettanba; mely megalkottatá velem az olasz nép költői nyelvét és új szárnyalást adott az eszméknek. Kartársaim tisztelete és hálája magas állami méltóságba emelt, az utóvilág pedig dicsőiti műveimmel együtt emlékemet.[1]

*

. . . Mátyás király öreg magyar miniátorának, páter Benedeknek, a misekönyvek, breviáriumok, geografiák és egyéb tudományos munkák körmölgetése közben szüntelen az volt hő kivánsága, hogy valamelyik híres poétának: Horácziusnak, Vergiliusnak vagy Petrarcának munkáit másolhassa. Ura azonban sohasem ad erre néki alkalmat. Nyolczvanadik születésnapján tehát, 1486-ban, leteszi ecsetjét az Üdvözítő lábához s megfogadja, hogy többet nem dolgozik . . .

Szerzetének budavári kolostorában ugyane napon fölkeresi Marco Attavante, a király küldötte . . . Másolás végett egy nyomtatott könyvet hoz neki.

Páter Benedek: Miféle könyv ez? Versnek látom, még pedig olasznak.

Attavante: A Divina Commedia.

Páter Benedek: Nem olvastam. Ki írta?

Attavante: Dante. A király nagyon magasztalta. Egyetmást jegyezgetett is ebbe a példányba . . .

Páter Benedek: És miért küldte nekem ezt a könyvet a király?

[1] Pesti Hirlap. 1892. 1. szám.

Attavante: Veled kívánná lemásoltatni. Kerek száz ének az egész. Száz iniczìálé, három-négy kép énekenkint és apró-holmis színesen írott szalag minden lap körül, egészen a te ízlésed szerint. A király úgy véli, hogy a szöveg szebbnél-szebb gondolatokat fog a festékes csészéidbe keverni. Blandius négy-öt esztendő alatt készülne el vele rosszul vagy közepesen, te bevégezhetnéd két esztendőn belül, jól. A királynak most ez a legkedvesebb könyve; fogadd szerencsekivánatimat a nagy kitüntetéshez, tisztelendő mester.

Páter Benedek azonban húzódozik. Attavante ekkor arra kéri, hogy legalább olvassa el a király által küldött könyvet. Az aggastyán megteszi. Egész éjjel virraszt a szent költemény mellett s másnap így imádkozik:

— Életért könyörgök hozzád, én Uram, életért könyörgök ... Két esztendőt, csupán két esztendőt adj még nekem, hogy egy örökkön élő nagy emberi munkát néhány századév alatt porrá málló könyvbe írhassak ... Színes porral, gyarló képecskékkel nem lehet azt megírni, a mi Dante szolgád könyvében vagyon. Az én fogyatékos elmém még csak elgondolni sem tudja egészen. Csak azt tudja, hogy nagy, félelmetesen nagy s csupán azt kéri, hogy engedtessék meg nekem, hogy gondosan vetett betűkkel hártyára vethessem és gyarló kis képecskéimet közbül odaírhassam ... Ha nem is úgy, a mint azt egy gyönyörűségekkel teljes éjszakán által elgondoltam, csupán csak úgy, a hogyan az én parányi ecsetkémtől telik! ...

Ezt a történetet nehány kedves epizód-jelenettel tarkázva párbeszédes formában írta meg *Harsányi Kálmán* (sz. 1876.) az ifjabb magyar költői nemzedék tagja. Finoman czizellált apróságának elsőbben a „Páter Benedek" majd, nem egész találóan, „Az Inferno", később ismét a „Páter Benedek" czímet adta.[1]

Harsányi továbbá egy Firenzeben készült terza rimás versében („*Dante síremléke előtt*") szemére hányja Alighierinek, a miért Poklá-ban Brutust Júdással egyformán bünhődteti (XXXIV. 65.) s bizton hiszi, hogy ha ma élne a „nagy költők óriása", művéből e lapot okvetetlenül kiszakítaná:

[1] Magyar Szemle. 1906. 12. szám. Szalon Ujság. Budapest, 1909. évf. 11. szám. Figyelő. (Beszterczebánya) 1909. 15, 16 és 17. szám. Könyvben: Páter Benedek. Budapest, 1910. 5—36. lap.

Kilencz köródben, mindenütt nyomodban
Láttam fetrengni minden bűnök ősét
És fáztam lenn a forró vérhabokban.
Jégszirtjeid közt meg kivert a hőség...
Őrjöngve néztem a pokolfenékre:
— Judással egy méh szülte Róma hősét?
Judás s Brutusnak egy a büntetése?
Ikertestvérek becsület s gyalázat?
— — — — — — — — — — — — — —
S ha most leszállna márványköpenyével
Ez óriás: nagy műve csonka volna;
Brutus nevétől maga tépné széjjel
És itt heverne már széjjeltiporva.[1]

Van Harsányi Kálmánnak még egy poemája, melyet egész terjedelmében ideigtatok:

Szólott az Úr.

Petőfi, Shakespeare, Plato, *Dante*, Göthe,
Cervantes s Ibsen, elég egyelőre,
— Szólott az Úr, — több költőt nem teremtek,
Mert kimennek a divatból a szentek.[2]

*

Gaspar Nunez de Arce spanyol író *La selva oscura* („A sötét erdő") czímű hosszabb versének czélja Dante Beatrice iránt való szerelmét példaképül állítani föl s kimutatni, hogy az ember nem lehet el az ismeretlen, a végtelen vágya nélkül...

Kőrösi Albin (sz. 1860.) jeles hispaniologusunk ez érdekes alkotást a XIX. század spanyol költőiről szóló művében részletesen ismertette s néhány terzináját nyomban át is ültette.[3]

J. V. Scheffel híres *Der Trompeter von Säkkingen*-jét *Luby Sándor* (1855—1905.) fordításában birjuk. Tárgyunkhoz képest minket csak eme néhány sora érdekel:

[1] Budapesti Hirlap. 1904. 52. szám. És: Uj versek. Budapest, 1906. 57—60. lap.

[2] Uj versek. Budapest, 1906. 125. lap.

[3] A XIX. század spanyol költői. Irta Kőrösi Albin. Budapest, 1893. 94. l. és kk.

Így bolyongott hajdan egy más
Emberfia Arno partján,
Meghatottan s eszmélkedve.
Trombitás volt ő is, ámde
Zordonabb s a végítélet
Harsonáját zúgta által
Az elernyedt korszakokon.
De az ünnep reggelén, hogy
Őt először pillantá meg,
Ki vezérlő csillagképen
Vezeté az Édenkertbe:
A folyamhoz ment ki ő is.
Tölgy és mirtus közt bolyongott,
És mind arra, a mi lelke
Mélyin csengett és ujjongott,
Ez egyetlen szócskát lelte:
Beatrice! Beatrice!
És ezernyi ezer évek
Mulva mások szint' így fognak
— Szerelemtül átrezdülve —
Itt bolyongni álmodozva.[1]

Leopardi megrázó költeményét: *Dante szobrára, melyet Florenczben készültek emelni*, Radó Antal (sz. 1862.) fordította magyarra;[2]

Ugyanő Musset *Souvenir*-jében a következő strófákat:

Mért montad, Dante, azt, hogy nincs nagyobb nyomor,
Mint üdv emlékei a szenvedés között?
Mi gond között fogant e pár keserü sor,
A mellyel a gyászt üldözöd?

Lehet-e nem igaz, hogy láttunk fényt s derűt,
Felednünk kell-e ezt, ha ránk borúl az éj?
Nagy lélek! örökös bánat közé merült,
Oh szabad-e, hogy így beszélj!

[1] Scheffel: A säkkingeni trombitás. Felsőrajnai dalköltemény. Fordította Luby Sándor. Budapest, 1900. 58. és 59. lap.

[2] Giacomo Leopardi összes lirai versei. Fordította és a költőről szóló tanulmánnyal ellátta Radó Antal. Budapest, 1890. 68—74. lap. A Remekírók Képes Könyvtárában: Giacomo Leopardi összes lyrai versei. Alfred de Musset válogatott költeményei. Mindkét költőt fordította Radó Antal. Budapest, é. n. 8—14. lap.

Nem, e szűz fényre ott, a mely reánk ragyog,
E káromló beszéd nem lelkednek szava!
Hisz az emlékezet, melyet az üdv hagyott,
Valóbb tán, mint az üdv maga!

Hogy-hogy! A nyomorult, ki egy szikrát talál
Az égő hamuban, mellyé nyugalma lőn,
E percznyi fény előtt ki elragadtan áll
S belétekint merőn,

S a vesztett multba tér és abba bemerül
S elandalog azon, hogy tükre törve im:
Azt hallja: tévedés, hogy ő kissé örül,
Hogy ez öröm — tengernyi kín?

És épp Francesca az, gloriás angyalod,
Ő az, ki ajkait ily szókra nyitja meg!
Ő, ki elmondani, hogy mily bűnért van ott,
Örök csókját szakítja meg!

Micsoda hát, nagy ég, gondolkozó eszünk,
Az igazság tanát vaj' kik szerethetik,
Ha bármi bizonyos az, a mit érezünk,
Akad, ki benne kétkedik?[1]

Székely Gyula Bernardino Zendrini versét: *A költészet nem hal meg* s benne a következő hangzatos sorokat adta vissza nyelvünkön:

— — — — — — — — — —
Nem! míg fuvalmával körültünk
A multnak árnya megborzongat;
Míg a jövendőn aggva csüngünk,
Míg lesznek titkai a sorsnak.
Nem! míg Olaszhon áhítatja
A szent nyomokban föl-fölhangzik,
A merre Dante járt borongva, —
A költészet nem hal meg addig.[2]

[1] Radó Antal: Alfred de Mussetből. Budapest, 1898. 54., 55., 56. lap. És: Giacomo Leopardi összes lyrai versei. Alfred de Musset válogatott költeményei. Mindkét költőt fordította Radó Antal. Budapest. (é. n.) 201. és 202. lap. — E gyönyörü verset nyelvünkre Hegedüs István is átültette. Anthologia a XIX. század franczia lyrájából. Budapest, 1901. I. 401—409. lap.

[2] Magyar Szemle. 1890. 13. szám.

Zsoldos Benő meg ügyesen magyarította James Bowker „Fonte Avellana“ czímű szonettjét, mely a békét kereső Alighierit jól megfestett tájképes háttérrel varázsolja szemünk elé.[1] Egy névtelen angol elbeszélő *Jacopone* czímű gyönge novelláját, melyben Dantet mint Jacopone da Todi barátját szerepelteti, *Hardy Ernő* fordította magyarra.[2]

*

Scartazzini a német Dante-irodalomról szóló nagy művében egy Silberstein Ágoston nevű budai születésü osztrák költőt és regényírót — poeta e romanziere austriaco di buon polso, nato a Buda — hoz szóba, ki 1867-ben „International-Poetisches aus Italien“ czímen dicsőitő költeményt szerzett Danteról.[3]

Silberstein Ágoston (1827—1900.) szülővárosából fiatalon került Bécsbe, hol elosztrákosodott.[4]

*

Ugolino pisai gróf Dante által megénekelt története régóta kedvelt thémája a tragédia-iróknak.[5]

Az oraviczai *Groschel Ferencz Károly* (sz. 1854.) is ezt

[1] Élet. Szépirodalmi és kritikai hetilap. Budapest, 1909. 5. szám. — A hagyomány szerint Dante VII. Henrik császár elhunyta után hosszabb időt töltött az Appeninek között levő Santa Croce a Fonte Avellana kolostorban. A James Bowker által leirt nem sok hitelt érdemlő romantikus jelenet azonban még a szóbeszéd szerint sem itt, hanem Lunigianaban játszódott le a Santa Croce del Corvo monostorban. — Lásd: Pio Rajna, Testo della lettera di frate Ilario e osservazioni sul suo valore storico a Dante e la Lunigiana. Milano, 1909. p. 240. Továbbá: Ubaldo Mazzini, Il monastero di Santa Croce del Corvo. U. o. p. 211. sqq.

[2] Jacopone. Angolból fordította Hardy Ernő. Katholikus Szemle. 1910. évf. 283—292. 405—420. lap.

[3] Külön lenyomat a bécsi Internationale Revue 1867. évi folyamának májusi füzetéből. 4-rét, 2 lap. Lásd: Dante in Germania. Milano, 1881. és 1883. vol. I. p. 169. és vol. II. p. 172.

[4] Magyar írók élete és munkái. Irta Szinnyei József. Budapest, 1907. XII. 1012, 1013. hasáb.

[5] Német földön a mult század első két évtizedében egymás után öt Ugolino-tragédia jelent meg nyomtatásban. Arturo Farinelli: Dante e Goethe. Firenze, 1900. p. 30.

választotta *Dante's Richterspruch* czímű ötfelvonásos értéktelen német színművének tárgyául.[1]

A darab 1289-ben játszik. Első felvonásának színhelye Siena, a többié Pisa. Szereplői Ruggieri pisai érsek, Ugolino della Gherardesca gróf, ennek két fia: Gaddo és Uguccione, felesége: Gianetta, leánya: Johanna, sienai lakosok, pisai urak és — Dante. Hogy a kellemetlen csalódást elkerüljük, se történeti levegőt, se színműírói vénát ne keressünk benne . . .

Dante mint Firenze követe jelenik meg Pisában, hol személyét és verseit jól ismerik. Ruggieri érseknek maga olvas föl néhány terzinát az Infernoból a K. Streckfuss fordításában, mit, — mellesleg, Groschelnek illett volna megjegyeznie.

Ugolino ekkor már éhhalált szenvedett.

Özvegye és leánya boszút lihegnek s tanácsért Dantehoz fordulnak, ki azt ajánlja, hogy kergessék őrületbe a gyilkos főpapot, mi végül be is következik.

Ez volna, Groschel szerint, Dante bírói itélete . . .

*

Lehet, hogy egy-két költemény, melyhez a thémát vagy ihletet Dante élete és művei szolgáltatták, elkerülte figyelmemet. Sajnálnám, ha ez megtörtént volna, bár másrészt bevallom, hogy kutatásaim kezdetén a jelen fejezet anyagát a mostaninál szegényebbnek és szükösebbnek gondoltam. De hát járhat-e költő a poezis büvös világában a nélkül, hogy Dante igézetét ne érezze, hogy közelébe jutni ne kivánjon s reá tisztelettel föl ne tekintsen?

[1] Dante's Richterspruch. Ein Schauspiel in fünf Aufzügen von Franz Karl Groschel. Budapest, 1886. 8-rét, 63. lap.

XII.

DR. ANGYAL-ENGELS-JÁNOS.

A Shakespeare-meséi révén nálunk is kedvelt Charles Lamb egy ízben kapatosan hagyta el Francis Cary anglikán lelkipásztor, híres Dante-fordító vendégszerető házát . . . Ekkor írta azt a bocsánatkérő levelet, melyben, — megható őszinteséggel, — hibáját annál súlyosabbnak tüntette föl, mert paptól s hozzá a *Divina Commedia* fordítójától távozott részegen . . . A továbbiakban a homályos olasz hierofantesz értelmezését a *Titkos Jelenések* kommentálásával hasonlította össze s isteni rejtvénynek nevezte mindkettőt, melyeket természetfölötti kegyelem híján senki sem illethet a nélkül, hogy keze tüstént el ne perzselődjék . . .[1]

Longfellowról tudvalevő, hogy a poema sacro tolmácsolása mindig ünnepi hangulatba ringatta. Úgy érezte magát munkája mellett, mint a kit az örökkévalóság fuvalma leng körül, míg az élet terhes gondjait lerakva, távol az utcza vásári zajától, egy tiszteletreméltó ódon templom szentélyének kövén térdelve imádkozik.

. . . I enter here from day to day,
And leave my burden at this minster gate,
Kneeling in prayer, and not ashamed to pray,

[1] „. . . But to be seen deliberately to go out of the house of a clergyman drunk ! a clergyman of the Church of England too ! not that alone, but of an expounder of that dark Italian Hierophant, an exposition little short of his who dared unfold the Apocalypse : divine riddles both ; and (without supernal grace vouchsafed), Arks not to be fingered without present blasting to the touchers". Charles and Mary Lamb : Works. Edited by E. V. Lucas. London. vol. VII. p. 939. — Fekete Soma : Két angol költész bűnvallomása. Tudománytár. Budán, 1843. VII. 82. lap.

The tumult of the time disconsolate
To inarticulate murmurs dies away,
While the eternal ages watch and wait.[1]

Dr. Angyal-Engels-János a Longfellow-éval rokon-természetű áhítatos szeretettel készült Dante-fordítói tisztére. Sokat olvasott, elmélkedett s egész könyvtárt gyűjtött olasz, német és franczia danteskákból.

Született 1842 július 8-án Német-Czernyán, Torontál megyében. Atyja kereskedő volt, ki csekély vagyonából gyermekeit gonddal neveltette. Az első magyar szót Kis-Oroszinban tanulta. A gímnáziumot Szegeden és Temesvárott végezte. Az érettségi után Bonnaz Sándor csanádi püspök theologiára Bécsbe, a Pázmány-intézetbe küldötte.

Pappá 1866 július 20-án szenteltetett. Ugyanazon év deczember 1-én a temesvári szeminárium tanára és studiorum praefectusa. Püspökével 1870-ben pár hónapot Rómában tölt s Nápolyt, Firenzet és Veneziát is meglátogatja.

Hogy özvegygyé lett szegény édes anyja és leánytestvérei sorsán segíthessen, 1873-ban szülővárosába, Német-Czernyára megy plébánosnak. Később a Temesvár-Józsefvárosi parokiára költözik.

Nem tartozik reám, hogy homiletikai munkáiról és pietisztikus füzeteiről szóljak. Kitűzött feladatomhoz képest csupán Dantet illető irodalmi tevékenységét regisztrálom, megjegyezve, hogy költészettel, esztetikával és irodalomtörténettel kizárólag a firenzei vatessel kapcsolatosan foglalkozott.

Alighierivel 1870-ben kezdett ismerkedni s azóta se időt, se fáradságot nem kimélt tőle. Alig járta be a Divina Commedia mélységeit és magasságait, Császár Ferencz példáján buzdulva, már is elhatározta hogy áttételével fog kedveskedni nemzetének. Reménykedett, hogy közönség és kritika annál inkább méltányolják merész vállalkozását, mert az irodalmunknak igen érezhető hiányát lesz hivatva pótolni.

[1] The Divine Comedy of Dante Alighieri. Translated by Henry Wadsworth Longfellow. Leipzig, 1867. v. I. p. 9. — Szász Béla: A reflexiv és vallás-erkölcsi elem a költészetben s Longfellow. Budapest, 1884. 35. lap.

Hét esztendőbe telt, míg az Inferno magyaritása hatodfeles rímnélküli jambusokban elkészült. Szász Károlytól ekkor még csak a Pokol I-ső és III-ik éneke volt forgalomban. Sietett tehát, hogy a prioritást magának biztositsa. A jegyzetekkel fölszerelt ötödik és tizenharmadik éneket benyujtotta a Kisfaludy-társasághoz, mely azokat Szász Károly bírálata alá bocsátotta.

Szász Károly az 1877. junius 27-iki ülésen terjesztette elő jelentését. Rámutatott, hogy Angyal átértette ugyan eredetijét, a Dante-irodalomban kellő jártassággal bír és jó kommentárokat is használt, de gyakorlatlan verselő s a magyar nyelv nincs teljesen hatalmában. Fordítását ennek ellenére hasznos kezdeményezésnek tartotta, megjelenését óhajtotta s melegen ajánlotta, hogy kinyomatását a Kisfaludy-társaság elősegítse és erkölcsi befolyásával támogassa.[1] ... Angyal erre *Öreg P.* néven *Dante az öngyilkosságról* czím alatt a *Temesi Lapok*-ban rövid bevezetéssel és zárószóval közöltette a Pokol tizenharmadik énekét s hírül adta, hogy „ha a viszonyok kedveznek, Dante egész pokla karácsony táján magyar nyelven napvilágot lát".[2]

Karácsony elmult s a Pokol-fordítás nem került nyilvánosságra. Angyal e helyett a Figyelő 1878. évi folyamában hosszabb czikkel (*A „Divina Commedia"*) s a Pokol XXXIII. énekének 1—90. soraival igyekezett a figyelmet Dantejára irányítani.[3] Kegyelettel adózott egyben Császár Ferencz emlékének, kit a szigorú hűségre való törekvésben mintaképéül választott. Csak ezután jelent meg a könyv gróf Csekonics Jánosné, született báró Lipthay Leonának ajánlottan, 1878. második felében. Teljes czíme:

Alighieri Dante Divina Commediája. (Isteni Színjátéka.) *A pokol.* Olaszból fordította és jegyzetekkel kisérte *Dr. Angyal János.* Budapest, 1878. 8-rét, XLI + 283 lap. A III—VIII. lap ajánlás; a IX—XIV. előszó s a XV—XLI. Dante életéről, koráról és műveiről szóló tanulmány.

[1] A Kisfaludy-társaság Évlapjai. Budapest, 1878. 40—45. lap.

[2] Temesi Lapok. Temesvár, 1877. (nov. 25.) 270. szám.

[3] Figyelő. Irodalomtörténeti közlöny. Szerkeszti Abafi Lajos. Budapest, 1878. IV. kötet. 130—138. lap.

„Ha a szakértő bírálat kivánatosnak tartja, fogadkozott Angyal, mához egy évre a Divina Commedia legszebb része, a *Purgatorio* is sajtó alá kerül“ . . .[1]

Lássuk, hogyan itélte meg a *Pokol*-t a szakértő bírálat!

Az egri *Irodalmi Szemlé*-ben *—k. —n.* dicsérte a fordítás hűségét s a kommentár lelkiismeretes összeállítását. Kifogásai a szórendre, az értelmi világosságra és a fordítás pongyolaságaira vonatkoztak.[2]

Győri Vilmos a *Havi Szemlé*-ben bírálatának tartalmát a *kezdet* szóba foglalta össze . . . Egyrészt dicsőség fűződik e fogalomhoz, másrészt gyöngék és hiányok járnak vele . . . Érdemül tudta be Angyal Jánosnak azt a tiszteletreméltó szorgalmat és fáradságot, melyről könyve tanuskodik s kivánta, hogy igéretéhez képest a Purgatorio fordítását is sajtó alá adja.[3]

A Petőfi-társaság lapjában Reviczky Gyula már keményebbre fogta a kritika tollát. Fordítót verselési tehetetlenséggel vádolta, nyelvezetét rossznak mondotta s az értelem, a szórend, sőt gyakran a nyelvtan ellen elkövetett vétségeket vetett szemére. A kommentárról azonban elismerte, hogy gonddal készült.[4]

A Hon-ban Rényi Rezső még kiméletlenebbül vagdalkozott. Ráfogta Angyalra, hogy dolgozata tárgyát nem értette át s a hol magyarázni akart, sokban tévedett. Szerinte jobb lett volna, ha prózában fordít, mert versben fordítani csak költőnek s ezek között is kevésnek sikerül.[5]

A *Pester Lloyd*-ban *Dr. G. H.* (Heinrich Gusztáv) bírálta a Pokol-t kellő tájékozottsággal. Gáncsolta ugyan a fordítás helyenkinti prózaiságát, de egyben méltányolta a kezdeményezés munkáját s dicsérettel nyilatkozott a kommentárról.[6]

[1] I. m. XIV. lap.

[2] Irodalmi Szemle. Kiadja és szerkeszti Luga László. 1878. évf. 10. szám.

[3] Havi Szemle. Szépirodalmi és kritikai, tudományos és politikai folyóirat. Szerkeszti Bodnár Zsigmond. Budapest, 1879. 223 - 231. lap.

[4] A Petőfi-társaság Lapja. Szerkesztik Balázs Sándor és Szana Tamás. Budapest, 1878. évf. IV. kötet. 11. és 12. szám. („Magyar Dante“.)

[5] A Hon. 1880. 225. és 226. szám: *A „Magyar Dante“-ról.*

[6] Pester Lloyd. 1878. 234. szám.

A „Magazin für die Literatur des Auslandes“ czímű lipcsei folyóiratban *G. H.* (Glücksmann Heinrich) írt czikket: *Dante in Ungarn* czímmel Angyal Pokol-fordításáról, melynek szövege a jóhangzás, a szín és költőiség hiánya miatt nem elégítette ki, de a kommentárt érdemes próbálkozásnak tartotta.[1]

Szász Károly két ismertetésben számolt be róla. Az egyiket neve aláírásával a *Budapesti Szemle*,[2] a másikat névtelenül a *Vasárnapi Ujság* hozta.[3] A kettő lényegileg födi egymást. Megismétlik és részben variálják a Kisfaludy-társaságban mondottakat. Vagyis: Dr. Angyal nehézkesen, numerus nélkül, sőt rosszul versel . . . Nyelve költőietlen, magyartalan . . . A rímetlen vers aránylag könnyü nyügében oly nehezen mozog, mint más középszerü verselő a rímes versekben. Jambusai gyarlók . . . Néhol két-három henye jelzőt is alkalmaz . . . Kommentára becses anyagot halmoz össze s fordításának meg van az a haszna, hogy megtörte az utat a jövendő alakhű fordítás számára . . .

Az érzékenylelkü fordítót a kritikának ilynemű megnyilatkozása rendkívül elkedvetlenítette. Egy a Rényi Rezső *Petrarca és Kisfaludy Sándor* czímű tanulmányában olvasható igaztalan megjegyzés[4] még fölszólalásra és védekezésre bírja,[5] de aztán hallgat s bár a német-czernyai plébánián a Purgatorio teljesen elkészül, kiadása többé nincsen szándékában.

Csak hosszas rábeszélés után publikálta 1884 végén az első nyolcz éneket bő kommentárral és terjedelmes bevezetéssel. Ujabb könyvének czíme:

Alighieri Dante Divina Commediája. (Isteni Színjátéka.) *A tisztítóhely.* (Purgatorio.) Olaszból fordította és jegyzetekkel ellátta *Dr. Angyal János.* I. füzet. Temesvár, 1885. 8-rét, XXIX. + 73. lap. Az V—VI. lap előszó; VII—XXIX. bevezetés.

[1] Magazin für die Literatur des Auslandes. 1879. 95. kötet, 44. és 45. lap.

[2] Budapesti Szemle. 1878. XVIII. 185—198. lap.

[3] Vasárnapi Ujság. 1878. 36. szám.

[4] Figyelő. 1879. VII. kötet, 84. lap. Vagy: Petrarca és Kisfaludy Sándor. Irodalomtörténeti tanulmány. Irta Rényi Rezső. Budapest, 1880. 4. lap.

[5] Dante-fordításom ügyében. Figyelő. 1880. VIII. kötet. 157. és 158. lap.

A bevezetésben szerzőnk mindenek előtt azt a kérdést fejtegeti, hogy a Commedia három része közül melyik a legszebb. — Ő a Purgatorio-t tartotta annak.[1] — Foglalkozik aztán a Purgatorio keletkezésének idejével, helyes magyar elnevezésével, melyet a *Tisztítóhelyben* vélt megállapíthatni, ismerteti a vezeklés hegyének alakját, berendezését és végül Reviczkyvel vitázik.

A Purgatorio fordítása az Inferno-éhoz képest még a nyelvezet és verselés tekintetében is haladást jelez. A lapok jó része ezt készségesen elismerte s Angyal munkáját lendületesnek, zengzetesnek mondotta.[2] Egyedül a *Vasárnapi Ujság* nem engedett a szigorú bíró szerepéből.[3]

Szász Károly a *Budapesti Szemle* 1887. évi folyamában nyilatkozott. Fölmelegítette az Inferno fordításáról közreadott véleményét: „Angyal jól érti erdetijét. Igyekszik híven, tömören fordítani, a D. C. költői szépségei iránt bizonyára érzéke is van; de maga nem költő s a költői nyelv, sőt általában a szépírói nyelv nincsen birtokában. Fordítása ezért oly nehézkes, oly nem kifejező, sokszor az érthetetlenségig erőltetett és majdnem seholsem szép, nem zengzetes. Így prózai fordítás benyomását teszi reánk, de annak folyamatos könnyűsége és szabatossága nélkül.“[4]

Angyal előbb annyira föllelkesedett, hogy már Infernofordításának új kiadását is tervezgette . . . „A télen egészen átdolgozom a Pokol-t“ — írta nékem Német-Czernyáról 1884 november 5-én s elküldötte az előének fogalmazványát, melyben alig maradt néhány sor változatlanul a régi szövegből . . . A *Vasárnapi Ujság* és a Szász Károly bírálata után azonban mindinkább lohadni érezte munkakedvét.

Csicsáky Imre paptársával szemben megtette azt a szívességet, hogy bevezette a Dante-irodalomba, érdemén fölül magasztalva ennek a Paradiso-ról szóló dolgozatát,[5] de aztán

[1] V. ö. Kaposi József: *Melyik a Divina Commedia legszebb része?* Koszoru. 1884. évf. 52. szám.

[2] Pesti Napló. 1884. 351. sz., Magyar Állam. 1884. 356. sz., Egyetértés. 1884. 354. sz., Pesti Hirlap. 1884. 355. sz., Magyar Korona. 1885. 10. sz., Közoktatás. 1885. 5. sz., Koszoru. 1885. 3. sz.

[3] Vasárnapi Ujság. 1885. 4. sz.

[4] Budapesti Szemle. 1887. LII. kötet, 451. lap.

[5] Szépirodalmi Kert. 1886. évf. 44. és 45. szám.

visszavonult a szorosan vett egyházi irodalom terére s a respublica litteraria dantesca sokáig semmit sem hallott felőle. Idő multával csanádi kanonok lett s a temesvári Arany János irodalmi társaság 1904. elején tagjai közé választotta. Itt ugyanazon év február 11-én Danteról szóló nagyobb tanulmánnyal foglalt széket, mely a nevezett társaság évkönyvében[1] s mihamar külön is megjelent. A külön kiadás czíme: *Alighieri Dante.* (Élete, főműve, hite.) Írta *Engels* (*Angyal*) *János dr.* ó-budai cz. prépost, csanádi kanonok, Temesvár, 1904. 4-rét, 8 számozatlan, 72 számozott lap. A számozatlan lapok a X. Pius pápához intézett ajánlást, az előszót és tartalomjegyzéket foglalják magukban. A díszesen kiállított füzet Alighieri életének és a Divina Commedia-nak ismertetése után Danteban a hívő katholikust igyekezett föltüntetni.

Szerző a nagyközönség s nem a Dante-búvárok okulására szánta művét, mely — kisebb pontatlanságoktól eltekintve[2] — eléggé megfelelt rendeltetésének. A *Purgatorio*-fordítás eleddig kiadatlan részéből a következő sorokkal találkozunk benne: IX. 94—102, X. 34—36, 121—126, XI. 1—24, 100—102, 115—117, XIII. 106—107, XVI. 106—108, XXVII. 97—109, XXVIII. 121—133, XXIX. 82—87, 91—96, 106—108, 113—114, 121—148, XXX. 112—114.

Dante hitvallását: Par. XXIV. 130—150 prózában tolmácsolja ugyan, de a Paradiso V. 76—78; XXIV. 127—132, XXXIII. 4—6, 10—21 sorait már rím nélkül: jambusokban idézi.

A tartalmi hűség képezte Angyal majdnem kizárólagos ambiczióját. Pokol-fordításában mondja, hogy ennek kedvéért néha öntudatosan áldozta föl a formai tökélyt, mert kisérletét inkább filologiai tanulmánynak, semmint költői reprodukcziónak nézte. Gyönge védekezés, a mennyiben Witte megmutatta, hogy a rímek föláldozásával a nyelvezet meg a

[1] Az Arany János-társaság Évkönyve. Temesvár, 1904. I. 46—103. lap.

[2] A 9. lapon: „. . . Angol püspökök a konstanczi zsinaton megkérték Serravalle püspököt, hogy a „Divina Commediá"-t számukra latin nyelvre fordittassa". — A 12. lapon: „V. Coelestin pápa 1314-ben halt meg", e. h. V. Kelemen. A 67. lapon: „Bellarmin 1542 október 4-én halt meg Rómában", e. h. 1621 szeptember 17-én, stb. stb.

jambusok tökélye és a tartalom filologiai hűsége jól megférnek egymás mellett.[1] Pedig ő sem volt költő, hanem jogtudós, ki azonban a német stílust hibátlanul kezelte, míg Angyal még a Pokol-nál nagyobb műgonddal készült Tisztitóhely-ben sem tudta feledtetni, hogy a magyar nem anyanyelve. S ez az, mi zavarja munkájának élvezetét.

A fordítás a Scartazzini-féle lipcsei szöveg[2] s a Camerini-kiadás[3] alapján készült. Szerzőnk a java német és franczia dantistákon kivül Scartazzinit és Camerinit a jegyzetek összeállításánál is használta. Kommentára mindamellett eredeti alkotásnak tekinthető, melynek megírásánál az alapos theologiai képzettség gyakran volt segítségére. „Dantezásai"-ban keblét hazaszeretet s a minden szépért és jóért való meleg érdeklődés hevítette.

A kritika dorongolásaiért Szász Károly szolgáltatott neki elégtételt, mikor Pokol-fordításának előszavában ezeket írta: „Hálám illeti dr. Angyal Jánost, ki a teljes Pokol-t adván, igen tartalmas jegyzetekkel, engem nem egyszer útbaigazított s kitől a tartalmi hűség tekintetében bármely fordító tanulhat. Egyes kifejezéseket, szavakat magam is vettem át tőle, a hol azokat oly jól találta, hogy én jobban nem találhattam." [4]

[1] Dante Alighieri's Göttliche Komödie. Übersetzt von Karl Witte. Berlin, 1865.

[2] La Divina Dommedia, riveduta nel testo e commentata da G. A. Scartazzini. Leipzig, 1874—90. 4 vol.

[3] La Divina Commedia di Dante Alighieri illustrata da Gustavo Doré e dichiarata con note tratte dai migliori commenti per cura di Eugenio Camerini. Milano, 1868—69. 3 vol.

[4] A pokol. Irta Dante Alighieri. Fordította, bevezette s jegyzetekkel kisérte Szász Károly. Budapest, 1885. 4. lap.

XIII.

KATHOLIKUS PAPOK A MAGYAR DANTE-IRODALOMBAN.

A domonkosok 1335-ben növendékeiknek szigorúan megtiltották a *Divina Commedia* olvasását.[1] Tudjuk, hogy olykor-olykor a jezsuitáknak is voltak aggályaik az altissimo poetá-val szemben.[2] A hasonló szórványos jelenségek azonban alig jöhetnek számba az adatok ama nagy tömege mellett, melyek fényesen igazolják, hogy a katholikus papok a theologus Dantet mindenha kiváló előszeretettel élvezték és tanulmányozták. . .[3]

[1] „Ut magis Theologiae intendant, prohibetur universis junioribus lectio librorum, seu libellos per illum qui Dante nominatur in vulgari compositos nec tenere vel eis studere audeant: secus priventur libro, et praelatus invigilet, ac denunciet Priori Provinciali." P. Masetti: Monumenta et antiquitates veteris disciplinae ordinis Praedicatorum ab anno 1216 ad 1348, praesertim in Romana provincia. Roma, 1864. I. p. 128.

[2] Carlo D'Aquino jezsuita latin Commedia-fordításából: La Commedia di Dante Alighieri trasportata in verso latino eroico da Carlo D'Aquino della C. di G. con l'aggiunta del testo italiano a di brevi annotazioni. Napoli, 1728. — a pápákra és pápaságra sérelmesnek látszó valamennyi passzust törülte. Művének kinyomatását Gregorius Selleri dominikánus, Sacri Palatii Apostolici Magister, mégis csak Rómán kivül — extra Urbem — engedélyezte. D'Aquino úgy segitett magán, hogy a czímlapon Nápolyt tüntette föl a megjelenés helyéül, noha könyve Rómában került ki a sajtó alól. Erre czéloz G. M. Mazzucchelli: „che non essendosi per anco veduta a quel tempo edizione romana della Divina Commedia, lo stampatore si aspettava da un momento all' altro che il governo si impadronisse delle sue edizioni, *come di novità non gradita*". Gli scrittori d'Italia, cioè notizie storiche e critiche intorno alle vite ed agli scritti dei letterati italiani. Brescia, 1753. I. p. 991.

[3] „Theologus Dantes, nullius dogmatis expers". — Dante ravennai síriratának első sora Giovanni da Virgiliotól.

Akadtak köztük, kik őt aszkétikus szerzőnek, Commediá-ját a Szentlélek sugallatának s a másvilág könyvének — libro dell' altra vita — nevezték.[1] Az orthodoxiáját érintő vádakat tudós apologeták haladéktalanul leczáfolták; az egyházi szónokok tekintélyére hivatkoztak, szebb mondásait idézték, utánozták,[2] Hettinger Ferencz pedig, a würzburgi egyetem néhai jeles dogmatika-professzora különösen kedvéért ajánlotta kispap hallgatóinak az olasz nyelv elsajátítását. . .[3]

Hogy a magyar katholikus klerus egyes tagjai szintén részt vettek Dante kultusában, annak az eddigieket kiegészítő

[1] Valaki kérdezte Petrarcától, hogy van-e Danteja? Petrarca a *De Monarchiá*-t mutatta föl az illetőnek, a ki azonban a *Commediá*-t óhajtotta látni. A Laura énekese erre csodálkozást tettetve megjegyezte, hogy a Commediá-t inkább a Szentléleknek kellene tulajdonítani, semmint Dantenak, „dovendosi piuttosta attribuire allo Spirito Santo." — Omaggio a Dante Alighieri offerto dai cattolici italiani nel maggio 1865. sesto cantenario della sua nascita. Roma, 1865. p. 122.

[2] Amici B. da Fossa: Un sermone sulla Vergine gloriosa, secundum dicta Dantis. Aquila. 1865. — P. Attavanti: Quadragesimale de reditu peccatoris ad Deum. Mediolani, 1479. — G. de Bareletas: Sermones Quadragesimales et Sermones de Sanctis. Brixiae, 1479.

[3] „Italienisch sollten Sie lernen, schon um Dante lesen zu können". Timotheus. Briefe an einen jungen Theologen. Von Dr. Franz Hettinger. Freiburg im Br., 1890. 107. lap. Magyarul a csanádi növendékpapok adták: Timotheus. Levelek egy fiatal theologushoz. Irta Dr. Hettinger Ferencz. Német eredetiből fordította a csanádi növendékpapság magyar egyházirodalmi iskolája. Temesvár, 1895. — A tisztelendők a számos Dante-idézet forditóit: Szász Károlyt és Csicsáky Imrét sehol meg nem nevezték. — Lojálisabban jártak el a pesti növendékpapok. Mikor Dr. Haas G. E. értekezését: *A modern társadalom hamis eszméi az igazság fényénél* forditották, szükségük volt a Purgatorio néhány sorának (V. 94.—108.) alakhű magyarítására. — Csicsáky Imre készítette el ezt számukra, a mit ők köszönettel nyugtáztak. L.: Munkálatok. Kiadta a budapesti növendékpapság magyar egyházirodalmi iskolája. Ötvennegyedik évfolyam. Budapest, 1891. 24. lap.

Montalembert klasszikus művét: *Histoire de Saint Elisabeth de Hongrie*, melynek kivált a bevezetése van teletűzdelve Dante-czitátumokkal, szintén a pesti kispapok ültették át nyelvünkre. — Ezúttal meghagyták az olasz idézeteket s csak egyszer kisérleteztek a Commedia hat sorának prózai fordításával: „Midőn a mindig uralgó fejedelem veszélyezett seregét meg akarta menteni, jegyese segedelmére e két bajnokot küldé; tetteik s szavaik visszatéritették a tévedő népet". (Par. XII. 40—45.) — Magyar Szent Erzsébet thüringiai herczegnő története. Irta Gr. Montalembert. A franczia eredetiből fordította a pesti növendékpapság magyar egyházirodalmi iskolája. Eger, 1862. 35. lap.

bizonyitékait a jelen és a következő szakaszban csoportosítom . . .

A rangot illető tisztelettel, kezdjük a bemutatást *Dr. Schlauch Lőrincz* (1824—1902.) nagyváradi biboros püspöknél, ki 1886 deczember 6-án „Eszmék a középkor kulturéletéből" czímű előadással nyitotta meg a Szent László-Társulat közgyülését.[1] A hit századairól szónokolt s fölemlítette, hogy Dante utánozhatatlan módon hagyta ránk a pápaság és római-germán császárság egymáshoz való viszonyáról az egész középkoron át uralkodott eszményi felfogás dokumentumát. „Dante *Divina Commediá*-ját tanulmányozni, mondá, annyit tesz, mint a középkor egész szellemi életét, társadalmi nézeteit, politikai harczait egy nagy szinthezisben végigtekinteni . . . Az egyház és állam harmonikus viszonyának meleg szószólója volt ő s bánkódva sírt, mert az egyház elvilágiasítását és a császárság hanyatlásának kezdetét látta . . . Művében az egész középkornak szellemi tevékenysége: a bölcsészet, az ó-kor klasszikusai, a skolasztika, az emberi szellemnek ez elleni vergődése, de mindenekfelett a kereszténység, mint legmagasabb tényező, mely a szíveket teljesen meghódította, — legmélyebb nyilvánulásaival tárul föl előttünk . . . A későbbi századok nagyobb költőt nem mutatnak".[2]

A napilapok vezérczikkekben méltatták és eseményként ünnepelték a nagyszabású beszédet. Péterfy Jenő erre a *Budapesti Szemlé*-ben éles kritikát írt róla.[3]

Véleménye Danteról persze lényegesen különbözött a későbbi biboros főpapétól. Ő Danteban a középkori ember mögött, a középkori daczára, az „örök emberi"-t látta, melynek mélységeiben minden dogma korlátaitól menten az isteni poeta sötét tüze, Faust rezignácziója, Byron világfájdalma békésen megférnek . . . sokkal békésebben, mint a középkorban a pápai s a császári hatalom, mert éppen a pápaság

[1] Eszmék a középkor kulturéletéből. Elnöki előadás. Budapest, 1886. Németül: Ideen aus dem Kulturleben des Mittelalters. Budapest, 1886.

[2] Dr. Schlauch Lőrincz bibornok-püspök beszédei és dolgozatai. Második kiadás. Budapest, 1899. III. 394. és kk. ll.

[3] Schlauch Lőrincz a középkorról. Budapesti Szemle. 1887. XLIX. kötet, 471—480. lap.

s a császárság ellentétességén fordul meg a középkor fejlődése, élete.[1]

Schlauch még egyszer alludált Dantera, mikor a magyar delegáczió 1887 november 14-iki ülésén rokonszenvét fejezve ki az olaszok iránt, a hivatalos Olaszország egyházpolitikáját helytelenítette. „Dante — hangoztatta — az olasz nemzet páratlanul álló költője, a welfek és ghibellinek harczai közt fenkölt szellemével sejtette, látta Olaszország egységét és nagyságát, de sejtette és látta azt a két vilaghatalommal, a császársággal és pápasággal összeforrva“. . .[2]

Hosszú éveken át csöndes odaadással elmélkedett Danteja fölött *Városy Gyula* (1846—1910.) kalocsai érsek . . .

Kevés honfitársunk hatolt nálánál mélyebbre a Commedia titkainak ismeretében. . . Alapos búvárlatainak eredményéből — sajnos — csak egyetlen zsenge került nyilvánosságra.

A mult század kilenczvenes éveiben a *Magyar Szemlé*-t szerkesztettem . . . Az érdemes férfiut ekkor az a vágy foglalkoztatta, hogy Dantenak, a keresztény középkor szellemóriásának művei, a külföld példájára Magyarországon is mind szélesebb és behatóbb tanulmányozás tárgyává tétessenek. Maga szintén közre akart munkálni ennek előmozdításában . . .

Készségesen bocsátottam rendelkezésére lapom hasábjait, melyeken aztán *Dante-apróságok* czímű tanulmánya napvilágot látott.[3]

Városy szivesen bíbelődött részletkérdésekkel. Ezuttal is ilyent tett vizsgálódása tárgyává.

A krétai aggastyán allegorikus alakjának és a belőle eredő alvilági folyóknak (Inf. XIV. 103—120.) tüzetes magyarázatát adta világos preczizitással.

Szerinte a krétai aggastyán, ha nem is kizárólag, de eminenter az emberi-nem valláserkölcsi történetét ábrázolja rövid vonásokban.

Az alvilági folyókra vonatkozó észrevételei ujak és figyelemre méltók voltak.

A *Dante-apróságok* terjedelmére apróság ugyan, de jelen-

[1] Péterfy Jenő összegyüjtött munkái. Budapest, 1903. III. 242—43. lap.

[2] Pesti Napló. 1887. évf. 314. szám.

[3] Magyar Szemle. Szépirodalmi és kritikai hetilap. 1897. évf. 3. és 4. szám.

tőségére elsőrangu értéket képviselő danteska. Ily czikkek révén remélhetnők, hogy — mint szerző magát kifejezte — „mind mélyebbre hatolva Dante bámulandó eszmevilágának kiaknázhatlan kincsesbányájába, az onnan nagy fáradsággal kifejtett drágakövekből majdan képesek leszünk a *Divina Commedia* tündérpalotáját, úgy a mint azt Dante lángelméje megalkotta, legalább megközelítő hűséggel rekonstruálni“.[1]

Ipolyi Arnold (1823—1886.) a magyar szent koronáról írott monumentális művében az „O beata Ungaria, se non si lascia più malmenare“ (Par. XIX. 142—3.) értelmét fejtegetve azt találta mondani, hogy „Dante barátja és pártfogoltja volt Anjou Róbert Károlynak, kit költeményében megénekelt“ . . .[2]

A nagynevű váradi püspök és akadémikus tévedett, mert Károly Róbert magyar királynak Dante se barátja, se pártfogoltja nem volt s megénekelni is csak annyiban énekelte meg, a mennyiben reá, nevének említése nélkül, kétszer távolról czélozgatott. (Par. VIII. 72, IX. 3.)[3]

Egy szakavatottságról tanúskodó könyvismertetéssel váltott jogot *Dr. Steiner Fülöp* (1839—1900.) székesfehérvári püspök arra, hogy bibliografiai jegyzeteimben szerepeljen. A würzburgi egyetem 1882-ben ülte alapításának háromszázados évfordulóját. A theologiai kar Hettinger Ferencz „De theologiae speculativae ac mysticae connubio in Dantis praesertim trilogia“ (Wirzeburgi, 1882.) czímű díszmunkájával vett részt az alkalmi kiadványok sorában. Ezt reczenzeálta Steiner Fülöp *Dr. St. F.* jegy alatt a *Katholikus Theologiai Folyóirat* 1883. évi kötetében.[4]

[1] Városy Gyula czikkében a Divina Commedia következő sorainak prózai fordítása olvasható : Inf. XIV. 63—66., 103—120.

[2] A magyar szent korona és a koronázási jelvények története és műleirása. Budapest, 1886. 45. lap.

[3] Tóth Béla egész lapot szentelt *Szájrul-szájra* czimű könyvében Dante magyar vonatkozásainak s Ipolyi téves állítását idézve megszerezte ezt azzal, hogy Martell Károlyt V. István királyunk *vejének* mondotta. — Szájrul-szájra. A magyarság szálló igéi. Gyüjtötte és magyarázta Tóth Béla. Budapest, 1895. 303. lap.

[4] 103—107. lap.

Utóda, *Prohászka Ottokár dr.* (sz. 1858.) mint filozofus és theologus egyhuzamban hét esztendőt töltött az örök-városban. Ott vetette meg alapját annak a sokoldalú tudásnak, mely olvasóit és hallgatóit elkápráztatja. Danteval is bizonyára akkor kötött ismeretséget . . .

Az Istenről és a világról, a keresztény bűnbánat- és bűnbocsánatról, a Dominus Jesus-ról, a modern katholiczizmusról stb. szóló munkái tartalmukkal és brilláns előadásukkal egyaránt csodálatot keltenek. Stilusának magasan szárnyaló költőisége s Dante-reminiszczencziái leginkább mégis a *Diadalmas világnézet*-ben érvényesülnek.

E munkájában találkozunk a következő plasztikus sorokkal: „A Divina Commedia, Szent Tamás Summa Theologica-ja és a gót dómok — a középkori keresztény gondolat egységes kifejezői — olyan művek, melyeknek súlya alatt görnyedezett a föld; nagyok, impozánsok, dicsőségükre válnak megteremtőiknek . . . Mikor e művek elkészültek, az emberi szellem kifonta és kiszőtte értelmi tartalmát s mikor már nem pergett az orsója, ölbe tette kezeit s szószátyárrá lett" . . .[1]

Gyakran fordul résztvevő szánakozással a pesszimisztikus világnézet beteges áldozatai felé. Ilyenkor a dante-i erdőt látja, hol az átkozottak eleven fák, melynek ágai hajtanak ugyan levelet, de minden levél s minden ág a szenvedésnek szerve, melyhez nyúlva sikít a lélek.[2]

A szellem arisztokrácziáját karakterizálva hirtelen az arány, a harmónia, a fegyelem kötele tűnik föl elméjében, mely — mint Dante Szent Ferencz kordájáról énekelé — sovány derekat övez:

. . . . . . quel capestro
Che solea far li suoi cinti più macri.
(Inf. XXVII. 92. sq.)

S mily gyönyörűen termékenyítette meg Dante e gondolatot: „Krisztus Jézus nagy és fölséges; ő a megtestesült

[1] Diadalmas világnézet. Irta Prohászka Ottokár. Esztergom, 1903. 114. és 115. lap.

[2] U. o. 98. lap.

erkölcsi ideál; következőleg utána vonulnak a lelkek . . . Az életteljesség e lelkek mágnese s ez a mágnes megmondta: omnia traham ad meipsum. Szavai beteljesedtek. Nem is vonulás az, mi Krisztus fényes nyomaiban jár, henem valóságos fergeteg, a lelkek fergetege. Dante poklában látni vihart, melyben a lelkek soraiból ostor lesz s azzal pattogtat az örök harag a ködös, borús szférák alatt: Krisztus a fényes lelkek sorait ragadja magával a lelkesülésnek s az örök élet vágyának viharjában!"[1]

Röviden, de velősen vázolta végül Prohászka Ottokár Dante viszonyát Ubertino da Casale-hoz abban a könyvbírálatban, melyet *Pethő dr.* néven J. Huck munkájáról írt: Ubertino von Casale und dessen Ideenkreis. Ein Beitrag zum Zeitalter Dantes. Freiburg im Br. 1903 . . . .[2]

Mindnyájunk előtt ismeretes, hogy a *Génie du christianisme* a maga idejében óriási hatással volt Francziaország, sőt a művelt Európa összes népeire. Chateaubriand sikerének titka abban rejlett, hogy ügyes, megnyerő és élénk világításba tudta helyezni a kereszténység költőiségét. Párhuzamot vont a pogány és keresztény poeták, Vergilius alvilága és Dante pokla között . . .

Világhíres munkájának Dante-idézetei, hivatkozása a pokol-kapu föliratára s a Francesca és Ugolino jelenetekre a *Divina Commedia* iránt olymérvű érdeklődést keltettek, hogy F. Chr. Schlosser a mult század első felében lábrakapott divatos Dante-tanulmányozást egyenesen neki és a német romantikusoknak tulajdonította.[3]

Magyarul csak jó későn jelent meg „A kereszténység szelleme" *Gubicza István* (sz. 1846.) nagyvárad-egyházmegyei pap fordításában. Az első kiadás 1876—77-ben négy, a második 1881-ben két kötetben hagyta el a sajtót. Verses idézeteit,

[1] U. o. 269. lap.

[2] Magyar Sion. 1903. évf. 708—711. lap.

[3] „Chateaubriand und die deutschen Romantiker haben das Studium des Dante in die Mode gebracht und wir finden auf den nach englischer Sitte mit Büchern belegten Tischen der modischen Damen oft neben den neuesten Romanen ganz wunderliche bearbeitungen des Dante". Dante. Studien von F. Cr. Schlosser. Leipzig und Heidelberg, 1855. 37. lap.

az előszó tanusága szerint, *Radnai Farkas* (sz. 1848.), jelenleg beszterczebányai püspök ültette át nyelvünkre. Neki köszönhetjük tehát az Inferno-ból a következő magyarítást:

Im itt az út a gyásznak városához,
Im itt az út a végtelen kínokba,
Im itt az út az átkos népcsaládhoz.
— — — — — — — — — — — — —
Minden reményt künn hagyjatok belépők.[1]
(III. 1—3, 9.)

míg az Inferno V. 127—138. sorainak prózai fordítása Gubiczától való . . .[2]

Alessandro Franchetti olasz bibliofil talán soha egy sort sem írt Danteról, összegyüjtött azonban tömérdek rávonatkozó könyvet, érmet, képet s G. L. Passerini gróf e czímen négy lapot juttatott neki a XVIII. és XIX. század dantistáiról szóló kiadványában.[3]

Dankó József (1829—1895.) pozsonyi prépostról a M. T. Akadémia tagjáról körülbelül hasonló alapon kell megemlékeznem, mert írni, tudtommal, ő sem írt költőnkről.

„A magyar írók élete és munkái"-ban olvasom felőle, hogy 1874-ben „Rómában és Délolaszországban Dante műveit és az olasz műtörténelmet tanulmányozta"[4] s hogy 1881-ben „Firenzeben folytatta Dante-tanulmányait".[5]

Márki Sándor szerint „mint legjelesebb bibliografusról, sőt Dante-ismerőről számos franczia és német közlöny elismeréssel szólott róla"[6] s nekrologusában Kollányi Ferencz is följegyezte, hogy 1874 óta „nagy gondot fordított könyvtárának és gyüjteményének gyarapítására és foglalkozott a Dante-irodalommal".[7] Pór Antal akadémiai emlékbeszédében

[1] A kereszténység szelleme. Irta M. le Vicomte de Chateaubriand. Francziából fordította Gubicza István. Második kiadás. Budapest, 1881. I. 318. lap.

[2] U. o. I. 320. lap.

[3] Dantisti e dantofili dei secoli XVIII. e XIX. Contributo alla storia della fortuna di Dante. Firenze, 1902. Fascicolo terzo.

[4] Szinnyei József: Magyar irók élete és munkái. Budapest, 1893. II. 612. hasáb.

[5] U. o. 613. hasáb.

[6] Figyelő. Szerk. Abafi Lajos. 1881. évf. X. kötet. 151. lap.

[7] Magyar Könyvszemle. Budapest, 1895. 92. lap.

hallgatott Dankó Dante-studiumairól, pedig ha nyomtatott munkával nem is adta bizonyságát, kétségtelen, hogy kitartó, lelkes barátja volt a divino poetának.[1]

Magam láttam szép Dante-képeit a pozsonyi préposti ház egyik szobájának falain... Ott függött a Giotto-féle portrait színes reprodukcziója, Francesco Scaramuzza eredeti tusrajza, mely a Purgatorio II. énekének Casella epizódját illusztrálta; Ernst Deger Dantet, Vergiliust és Statiust (Purg. XXI.), továbbá a Matelda jelenetet (Purg. XXVIII.) ábrázoló két kisebb olajfestménye, Bernhard v. Neher *Carro mistico*-ja (Purg. XXIX.) s még néhány metszet...

Tőle hallottam, hogy tizenhatezer kötetre rúgó könyvtárában a Dante-irodalmat háromszáz kötet képviselte.[2]

Kézirat-gyüjteményét, ősnyomtatványait, hungarikáit és hittudományi könyveit végrendeletileg nyilvános intézeteknek hagyta. A többit elárvereztetni rendelte s a befolyó összeget a szegényebb papok fölsegélyezésére szánta.

Az árverést 1895 június és július havában a Kende S. bécsi könyvkereskedő-czég foganatosította, mely előzetesen két szép katalógust küldött szét Dankó gyüjteményeiről.[3] A könyvjegyzék a danteskákat — csupa újabb munkát — a 2437-ik számtól a 2490-ig tünteti föl, nem egészen száz kötetben.

[1] Emlékbeszéd Dankó József levelező tagról. Pór Antal r. tagtól. Budapest, 1897.

[2] Az ithacai Cornell-egyetem könyvtárának Fiske-ajándékozta Dante-gyüjteménye 1900-ban hatezernél több kötetből állott, mely szám azóta tetemesen növekedett. „Dante's preeminent position in the world of letters is well attested by the more than six thousand volumes in the Fiske Dante-Collection." — Hand-list of framed reproductions of pictures and portraits belonging to the Dante-Collection. Compiled by Theodore Wesley Koch. Ithaca, New-York. 1900. p. V. — A manchesteri *John Rylands Library* szintén közel hatezer danteskát számlál: „The library contains five manuscripts and nearly 6000 printed volumes and pamphlets relating to Dante." — The John Rylands Library Manchester: Catalogue of an Exhibition of the Works of Dante Alighieri, shown in the main library from March to October, MCMIX. Manchester—London, 1909. p. V.

[3] Katalog der reichhaltigen Sammlungen weil. Sr. Hochw. des Herrn Bischofs und Domprobstes Dr. J. Dankó zu Pressburg. I. Abtheilung. Bibliothek. Wien, 1895. 8⁰ 160. lap. II. Abtheilung. Kupferstiche, Radirungen und Holzschnitte, Handzeichnungen, Aquarelle, Oelgemelde u. s. w. Wien, 1895. 8⁰ 77. lap.

A műtárgyakat lajstromozó másik jegyzékből a Dante-képek hiányoznak.

Az árverésen 35.000 korona folyt be, vagyis alig harmadrésze a becsértéknek.

Így szóródott szét a Dante-barát magyar főpap könyvtára és kép-kollekcziója, melyeket egész életén át rengeteg fáradsággal és pénzáldozattal hordott össze.

A középkori történelem és művelődés búvárának — ha csak kissé komolyan fogja föl hivatását — a nagy flórenczi életével és műveivel okvetetlen alaposan meg kell ismerkednie . . .

Fürkészései közben *Fraknói Vilmos* (sz. 1843.) váradi kanonok, czímzetes püspök is gyakran találkozott vele s mindannyiszor tisztelettel hajtotta meg előtte zászlóját. „Dante és Petrarca, mondá egy akadémiai értekezésében, az emberi elme legfenköltebb eszményeinek és az emberi szív legerősebb érzéseinek az egész világon megértett és csodált tolmácsai lettek saját anyanyelvükön: századokkal megelőzvén Molièret és Calderont, Shakespearet és Göthet, Petőfit és Puskint. Minden művelt nemzet irodalma sajátjává tette Dante és Petrarca alkotásait. *A történetírók mindenütt ambiczióval nyomozzák a kapcsolatokat, melyek nemzetök és a két nagy költő között feltalálhatók.*“[1]

Túlságosan hosszú lennék, ha költőnkre vonatkozó valamennyi nyilatkozatát idézni akarnám. Csupán arra kívánok még utalni, hogy a Hunyadiak és Jagellók koráról szóló könyvében ő is kétségtelennek tartja Alighieri műveinek hazánkba való korai elszármazását . . .[2]

Fraknói Rómában meg-meghallgatta a Dante-előadásokat, sőt volt rá eset, hogy egy-egy előadáshoz ő maga is hozzászólott.[3]

[1] Petrarca és Nagy Lajos. Budapest, 1900. 3. lap.

[2] „Dante és Petrarca művei kétségkívül korán jutottak el hazánkba“. A magyar nemzet története. Szerkeszti Szilágyi Sándor. Budapest, 1896. IV. 520. lap.

[3] „Nella seguita discussione, intorno a s. Celestino e Dante, svolsero dotte a sagaci riflessioni i chiarissimi Avvocato Sinistri, *Monsignor Fracknói*, Mons. Tripepi ecc . . . Fu una discussione delle più splendite e animate con

Az egyháztörténelem kutatói sem mehetnek el némán, idegenül Alighieri kolosszális alakja mellett.

Chobot Ferencz (sz. 1860.) czimzetes hatvani prépost is külön fejezetet szentelt egyháztörténelmében Dantenak és *Commedia*-jának, „a középkori misztika remekének".[1]

Jánosi Gusztáv (sz. 1841.) veszprémi kanonok és czímzetes püspök műfordítói tollát fiatalságában a franczia és angol poeták vették igénybe. Ő volt a harmadik katholikus pap, ki a tiltott könyvek közé igtatott „Paradise lost"-ot magyarra fordította.[2] Később a „bel paese"-re irányult figyelme s nevét a *Gerusalemme liberata* mesteri átültetésével írta be irodalomtörténetünk könyvébe ...

E munkájának elüljáró beszédében mondja: „Az olasz nemzeti műveltség első eszközét, a nemzeti nyelvet, már a XIV. század elején megalapította Dante, a művész nyugtalan szorgalmával, a lángész teremtő erejével s a nyelvész éleslátásával kiválogatva a számtalan nyelvjárásból a jót s Homér Iliásza óta a legnagyszerűbb költeményben, a Divina Commediaban közkincscsé tette."[3]

Egy Fra Ginepro néven publikált olaszországi leveléből tudom, hogy 1906-ban három esős áprilisi napot gubbasztott át Vicenzaban, csak hogy Antonio Fogazzaro *Lettura Dante*-ját a Paradiso XXIII. énekéről meghallgathassa.[4] Ugyanebben a levélben érdekesen számolt be a Fogazzaro felolvasásán szerzett impresszióról.[5]

summo ordine". — Giovanni Eroli: Commento al verso del terzo Canto dell' Inferno della Divina Commedia: Che fece per viltade il gran rifiuto. Roma, 1893. p. 20.

[1] Jézus Krisztus egyházának története. A nagyközönség számára írta Chobot Ferencz. Budapest-Rákospalota. 1907. II. 285. l.

[2] Milton János: Az elveszett paradicsom. Angol eredetiből fordította Jánosi Gusztáv. Budapest, 1890. — Előtte Baróti Szabó Dávid jezsuita, később világi pap és Laky Demeter csorna-premontrei kanonok fordították magyarra. Az utóbbi munkája kéziratban maradt.

[3] A megszabadított Jeruzsálem. Irta Torquato Tasso. Olaszból fordította Jánosi Gusztáv. Budapest, 1893. I. kötet. V. lap.

[4] Ismétlése volt ez a római Collegio Nazareno-ban 1906 április 1-én tartott felolvasásnak: *Il canto del trionfo di Cristo.* Nuova Antologia. 1906. vol. CXXIII. pp. 177—189.

[5] Fra Ginepro: Levél Olaszországból. Veszprémi Hirlap. 1906. évt. 18. szám.

Dantet tehát szereti s ma nála tart: őt fordítja az elmélyedés óráiban, a Balaton partján, Veneziában vagy a hol éppen a kedv, az ihlet meglepi, mert a szent költemény elválhatlan társa, utazásaiban hűséges kisérője ... Fordításáról nem szólhatok, mert eddig semmi sem került belőle nyilvánosságra.

Hoványi Ferencz (1816—1871.) nagyváradi kanonok, a M. T. Akadémia tiszteleti tagja, 1850-ben járt Itáliában. Útleírása francziául és magyarul idézi Staël asszony szavait: „Dante az ujabb kor Homerja, vallási titkaink felavatott költésze, a gondolat hőse. Mély volt lelke, minők a feneketlen örvények, miket leírt. Árnyainak élete erősebb, mint itt alant az élőké. A föld emlékei üldözik őket még mindig; vég nélküli szenvedélyeik rágódnak folyvást szivükön s a mult fölött indulatoskodnak, mely nekik még kevésbbé tetszik megmásíthatónak, mint örökké tartó jövendőjük". (Corinna L. II. ch. 3.)[1]

A tudós főpap különben abban a hitben élt, hogy Dante „borzasztóan szép" *Inferno*-ját Firenzeben énekelte s hogy Boccaccio, — elégtételül a számkivetésben elhunytnak, — a S. Lorenzo (!) templomban magyarázta a Divina Commediá-t. „Én, fűzte tovább, ezt helyeselni nem tudom, de túlbuzgó tisztelői elragadtatással erősítik, miként Athén története ennél szebb adattal nem bír".[2]

Zádori-Draxler-Ev. János dr. (1831—1887.) esztergomi kanonok, Silvio Pellico *Le mie prigioni*-jának első magyarítója,[3] 1868-ban Spanyolországba menet ejtette útba Firenzet s a Santa Croce-téren álló Dante-szobor előtt határozottan tudni vélte, hogy költőnk 1265. május 27-én született.[4]

Nevelő, orvos-doktor és római katholikus plébános volt

[1] Olasz út 1850-ben. Irta Hoványi. Bécs, 1851. I. 284. lap. — Madame Staël *Corinna*-jának e sorait Deutsch Miksa tanuló is lefordította *Italia* czímen. (Staël-Holstein bárónő után francziából.) Lásd: Évkönyv. Kiadja a bajai kir. főgymn. „Önképző Kör". Baja, 1871. 101. és 102. lap.

[2] I. m. I. 168. lap.

[3] Rabságom órái. Irta Pellico Silvio. Olaszból fordította Draxler János. Pest, 1861.

[4] Spanyol út. 1868. Pest, 1869. 30. lap. — Beöthy Zsolt is május 27-ikét tartotta Dante születés-napjának. L.: A magyar irodalom történeti ismertetése. Harmadik kiadás. Budapest, 1884. II. 56. lap.

Pados János (1820—1892.), ki olaszországi utikönyvében Michelangelo Utolsó ítéleté-ről megjegyezte, hogy a „festészt, mielőtt művéhez fogott, Dante költeménye ihlette s azt rajzolta le, mi a költemény olvasásakor a képzelet világában előtte fölmerült.“ [1]

A Santa Crocé-ben Dante üres sírjánál alig volt néhány szava s éppen csak hogy az emlékmű száraz leírását adta.[2] Padost mindamellett számon vesszük, mert Machiavellinek Titus Livius tiz első könyve fölött írt értekezését s abban Dantenak egy három soros idézetét:

Rade volte risurge per li rami
L'umana probitate: e questo vuole
Quei che la dà, perchè da lui si chiami.
(Purg. VII. 121. sqq.)

fordította: „Ritkán jő származás útján az emberi jóság s ez megkívánja, hogy az mit ad, róla neveztessék“.[3]

Csekély szellemi tőkével indult *Horváth - Horovitz - Lipót* (1845—1896.) világosi plébános 1891-ben Itáliába.

Nevezetes, hogy a Vatikánban a Divina Commedia egyik kódexe keltette föl leginkább figyelmét, még pedig azért, mert Dante keze munkájának vélte. Útleirásában részletesen elbeszéli, hogy láttára milyen gondolatai támadtak.[4]

[1] Uti jegyzetek, Levelekben írta Pados János. Pesten, 1863. 78. lap.

[2] „Valamivel távolabb más nagyszerü emlékkő ezen jelmondattal:

Onorate L'Altissino Poeta.
Danti Alighierio
Tusci
Honorarium Tumulum
A Maioribus Ter Frustra Decretum
Anno MDCCCXXIX
Feliciter Excitarunt.

A költészet nemtője borostyánkoszorura borulva könnyez; másik oldalán női alak áll csillaggal és falkoronával fején s a gondolkodva ülő költőre mutat.“ U. o. 120. lap.

[3] Értekezések Titus Livius római történetének X első könyve fölött. Irta Machiavelli Miklós. Magyarította Pados János. Pest, 1862. 54. lap. Danteról még egyszer van szó benne a 165. lapon, kapcsolatban a *De Monarchia*-val.

[4] Horváth (Horovitz) Lipót: Pillanat-felvételek római zarándok-utamból. Arad, 1892. 72—74. lap.

Sörös Pongrácz (sz. 1873.) pannonhalmi benczés tanár Montecassinon nézegette az odavaló könyvtár *Commedia* kódexét, melyet rendtársai „annál lelkesebben őriznek, mert úgy tudják, hogy cassinói szerzetes, Alberik adta az első gondolatot Dante e világhírű művének megírásához.“[1]

Maszlaghy Ferencz (sz. 1839.) esztergomi praelátus-kanonok, az ügyes elbeszélő és útleíró, egy vaucluse-i Dante képen érezte meg a merészen kihívó caesar-arczról tükröző bátorságot, mely „nem félt bejárni az ég és pokol rejtekeit“ ... Arles-ban pedig Dantera gondolva bolyongott a Rodanus partján a nagy költő által említett (Inf. IX.) római temető maradványai között.[2]

Római kispap volt *Dr. Andor György* (sz. 1867.) esztergomi kanonok, ki 1903-ban a budai katholikus legényegyletben becses értekezést olvasott föl *Dante tisztulási útjá*-ról ...[3] Egyrészt a *Divina Commediá*-ra kívánta vele irányítani hallgatói figyelmét, de másrészt nagyböjti hangulatot is akart kelteni ...

A boldogság miszteriumának megoldását Dante a tisztulás útján haladó lélek Istennel való egyesülésében találja ...

Ezt fejtegette szerző folytonos hivatkozással az isteni trilógiára. Kellemes előadása, párosulva a Commedia alapgondolatának és szellemének beható ismeretével, tetszetős mesterművé avatják értekezését.

Gonddal készült, érdemes munka volt *Andrássy Kálmán* (1837—1898.) egri egyházmegyei pap cikksorozata is *Dante „Isteni Színjátéká“-nak magyar fordításairól.*[4]

A finom lelkű, nagyműveltségű szerző ebben Angyal János és Szász Károly Dante-fordításait bírálta. Hogy mily ragaszkodó híve volt költőnknek, azt mindjárt első soraiban elárulta: „Évek hosszú során át olvasom, tanulmányozom és élvezem — úgymond — Dante „Divina Commediá“-ját, a világ-

[1] Montecassino és magyar vonatkozásai. Katholikus Szemle. 1909. 929. lap.

[2] Délfrancziaországból. Uti vázlatok. Irta Maszlaghy Xavér Ferencz. Budapest, 1875. 132, 133 és 192. lap.

[3] Dante tisztulási útja. Irta Dr. Andor György. Budapest, 1903. 12-rét, 24. lap. — Külön-lenyomat a *Magyar Szemle* 1903. évi folyamának 19. számából.

[4] Magyar Szemle. 1892. évf. 1—3. szám.

irodalom e legnagyszerűbb művét, melynek magasztos eszméi, költői szépsége, ismert gazdagsága századokon át a legtisztább esztetikai gyönyörök forrásaként áradnak szét az emberiség szellemi életének megtermékenyítésére."

Andrássy Kálmán a *Magyar Szemlé*-ben név helyett *-al jelölte Dante-czikkeit. Weér - Wilde - Pál ezért tévesen nekem, a szerkesztőnek, tulajdonította azokat s így regisztrálta őket a magyar Dante-irodalom könyvészeti vázlatában.[1]

Wilde révén e hibás adat a Passerini és Mazzi bibliografiai munkájába is bekerült,[2] mit annál inkább sajnálok, mert éppen annak javára fosztották meg a derék férfiút jogos szellemi tulajdonától, ki őt életében legtöbbre becsülte . . .

A bűnbánat költészetéről szóló kis munkájában néhány remek lapot szentelt Dante Purgatorio-jának *Pintér Kálmán* (1854—1902.) kegyesrendi professzor.

A Danteénál megkapóbb, igazabb, közvetetlenebb rajzot adni a bűnbánatról szerinte sem művésznek, sem költőnek nem sikerült . . . „A Divina Commediá-nak középső része, a Purgatorium, teljesen a bűnbánat költészete s a mily borzalmasak és rettentők Dante képei a pokolbeli kínokról, oly meginditóak a purgatoriumban tisztuló lelkekről" . . .[3]

Komoly Dante-kutató *Acsay Antal* (sz. 1861.) kegyesrendi pap és egyetemi magántanár . . .

Az olasz renaissance története, tudományossága és paedagógiája képezik kedvelt studiumát. Ezekről szóló nagy munkája czímlapjára Dante képét nyomatta,[4] mintegy jelezve, hogy ő is, akár Burckhardt, a renaissance-kori műveltség lényeges kérdéseinél Dantet hallgatta meg mindig először.[5]

[1] A magyar Dante-irodalom. Bibliographiai vázlat. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1902. 50. lap. És: Dante in Ungheria. Giornale dantesco. Firenze. 1904. p. 187.

[2] Un decennio di bibliografia dantesca. 1891—1900. Per cura di G. L. Passerini e C. Mazzi. Milano, 1905. p. 296.

[3] A bűnbánat költészete. Irta Pintér Kálmán. (Felolvastatott a „Budapesti Katholikus Kör" első nagybőjti felolvasó estéjén, 1903. február 17-én.) Budapest, 1903. 9—11. lap.

[4] A renaissance Itáliában. Irta Dr. Acsay Antal. Budapest, 1905.

[5] Burckhardt Jakab: A renaissance-kori műveltség Olaszországban. Fordította Bánóczy József. Budapest, 1895. I. 195. lap.

Acsay Danteja, — bár nem iskolamester, — korának és a jövendő századoknak nagynevű tanítója, ki a humanizmus szellemében gondolkodó és élni akaró emberekre szüntelen nagy hatással lesz ... „Nem Luther, hanem Dante és társai az újkorszak reformátorai, mely a XIV. évszázzal, Dante föllépésével kezdődik, melyben az emberi szellem nagy küzdelmeiben, egyéni érvényesülésében, jogai és képességei fölhasználásával bevezeti a művelt világba az újkor evangeliumát, melynek alapgondolata az egyéni és nemzeti önállóság és szabadság tiszteletben tartása, az értelem és szabadakarat isteni, természetes jogainak elismerése, emelése, védelmezése" ...[1] Ezért is a világtörténelemben az újkort Dante nevével kellene kezdeni ...[2]

A renaissance Itáliában a legnagyobb csodálat hangján szól Danteról.[3] Szerzője önálló fejezetben beszéli el életét költői, tudományos és politikai szereplésének történetét,[4] kibővítve egy régibb, némi toldásokkal külön is megjelent *Dante, Macchiavelli, Savonarola* czímű ujságczikkét.[5] — Danteról írott sorai Lukácsy Istvánként tele vannak gyöngédséggel és bájjal a szellemóriás iránt.[6] Egy másik bírálója: *n.* (Berki Miklós dr.) pedig kiemelte, hogy Dantet, mint nevelőt szépen méltatja.[7]

Ide tartozik még következő nyilatkozata: „Nem habozom állítani, hogy minél nagyobb lesz az emberiség tudományos műveltsége a jövőben, annál nagyobb lesz Dante könyvének tekintélye. Ez magyarázata annak a bámulatos elragadtatásnak, melylyel Olaszországon kívül is Dante kultusza naponkint terjed" ...[8]

[1] I. m. 21. lap.

[2] U. o. 31. lap.

[3] U. o. 25. lap.

[4] U. o. II. rész, 14—32. lap.

[5] Magyar Szemle. 1897. évf. 13. és 14. szám. Külön: Dante, Macchivvelli, Savonarola. Irta Dr. Acsay Antal. Budapest, 1899. 8° 14. lap. Rendkivül gazdag tartalmu, tömör stilusu nagy művének első öt fejezete *Renaissance-tanulmányok* czímen a Budapesti Szemlé-ben is napvilágot látott: 1900. évf. CIV. kötet, 54—80, 194—235. és 357—378. lap.

[6] Katholikus Szemle. 1905. 824. lap.

[7] Budapesti Szemle. 1907. CXXXII. kötet, 325. lap.

[8] A renaissance Itáliában. 25. lap.

Buzgó terjesztője Dante-tiszteletének hazánkban *Dr. Teveli Vargha Dezső* (sz. 1863.) kőhidgyarmati plébános.

Danteskáinak túlnyomó részét a *Magyar Állam* heti melléklapja, a *Szépirodalmi Kert* közölte.

Már 1886-ban jelent meg ebben egy sokat igérő dolgozata *Dante „Divina Commediá“*-járól,[1] melyben a szent költemény esztetikai fejtegetését és Dante orthodoxiájának védelmét foglalta össze könnyü tollal, eleven elmével.

Egy későbbi, *Dante tanulmányozása és a magyar irodalom* czímű czikkében erősen hangsúlyozta, hogy Dantet hazánkban hozzáférhetővé, népszerüvé kell tennünk![2]

A *Dante és Domanovszky*-ban Domanovszky Edével polemizált, ki 1887-ben Danteról, mint politikai íróról tartott az Akadémián felolvasást...[3]

Minden Dante-czikke között a *Dante és Beatrice*-nak látszik legnagyobb fontosságot tulajdonítani.[4]

Műveinek egy külön lapon kinyomatott lajstromában (1902.) ehhez a következő megjegyzést fűzte: „Beigazolása annak, hogy a *Divina Commedia* és *Vita nuova*-ban előforduló Beatrice nem volt élőlény, Folco Portinari leánya, hanem az egyház allegoriája“...

Gietmann német jezsuitának a Beatrice-kérdésről akkoriban publikált munkája vezette tévutra.[5]

Azt persze se neki, se Gietmannak nem sikerült beigazolnia, hogy Beatrice *merő* allegoria s hogy nevénél élő lényre nem kell gondolnunk. E felfogásra czélzott Byron, mikor gúnyosan azt mondotta, hogy Dante Beatriceben alighanem a mathematikát perszonifikálta.[6]

[1] Szépirodalmi Kert. 1886. 23—26., 28—30. szám.

[2] Dante tanulmányozása és a magyar irodalom. A Csicsáky-féle fordítás alkalmából írta Teveli V. Dezső. Szépirodalmi Kert. 1887. 21. és 22. szám.

[3] Szépirodalmi Kert. 1887. 27. és 28. szám.

[4] Magyar Sion. Esztergom. 1890. évf. 824—838. és 894—909. lap.

[5] G. Gietmann S. J.: Beatrice. Geist und Kern der Dante'schen Dichtungen. Freiburg im Br. 1889.

[6] Mondják sokan: remek Beatrice
Az istenészet szent jelképe csak;
Én azt hiszem, bár ennek nincs becse,
Hogy álmodják ezt a tudós urak;

Dr. Vargha Dezső, ki *Itáliában* czímű uti könyvével is jeles Dante-ismerőnek bizonyult,[1] munkáiban a D. C. számos részletének prózai magyarítását közölte. Ilyen részletek: *Inf.* III. 59—60; *Purg.* XX. 85—90, XXIII. 76—108, XXVII. 73—142, XXXIII. 34—36; *Par.* I. 1—9, II. 1—6, 43—45, III. 52—54, 59—60, 70—75, 85—89, 97—108, V. 76—78, 100—105, VI. 82—93, 127—142, VIII. 67, 71—75, XI. 1—12, 28—39, XXIV. 34—39, XXV. 1—9, XXXII. 124—125, XXXIII. 1—21, 34—36. A Par. XXV. 1—9 a *Dante és Beatrice* czímű tanulmányban jelent meg, a többi a *Dante „Divina Commediájá“*-ról szólóban.

A Beatrice-kérdésben bizonyára az a helyes vélekedés, melyet *Dallos József* (sz. 1849.) csornai perjel vallott: „Dante lelkében az egyszer megpillantott Beatrice állandó eszménnyé, geniusszá lesz s őt költői alkotásaiban lelkesíti, vezérli s végül a *Divina Commediá*-ban az elragadott költő előtt a paradicsom titokteljes dicsőségét feltárja, a hol minden a mi szép és szent zavartalan harmoniába olvad“ . . .[2]

A nagyváradi katholikus körben 1898 deczember 26-án *Dr. Némethy Gyula* (sz. 1867.) áldozópap olvasott föl *A katholiczizmus nagy éposza* czímmel . . .[3] Carlyle-vel kezében Danteról értekezett s a Divina Commedia-t a katholiczizmus diadalénekének nevezte, „melynek a jövendő századok szellemi küzdelmeiben nagy szerepe lesz“ . . .[4]

S a míg tisztán nem bizonyítja be
Egyik vagy másik, — rögz' hitem marad,
Hogy Dante absztrakt, zord fantáziája
A betűszámtant perszonifikálja.

Don Juan. Fordította Ábrányi Emil. Második kiadás. Budapest, 1899. I. 160. lap.

[1] Itáliában. Uti vázlatok. Irta Dr. Vargha Dezső. Budapest, 1892.

[2] Shakspere lyrikuma és erkölcsbölcseleti álláspontja. Irta Dr. Dallos József. Szombathely, 1883. 152. lap.

[3] Megjelent a *Tiszántúl*-ban. Politikai napilap, Nagyvárad, 1898. évf. 298. szám.

[4] Carlyle híres műve: *On heroes, hero-worship and the heroic in history* csak két évvel később jelent meg magyarul az Akadémia kiadásában: Hősökről. Gyémánt-nyakláncz. Irta Carlyle Tamás. Fordította Dr. Végh Arthur. Budapest, 1900. Danteról szóló gyönyörű részlete a 108. laptól a 129-ig terjed.

Itália XIII. századbeli társadalmi és politikai viszonyairól alig valamivel több mint két nyomtatott íven jót jól írni, az akkori vallási, tudományos, irodalmi és művészeti állapotok képét ily szűk keretben úgy megrajzolni, hogy abból a laikus is kellő tájékozódást meríthessen: nem kicsinylendő feladat.

Ennek megoldására vállalkozott *Dr. Miskolczy István* (sz. 1881.) piarista tanár, kinek *Itália a XIII. században* czímű dolgozata előbb a kegyes-tanítórendiek budapesti főgimnáziumának 1907/8-ik évi értesítőjében jelent meg s azután külön füzetben is napvilágot látott.[1]

A mit Miskolczy dr. tanulmányában Danteról mondott, az fáradságos kutatás érett gyümölcse.[2] Nem vagyok azonban vele egy véleményen, mikor úgy tünteti fel költőnket, mint Francesca da Rimini atyjának barátját s Francescanak is ismerősét.[3] Tekintve, hogy Francesca tragédiája 1285 körül játszódott le, hogy atyja, Guido Vecchio da Polenta, 1310-ben halt meg s Dante csak 1316 vagy 17 táján költözött Ravennába, ezt a magam részéről valószínűtlennek tartom.

Idézeteiben a rövidítéseket túlságba viszi. Az ilyen jelekből például: *Conf. Dant. II. 1—27. lap és C. D. II. 163.* l. bajosan hámozható ki az U. Hoepli „Arte, scienza e fede ai giorni di Dante. Conferenze dantesche tenute nel MDCCCC. a cura del Comitato Milanese della Società Dantesca Italiana. II. Milano, 1901. czímű kiadványa . . .

„Dante és Angolország"-ról szóló tanulmányában *Csukovits János* (sz. 1867.) győregyházmegyei pap egy a „Merry England"-ban közölt czikk nyomán (1884. júliusi füzet) költőnk oxfordi tartózkodásáról értekezett és a *Divina Commedia* angol történelmi vonatkozásait fejtegette.[4]

A bibliografus és aprólékos adat-gyüjtő útján *Michalek Manó* (sz. 1838.) egri kanonoknál, a Gonzalez-féle „Estudios

[1] Itália a XIII. században. Művelődéstörténeti képek. Irta dr. Miskolczy István, kegyesrendi tanár. Budapest, 1908.

[2] I. m. 36—40. lap.

[3] U. o. 20. lap.

[4] Összetartás. Társadalmi, ismeretterjesztő, szépirodalmi és mulattató képes katholikus közlöny. Budapest, 1889. évf. 20. szám.

sobre la filosofia de Santo Tomas“ czímű spanyol munka fordítójánál kell most egy pillanatra stácziót tartanunk.

Gonzalez művében figyelmezteti olvasóit, hogy a Divina Commedia tudományos tekintetben a Szent Tamás bölcseletére támaszkodik. Ezt a részt Michalek így magyarította: „A teremtés kérdése, az ember czélja és rendeltetése, az emberi ismeret eredetét s a szenvedélyeket illető elmélet, az ember főczélja, a hit viszonya az észhez: mind e nagy kérdéseket az angyali doktorral tökéletes összhangzatban tárgyalja a *Divina Commedia.* A költő nem elégszik meg azzal, hogy követi Szent Tamást a tudományos kérdésekben, hanem kifejti és saját észokaival is támogatja azokat, megjegyzésre méltó lévén, hogy még a katholikus iskolákban csak véleményes és utat törő kérdésekben is hű tanítványaként ragaszkodik hozzá.“[1]

A hálás Dante mesterét a Paradiso X. énekének során véghetetlen nagy tisztességben részesíti. Hogy mint teszi ezt, a D. C. jellemzése kapcsán szépen beszéli el Joyau Károly franczia dominikánus Aquinói Sz. Tamás életrajzában, melyet *Szabó Sadocus,* jelenleg a domonkosok római főiskolájának tanára ültetett át nyelvünkre, a ki azonban eredetijének Dante-idézeteit elhagyta, mert a poema sacro magyar fordítása nem állott rendelkezésére.[2]

Kudlik Nep. János (1842—1900.) pozsony-püspöki plébánosnak sem volt kezeügyében a D. C. fordítása, ám azért az Assisi-i Sz. Ferencznek Chavin de Malan-féle általa magyarított életrajza a Paradiso XI. 49—117. sorainak mégis elég jó prózai áttételével kedveskedik.[3]

Esetlen és értéktelen munka a *Dr. Schinner Lajos* (sz. 1871.) esztergom-egyházmegyei pap, nagyszombati gimnáziumi tanár

[1] Tanulmányok Aquinói Szent Tamás bölcsészetéről. Gonzalez Zefirin spanyol eredetijéből fordítva. Budapest, 1883. I. 61. lap.

[2] Aquinói Szent Tamás életrajza. Irta Joyau Károly. Magyarra átdolgozta Szabó Sadocus. Budapest, 1898. 200—203. lap.

[3] Assisi Szent Ferencz élete. Irta Chavin de Malan. Magyarítá Kudlik Nep. János. Pest, 1865. 59. és 60. lap. *P. Zadravecz István* is lefordította a Par. XI. énekének 95—96. és 106—108. sorait „Alverna“ czimü közleményében. Lásd: Szent Ferencz Hirnöke. 1910. évf. 331—2. lap.

czikke: *Dante „Pokla“ s a mellé írt bevezetés,* mely a Szász Károly Pokol-fordításának VIII. Bonifácziusra és V. Celesztinre vonatkozó kommentárával foglalkozik.[1]

Méltó párja a *Magyar Állam* 1891. évi folyamának (225. szám) tárczája: *A „Divina Commedia“ czélja és alapeszméje* F . . . . y Kálmántól, tudtom szerint *Faludy Kálmán* akkori győri kispaptól, ki Hettinger „Grundidee und Charakter der Göttlichen Komödie“ czímű munkájának szemmeltartásával próbálkozott meg az erejét fölülmuló thémával.[2]

A Par. II. 10—14 sorait próza-fordításban adta.

A magyar Dante-irodalom könyvészetéből *Erdélyi Károly* (1859—1909.) kegyesrendi tanár, gimnáziumi igazgató neve sem hiányozhatik.

A börtönében magát a Bibliával és Danteval vigasztaló Silvio Pellico *Le mie prigioni*-ját ő is lefordította[3] s ezen kivül – a mi reánk nézve fontosabb — egy fővárosi tanügyi közlönyben bírálta a Szász Károly Pokol-fordítását.[4]

Rézbányai János (sz. 1831.) pécs-egyházmegyei pap művelődéstörténetében négy lapot töltött be Dante és a Divina Commedia ismertetésével,[5] míg *Dr. Vass Bertalan* (sz. 1857.) cziszterczita tanár, tankerületi királyi főigazgató *A szonett és művelői* tanulmányában ennél rövidebben ugyan, de klasszikus tömörséggel emlékezett meg Alighieriről, „az olasz szonett atyjáról“ és irodalmi működéséről.

„Dante, mondá, a középkori irodalom első kolosszális alakja, az első magas hegyorom, melynek csúcsa felhőkbe vész szemeink előtt. E magaslatból beláthatjuk a kor összes völgyeit, tereit, a politikai, vallási, társadalmi, szóval műveltségi és irodalmi viszonyokat, tájékozhatjuk magunkat, mi volt előtte s mi lehet utána még. Benne tiz hallgató század

[1] Felvidéki Hiradó. Közművelődési, szépirodalmi, ipar-, kereskedelmi és közgazdasági hetilap. Turócz-Szt.-Márton. 1899. évf. 3 és 4. szám.

[2] Grundidee und Charakter der Göttlichen Komödie von Dante Alighieri. Ein Vortrag von Franz Hettinger. Bonn, 1876.

[3] Börtöneim. Irta Pellico Silvio. Olaszból fordította Erdélyi Károly. Budapest, 1886. 18. lap.

[4] Közoktatás. 1885. évf. 40. szám.

[5] Európa művelődési történelme különös tekintettel hazánkra. Irta Rézbányai János. Pécsett, 1879. I[2] kötet, 176—179. lap.

találta meg csodás módon a maga hangját, mint Carlyle dicsőiti őt. A költészet igazi szentje, mint ugyancsak ő nevezi, az első nagy gondolkodó. Ő volt, kiben először ébredt öntudatra a századok óta szunnyadó nemzeti géniusz . . . A Divina Commedia a kor vallási, politikai, morális képe. A „Vulgaris Eloquentia"-ban megállapítja a népnyelv igazi fogalmát, jogosultságát, fontosságát és törvényeit. A „Convito"-ban a nyelv, a költészet uj formáival ismertet meg, a monarkiáról írt műve az államforma bölcsészeti foglalatát nyujtja. A „Vita nuova"-ban nagy szive hullámzását mutatja be, melyet egy eszményi alak tart örök izgalomban. S mily eredménynyel érvényesíti műveiben az absztrakczió eredményeit! Mily uj, mily általános, gazdag, izmos és mégis dallamos nyelve! Mily homeroszi előadása, képei és szavai! S a tartalom elévülhetetlen igazsága, beláthatatlan mélye, az alak tökélye s az összhang csodás nyugalma, mint emelik őt a heroszok, a próféták közé".[1]

Weisz Ker. János huszonkét kötetes *Weltgeschichte*-jében ismételten és részletesen tárgyalja költőnk élettörténetét, politikai szereplését s a Commedia-t „minden idők és népek legnagyobb szellemi alkotását" . . .

E munkát *Szabó Ferencz* (1843—1905.) nagybecskereki apát-plébános adta nyelvünkön.[2]

Dantera vonatkozó fejezete: *VII. Henrik császár és Dante* a hatodik kötetben foglal helyet.[3] Ugyanebben a kötetben találjuk a Par. X. 94—102. és 145—148. sorainak idézetét, melyeket Szabó prózában fordított.[4] Az ötödik kötet Assisi-i Sz. Ferenczről és Sz. Domonkosról szóló részében Weisz a Paradiso XI. 28—42. sorait czitálta. A magyar kiadó ezeket szintén kötetlen beszédben fordította vagy fordíttatta.[5]

[1] A szonett és jelesebb művelői. Irta Dr. Vass Bertalan. Székes-Fehérvár, 1889. 18. és 19. lap.

[2] Világtörténet. Irta Dr. Weisz Ker. János. A harmadik javított és bővített kiadás után többek közreműködésével fordította és kiadta Szabó Ferencz. Temesvár és Nagybecskerek. 1897—1905.

[3] Temesvár, 1900. 276—292. lap.

[4] U. o. 431. lap.

[5] Temesvár, 1900. 419. lap.

Szándékosan hagytam utoljára *Répássy János* (sz. 1844.) termékeny katholikus pap-költőt, a Hettinger-féle *Apologie des Christenthums* magyarítóját.[1] Szerző ennek ötödik kötetébe néhány meleg sort igtatott Dante halhatatlan költeményéről „az egyházi szellem szülöttéről“, „az egyház époszáról“ s szokása szerint könyvét gazdagon díszítette Dante-czitatumokkal.[2] Répássy a Hettinger német idézeteit értelmileg és formailag pongyolán, gyönge magyar versekbe és rossz rímekbe: aaa, bbb, ccc, — foglalta. A pokol-kapu fölírását így tolmácsolta:

Rajtam át visz az út a kínok városába,
Az örökké tartó gyötrelmek honába,
Hol a bűnös népet sujtja Isten átka.

Igazság vezérlé a teremtő kezet,
Mindenhatósága alkotott engemet,
A legfőbb bölcseség, az első szeretet.

Voltam én, mikor még semmi sem nyert létet,
Öröktül s nem érek mindörökké véget.
Kik ide kerültök, szünjék meg reménytek.

(Inf. III. 1—9.)

Hasonló alakban olvashatók nála a következő sorok: *Purg.* III. 34—39; *Par.* III. 70—90, VII. 97—102, 106—111, 115—117, X. 1—6, XIII. 52—63, XX. 130—132, XXIV. 106—108, XXIX. 13—15, 16—19, XXX. 40—42, XXXII. 4—6, XXXIII. 1—21, 82—90.

Egytől-egyig elrettentő példái a minden előkészület nélkül való, könnyelmű Dante-fordításnak!

Onorate l'altissimo poeta.

(Inf. IV. 80.)

[1] A kereszténység védelme Dr. Hettinger Ferencz würzburgi egyetemi tanártól. Az ötödik javított és bővített kiadás után fordította Répássy János. I—V. kötet. Eger, 1883—84.

[2] I. m. IV. kötet, (Eger, 1884.) 23., 59., 256., 264., 273., 274., 291. és 294. lap.

XIV.

CSICSÁKY IMRE.

A magyar Dante-kutatók között Csicsáky Imre egyike az ismertebbeknek. Neve valamikor — 1893-tól 1903-ig — állandóan figurált az olasz Dante-társaság taglistáján s az amerikai Cornell-egyetem könyvtárának katalogusa, több Dantera vonatkozó eredeti kéziratán kivül, tizenkét nyomtatott danteskáját tartja számon . . .[1]

A Bullettino della Società Dantesca Italiana ismételten tudomást vett Dante-kiadványairól,[2] miből a *Magyar Állam* annak idején megelégedéssel következtette, hogy „Dante-irodalmunk a külföldön nagy méltatásnak kezd örvendeni“ . . .[3]

Itthon szintén esett szó „dantezásairól“. A lapok fölemlegették e nembe vágó munkáit, a nélkül azonban, hogy — fordításait kivéve — beható kritika tárgyává tették volna azokat . . .

Csicsáky Imre 1860 augusztus 21-én Bács-Almáson született. Kalocsán járt iskolába s ugyanott lépett az egyházi pályára. A theologiát részben magánúton, részben Kalocsán és Budapesten végezte. Pappá 1883-ban szenteltetett. Rövid káplánkodás után Csekonics Endre gróf gyermekei mellé került nevelőnek. Jelenleg a csanád-egyházmegyei Zsombolyán plébános.

Az irodalommal fiatalon kezdett foglalkozni: ugyannyira, hogy 1901-ben már megülhette huszonötéves írói jubileumát.

[1] Catalogue of the Dante Collection presented by Willard Fiske. Compiled by Theodore Wesley Koch. Ithaca, New-York. 1898—1900. pp. 62., 155., 199., 310.

[2] Bullettino della Società Dantesca Italiana. 1894. pp. 120., 160.

[3] Magyar Állam. 1894. 119. szám.

A jubileumi ünnepély „fénypontját“ Glasz Ferencz zsombolyai káplán ez alkalomra készült ódája képezte. Kiemelem belőle a következő sorokat:

Az ifju dalnok lantot vőn kezébe:
S gyönyörbe ringatá a dal zenéje . . .
— - — — - — — — — — — —
Majd Dante gyönyörédenét bejárva
Beatricere lelt szived, az árva,
És most megnyugszik ime lelked,
Mert szived édenét föllelted.[1]

Eredeti „dalnoki“ tevékenysége néhány versre szorítkozik, melyeket kisebb műfordításaival külön kötetben is nyilvánosságra adott.[2] Értéküket egy kiváló kritikus akkor mindjárt igen kevésre becsülte,[3] de Csicsáky a magyar katholikus irodalom berkeiben azért sokáig jeles költőként szerepelt . . .

Újabban vastag porréteg rakódott dicsőségének koszorújára.

Vallásos líránk ismertetésében Orbán Lajos ezelőtt tizenkét esztendővel még négy lapon foglalkozott vele.[4] Varjas Endre hasonló irányú könyve, az írói jubileum s a Szűz Máriás-zászló ellenére, melyet közadakozásból Csicsáky készíttetett és helyeztetett el a lateráni bazilikában II. Szilveszter pápa sírja fölé, 1901-ben már észre sem vette.[5]

Poetai vénájának elsenyvedése hova-hamar arra birta, hogy kizárólag a reprodukcziót válassza működése teréül.

Lefordította XIII. Leo költeményeit: *XIII. Leo pápa összes költeményei.* (Carmina et in B. Virginem Mariam flosculi.) Fordította *Csicsáky Imre*, a szt. keresztről nevezett irgalmas nővérek Jesuleum-intézetének igazgatója, a laterani bazilika

[1] Religio. Katholikus egyházi, társadalmi és irodalmi folyóirat. Budapest, 1901. évf. I. 17. szám.

[2] Csicsáky Imre költeményei és kisebb műfordításai spanyol, olasz, angol, német költőkből és a Szentírásból. A bevezető előszót írta Maszlaghy Ferencz. Temesvár, 1888.

[3] Katholikus Szemle. 1888. 376. lap.

[4] Legújabb vallásos költészetünkről. Irta Orbán Lajos. Keszthely, 1898. 37—41. lap

[5] Az újabb katholikus vallásos lyra. Irta Varjas Endre. Kolozsvár, 1901.

tb. kanonokja, ő szentsége XIII. Leo titkos kamarása, zsombolyai plébános, a Szent István Társulat Tud. és Szépirod. Osztályának, a budapesti bölcseleti aquinói szt. Tamás-társaságnak, a florenczi Dante-társaságnak, a zombori szépirodalmi Tóth Kálmán körnek rendes tagja. Temesvár, 1903.[1]

Nem foglalkozom vele, mert inkább Dante-magyarításai s egyéb a nagy költőre vonatkozó iratai igénylik figyelmemet.

Saját bevallása szerint Angyal János vezette az Isteni Színjáték-hoz . . .[2]

A Csekonics-patronátusbeli plébános és a grófi csemeték nevelője a csicsói park árnyas fái alatt beszélgettek először Alighieriről . . . Az idősebb pap Dante fordítására buzdította fiatal társát . . . „Könyveim készséges felajánlása mellett kértem Csicsákyt, — mondja, — hogy fordítsa le Dantet“ . . .[3] Bizonnyal gyöngéd lélekre valló fölszólítás! . . . Angyal maga is fordította Dantet, s ez nem gátolta, hogy mást tüzeljen a munka elkészítésére!

Csicsáky engedett . . . Zsombolya-Csitón 1885-ben lefordította a Paradiso első énekét. Ugyanebben az esztendőben Ischlben (Villa Bellegarde) a másodikat, harmadikat és negyediket s Görzben (Villa Morosini) az V—X. éneket terza rimában.[4]

Az első öt éneket jegyzetekkel ellátva a *Magyar Állam* tárczájában közölteti.[5]

A *Bölcseleti Folyóirat* egyidejüleg hozza „Aesthetikai tanulmány az *Il Paradiso* felett“ czímű dolgozatát,[6] mely különlenyomatban is megjelent:

Aesthetikai tanulmány Alighieri Dante Divina Commediájának III. része az Il Paradiso felett. Irta *Csicsáky Imre* kalocsa-

[1] E kissé hosszúra nyúlt czím után legyen szabad a Dante-barátok kedvéért megemlítenem, hogy az olasz Dante-társaság évi tagsági díja 10 Lira. Jelentkezni lehet a társaság pénztárosánál: Guido Biagi. Biblioteca Laurenziana. Firenze.

[2] Alighieri Dante Divina Commedia művének III. része a Paradicsom. (Il paradiso.) Fordította Csicsáky Imre. Temesvárott, 1887. 9. lap.

[3] Szépirodalmi Kert. 1886. 44. szám.

[4] Gyulai Ágost tévesen írta, hogy Csicsáky fordítása prózában készült. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1901. évf. 138. lap.

[5] Magyar Állam. 1886. 119, 189, 238, 255. és 288. szám.

[6] Bölcseleti Folyóirat. Temesvár. 1886. 107—120. és 155—200. lap.

főmegyei áldozár. Különlenyomat a „Bölcseleti Folyóirat" I. évfolyamának 1. és 2. füzetéből. Temesvárott, 1886. 8-rét, 66. lap.

E tanulmányban a nagyhangu bevezetés után Dante rövid, kritikátlan életrajzát, a Divina Commedia tájékoztató áttekintését és a Paradicsom taglalását kaptuk a következő sorok verses fordításával: *Par.* I. 6, 10—12, 46—48, 79—87, II. 1—7, 10—16, 34—36, 49—51, III. 10—16, 34—36, 46—48, 55—57, 70—76, 88—90, 106—108, IV. 19—24, 28—39, V. 91—96, VI. 113—114, VII. 16—24, VIII. 19—21, 28—30, 44—60, 64—66, IX. 136—138, X. 34—36, 64—78, 139—148, XI. 37—39, XII. 1—3, 19—21, 28—36, XIII. 32—33, 36, XIV. 34—36, 61—66, 85—87, 94—101, 118—123, XV. 85—87, 88—90, 99, XVII. 55—60, 121—128, XVIII. 5—9, 19—21, 64—68, 73—81, 88—108, XIX. 1—6, 70—78, 103—108, 142—143, XX. 10—12, 16—20, 26, 73—75, 117, 134—135, 139—141, XXI. 1—13, 28—33, 58—63, 93, 135—138, XXII. 7—8, 88—90, 109—111, 135, 154, XXIII. 9, 16—21, 28—36, 70—75, 88—90, 94—96, 109—111, 118—120, 127—129, XXIV. 34—35, 112—114, 151—154, XXV. 18—21, 46—48, 97—99, 112, 127—129, XXVI. 67—69, XXVII. 1—9, 64—66, 99—105, XXVIII. 16—18, 41—42, 94, XXIX. 16—18, 38—43, 49—51, 56—60, 71—78, 82—90, 94—96, XXXI. 1—7, 13—15, 91—93, XXXIII. 1—39.

Dr. Angyal János kitörő örömmel tapsolt Csicsákynak a *Magyar Állam*-ban megjelent Dante-fordításához és a Paradiso-t bonczoló „aesthetikai tanulmány"-hoz. „Az utóbbit végigolvasva, írja, mosolyogva kell elismernünk, mily kedves szerzőnkben a szerénység" s fölhívja a „világirodalom tanárait", hogy ezentúl már Dante életének ismertetésében a Csicsáky munkáját olvastassák.[1]

A fordítást lendületesnek, hűnek találta s úgy vélte, hogy a magyarító „szerencsésen fékezni tudta költői tollát és saját képzelő tehetsége szüleményeit sehol sem szubtrudálta Dantenak. Szinte látszik, hogy a sima, gördülékeny vers mennyire akarja Dante mélységét felölelni, zengzetes hazai rímes versekben visszaadni a szent poemát".[2]

[1] Szépirodalmi Kert. 1886. 44. szám.
[2] U. o. 45. szám.

Angyal túláradó dicséretét az öreg Saaghy Vendel (1810–1890.) muzslai plébános mérsékelte. Bírálatának: *Csicsáky Imre Danteja*, a „Szépirodalmi Kert“ szerkesztője az audiatur et altera pars elvénél fogva adott helyet. Saaghy a Paradiso II. és III. énekének fordításából iparkodott kimutatni, hogy Csicsáky nem élte be magát eredetijének se nyelvezetébe, se szellemébe s hogy a magyar nyelvnek sem ura. Vannak torz kifejezései, helytelen toldásai, zűrzavaros kihagyásai . . . Fordítása nem hű stb.[1]

Vele szemközt Teveli V. Dezső szállt síkra Csicsáky védelmében.

Jól esett új harczost látnia a magyar Dante-irodalom palaestráján s azért — bár nem tagadhatta, hogy az itt-ott vét a magyarság ellen — fordítását sikerültnek, nyelvezetét általában emelkedettnek mondotta.[2]

Ily előcsatározás után jelent meg összehordva a már említett bevezetés, Dante-életrajz, a D. C. általános jellemzése, a Paradicsom részletes tárgyalása, a hét első ének tartalmi kivonata, olasz szövege, párhuzamos fordítása és az egyes énekek végén kommentára. A kötet czíme:

Alighieri Dante Divina Commedia művének III. része a Paradicsom. (*Il Paradiso.*) Fordította *Csicsáky Imre,* kalocsa-főegyházmegyei áldozár. Temesvárott, 1887. 8-rét, 179. lap. A 7—10. lap: Bevezetés, 11—20. lap: Dante élete, 21—27. lap: A Divina Commedia általában, 28—67. lap: A Paradicsom. A többi olasz szöveg, fordítás és jegyzet.

Szász Károly a Csicsáky fordítását jobbnak ítélte az Angyalénál, közelebb állónak az eredetihez, noha „ő sem igen költő s a nyelv ereje és fénye nagyon fogyatékos nála . . . Rímeket keresett és sokszor talált is, de nem mindig, sőt sokszor nem“ . . .[3]

A fordító reklám-czéljából lenyomatta a lapokban megjelent bírálatok dicsérő sorait.[4] A *Katholikus Szemlé*-ről hallgatott. Ennek *y.* jegyű kritikusa (Kisfaludy Á. Béla) óvta őt

[1] Szépirodalmi Kert. 1886. 47. szám.

[2] Szépirodalmi Kert. 1887. 21. és 22. szám.

[3] Két újabb Dante-fordítás. Budapesti Szemle. 1887. LII. kötet, 448—456. lap.

[4] Fővárosi Lapok. 1887. 256. sz., Pesti Napló. 1887. 256. sz., Pesti Hirlap. 1887. 265. szám, Egyetértés. 1887. 263. sz.

a sok-szavú, kevés magu írástól, a milyenre nem kis hajlandóságot árult el könyvének bevezetésében. „Veszedelmes csalódás ugyanis a költői emelkedettséget összetéveszteni a bombaszttal és a stílus könnyedségét azzal a könnyüséggel, mely az ürességet szokta jelenteni“ . . .[1]

Csicsáky a Paradiso magyarításával a Dante-fordító munkájának legnehezebb részét vállalta . . .

Eredetijét tagadhatatlanul átértette, de tolmácsolásában a forma nyüge miatt gyakran megbotlott. Általában fordításának nyelvezete, jambusai és rímei sokkal több kifogásra szolgáltatnak okot, semmint a hűsége . . .

Kommentára dicséretet érdemlő fáradozással készült . . .

A Paradicsom első hét énekét egy tanulmány követte a *Szépirodalmi Kert* 1887. évi folyamának 45. és 46. számában: *Beatrice, mint az egyház jelképe Dante Divina Commedia művében, jelesül a Purgatorio XXVIII—XXXI. énekeiben.* Irta *Csicsáky Imre.*

A czímben Csicsáky szerzőnek mondja magát. Bocsánatot kérek, de nincsen igaza. Ő e Dante-apróságot nem *írta*, hanem *fordította.* Fordította pedig Gietmannból, *kinek nevét elhallgatta* . . . Csupán a bevezetés származik Ozanamtól. Ime első sorai:

Portinari Beatrice személyével már igen sokszor és sokat foglalkoztak az életirók és a kommentátorok. Némelyek szerint olyan egyszerü, fiatal leányka ő is, a kit emberi szeretet karol át s könnyen összetéveszthető azon kedves teremtésekkel, a kiket minden korban, valamennyi népnél magasztalva látunk édes-bánatos költészetökben; mások meg azt mondják, hogy személye allegorikus alkotás, a mely érzéki képek alatt egy elvont eszmét képvisel, a mely elvont eszme vagy a theologia, vagy az isteni kegyelem, vagy a bölcsészet, vagy a szabadság stb. A legtöbben kettős szerepet tulajdonítanak neki, írja Ozanam, reálisat a költő életében, képletest költészetében. Mi is az utóbbiak sorában állunk . . .

Ozanamnál ez így hangzik:

Le personnage de Beatrix a souvent exercé la pénétration des biographes et des commentateurs. Pour quelques-uns, c'est une simple jeune fille aimée d'un amour humain, et facile à confondre parmi la foule de ces gracieuses personnes que nous voyons célébrées dans les chants élégiaques de tous les pays et de tous les temps. Pour d'autres, c'est une création allegorique,

[1] Katholikus Szemle. 1887. 375. lap.

reproduisant sous des traits sensibles une idée abstraite qui pourrait être, suivant les interprétations diverses, la Théologie, la Grâce, ou la Liberté. Plusieurs enfin attribuent à la belle Florentine un double rôle, réel dans la vie du poëte, figuratif dans la fable du poëme. En nous rangeant à ce dernier avis . . .[1]

Többi tudományát az említett német jezsuitától harácsolta. De nehogy alaptalan vádaskodónak tartassunk, álljon itt egymás mellett néhány kikezdés a Gietmann művéből és a Csicsáky-féle „tanulmány"-ból.

Csicsáky:

1. Azon levélben, melyet Dante a hazáját felforgató pártoskodások idején az Egyház biborosaihoz intézett, fájdalmasan említi fel azt is, hogy csak az ő gyönge szava szólal meg az Egyháznak, anyánknak, úgyszólván teteménél, in matris Ecclesiae, quasi funere. És Beatrice halála után is a föld fejedelmeihez latin nyelven írt levelet intézett, (Vita Nuova, XXXI.), a mely Jeremiás siralmai ama szavait birja bevezetésül: Quomodo sedet sola civitas plena populo, facta est quasi vidua Domina gentium, princeps provinciarum in tributo! A kardinálisokhoz intézett levél is ugyanezt a föliratot viseli homlokán. Könnyü felismerni, hogy ők a föld azon fejedelmei, a kikhez a költő fordul s az Egyház a meghalt *Beatrice*.

2. A fentemlített levélben továbbá az Egyházat, mint Krisztus jegyesét állítja elénk, de megkülönbözteti tőle, a mint Beatrice diadalszekerénél is (Purg. XXIX.), annak külső alakját, testét. Beatrice tehát az Egyház, mint Krisztus menyasszonya, az-az amaz ideális Egyház, a mely az apostol szerint (Eph. V. 27.) non habet maculam, neque rugam. Az Énekek Énekének Jegyese ő;

Gietmann:

Klagt nicht Dante im Briefe an die Cardinäle (IX. 6.), dass sich nur seine schwache Stimme erhebe „an der Bahre sozusagen der Kirche, unser Mutter" (in matris Ecclesiae quasi funere)? Nach dem Tode der Geliebten will Dante (N. L. XXXI.) an „die Fürsten des Landes" oder „der Erde" ein Schreiben gerichtet haben, das ganz lateinisch geschrieben war und mit den Worten des Jeremias begann: „Wie sitzt vereinsamt die Stadt!" Der erwähnte lateinische Brief trägt eben diese Worte an der Stirn. Wer sieht da nicht, dass die Cardinäle jene Fürsten des Landes oder der Erde und die Kirche die gestorbene Beatrice ist?

In dem genannten Briefe fasst Dante die Kirche auch schon unter dem poetischen Bilde der Braut Christi, unterscheidet aber von ihr den Wagen der Kirche (§ 4.), d. h. nach der Deutung, welche wir auch für den Wagen der Beatrice (Fegf. XXIX. ff.) benöthigen, die äussere Gestalt, den Körper der Kirche . . . Wir sehen also in Beatrice die Kirche als Gottesbraut, d. h. die ideale Kirche, jene, welche nach dem Apostel Christus angetraut

[1] Dante et la philosophie catholique au treizième siècle par A. F. Ozanam. Cinquième édition. Paris, 1869. p. 385.

e miatt kiált fel a diadalmenetben Salamon, Beatrice felé fordulva: Veni, sponsa, de Libano! (IV., 8.) Dante azonban az Énekek Énekének eszméjét az által bővíti, hogy Beatrice nemcsak mint az Ur jegyese, hanem egyszersmind, mint a hivő szivé is állíttatik elénk.

4. Beatrice nevénél szólítja a költőt, a ki egyuttal az emberiséget vagy legalább annak nagy részét képviseli. Az egész diadalmenetnek, továbbá Beatrice megjelenésének tulajdonképeni czélja, a költőben, (a ki egyuttal az emberiség helyett is szerepel) bánatot gerjeszteni a mult hibái miatt és felkelteni lelkében a régi szeretetet az Egyház iránt. Ezért lép Beatrice parancsoló méltósággal, mint valamely admirál, a diadalszekér azon oldalára, mely a költővel szemben van. Arczulatát ugyan még fátyol takarja, de egész tartásán fejedelmi komolyság látszik . . .

5. Álljunk meg itt egy pillanatra. Hogy a költő Beatrice szemeibe tekinthessen, természetfeletti felvilágosításra és erőre van szüksége. Az erkölcsi erények, jelesül a négy sarkalatos erény, (a diadalszekér mellett tánczoló négy hölgy, a kik a költő vállaira teszik kezöket) Beatrice szolgaleányai; az angyalok virágokat hintenek elébe. Megjelenése új életre kelti a bűnös lelket, ő a központja az egész diadalmenetnek . .

ist und weder Makel noch Runzel hat (Eph. 5., 27.). Es ist die Braut des Hohenliedes; daher ruft in der That Salomon (Fegf. XXX. 11.) Beatrice an mit den Worten: „Komme, o Braut, vom Libanon!“ (Hohesl. 4., 8.) . . . Unser Dichter erweitert indessen die Idee des Hohenliedes dahin, dass Beatrice nicht bloss als Gottesbraut, sondern zugleich als Braut des gläubigen Herzens dargestellt wird.[1]

Sie nennt ihm beim Namen . . . Dante in gewissem Sinne die Menschheit oder doch einen grossen Theil derselben vorstellt . . . Der ganze Aufzug zunächst den Zweck hat, Dante zur Reue über seine Untreue zu stimmen . . . In gebieterischer Stellung, einem Admiral vergleichbar, . . . tritt Beatrice auf diejenige Seite des Wagens, welcher Dante gegenübersteht. Ihr Antlitz ist noch verhüllt, aber ihre ganze Haltung königlich ernst und herrisch.[2]

Bleiben wir an dieser Stelle einen Augenblick stehen und halten wir Rundschau. Um Beatricen in's Auge zu schauen, bedarf es übernatürlicher Erleuchtung und Kraft; sie ist etwas Göttliches. Die natürlichen Tugenden sind ihr als Mägde beigegeben, die Engel selber streuen ihr Blumen. Sie ist die Braut des Hohenliedes und wirkt durch ihre Erscheinung eine geistige Auferstehung, sie ist der Mittelpunkt des grossartigen Festzuges . . .[3]

S így végig . . .

Gietmann Beatricet következetesen az egyház szimbolumaként akarta föltüntetni. Ha Fr. X. Kraus balsikerűnek „ver-

[1] Die Göttliche Komödie und ihr Dichter Dante Alighieri. Von Gerhard Gietmann. S. J. Freiburg im Br. 1885. 57. és 58. lap.

[2] U. o. 293. és 294. lap.

[3] U. o. 298. és 299. lap.

unglückt" nevezte ezt az iparkodást,[1] vajjon mi milyennek tartsuk a Csicsáky eljárását?

Legközelebbi munkája Dante bölcseletéről szólott. Különlenyomatképen jelent meg a *Bölcseleti Folyóirat* 1887. és 1888. évi folyamából.[2] Czíme:

Dante bölcselete összehasonlítva a kelet, valamint az ó-, középés új-kor bölcseleti iskoláival. Irta *Csicsáky Imre.* Temesvár, 1888. 8-rét, 56. lap. Bevezetés 5—12. lap. I. Dante és a Kelet bölcselői. Averrhoës, Avicenna, Algazel 13—18. lap. II. Dante és az ó-kor bölcsészeti iskolái. Platon és Aristoteles. Idealismus és sensualismus 19–36. lap. III. Dante s a középkor bölcseleti iskolái. Sz. Bonaventura. Aquinói sz. Tamás. Mysticismus és dogmatismus 37—51. lap. IV. Dante és az uj-kor bölcseleti iskolái. Empirismus és rationalismus 52–56. lap.

A *Bölcseleti Folyóirat*-ban Csicsáky jelezte, hogy Ozanam, Gietmann, Hettinger stb. kútfők nyomán dolgozott, a különlenyomaton azonban e beismerést már szükségtelennek látta. Igy tehát az irodalmi tisztesség megtépázásával a *Dante bölcselete* is eredeti elmeszüleményként került könyvpiaczra, jóllehet az még csak „Ozanam, Gietmann, Hettinger stb. kútfők nyomán" irottnak sem mondható, hanem a becsületes Ozanam kissé összerántott fordításának.[3]

E munka kilenczedik lapján a következőket olvasom: „És így, *Dante bölcseletét* óhajtván kellő világításba helyezni, nem új, csak eddigelé elhanyagolt tárgyat vettünk vizsgálat alá. A kezdeményezés dicsősége nem a miénk. Tehetségünktől várni azt sok lenne, de mégis erős a meggyőződésünk, hogy némi szolgálatot teszünk a tudománynak, ha az elismert tekintélyeket követvén, vizsgálódásainkban e felette érdekes anyagot vesszük bonczkés alá."

[1] Dante. Sein Leben und sein Werk, sein Verhältniss zur Kunst und zur Politik. Berlin, 1897. 228. lap.

[2] A bevezetés: *A Divina Commedia és a bölcselet* czímen kétszer jelent meg, a mennyiben a *Bölcseleti Folyóirat* illető füzete (II. évf. 4. f.) két kiadást ért. Lásd: Bölcseleti Folyóirat. Temesvárott, 1887. 311—318. lap, s ugyanannak második kiadása: Temesvárott, 1888. 301—308. lap. A tartalomban már *Dante bölcselete* czímet kapott. Lásd: Bölcseleti Folyóirat. 1888. (III.) évfolyam, 214—236. és 606—623. lap.

[3] I. m. pp. 47—63, 271—345.

Szivesen írnám e szerény nyilatkozatot Csicsáky javára, ha eredetijét szintén föl nem fedeztem volna ugyanannál az Ozanamnál, kinek nevét jelen füzetében egyetlen egyszer sem vette tollára.[1]

S a *Religio* a „Dante bölcselete“ megjelenése alkalmából büszkélkedett, hogy „Csicsáky fiatalabb írói nemzedékünk körében azok közé tartozik, a kik élénk érzékkel bírnak műveltségünk szükségletei iránt és azoknak kielégítésére finom tapintattal törekszenek a tárgy megválasztásában és annak kidolgozásában egyaránt“ . . .[2]

Paradiso fordításából *Dante bölcseleté*-ben a következő részleteket adta: *Par.* I. 1—3, 103—117, V. 19—24, VII. 67—72, 130—144, X. 64—78, XII. 3, 19—21, XXX. 38—42.

Alighieri bölcseletét politikájának ismertetése követte, mely thémáról Csicsáky már elébb is publikált egy czikket, mikor Domanovszky Endrével szemben bizonyította, hogy Dante sohasem vonta kétségbe a pápa világi uralmának jogos voltát Róma fölött.[3]

A Schlauch Lőrincz püspöknek ajánlott füzet czíme: *Dante politikája.* Írta *Csicsáky Imre.* Budapest, 1888. 12-rét. 36. lap. Ajánlás: 3. lap. Bevezetés 5—7. lap. I. A XIII. század 8—12. lap. II. A középkor főbb vallás-politikai elvei 13—16. lap. III. A pápaság és császárság harcza. Dante álláspontja 17—22. lap. IV. Dante s a mai „Italia unita, libera, independente.“ „Roma intangibile“ — elvek. A pápa világi uralma 23—36. lap.

Különlenyomat volt a „Magyar Állam“ 1888-ik évi folyamának 232, 234, 235, 236 és 237. számából.

E tanulmány nagy részét Csicsáky Hettingerből: Die

[1] „Ainsi en nous proposant de mettre en lumière la *Philosophie de Dante*, nous ne prétendons pas signaler un fait inaperçu, mais insister sur un fait négligé. L'ambition des découvertes n'est point la nôtre. Nous avons estimé que ce serait faire beaucoup pour nos forces, et peut-être aussi quelque chose pour la science, que de nous emparer d'une donnée fournie par des autorités respectables, et de la suivre dans ses développements, qui peuvent offrir plus d'un genre d'intérêt“. I. m. 53. lap.

[2] Religio. 1888. II. 50. szám.

[3] Dante politikájáról. Religio. 1887. II. 47. szám. Az ebben előforduló Dante-magyarítások: Par. VI. 10—24, 94—96.

Göttliche Komödie des Dante Alighieri. Freiburg im Br. 1880. 1—5. és 511—568. ll. fordította.

„A fiatal pap e füzetben — írta a Budapesti Hirlap — Dantenak *Monarchiá*-ját magyarázza sok tudással, élénk és élvezhető modorban“.[1]

A Divina Commediá-ból ezúttal szintén közölt néhány sort saját áttételében. U. m.: *Purg.* VI. 76—78, 82—87, 109, 112—114. prózában s *Par.* V. 55—57, 76—78, VI. 13—24, 94—96, 100—105, XVII. 124—128. versekben.

Hettinger a szerzője tulajdonképen annak a munkának is, melyet Csicsáky a Dante orthodoxiájáról tett közzé: *Dante orthodoxiája.* A valláserkölcs és az egyházpolitika szempontjából. Írta *Csicsáky Imre* csanádegyházmegyei áldozár. Budapest, 1890. 12-rét. 24 lap.[2]

A bevezető mondatok elővigyázatosan Ozanamtól vannak kölcsönözve.[3]

Magyarított Dante-idézetek: *Par.* V. 55—57, 76—78, VI. 100—105, IX. 10—12, XV. 99, XVII. 130—132, XXII. 88—90.

Nem czélom, hogy Ozanam, Gietmann és Hettinger munkáit bíráljam, azért a Csicsáky neve alatt megjelent danteskákról csak bibliografiai nézőpontból kivánom tájékoztatni olvasóimat. Ime egy újabb dolgozat:

Dante theologiája. Dr. Hettinger Ferencz művei nyomán írta *Csicsáky Imre* csanádegyházmegyei áldozár. Budapest, 1891. 8-rét, 84 lap.[4] Tartalma: A. D. C. theologiája általában. II. Isten és a világ. III. Az angyalok. IV. Az ember, az emberi lélek, paradicsom és a bűn. V. A megváltás. VI. Mária, Isten anyja. VII. A keresztény erények. VIII. A malaszt, az Egyház és a szentségek. IX. Az utolsó dolgok. X. Dante orthodoxiája.[5]

Eredetije: Die Theologie der Göttlichen Komoedie des

[1] Budapesti Hirlap. 1888. 298. szám.

[2] Különlenyomat a *Magyar Állam.* 1890. 250. és 251. számából.

[3] Ozanam i. m. 346—47. és Hettinger i. m. 451. és kk. ll.

[4] Különlenyomat a *Hittudományi Folyóirat*-ból. Budapest, 1890. évf. 192—199, 684—693. lap és 1891. évf. 197—211. és 478—512. lap.

[5] A *Dante orthodoxiája* czímű már előbb a *Magyar Állam*-ban és külön is kinyomatott fejezet a *Hittudományi Folyóirat*-ban nem jelent meg.

Dante Alighieri in ihren Grundzügen dargestellt von Fr. Hettinger. Köln, 1879. — Vagy: Die Göttliche Komödie des Dante Alighieri nach ihrem wesentlichen Inhalt und Charakter dargestellt von Dr. Franz Hettinger. Freiburg im Br. 1880. 331—510. lap.

Ez magában érdemes munka s elég ügyes *fordítás*. Csicsáky könyvét szép kötésben elküldötte XIII. Leo-nak, kiről köztudomásu volt, hogy Dantet szerette.[1]

Őszentsége Rampollával válaszoltatott neki: „A szentatya, írta a biboros államtitkár, élénken óhajtja, hogy a papok is foglalkozzanak irodalmi tanulmányokkal s azért örömmel vette tudomásul, hogy Ön honfitársai okulására a Divina Commedia igazi értelmét igyekszik földeríteni".[2]

Dante theologiáját a D. C. következő sorainak verses magyarítása élénkíti: *Purg.* III. 34—36, XII. 95—96, 124—126, XX. 19, 22—24; *Par.* I. 1—3, 103—120, II. 43—45, 127—144, III. 37—39, 43—45, 70—90, IV. 28—39, 67—69, V. 7—84, VI. 14—18, 100—105, 118—120, 124—126, VII. 25—33, 35, 38—48, 55—60, 67—72, 80—120, 130—148, IX. 10—12, X. 139—144, XII. 44—45, XVII. 130—132, XIX. 103—108, XXI. 91—93, XXII. 88—90, XXIII. 19—21, 70—75, 88—89, 128—129, XXVII. 1—3, XXIX. 76—78, XXX. 38—42, XXXI. 1—9, 13—15, XXXIII. 1—39, 124—126.

J. J. Ampère, a franczia akadémia tagja, a mult évszáz első felében, hóna alatt a Divina Commediá-val, kétszer utazta be Olaszországot Dante nyomdokain . . . Fölkereste a városokat, melyeknek az isteni poeta lakója volt, a hegyeket, melyek között kóborolt s általában mindama vidékeket, melyeket költészetének sugaraival bearanyozott. „Mert Dante

[1] „Il a fait une étude approfondie des classiques, et en particulier de Dante. C'est à ce point qu'il récite des passages fort longs de la Divine Comédie, sur le simple citation d'un vers ou d'une expression particulière à son immortel auteur". — Le Pape Leon XIII, sa vie, son avénement, sés écrits par l'Abbé Vidieu. Paris, 1878. p. 141.

[2] „Il Sommo Pontefice desidera vivamente, che anche il Clero si dedichi agli studii letterarii, e però ha appreso con piacere, che La S. V. si è adoperata à chiarire presso i suoi connazionali il vero concetto della Divina Commedia". Kath. Egyházi Közlöny. 1891. évf. 23. szám.

az Itália-járók megbecsülhetetlen kalauza s Olaszország viszont Dante legszebb kommentára".[1]

Ampère szellemesen írta le utazását s *Voyage Dantesque* czím alatt előbb a *Revue des deux mondes* — és a *Revue des revues* — 1839-ik évi folyamában, majd néhány irodalmi essayvel külön kötetben is publikálta.[2]

Valami Karl Winkler nevü drezdai író Ampère művét hirtelen németre lefordította s ezzel a czímmel adta könyvpiaczra: Mein Weg in Dante's Fusstapfen. Nach J. J. Ampère bearbeitet von Theodor Hell. Dresden und Leipzig, 1840.

János szász trónörökös (Philaletes) nem sokkal előbb, 1838-ban, járt Itáliában s Filippo Scolari olasz dantista szentül meg volt győződve, hogy a Theodor Hell név az ő pszeudonimja. Egy előkelő uriemberrel (B. de G.) lefordíttatta tehát Ampère munkáját, a fordítást kijavította, jegyzetekkel látta el s mint Theodor Hell könyvét hozta ujból nyilvánosságra: *Il viaggio in Italia di Theodoro Hell per la prima volta pubblicato in italiano con note.* Treviso, 1841.

Ampère-nek ilyformán híressé vált könyve a Csicsáky kezén is megfordult...

Csicsáky nem sokat teketóriázott... Jól-rosszul lefordította Rómáról szóló fejezetét s *a szerző nevének teljes elhallgatásával* kiadta a magáé gyanánt:

Dante és Olaszország városai. Irta *Csicsáky Imre.* I. Füzet: Róma. Budapest, 1891. 12-rét, 9 lap.[3]

Eljárását egy kis párhuzammal kivánom szemlélhetővé tenni:

Csicsáky 6. és 7. lap.	*Ampère p. 272—4.*
Róma, nemcsak a keresztény, hanem a pogány Róma is, Dante szerint a történelem és az emberiség központja vala. Valamint a szentatyák közül többen,	Rome était pour Dante le centre de l'histoire et de l'humanité, et non-seulement la Rome chretiénne, mais la Rome antique. Comme plusieurs d'entre

[1] „Dante est un admirable cicerone à travers l'Italie, et l'Italie est un beau commentaire de Dante". La Gréce, Roma et Dante. Études litteraires d'après nature par M. J. J. Ampère. Paris, 1850. p. 213.

[2] I. m. p. 209—316.

[3] Különlenyomat a *Magyar Állam* 1891. évf. 233. számából.

Dante is Róma népét az isteni Gondviselés egyik eszközének tartotta, hogy általa a keresztény egység s a pápai szupremaczia létesüljön ... Természetesnek kell, hogy tartsuk tehát, hogy az ő Rómában való időzése előtte mintegy szent vala ...

Ez a csodálat azonban és vallásos tisztelet, melylyel Róma iránt viseltetik, legkevésbbé sem hátráltatja őt, hogy rettenetes anathémáit ne szórja ennek erkölcsi romlottsága ellen ...

A szentek, meg Beatrice elsápadnak a kemény beszéd hallatára, sz. Péter pedig az isteni Gondviselés segitségét igéri Rómának ...

Honnan van az, hogy Dante, a ki az általa felkeresett nevezetesebb helyekről meg-megemlékezik *Divina Commedia*-jában, az örök-város monumentumairól semmit sem szól[1] ... stb. stb.

les pères, il voyait dans la conquête et la domination du peuple-roi un moyen dont s'était servi la Providence pour préparer l'unité catholique et la suprematie de la papauté... On concoit qu'une pareille maniére de voir dut lui rendre le séjour de Rome comme un séjour sacré.

Mais il ne lance pas moins de terribles anathèmes sur la corruption de cette Rome pour laquelle il professe un religieux respect ...

Après avoir continué sur ce ton, qui fait pâlir les habitants des sphères célestes et Béatrice elle-même, saint Pierre annonce le secours que réserve à tous les maux de l'Eglise la sublime Providence ...

Comment se fait-il donc que lui, qui a consigné dans son ouvrage les souvenirs de tous les lieux remarquables qu'il a visités, n'ait pas parlé des monuments romains ? . . . etc . . .

Dante és Olaszország városai-nak sokáig nem volt folytatása. A *Magyar Állam* 1893-iki karácsonyi száma hozta még *Firenze*-t, ezt az eredeti, de semmitmondó, gyarló karczolatot, melyből már különlenyomat sem készült.[2] Utána azonban Pisa, Lucca stb. már nem kerültek sorra.

Ugyancsak a *Magyar Állam* tárczájában jelent meg Csicsákytól: *Párhuzam Alighieri Dante „Divina Commedia" és Milton „Paradise Lost" müve közt.* Macaulay „után".[3] Eredetijét annál nehezebb lett volna eltitkolni, mert a hírneves angol író Milton-tanulmánya, melyből e párhuzam vétetett, régóta ismeretes hazánkban.[4]

Szerzőnk hátralevő danteskáival sommásan végezhetünk.

[1] Csicsáky e füzetben csak a Par. XVII. 55–60. sorainak verses magyarítását adta.

[2] Dante és Olaszország városai. Florenz. Magyar Állam. 1893. 295. szám.

[3] Magyar Állam. 1893, 278. szám.

[4] Milton. Írta Macaulay B. T. Angolból fordította B. P. Budapest, 1876. 24—38.

Lefordította Michelangelonak Danteról szóló mindkét szonettjét,[1] melyekkel Bálinth Gyula[2] és Meller Simon[3] is megpróbálkoztak. Majd F. Savini műve után: Maria Vergine nel poema sacro di Dante Alighieri. Ravenna, 1891. fejtegette Dante Mária-kultuszát: *Szüz Mária Dante Divina Commediája alapján*[4] s végül „A Divina Commedia és a Mehabberod" czímmel írt rövid értekezést, ismertetve Dante „baráti" viszonyát Immanuel zsidó költővel, kinek „Mehabberod"-jára a Commedia nagy hatást gyakorolt, sőt Csicsáky szerint Immanuel túlvilági vezetőjében Daniel-ben is (Daniel — az én isteni Dantem) Dante alakja lappang s hogy költőnk a Paradiso dicsőséges szféráiban oly sűrün idézgeti az ó-szövetség nagyjait: Ádámot, Ábrahámot, Izsákot, Jákobot, Mózest, Rákelt, Salamont, Dávid királyt stb. azt Immanuellel való folytonos érintkezésének tulajdonítja.[5]

Minderre az a megjegyzésünk, hogy Dante az ó-szövetséget Immanuel nélkül is töviről-hegyire tudta s a nnak alak jait bizonyára nem a zsidó barátjával való „folytonos érintkezés" miatt idézte . . .

Immanuel Ben Salomot Kraus kizárja Dante baráti köréből.[6] A mi engem illet, valószinűnek tartom, hogy Dante

[1] Danteról Buonarotti Michelangelo. Magyar Állam. 1894. 1. és 98. szám.

[2] Michel Angelo két sonettje Dante fölött. Fővárosi Lapok. 1865. 117. szám.

[3] Michelangelo. Írta Meller Simon. Budapest, 1903. 145—146. lap. Az első szonettet: *Dal ciel discese* Széchy-Lorenz Josephine is lefordította. Nemzet, 1890. 170. szám.

[4] Hittudományi Folyóirat. 1895. 699—720. lap. Bevezetés 699—703. lap. I. Szűz Mária élete Dante Divina Commediájában 703—705. lap. II. Dante Szűz Máriát az erények példaképeül állitja elénk 705—709. III. Mária dicsősége az egekben 709—714. IV. Dante arra serkent, hogy minden bizodalmunkat Szűz Máriába helyezzük 714—719. Függelék 719—720. A D. C.-ból a következő sorok verses fordítását adta: *Inf.* I. 1—5, II. 94—108; *Purg.* III. 37, V. 88—108, X. 34—45, XIII. 28—30, XV. 85, 88—92, XVIII. 97—100, XX. 19, 22—24, XXII. 142—144, XXV. 127—128, XXVI. 59; *Par.* XIII. 84, XXIII. 19-21, 70—75, 88—90, 94—96, 109—111, 121-129, XXX. 100—114, XXXI. 1—18, 115—117, XXXII. 4, 147—148, XXXIII. 1—42, 82—84.

[5] Hittudományi Folyóirat, 1899. 687—700. lap. Lásd ugyanezeket az állításokat Flaminio Servi-nál: Dante e gli ebrei. Casale, 1893.

[6] „Den Juden Emmanuel Ben Salomo wird man aus seinem Freundschaftskreise streichen müssen". Dante, sein Leben und sein Werk. 146. lap.

és Immanuel ismerték egymást, oly messzire azonban nem megyek, hogy Immanuel Daniel-jében Dantet gyanítsam.[1]

Ezzel letárgyaltuk Csicsáky Imre szerepét a magyar Dante-irodalomban.[2] Lelke rajta, ha e szerep, a Divina Commedia fordításától eltekintve, túlnyomó részében szégyenletes s inkább kiméletlen megrovást, semmint dicséretet érdemel.

Nem hibáztatjuk, hogy Ozanam, Gietmann, Hettinger és Ampère Danteról szóló műveit bemutatta olvasóközönségünknek, ám a galád mód, a hogy ezt tette, föltétlenül elitélendő. Elégedett volna meg a fordító vagy átdolgozó szerény czímével s ma elismeréssel adóznánk neki, de ne akart volna mindenáron idegen tollakkal ékeskedni.

[1] Th. Paur: Immanuel und Dante. Jahrbuch der deutschen Dante-Gesellschaft. Leipzig, 1871. (III.) 423—462. és N. Zingarelli: Dante. Milano, 1905. p. 305. sqq.

[2] A *Religio* 1887-ben (I. 29. szám) a *Megváltás* czímen közölte a Paradiso VII. énekét Csicsákytól. *Költeményei és kisebb műfordításai* czímű kötetében (Temesvár, 1888. 121. és 122. lap.) megjelent a *Szent Bernárd imájá*-nak fordítása. (Par. XXXIII. 1—39.) — Hettinger Timotheusának magyar kiadásában a D. C.-nak következő sorait olvassuk tőle: *Par.* I. 1—3, 103—108, 118—120, 127—129, IV. 40—42, V. 10—12, XIII. 52—63, 76—78, XIX. 85—90., XXIX. 13—21., XXX. 31—33, 40—42, 100—114, XXXI. 1—18, 103—108, XXXIII. 82—87, 97—102. Timotheus. Levelek egy fiatal theologushoz. Irta Dr. Hettinger Ferencz. Német eredetiből fordította a csanádi növendékpapság magyar egyházirodalmi iskolája. Temesvár, 1895. — Bács-Bodrog vármegye monografiájában. (Szerkesztette Dr. Borovszky Samu. Budapest, 1909. II. 497. lap.) *Dante tudományossága* czímű munkája is föl van emlitve, úgy tudom azonban, hogy ez csak tervbe volt véve, de soha el nem készült.

XV.

ITÁLIA-JÁRÓK ÉS DANTE-KEDVELŐK.

„Mikor én nyár jöttén a kávéházban *Utmutató*-t kérek, barátaim már tudják, hogy Olaszországba készülődöm . . .“[1] *Szana Tamás* (1844—1908.) írta e sorokat, szivében az Itália-rajongás olthatatlan hevületével.

Valaha a velenczei nyarat el sem tudtuk képzelni nélküle s boldogságot sugárzó arcza, szerény alakja az utóbbi években sokunknak hiányzott a prokuráczíák árkádjai alól és a Lido terraszáról . . .

Veneziát kitartó hűséggel szerette . . . Veronát, Firenzet, Sienát, Nápolyt és a többi olasz városokat szintén látogatta s véghetetlenül örült, ha egy-egy renaissance-épület, kép vagy szobor csodálatába zavartalanul elmerülhetett.[2]

Mint redaktor mindig előzékenyen szorított helyet lapjaiban az olasz irodalmat ismertető tanulmányoknak, *A Dante-irodalom Olaszországban* czimü névtelen czikknek pedig a *Szépirodalmi Közlöny* 1870-ik évfolyamában alighanem ő maga volt a szerzője.[3]

A Divina Commedia ujabb: Bennassutti-, Camerini-, Fanfani-féle kiadásairól van szó e rövid kéthasábos közleményben, mely a Dante-irodalom nagyszabású föllendülését konstatálja. „Sokan, — mondja, — a nemzeti irodalomban új és derüsebb korszak ébredését jósolják ebből, mivel elvitázhatatlan tény, hogy az olasz költészet a Dante-tanulmányok virágzásakor mindig jelentékeny magasságra emel-

[1] Szana Tamás: Olasz földről. Budapest, 1896. 1. lap.

[2] Szana Tamás: Városról városra. Olaszországi képek. Budapest, 1904.

[3] Szépirodalmi Közlöny Irodalmi, szépművészeti és kritikai hetilap. Szerkeszti Szana Tamás. Pest, 1870. évf. 4. szám.

kedett, míg ellenkező esetben rendesen a hanyatlás jelei mutatkoztak . . .“

Egy ravennai estéjén képzeletében megelevenedik az altissimo poeta egész pályafutása . . . Látja világhírének rohamos terjedését s hangulatos tárczában számol be Alighieri sírjának mélabús impresszióiról . . .[1] Firenzeben és Pistoiaban is Dante-emlékek kisérik s mikor Murano-ban eszébe jut Lodovico Dolce, nem mulasztja el a figyelmeztetést, hogy ő volt, ki a *Commedia* mellé 1555-ben először nyomatta a *Divina* jelzőt . . .[2]

Olaszból keveset fordított. Nagy gonddal ültette át Benvenuto Cellini önéletírását s benne a részletet, mely az Inferno eme sorának: Pape Satan, pape Satan aleppe (VII. 1.) értelmét a franczia „Paix, paix, Satan! paix, paix, Satan! allez, paix“-vel akarta visszaadni.[3]

Itália bálványozása volt *Kuun Géza gróf* (1838—1905.) életének is fűszere. Alig akad olasz városka, melyet útba ne ejtett volna s gyakran egy-egy apró műremek vagy régi freskó fölkeresésének napokig tartó fáradságát sem sokallotta.[4]

A keleti népek története, nyelve, kulturája képezte tanulmányai tárgyát. Nem tudom, de hiszem, hogy Danteval is foglalkozott. Erre vall a *Revista Europea*-ban az egri Dante-kódexről megjelent s már említett czikke,[5] továbbá a G. J. Ferrazzi köszönete a *Manuale dantesco* szerkesztése közben részéről tapasztalt szellemi támogatásért . . .[6]

[1] A „szomoru város“. (Dante halálozási helye.) Egyetértés. 1899. 331. szám és: Városról városra. 115—147. lap.

[2] Városról városra. 13., 95. és 218. lap.

[3] Benvenuto Cellini önéletírása. Olaszból fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Szana Tamás. Budapest, 1890. II. 58. és 59. lap.

[4] Gróf Kuun Géza t. és ig. tag emlékezete. Goldziher Ignácz r. tagtól. Akadémiai Értesítő. 1907. 443. és 458. lap.

[5] Revista Europea. 1874. III. p. 406—407. és Manuale dantesco. Bassano, 1877. V. p. 292—295.

[6] „Larghi sussidi, oltre a quanto avessi potuto sperare, mi vennero dal di fuori; onde son lieto di testificare pubblicamente la mia riconoscenza al dott. Zeiler bibliotecario di Praga, *al co. Géza Kuun di Pest*, . . . anime gentili, che non fecero mai scusa, ma, con bontà di animo, fecero i prieghi miei esser contenti“ . . . Manuale dantesco, V. p. IV.

. . . És most egy szellemes magyar tudósnak ide tartozó franczia füzetkéjére hívom föl olvasóim figyelmét. Czíme:

Les trois L du Dante. Nouvelle essai d'un commentaire sur le chant I de la Divine Comédie. Troisième édition augmentée. Kolozsvár, Florenze. Sumptibus editoris Actorum Comparationis Litterarum Universarum. Achéve d'imprimer le 31. janvier 1886. Imprimerie J. Stein à Kolozsvár. 12-rét 16. lap. A 6-ik lapon ajánlás helyett: Lettre à Madame la principessa Dora d'Istria. Florence, 22 Juin 1883.[1]

Első kiadása 1883-ban *három példányban* nyomatott s nem volt módomban látni. Egy példánya Meltzl Balambér dr. kolozsvári egyetemi magántanár birtokában van. Másik két példányát annak idején Dora d'Istria herczegnő és Giuseppe De Spuches di Galati herczeg, a palermói kir. tudományos akadémia néhai elnöke kapták.

A második kiadás 1884-ben *kilencz példányban*, japán papiroson készült s ez sem volt szemem előtt. Az ithacai Cornell-egyetem könyvtárának Dante-katalogusa így lajstromozza: *Meltzl von Lomnitz, Hugo K.* Les trois L du Dante; nouvel essai d'un commentaire sur le chant I de la Divine comédie; lettre à la princesse Dora d'Istria. 2e ed. Clausembourg. 1884. 4^{0} pp. 8.

A birtokomban levő harmadik kiadás száz példányban van elterjedve s különlenyomat a Dr. Brassai Sámuel és Dr. Meltzl Hugó által alapított *Összehasonlító Irodalmi Lapokból.*[2]

E munka Göthe olasz utjának százados és a heidelbergi egyetem alapításának ötszázados évfordulója alkalmából tetemes változtatásokkal németül is megjelent harminczhárom példányban: *Goethe und Freidank als Interpreten Dante's, namentlich Seiner 3 L.* Kurzgefasster kritischer Beitrag zur vergleichenden Litteraturwissenschaft und germanischen Philologie von H. v. L. — Eine Festschrift. — Klausenburg

[1] Magyarra *Dante három L-je* czímmel Cs. Papp József fordította. Megjelent az *Erdélyi Lapok* (Kolozsvár) 1910. évfolyamának 7. számában. Különlenyomat: Dante három L-je. Irta Meltzl Hugó. Kolozsvár, 1910. 12-rét, 16. lap.

[2] Acta Comparationis Litterarum Universarum. Zeitschrift für vergleichende Litteratur. Összehasonlító Irodalmi Lapok. Claudipoli. 1886. vol. I. No 3—4. 29—34 hasáb. Itt a szerző nevét *L.* betű (Meltzl álneve: Lomnitz Hugo) jelzi.

(Kolozsvár) Demjén's K. Universitätsbuchhandlung. 1886. Bistritz—Siebenbürgen. Commissionsverlag von Albert Brucker. f° (pp. 10.)[1]

A 3-ik lapon: Zu beiden Sommerfesten der Deutschen Litteratur und Wissenschaft. Zum ersten Centenarium der Italienischen Reise Goethes, zum fuenften der Ruperto-Carola. MDCCCLXXXVI.

Czíme a *Giornale dantesco* hibás olasz tolmácsolásában: Goethe ed il *libero pensiero* (!) come interpreti di Dante. Kolozsvár, 1886. in 8°.[2]

A szóban levő danteska szerzője tehát *Meltzl Hugó* (1846—1908.) kolozsvári egyetemi tanár, a palermoi akadémia tiszteletbeli tagja. Neki is kedves volt Itália, kedves különösen Firenze, a „városok városa“, hova lelke G. Prati-val örökké visszavágyott:

E risospiro alla fiorita riva,
Alla stirpe cortese; e mi sei fatta
Fiorenza, ah quanto, nel pensier più viva.[3]

Az *Inferno* három *L* betüjével bibelődő Dante-magyarázatot is a tarka duomo árnyékában vetette papirra.[4]

Meltzl szerint az Inferno első énekének három állatját Dante szándékosan válogatta össze olyképen, hogy nevük *L* betüvel kezdődjék: Lonza (párducz), Leone (oroszlán),

[1] The Dante Collections in the Harward College and Boston Public Libraries. By William Coolidge Lane. Cambridge, MASS. 1890. p. 48.

[2] Paolo Wilde: Dante in Ungheria. Giornale dantesco. Firenze, 1904. p. 186.

[3] Firenze. G. Pratitól. L.: Iside. Roma, 1878. p. 265. E szép verset Meltzl le is fordította németre. Áttételében a fönt idézett sorok:

Ich sehne mich nach deinen Blumen-Auen,
Nach deinen edlen Schlag — und in Gedanken . . .
Florenz, mag ich Dich, wie Du lebst erschauen!

Acta Comparationis Litterarum Universarum. 1878. IV. kötet. 7. szám.

[4] „On peut donc constater que cette Divine Comédie, ce poëme si admirable, poëme dans un style presque trop fin et polychrome — ressemblant un peu aux marbres de cette gothique toscane, qui se développait en même temps (et qui jette ses ombres sur mon papier au moment où j'écris ces pages) ne contient pas seulement l'apothéose de l'humanité (chrétienne) en général, mais aussi celle de la femme (chrétienne) en particulière“. I. m. p. 12.

Lupa (nőstényfarkas). Úgy tetszett néki továbbá, hogy a három *L* betünek két oldaláról két másik *L*, a jó és a rossz kútforrása felelt meg:

Lucia. (Inf. II. 97.)	Lonza. (Inf. I. 32.) Leone. („ I. 45.) Lupa. („ I. 49.)	Lucifero. (Inf. XXXIV. 89.)

s hogy szubjektive a párduczban a költő bölcselmi kétségeinek, az oroszlánban nemes büszkeségének s a nőstényfarkasban szegénységének szimbolumait kell keresnünk . . .

Még messzebb megy kombináczióiban . . .

A D. C. keletkezése után háromszor *L* esztendővel három *L* betü alakítja át művelődésünk képét (X. Leo, Luther, Loyola) s Dante városában a modern európai kultura *L* (Lorenzo) védelme alatt indul fejlődésnek . . .[1]

Látnivaló, hogy itt egy különködő elme játékával van dolgunk, mely mint kuriozum érdekes lehet, de a komoly Dante-buvárlatot semmivel sem viszi előbbre.

„Az a sokféle tehetség, írta Barabás Ábel, melylyel Meltzl föl volt ruházva, minduntalan utat tört magának s geniális ugrásokkal kötötte össze a legtávolabb eső dolgokat“.[2]

Oly jellemzés, mely a *Les trois L du Dante*-ból magából egész határozottsággal levonható.

Szerzőnket ez a munka még egyszer foglalkoztatta, mikor a kilenczvenes évek vége felé függelékeül külön lapocskán (*Corrigenda et addenda*) közölte az 1888-ban elhunyt — morte depuis longtemps — Dora d'Istria herczegnő hozzá intézett franczia köszönő levelét s benne a következő sorokat: „J'ai lu et relu en entier votre docte travail et je le trouve digne du grande poète qui l'a inspiré. S'il était en vie ce pauvre génie, dont on a tant abusé, il pourrait mieux que moi et mieux surtout que ses commentateurs trop nombreux

[1] „Trois fois L ans après la DC. nous voyons changé l'aspect de notre culture moderne par trois L (Leo X., Luther, Loyola) et en même temps dans la ville de Dante, la ville des villes, l'européisme modern se developpant sous l'égide d'un seule L (Lorenzo).“ U. o. p. 13.

[2] Budapesti Hirlap. 1908. 25. szám.

apprécier vos définitions claires et précises de sa pensée, souvent nebuleuse".

A *Divina Commedia* sohasem hiányzott az Itália-járó *Péterfy Jenő* (1850–1899.) utipodgyászából . . .

Jól tudott olaszul s kedvelt költőjét a gourmet, az inyencz fogékonyságával élvezte.[1] Még a Tátra bérczei közt is Alighieri árnya kisérte a szakadékok peremén s a német nyelv professzora, ki inkább szeretett volna fenyü toboza lenni a Pincion, mint reáliskolai tanár Budapesten,[2] német versben juttatta kifejezésre a lelkén átsuhanó dantei gondolatokat:

Inmitten der Tátra.

Willst Du einmal die Granitwelt besehen,
Eindringen muthig in ihr ödes Reich:
So wird ein theurer Schatten Dich umwehen,
Dass Zagenden, Dich, keine Furcht beschleich'!

Soll ich ihn nennen? Kaum darf ich es wagen —
Der Schatten Dante's der die Hölle sah,
Wird Dich geleiten, über Tiefen tragen,
Wie Ihn getragen, der aus Mantua.

Denn Dante's Geist lebt nicht, wo Menschen leben,
Das Unfassbare ist sein Vaterland.
Wo Urweltsformen schrankenlos sich heben,
Wird seine hohe Macht Dir erst bekannt.

Im Sonnenschein siehst Du nun das Gefilde
Das zitternd, er in ew'ger Nacht geschaut,
Und was er eingerahmt zu klarem Bilde,
Das hat Natur in Stein hier aufgebaut.

Zwar fehlt das tiefe Dunkel: höllisch' Feuer
Sprühen hier nicht durch feuchte Finsterniss.
Doch Starres gehnt sich wie zum Ungeheuer, —
Man fühlt auch hier des Todes Bitterniss.

Die Unterwelt ist's in die Höh' geworfen,
Heraufbeschworen durch der Gottheit Macht;
Und Dante's Geist wandelt hier wie verborgen
Dem freien Licht zum Trotz, in dunkler Tracht.

[1] Péterfy Jenő. Irta Riedl Frigyes. Budapest, 1900. 31. lap.
[2] U. o. 18. lap.

Und wenn dann oft die dichten Nebel wallen,
Der schrille Wind schaurig durch Klüfte saust:
Dann hörst Du Laute der Verdammten schallen
— Horche, nur horch! — wie der Avernus braust.[1]

Dante-essay-je a Szász Károly Inferno-fordításának megjelenése alkalmából készült, de vele csak lazán függ össze.[2] El kell ismernünk, hogy a firenzei vates stilusáról, kifejezéseinek plaszticzitásáról, hasonlatairól, költői egyéniségéről, realizmusáról, miszticzizmusáról Péterfynél megértőbben, formailag tökéletesebben senki sem értekezett. Legfőbb erőssége mégis az, hogy a Commedia szépségein érzett gyönyörüségét olvasóival teljes mértékben éreztetni tudja.

Munkáját a kritika egybehangzó magasztalásokkal ünnepelte.

Angyal Dávid ezt mondotta róla: „Péterfy 1886-iki dolgozatai közül a legkiválóbb s a legismertebb is a Danteról szóló. Most ujra oly magaslatra emelkedik, mint Kemény Zsigmond-jában. Emitt ugyszólván lelke boruját fejezte ki, Dantejában pedig képzeletének derüs elemeit. Keményjében romantikus tájat festett, Danteban Olaszország egét látjuk, a „szinek, hangok s az érzelmek zenéjét“ érezzük. Inkább az édes mosolyt mutatja Dante ajkán, semmint a komor redőket. Mint rendesen, egy pontból világítja meg tárgyát, de a háttért sem hanyagolja el. S így oly képet kapunk Danteről, mely nem igen egyez a szokásossal, de mégis az igazság erejével hat. S még ha helyreigazításra szorulna is, nem avulhat el formája miatt. Mert mindvégig s még ott is, a hol Péterfy a középkori költő idegenszerüségét rajzolja, átlengi szavát az a hangulat, mely telítve van Dante nagyságának érzetével. Gyorsan, mintegy lázban írta az egészet s mikor elvégezte, halvány arczán, a lelkesedéstől égő szemén meglátszott, hogy idegei még vibrálnak a fényes látomásoktól, a munka izgalmától s gyönyörétől.“[3]

[1] Szerda. Tudományos és művészeti folyóirat. Budapest, 1906. 5. szám.

[2] Először a *Budapesti Szemlé*-ben jelent meg: 1886. évf. XLVIII. kötet. 1—46. lap; azután Péterfy összegyüjtött munkáinak második kötetében: Budapest, 1902. 264—342. lap.

[3] Péterfy Jenő összegyüjtött munkái. Budapest, 1901. I. kötet, XXXVI. és XXXVII. lap.

Alexander Bernát szerint a Dante-essayt nem Péterfy a tudós írta, hanem a költő, a művész, a nyelv finom mestere.[1]

Lederer Béla elnevezte „irodalmi drágaság"-nak,[2] s Oláh Gábor a következő megjegyzéseket fűzte hozzá: „Péterfy Danteról írt nagyszerü tanulmányában a költő arczán fölfedezett *dolce riso*-ból, az életnek ebből az édes mosolyából indul ki; s Macaulayval szemben nemcsak a zord és mély Dantét látja, hanem a mindennapi élet alakjait, szólásait még a paradicsomba is bevivő egészen emberi költőt, a kinél a földi életnek magának is van becse."[3]

Péterfy Dante-tanulmánya folyamán a *Commedia* néhány passzusát magyar prózában czitálja s a fordítással oly munkát végez, melyért újból teljes dicsérettel kell adóznunk.[4]

Míg őt Alighieri költői és művészi nézőpontból érdekelte, *Lánczy Gyulát,* (1850—1911.) a budapesti egyetem imént elhunyt tanárát és a páduai egyetem tiszteletbeli bölcsészetdoktorát a költészetnek és történelemnek a Divina Commediaban való ölelkezése, mondhatni szerves egygyéolvadása babonázta meg s tette Dante hívévé.

Guido Bigoni írta róla: „Il Dr. Giulio Lánczy . . . amantissimo della Italia, ch'egli visita quasi annualmente e dove conta assai amici ed ammiratori."[5] Itália-járó volt tehát a szó nemes értelmében.

Költőnkkel évek hosszú során át, kitartóan foglalkozott, mert „Dantenak meg van az a sajátsága, hogy vele fölületesen foglalkozni lehetetlen. Megközelíthetetlen marad, ha

[1] Francziaország klasszikus filozofusai a XIX. században. Irta Taine. Fordította Péterfy Jenő. Második javított és bővített kiadás. Rendezte Alexander Bernát. Budapest, 1906. 14. lap.

[2] In memoriam emlékezések Péterfy Jenőre Lederer Bélától. Budapest, 1900. 43. lap.

[3] Irói arczképek. Irta Oláh Gábor. Budapest, 1910. 37. lap. L. továbbá Riedl Frigyest Péterfyről: „Among his essays on foreign authors the best are those on Dante and Aristophanes. Florence and Athens were the two cities he admired and loved most." A history of Hungarian Literature. London, 1906. p. 269.

[4] A lefordított sorok: Inf. II. 49—51, 88—90, XV. 61, 64—66, XXX. 106—128.; Purg. XXI. 100—136, XXIV. 52—54, XXVII. 97—107; Par. XVI. 7—9, XXXII. 139—141.

[5] Giornale storico e letterario della Liguria. Spezia, 1901. v. II. p. 452.

csak el nem mélyedünk benne s az ő legnagyobb erőssége, hogy az érdek, a melylyel eltölt, annyira abszorbeáló. Hiszen az életnek legnagyobb vesztesége, hogy a múló évekkel érdeklődéseink is múlnak, a mint illuzióink foszlanak. S azért a sorsnak legnagyobb, legboldogítóbb adományai közé tartozik, ha az érdeknek uj forrására akadunk, mely olyan kiapadhatatlannak igérkezik, mint Dante és műve: egy neme az eszményi szenvedélynek, mely az emberélet útjának felén túl, a férfi lelket eltölteni birja."[1]

„Történelmi kor- és jellemrajzok" czímü kötetében, melynek előszavából a föntebbi sorokat kiragadtam, a 41—174. lapokat külön *Dantesca* szakasz — „tanulmányok a középkor politikai és közműveltségi történetéből" — s abban a *Dante Flórenczéről* (43—104. l.) *feleségéről* (105—158. l.) és *mesteréről: Vergiliusról* (159—174. l.) szóló fejezetek foglalnak helyet.

Dante Florencze küzdelmeivel, pártoskodásaival, politikai és morális mivoltában Dino Compagni krónikája és a Divina Commedia nyomain épült föl újra tolla alatt . . .

Dante feleségéről írva összegyűjtötte a halhatatlan költő családi életére és szerelmi eltévelyedéseire vonatkozó hiteles adatokat.

Mindkettő rendkivül becses tanulmány. Melléjük egy a Dante Vergilius-szeretetét indokoló angolból — névtelen szerzőtől — fordított essay sorakozik.

Lánczy előtt nyitott könyv volt a Dante-litteratura s a Dante-kutatás minden ágában meg volt a maga jól megokolt véleménye. Széles alapokon, nagy stílben dolgozott, számos problemát vont vizsgálódása körébe s a legtöbbet meglepően új világításba helyezte.

Állásfoglalása a Beatrice-kérdésben oly óvatos volt, hogy azt a legkörültekintőbb dantista is magáévá teheti.[2]

[1] Történelmi kor- és jellemrajzok. Írta Lánczy Gyula. Budapest, 1890. VIII. és IX. lap.

[2] „Volt, létezett egy nő, egy élő személyiség, akár Beatrice Portinarinak, akár másnak hivták, a kihez az ifjú Dante lelke ébredő ábrándjait, sóvárgásait kötötte. De az évekkel ezen sóvárgásnak *eszméje* kezdett mindinkább alakot ölteni, önálló létet nyerni — míg amaz élő személyiség mindinkább elhalványult, tünedezett, egy megfoghatatlan árnyékká foszlott szét." I. m. 137. lap.

Találóan írta Pauler Gyula, hogy a mit Lánczy a *Dantesca*-kban mond, az bárhol és bármikor számba jöhet.[1] Ugyanezt hangoztatta könyvének egy másik birálója (*Sz.*), ki főképen a meleg tárgyszeretetet és a képzett ízlést emeli ki a Dante-essay-kben.[2] A. Giorgetti olasz kritikus ezzel számolt be róluk: „Questi studi danteschi, a confessione degli stessi connazionali dell' autore, formano la parte più attraente di tutto il suo libro.“ [3]

A *Dantesca*-k maga-fordította idézetei: Inf. XVI. 73—75, XXVI. 94—96, XXVIII. 106—108; Purg. VIII. 76—78, XXV. 134—135, XXXI. 45, 58—60; Par. IX. 130—132, XVI. 49—51, XXX. 133—134, 136—138.

Lánczy már 1890-ben értekezett Kolozsvárott az Erdélyi Muzeum-Egylet-ben arról, hogy mi idézte elő Dantenak VIII. Bonifáczius iránt a Divina Commediában megnyilatkozó gyűlöletét[4] s 1891 március 9-én a M. T. Akadémiában mutatott be néhány töredéket *Dante és VIII. Bonifáczius* czimű nagyobb tanulmányából. E munka míg egyrészt Dante fölfogását tárgyalja a nevezett pápáról és általában a pápaságról, másrészt a középkori egyház ama belső válságát bonczolja, mely III. Miklós pápaságától a XIV. század második feléig terjed.

Az Akadémiában bemutatott fejezetek czíme: *V. Celesztin és a spirituálisok*, és: *VIII. Bonifáczius pápaságának kezdete.*

A gazdag tartalmu essay-ből csak vázlatos tudósítások kerültek nyilvánosságra.[5] Az a franczia értekezés, melyet Lánczy az 1900-ik évi világkiállítás alkalmával Párisban tartott nemzetközi történelmi kongresszuson olvasott föl, szintén a *Dante és VIII. Bonifáczius* forgácsa. Czíme:

[1] Budapesti Szemle. 1890. LXII. 464—471. lap.

[2] Fővárosi Lapok. 1889. 330. szám.

[3] Archivio Storico Italiano. Fondato da G. P. Viesseux e continuato a cura della R. Deputazione di Storia Patria per le provincie della Toscana e dell'Umbria. Firenze. 1891. Tom. VII. p. 174.

[4] Az Erdélyi Muzeum-Egylet bölcselet-, nyelv- és történettudományi szakosztályának kiadványai. Kolozsvárt, 1890. 579. és 580. lap.

[5] Lánczy Julius: Dante und Bonifaz VIII. Ungarische Revue. Mit Unterstützung der ungarischen Akademie der Wissenschaften herausgegeben von Paul Hunfalvy und Gustav Heinrich. Budapest, 1891. 373—74. lap. És: Archivio Storico Italiano. Firenze, 1891. pp. 179—80.

Note sur le grand refus et la canonisation de Célestin V. a propos de publications récentes par M. *Jules Lánczy*, professeur a l'Université de Budapest. Communication fait au Congrès International d'Histoire Comparée a Paris, le 24 Juillet 1900. Paris, 1901. Kis 8⁰ pp. 22. Extrait des Annales internationales d'histoire.

A beavatottaknak szükségtelen magyarázni, hogy V. Celesztin pápa lemondása és kanonizácziója mennyiben függ össze a Dante-búvárlattal. Lánczy e kérdést 1891-ik évi akadémiai értekezése kapcsán az egész Celesztin-irodalom fölhasználásával fejtegette. Dante, szerinte, V. Celesztin lemondását nem tekintette érvényesnek s VIII. Bonifácziust sem tartotta törvényes pápának.

Benedetto Gaetani szimonia által jutott a pápai trónra s e miatt Dante szemében utóda, V. Kelemen, az V. Celesztin kanonizálója is törvénytelen egyházfő. A szenttéavatás tehát semmis. Igy aztán Dante orthodoxiája sem szenved sérelmet az által, hogy V. Celesztint a pokolba tette. (Inf. III. 58—60.)

Fölötte érdekes a nápolyi anjouk szerepe V. Celesztin lemondásában és VIII. Bonifáczius megválasztatásában . . .

A nápolyi anjouknak okvetlenül oly pápára volt szükségük, ki segít nekik Szicziliát az arragoniai háztól visszaszerezni s hathatósan támogatja őket a magyar trónra való törekvésükben. Ezért kellett a gyönge V. Celesztinnek Szent Péter székéről távoznia — il gran rifiuto — s ezért kellett az erélyes Gaetani Benedeknek a konklávéból győzedelmesen kikerülnie.

Lánczy értekezését *M. S.* (Márki Sándor),[1] *—i —n.* (Körösi Albin),[2] *F. Z.* (Ferenczi Zoltán)[3] és *N. Zingarelli*[4] ismertették.

Kőrösi Albin nem hallgathatta el, hogy „V. Celesztin pápa lemondásáról s VIII. Bonifácz megválasztatásáról más ugyan a hivatalos egyház nézete és tanítása, mint a szerzőé, ez a körülmény azonban mit sem von le a kérdésben forgó füzet érdekes voltából."

[1] Erdélyi Muzeum. 1901. 458. és 459. ll.

[2] Magyar Állam. 1901. 249. szám.

[3] Budapesti Szemle. 1902. CX. 157. és 158. lap.

[4] Bullettino della Società Dantesca Italiana. Firenze. 1904. pp. 373—74.

Minden esetre sajnálni lehet, hogy a bővebb kifejtést hiába vártuk s hogy szerzőt „kizárólag csak a tárgy és a munka érdekelte“ . . .[1]

Az 1907—8-ik iskolai évben Lánczy volt a budapesti egyetem bölcseletkari dékánja. Hivatalánál fogva ő mondotta 1907 szeptember 22-én a tanévet megnyitó ünnepi beszédet. *Dante nemességi eszményét* értelmezte a *Convivio* (Tr. IV.) alapján s buzdította az ifjúságot, hogy önmagának nemesítését munkálva igyekezzék nemes emberré válni. Mert Dante úgy fogta föl a nemességet, hogy az személyes erény, isteni adomány, az üdv vetése, melyet Isten a kiválasztottak lelkébe hint el. Gondatlan ápolás meggátolhatná e mag kifejlését, de a hol híven ápolják, ott a szív és lélek valódi nemességévé fog megérni . . .

A beszéd a magyar tudomány-egyetem kiadásában jelent meg: Beszédek, melyek a budapesti kir. magy. tudomány-egyetem 1907—1908. tanévi rector magnificusa és tanácsának beiktatásakor 1907. szeptember 22-én tartottak. Budapest, 1907, 329—371. lap. Különlenyomatban:

A Dante nemességi eszménye. Beszéd, melylyel a budapesti kir. magyar tud.-egyetemen az 1907—8. iskolai évet megnyitotta *Dr. Lánczy Gyula.* Budapest, 1908. 8-rét. 43 lap.

Életének utolsó esztendejében hő kívánságát a magyar Dante-társaság megalapítása képezte. Jól esik eldicsekednem, hogy magam azon kevés választottak közé tartozom, a kik előtt erre vonatkozó terveit ismételten és nagy kedvteléssel fejtegette.

Kéziratban maradt danteskái: Dante és a pápaság. 1890. — V. Celesztin és a spirituálisok. 1894. — Dante és VIII. Bonifácz.[2]

Lánczy Gyulát temetésekor a tudomány-egyetem aulájából 1911 január 19-én Békefi Remig dr. búcsúztatta. „Megboldogult kartársunk lelki világában — mondá — Dante ült a trónon. Az irodalom költészeti elemeinek történelmi értékesítését vallotta elvül . . . Dante az ő gigászi vállain a középkori világot látszik tartani, melyet semmi emlék sem

[1] Századok. 1895. 112. lap.

[2] Magyar Nemzet. 1911. 15. szám.

tesz oly szemlélhetővé, mint a Divina Commedia. Ez magyarázza meg, miért szentel annyi időt és fáradságot Dante tanulmányozásának."[1]

Rádl Ödön (sz. 1848.) a hetvenes évek elején néhány hónapot töltött Olaszországban. Venezia, Padova, Ferrara, Bologna, Firenze, Pisa, Lucca, Livorno, Pistoia, Róma, Nápoly, Genova, Milano és Verona voltak főbb állomásai. A szent költemény mindenüvé elkisérte. „Dante nélkül utazni Toszkánában, írta 1871 deczember 19-én Luccából, majdnem lehetetlen; toszkánai utirajzot írni Danteból vett idézetek nélkül még lehetetlenebb. Nincs egy városa, egy nevezetes embere e szép tartománynak, melyre vonatkozásokat nem találnánk a *Divina Commedia*-ban, melynek aztán számos helye csak akkor lesz világos előttünk, ha itt utazunk". — Élményeiről, benyomásairól Dantet olaszul gyakorta czitáló szellemes utirajzot tett közzé, mely előbb *A távolból* czímen a *Nagyvárad* 1871. és 1872-ik évi folyamának tárczájában s aztán könyvalakban is megjelent: *Egy tél Olaszhonban.* Nagyvárad, 1873.

Szépen írt Danteról egy másik Itália-járónk: *Kenedi Géza* (sz. 1853.), a jeles tollu publiczista s hatalmas logikáju bölcs és jó ember.

Egy alkalommal Veronában kereste Dante nyomait. „Úgy lehet, mondá, hogy Vergilius emléke Veronában ihlette meg a nagy époszra Dante forrongó lelkét s számüzetésében a veronai dombokon kóborolva alkotta meg magának az eltévedt férfi-élet ama mesteri képét, melynek szimboluma a sötét erdő" . . .[2]

[1] Budapesti Hirlap. 1911. 17. szám.

[2] Kenedi Géza: Dante nyomai. Fiumei Szemle. 1903. évf. 5. szám. Saját próza-fordításában a D. C. következő sorait idézi: Inf. II. 1—2; Par. XIX. 142—43.

Az Inf. VII. 64—66. sorait így ültette át verses formában:

A mi arany van az egész világon,
Vagy a mi volt, nem bízna rá e tikkadt
Lelkek közül, bár egyet, hogy megálljon.

L.: Gyarlóságok. Irta Kenedi Géza. Budapest, 1899. 183. l. — Utóbb e terzinát

Máskor Firenzeben kutatta az Alighieri, a Fra Angelico és Savonarola nevéhez fűződő ereklyéket,[1] majd az Inferno XXI. énekét kommentálta érdekkeltő aktuálissal. Ebben olvassuk: „Dante az én ötödik evangeliumom. Vallom, hogy abban is meg van írva az emberi élet minden dicsősége és minden gyalázatossága, mint az első négyben".[2]

Egy büntetőjogi thémát bonczoló ujság-czikke a pokolkapu fölírásához a következő megjegyzést fűzte: „A nagy Dante szerint a Pokol kapui fölött sokkal hosszabb fölirás van, mint azt idézni szokás. Három egész terzina az, vagyis kilencz fölséges sor, a minek csak a vége a híres *lasciate ogni speranza.* A fölirás közepe ez:

Facemi la divina potestate
La somma sapienza e il primo amore.

Magyarul: Az isteni hatalom alkotott engem, a legfőbb bölcseség és az *első szeretet.*

Hogyan; tehát a Pokol kapuját az első, vagyis ősi *szeretet* alkotta volna?

A gondolat tenger-mélységében azonban a *jók* iránt való isteni szeretet rejtezik. Az Isten az ő jó híveit védelmezi azzal, hogy a Poklot kezdettől fogva fölállította. Ezzel riasztja el a gonosztevőket attól, hogy a jókat elpusztítsák. Tehát a Poklot csakugyan a jó emberek iránt való *szeretet* alkotta. — Az egész büntetőjognak ma sem találtak jobb alapot, mint a mit Dante a Pokol kapujára fölírt".[3]

S az Inferno XIII. énekének 22. és 23. sorait így fordította:

Mindenfelől nagy jajgatás köszöntött
S egyet sem láttam én a jajgatókból.[4]

prózában ilyenformán adta: „Mert a mi arany volt és van a hold alatt, e fáradt lelkek közül csak egyet sem volna képes nyugalomra bírni". Quintus: Boldogság-motivumok. Az Ujság. 1910. 19. szám.

[1] Dante és a két nagy barát. (Firenzei emlék.) Az Ujság. 1907. 191. szám. Próza-fordításban adja a Par. XVII. 58—60. sorait.

[2] Quintus: Barattieri. Az Ujság. 1908. 256. szám.

[3] Az Ujság. 1910. 109. szám.

[4] Quintus: Sóhajtozó gallyak. Az Ujság. 1911. 7. szám.

A Quarneróról, Fiuméról és Abbaziáról szóló könyvében pedzette, hogy Kr. u. 730 körül négy Anicius Frangepani fivér elhagyta Rómát s *Eliseo,* a legöregebb, Toscanaban megalapította az Eliseo ágat. „Ezen ágat később Alighieri néven ismerik s a hagyomány szerint a nagy Dante is a Frangepániak véréből származik".[1]

A talján földet, annak népét, történetét, irodalmát és művészetét bújta a nagyeszü polihisztor: *Dr. Winkler-Vetési József* (1860—1909.) is utolsó lehelletéig.

Egyes, a turisták országútjától távoleső olasz városokról különböző lapokban és folyóiratokban szétszórt rajzai tömérdek becses megfigyelést és fáradsággal gyüjtött tudományos anyagot tartalmaznak . . .

A gran padre Alighieri iránt érzett tisztelete leginkább akkor nyilatkozott meg, mikor fölháborodva a szűkmarkuságon, melylyel az olasz tanügyi kormány 1899-ben a középiskolai tanárok és tanulók számára hirdetett irodalmi Dante-pályázat díjait kitüzte, bosszuságának egy kesernyés czikkben: *Dante emléke és az olasz fukarság* adott kifejezést.[2]

Ő volt a Dr. Angyal János Purgatorio-fordításának *Magyar Korona*-beli *W.* betüs ismertetője[3] s Radó Antalnak a *Költők és írók* czímű vállalatban megjelent Dante-életrajzát is ő bírálta a *Budapesti Szemle* 1908. évi folyamában.[4]

Galilei és Dante czímű hirlapi közleménye a Galilei munkáinak államköltségen való kiadását és a római Dante-tanszék fölállítását tárgyaló olasz parlamenti határozatokat kommentálta.[5]

Irodalmunk sokat várhatott volna tőle, ha már fiatalon meg nem rokkan s idő előtt sírba nem hanyatlik.

Berzeviczy Albert (sz. 1853.) Carlyl-al tartja, hogy Olaszország minden kultur-ember hazája s a művelt izlés elenged-

[1] A Quarnero, Fiume és Abbázia. Irta Dr. Kenedi Géza. Budapest, 1874. 177. lap.

[2] Alkotmány. 1899. 311. szám.

[3] Dante Purgatoriója magyar nyelven. Magyar Korona. 1885. 10. szám.

[4] Vetési József: Dante és Petrarca életrajzairól. Budapesti Szemle. 1908. CXXXIV. kötet, 135—144. lap.

[5] = Galilei és Dante. Magyar Állam. 1887. 55. szám.

hetetlen iskolája. Két évtized óta szorgalmas látogatója Itáliának, hova már első izben kiváló nyelvi, irodalmi és művészettörténelmi készültséggel indult.

„Olaszországban utazni és szinte mérték nélkül élvezni mindazt, a mi a természet, a történelem és a művészet hármas forrásából oly pazar bőséggel árad szét ebben a bámulatos országban, ez magában véve olyan gyönyörűsége minden kedélylyel és izléssel biró embernek, a melyre nemcsak magunk szeretünk visszaemlékezni, de a melyre való visszaemlékezésünket szeretjük másokkal is közölni". Ezért utirajzokba és tanulmányokba formált benyomásait és tapasztalásait előbb a *Budapesti Szemlé*-ben, majd *Itália* czímű könyvében publikálta.[1]

Itália szeretete nyilatkozik meg továbbá abban a kis munkában, melyet a mult század első felének olaszországi magyar utazóiról állított össze.[2]

Berzeviczy maga mondja[3] s az *Itália* is lépten-nyomon elárulja, hogy Dante kedvelt költője.

Can Granderól írja, hogy kétségtelenül ő volt az az agár, mely az Inferno bevezetése szerint az Itáliát megrontó nőstény farkast fájdalmas hallálal megölni s a pokolba visszakergetni lett volna hivatva . . .[4]

A veronai Dante-szobor révén emlékezetünkbe idézi költőnk életének fontosabb mozzanatait s rámutat a Divina Commedia világirodalmi jelentőségére.[5]

Padovában Dante és Giotto barátságáról közöl egyetmást,[6] Ravennában Alighieri sírjához vezeti olvasóit,[7] Rimini-

[1] Itália. Utirajzok és tanulmányok. Irta Berzeviczy Albert. Második bővített kiadás. Budapest, 1905. XII. lap. — A kötet képei között van: Dante szobra a Piazza dei Signorin Veronában (13. lap.) és Dante sirkápolnája Ravennában. (86. lap.) — Németül: Italien. Reisebilder und Studien. Leipzig, 1899.

[2] Magyar utazók Olaszországban a mult század első felében. Irta Berzeviczy Albert. Budapest, 1903.

[3] Gyalui Farkas: Legkedvesebb könyveim. Budapest, 1902. 109. lap.

[4] Itália. 8. lap.

[5] U. o. 14—16. l.

[6] U. o. 36. l.

[7] U. o. 102—103. lap.

ben a Francesca és Paolo történetét beszéli el.[1] Assisi-ben, Firenzeben, Sienában és Mantuában önkényt kinálkozik az alkalom, hogy Dantera alludáljon.[2]

A renaissance festészetét és szobrászatát tárgyaló műveiben Alighieri nevével szintén ismételten találkozunk.[3]

Ravennáról *Pekár Gyula* (sz. 1867.) írt még néhány lapot, érezve és éreztetve Dante sírjának szomorú poezisét.[4] A D. C. czitátumait úgy ő, mint Berzeviczy Szász Károly fordításából kölcsönözték . . .

Önmagáról beszélni, ínt Dante a *Convivio*-ban, megengedhetetlennek látszik: parlare di se medesimo pare non licito. (I. 2.) . . .

Szivesen mellőzném én is e fejezetbe illő néhány gyarló kisérletemet, ha a bibliografus szoros kötelessége az ellenkezőt nem parancsolná.

Ily kisérletek: *Ravenna.*[5] — *Dante.*[6]

Dante és a Biblia. Irta *Kaposi József.* Budapest, 1891. 8-rét, 19. lap.[7]

Dante és Magyarország. Irta *Kaposi József.* Budapest, 1909. 8-rét, 25. lap.

Dante ismeretének első nyomai hazánkban és a magyarországi Dante-kódexek. Irta *Kaposi József.* Budapest, 1909. 8-rét, 52. lap. Felolvastatott a M. T. Akadémia I. osztályának 1909. junius havi ülésén.

[1] U. o. 106—107. lap.

[2] U. o. 320., 338., 340., 386. és 457. lap.

[3] A cinquecento festészete és szobrászata. Budapest, 1906. 184. lap. — A cinquecento festészete, szobrászata és művészi ipara. Irta Berzeviczy Albert. A Velenczéről szóló fejezetekkel kiegészítette Divald Kornél. Budapest, 1909. 316., 317. és 319. lap.

[4] Ferrara, Ravenna, Firenze. Korképek. Irta Pekár Gyula. Budapest, 1907. 47–49. lap. A ravennai sirkápolna képével és a Giotto-féle D. portréval. — Lásd továbbá V. Celesztin pápa megválasztásáról és lemondásáról szóló czikkét: Pillanatfelvételek a világtörténetből. (Sancta simplicitas.) Pesti Napló. 1910. 306. szám.

[5] Katholikus Szemle. 1889. 48—84. lap.

[6] Katholikus Egyházi Közlöny. 1890. 12. és 13. szám. Az Inf. V. 25—142. és az Inf. XXXIII. 1—78. sorainak próza-fordításával.

[7] Különnyomat a *Magyar Szemle* 1891. évi folyamának november havi mutatványszámából.

Magyarország és Dante születésének hatszázados évfordulója. Irta *Kaposi József.* Kolozsvár, 1910. 12-rét, 16 lap.[1]

Dante első magyar fordítói. Császár Ferencz. Bálinth Gyula. Irta *Kaposi József.* Budapest, 1910. 8-rét 31 lap. Császár F. arczképével.[2]

Dante a magyar művészetben. Irta *Kaposi József.* Budapest, 1910. 8-rét, 16. lap.[3]

Az első apróság Dante életének utolsó éveivel és ravennai sírjának történetével foglalkozik. A második czikk népies felolvasás volt a Budapesti Katholikus Kör 1890. május 21-iki estélyén s a harmadik Dantenak a Bibliához való viszonyát vázolta . . .

A továbbiakról hallgatni tisztesebb: Più è tacer che ragionare onesto. (Par. XVI. 45.)

[1] Különnyomat az *Erdélyi Lapok* 1910. évf. 5. számából.

[2] Különnyomat az *Irodalomtörténeti Közlemények* 1910. évi folyamából. 142—170. lap.

[3] Különnyomat *A Cél* 1910. évi folyamából: 13—18. és 81—88. lap.

XVI.

SZÁSZ KÁROLY.

Szász Károly 1829 junius 15-én Nagyenyeden született. Honvéd, nevelő, gimnáziumi professzor, országgyűlési képviselő, tanfelügyelő, egyetemi magántanár, miniszteri tanácsos volt, továbbá a Kisfaludy-társaság alelnöke, a M. T. Akadémia tiszteleti tagja, a dunamelléki egyház szuperintendense és budapesti református lelkész. Meghalt 1905. október 15-én. Irodalmi tevékenysége épp oly sokfelé ágazott, mint élete folyása. Az ember szinte szédül, ha végigtekint változatos tartalmu könyveinek gazdag sorozatán.

Nevét mint lirai költő és műfordító hagyta az utókorra...

Tudományos munkái elavultak, egyházias jellegű dolgozatai az olvasók szűk körére vannak utalva, drámáinak nagy részét maga sem érdemesítette kiadásra, eredeti elbeszélő költeményei, alkalmi ódái és emlékbeszédei lassan az irodalomtörténészek lomtárába kerülnek, egy csomó rövidebb lélekzetű verse azonban állandó dísze lesz a magyar anthologiáknak s a jövő nemzedék sem fogja felejthetni, hogy a nyugati klasszikusok átültetésével nemesebb izlést, új eszméket honosított meg poezisünkben.

A műfordításra Vörösmarty és Petőfi buzdították. Az előbbi Shakespeare-t, az utóbbi Moore-t adta kezébe...

Mooreon, Byronon, Burns-ön, Shelleyn, Poën, Tennysonon, Shakespeareon, Bérangeren, Victor Hugon, Lamartinen, Molièren, Schilleren, Göthen és a Nibelung-éneken keresztül jutott el a Divina Commediáig.

Az Akadémiában, mely 1858-ban választotta levelező tagjává, 1859 október 31-én műfordítói elveinek kifejtésével foglalta el székét.

A fordításnak szerinte teljesen ugyanazon, azaz nem kisebb és nem más gyönyörűséget kell keltenie az olvasóban, mint a mit az eredeti olvasásánál érezne, ha az nemzeti nyelve volna. „A fordítás, — mondotta, — adja az eredetinek anyagát, eszméit egészen azon értelemben, azon rendben, ugyanannyi és ugyanoly lejtésű szótagokban, azon és annyi rímmel, a megfelelő nyelvi, nemzeti és írói sajátságokkal és ugyanazon alaphangulattal . . .“

Jóllehet Szász Károly később engedett elveinek szigorából, a *Divina Commedia* fordítását csak alakhíven, terzinákban tudta elképzelni. A rímetlen ötödfeles jambusok, — ha Philalethes, Witte, Cary vagy Longfellow műhelyében készültek is, — nem éreztették vele Dante stiljét, fuvalmát s a sikerült prózai fordítást érdemileg a csupasz blank-verses fölé helyezte . . .[1]

Az *Isteni Színjáték*-ot túl az élet delén, 1870-ben, a Streckfuss és a Kannegisser-féle fordításokban olvasta először, — „megigézve a titán által, kinek bús lelkében szövődött meg az emberi képzeletnek legtágabb és leggazdagabb világa.“[2]

Olaszul nem tudott, de Dante miatt igyekezett hovahamar megtanulni . . .

A gyakorlott és szenvedélyes műfordító már 1872-ben próbálkozik az *Inferno* első énekének átültetésével — terzina rimában . . .

Munkája a Rákosi Jenő *Reform*-jában[3] és a kisebb műfordítások harmadik kötetében kerül napvilágra — jegyzetek nélkül.[4]

Jambusai, rímei elfogadhatók, nyelvi és tárgyi készültsége azonban mód fölött hiányos.[5]

[1] „La terzina, trovata con tanta sapienza ed opportunità da Dante, . . . anche nella forma esterna rimane intieramente dantesca“. G. Carducci : Studi letterari. Bologna, 1893. pp. 308. és 309.

[2] Irói arczképek. II. Szász Károly. Kovács Pál. Irta Beöthy Zsolt. Budapest, 1909. 27. lap.

[3] Dante : *A Pokol* első éneke. Reform. 1872. évf. 302. szám.

[4] Szász Károly kisebb műfordításai. Német, franczia, angol s vegyes költők. Budapest, 1873. 296—301. lap.

[5] K. H. Haselfoot, ki szintén terza rimában tolmácsolta a D. C.-t, mielőtt munkához fogott volna, előbb az egész olasz szöveget könyv nélkül megtanulta.

Dante például az Inf. I. 105. sorában a profetikus agár (veltro) származásának helyéről a következő meghatározást adta:

E sua nazion sarà tra Feltro e Feltro.

Szász ezt a rendkivül fontos *Feltro*-k elhagyásával így tolmácsolja:

S ott áll, hol összefut két világtájék.

... A 116. és 117. sorokban Vergilius mondása: Meglátod majd a rég gyötrődő lelkeket, kik valamennyien a második halált kiáltozzák:

Vedrai gli antichi spìriti dolenti,
Che la seconda morte ciascun grida.

Szász Károlynál:

Rég mély kínoktól gyötrött szellemek,
S mind második haláltól félve retteg.

Vagyis az eredeti értelmének éppen az ellenkezője.

A *Pokol* harmadik énekének magyarítása hasonló koraszülött volt az *Athenaeum* 1873-ik évi folyamában ...[1]

Szász Károly most néhány évig pihenteti a *poema sacro*-t s csak 1877-ben olvassa föl a Kisfaludy-társaságban a Pokol ötödik énekének fordítását.[2]

Ugyanott mutatja be a Pokol I. és II. énekét, külön elöljáró beszéddel, az 1878 márczius 27-iki ülésen.[3] Ekkor mondja: *„egy év óta sokat foglalkozom Danteval és a Divina Commediával"*.[4]

Lásd: The Divina Commedia of Dante Alighieri translated line for line in the terza rima of the original with notes by Frederick K. H. Haselfoot. Second edition. London, 1899. pp. XV. sqq.

[1] Dante: *A Pokol* harmadik éneke. (Jegyzetek nélkül.) Athenaeum. Társadalmi, politikai, irodalmi és művészeti hetilap. Szerkeszti Beöthy Zsolt. 1873. 1. szám.

[2] Megjelent: Budapesti Szemle. 1877. XIV. kötet. 387—391. l. fordítás, 392—394. jegyzetek.

[3] Dante Divina Commediajá-ból. Budapesti Szemle. 1879. XIX. kötet. 91—112. lap.

[4] U. o. 91. lap.

A budapesti egyetem bölcseleti karán tudniillik magántanárrá habilitáltatván, 1877 és 78-ban, három féléven át, a világirodalom nagy époszairól tart előadásokat. „Sorra megy az ind hősköltemények, Firduzin, Homéron, Virgilen, a középkor breton meg frank epikusain, betérve Olaszországba Dantehoz és utódaihoz, számos fordított mutatványnyal tarkítva előadásait.“ [1]

A M. T. Akadémiában is értekezik Danteról 1878 június 3-án: *Dante és a Divina Commedia,*[2] továbbá 1879 deczember 1-én: *A fény fokozatai a Dante Paradicsomában* s újra a Kisfaludy-társaságban 1878 szeptember 25-én, mikor *A Paradicsom küszöbén* czímmel olvassa föl a Purgatorium XXX. és XXXI. énekének fordítását.

Dante-tanulmányai és jegyzetes fordításai: a Pokol III., IV., XXXII—XXXIV., a Purgatorium XXX., XXXI. énekei, a Paradicsom töredékei 1879-től 1882-ig a *Budapesti Szemlé*-ben láttak először nyomdafestéket.[3]

A világirodalom époszairól tartott egyetemi leczkéi az Akadémia kiadásában jelentek meg könyvalakban:

A világirodalom nagy époszai. Irta *Szász Károly.* Két kötet. Budapest, 1881. és 1882.

Szerző e művében Dante életrajzán kívül a D. C. általános jellemzését, alapeszméjének ismertetését és tartalmi átnézetét foglalja össze, aránytalanul kiterjeszkedve az *Inferno*-ra. Bőbeszédüsége, fölösleges ismételgetése[4] helyenkint zavarólag hat, kivált mikor érezzük, hogy máshol fontos kérdéseket alig érint vagy megokolatlanul szükszavuskodik. Kritikája gyönge s forrásai: Wegele, Scartazzini, Notter hibáit habozás nélkül írja utánuk.[5]

[1] Beöthy Zsolt: Akadémiai levelek. Fővárosi Lapok. 1878. 54. szám.

[2] Megjelent: Nemzeti Hirlap. 1878. 222, 230, 235. és 237. szám.

[3] Dante Divina Commediájából. A Pokol tornácza, (III. és IV. ének.) 1879. évf. XIX. kötet, 290—311. lap. — A Pokol feneke. (XXXII., XXXIII. és XXXIV. ének.) 1879. évf. XX. kötet, 96—123. lap. — A Paradicsom küszöbén. (A Purg. XXX. és XXXI. éneke.) 1880. XXI. kötet. 68—88. lap. — A fény fokozatai a Dante Paradicsomában. 1882. XXIX. kötet. 265—301. lap.

[4] Lásd pl II. 391. és 412. lap; továbbá 399. és 418—19. lap.

[5] V. ö. Szász K.: II. 395. és Fr. X. Wegele: Dante Alighieri's Leben und Werke. Zweite Auflage. Jena, 1865. 295. és 596. lap.

Legtöbbet érők fordításai, melyeket gonddal csiszolgatott...

A Klopstock *Messiása* első tíz énekének fordítója,[1] Tárkányi Béla (1821—1886.) egri kanonok, az Akadémia tiszteletbeli tagjává választatván, 1880-ban „annak előmozdítása végett, hogy Dante Divina Commediájának magyar fordítása létrejöjjön és az Akadémia által közrebocsáttassék, a tiszteletdíjhoz egyelőre 100 aranyat ajánlott föl, föntartván magának, hogy a mű elkészültekor azt újabb ajánlatával honorálhassa".[2] Szász Károly ekkor már három év óta foglalkozik a teljes *Commedia* alakhű átültetésének gondolatával. A Pokolnak mintegy a fele s a másik két részből is hat egész nyolcz énekre való iróasztalának fiókjában hever. Érthető tehát, hogy az Akadémia első osztálya Tárkányi ajánlatának vétele után őt bízza meg a nagyszabásu munkával...

Végre egy igazi költő, ki „két évtizeden át éjet tesz nappallá, keservesen küzködik nyelvvel, történettel, tudományokkal, hogy az *Isteni Színjáték*, a középkori katholikus érzés- és gondolatvilág e hatalmas emlékének rejtelmeit kibetűzhesse és vele népünk szellemét megajándékozhassa" ![3]

A *Pokol*-lal hamar elkészül s 1883. október 22-én az Akadémia első osztálya elé terjeszti. Felolvassa a bevezetést s a fordítás néhány részletét...[4]

Zichy Antal helyettes elnök örömét fejezi ki, hogy „Tárkányi Béla kezdeménye, mely szerint Dante fordítását indítványozta s kiadására pénzbeli segélyt ajánlott föl, immár valósul s egyszersmind köszönetet mond a fordítónak, hogy az osztály felhívásának engedve, igéretét oly pontosan s oly szép eredménynyel teljesítette".[5]

Szász Károlyt közben 1884 junius 7-én a dunamelléki református egyházkerület szuperintendensévé és budapesti lelkészszé választották.

Inferno-fordítása 1885-ben jelent meg a könyvpiaczon:

[1] Messiás. I—X. ének. Klopstock után Tárkányi. Pest, 1872.
[2] A M. T. Akadémia Értesítője. Budapest, 1880 136. és 137. lap.
[3] Beöthy Zsolt: Irói arczképek. II. Budapest, 1909. 27. lap.
[4] Az *Előszó*-t a *Nemzet* 1883. évf. 353. száma közölte.
[5] A Magyar T. Akadémia Értesítője. Budapest, 1883. 129. lap.

A pokol. Irta Dante Alighieri. Fordította, bevezette s jegyzetekkel kísérte *Szász Károly.* Budapest, 1885. 8-rét, VIII + 465 lap. Előszó 1—16 lap. Bevezetés az Isteni Színjátékba 17—50 lap. A pokol 51—465 lap.

Az *előszó* a fordító eljárását igazolja. Jambusainak s rímeinek gyarlóságát mentegetve, fölméri a nehézségeket, melyekkel a D. C. tolmácsolójának meg kell küzdenie. — Tartalmilag is hű fordítás volt a czélja. A mit Dante gondolt, érzett, képzelt, azt úgy igyekezett magyarul kifejezni, a mint ő fejezte volna ki, ha a nyelve magyar . . .

A *bevezetés* a *Világirodalom nagy époszai*-nak Danteról szóló fejezeteit frissíti föl s öltözteti új formába.

Az egyes énekeket nemcsak sor alatti jegyzetekkel látta el Philalethes és Scartazzini nyomán, hanem a harmincznégy canto-t hat csoportra osztva, e csoportokat *külön bevezetésekkel* is fölszerelte.

Az első két éneket a költemény nyitánya néven tárgyalja. A második csoport (III. és IV. ének) a pokol pitvara, a harmadik (V—XI. é.) a szenvedélyek rabjai, a negyedik (XII—XVII. é.) az erőszaktevők, az ötödik (XVIII—XXX. é.) a csalók, a hatodik (XXXI—XXXIV. é.) a pokol feneke czímet viseli.

E beosztásnak az a hátránya, hogy a szöveg alatti jegyzetek folyton utalnak a bevezetésekre s az ismétlés és fölösleges szószaporítás elkerülhetetlenné válik. Megesik az is, hogy a bevezetés egészen más fordítást ad, mint a szöveg, mire az Inferno III. énekének 58—60. sorai szolgálnak frappans példával.

A bevezetésben e sorok így hangzanak:

S egy ismerős a mint előttem álla:
Ránéztem, őt szemügyre venni jobban,
Ki a nagyságról lemondott, a gyáva.

S a szövegben:

Fölismerém árnyát, megnézve jobban,
Ki a nagyságról lemondott — gyáva!

Tudvalevő, hogy a magyarázat szempontjából óriási különbség van a *ránéztem* és a *fölismerém* között! . . .

De mert éppen az Inferno harmadik énekére nyitottuk, maradjunk kissé mellette.

A *Per me si va*-ról nem szólok . . . Tökéletesen visszaadni senkinek sem sikerült s a fordítónak erős önbizalomra, elszántságra van szüksége, hogy mindjárt itt le ne tegye a tollat . . .

A pokol-kapu fölírása után Dante ezt mondja:

Queste parole di colore oscuro
Vid' io scritte al sommo d'una porta:
Perch'io: Maestro, il senso lor m'è duro.
Ed egli a me, come persona accorta:
Qui si convien lasciare ogni sospetto;
Ogni viltà convien che qui sia morta

(Inf. III. 10—15.)

Szász K. fordításában:

E szók fekete színben álltak ott
Egy kapu homlokán; de én nem értvén:
Adj, mester — szólék magyarázatot!
S ő mint tapasztalt, így felelt, hogy kérdém:
Kételynek itt nincs helye, állni lomhán,
A hiú gyávaság itt véget érvén.

Rossz fordítás! . . . Dante egy szóval sem árulja el, hogy nem érti a pokol-kapu fölírását, sőt inkább nagyon is érti, de súlyosnak, keménynek, fájdalmasnak találja — il senso lor m'è duro — s félelem környékezi, hogy esetleg föl kell hagynia a reménnyel az örök gyötrelem honában, hova éppen belépni készül. — Vajjon a sötét szavak — le parole di colore oscuro — rá is vonatkoznak? Ez iránt aggódik, mert a *sospetto* itt nem kételyt — le dout, der Zweifel — hanem aggodalmat, szorongást — le soupçon, die Besorgniss — jelent.[1]

Az „állani lomhán" oly fölösleges toldás, melyet Dante stílusa meg nem tür s melyhez hasonló fordításunkban gyakorta előfordul . . .

[1] Vocabolario dantesco ou Dictionnaire critique et raisonné de la Divine Comédie de Dante Alighieri par L. G. Blanc. Leipsic, 1852. p. 481.

... A mint Dante Vergilius vezetésével átlépi a pokol küszöbét, kínos nyögést hall s sírás, jajkiáltás töltik be a csillagtalan levegőt ...

Diverse lingue, orribili favelle,
Parole di dolore, accenti d'ira,
Voci alte e fioche, e suon di man con elle.
(Inf. III. 25—27.)

Szász K. szerint:

Bősz szitkok ott, nyelvek vegyülete,
Kín jajjai, lármája vad haragnak,
Dulakodás, mit vad zaj hirdete.

Dulakodásról nem tud a Dante szövege. A kézcsattogásokat — suon di man — helytelenül magyarázta fordító dulakodásra. Kétségbeesésükben s nem dulakodás közben csapdossák össze a kárhozottak kezeiket — „come fa chi si abbandona alla desolazione".

Ugyancsak az Inferno III. énekéből veszem a következő sorokat:

Questi sciaurati . . .
Erano ignudi e stimolati molto
Da mosconi e da vespe ch'erano ivi.
Elle rigavan lor di sangue il volto,
Che, mischiato di lagrime, ai lor piedi,
Da fastidiosi vermi era ricolto.
(64—69.)

Szász K. magyarítása:

Nyomoru nép . . .
Mezítelen álltak, mindennek kitéve,
S bögöly s darázshad csípkedé szünetlen.
Szúrásaiktól arczuk vér lepé be,
Könnyel vegyest, melyben hempergve mindég
Nyüzsgött az undok férgek éhes népe.

A *„mindennek kitéve"* — henye toldás . . . „Arczuk vér lepé be, könnyel vegyest, melyben hempergve" stb. . . . A Dante képe elveszett, illetőleg mással pótoltatott ... Nála

a nyomorú nép arczát öntöző könnyel vegyes vércseppek útálatos pondrók zsákmányául a földre — ai lor piedi — hullanak . . .

A 100-ik sorban:

Ma quell' anime ch'eran lasse e nude — a *lasse*-t, mi fáradtat, törődöttet jelent, Szász K. *vézná*-val fordítja s a 130—32. sorokat:

> . . . . . la buia campagna
> Tremo si forte, che dello spavento
> La mente di sudore ancor mi bagna

így adja vissza:

> Megrendült a bús táj, én pedig
> Megizzadék, oly félelmem vala.

Az eredeti a félelemtől való megizzadást a jelenre s nem a multra vonatkoztatja.

Fordító a 107. sorhoz hosszabb jegyzetet csatolt s abban Lecky-nek tulajdonít egy mondást, a mely pedig Angyal Jánost vallja gazdájának.

A föntiekben rámutattam Szász Károly Dante-magyarításának néhány tipikus hibájára. Pokol-fordítása bár egyenetlen, mindamellett eléggé élvezhető munka. Meglátszik rajta, hogy költő keze alól került ki, a ki hozzá a nyelvnek és a verselési tehnikának is művésze. Vannak terzinái, sőt énekei, melyeket hivebben és szinesebben nehéz lesz még egyszer magyar versekben visszaadni s melyek a Dante stiljét, „fuvallatát“, tömörségét és erejét is éreztetik; de vannak mások, melyek bizony helyesbítésre szorulnak.

Jegyzetei sem készültek annyi figyelemmel és utánjárással, mint a mennyit a *divino poeta* magyarázójától jogosan megkövetel.

S a kritika?

H. Glücksmann (sz. 1864.) a lipcsei *Magazin für die Litteratur des In- und Auslandes*-ben szépen méltatta a *Pokol* fordítást. „Die Ungarn dürfen stolz sein, — mondá, — den ersten Teil des göttlichen Werkes in so gediegener Nachdichtung

zu besitzen".[1] Ugyanígy a *Vasárnapi Ujság* névtelen kritikusa. (1885. évf. 33. szám.)

Péterfy Jenő a *Budapesti Szemlé*-ben tartózkodóbban nyilatkozott. Megengedte, hogy Szász K. igazi bravurmunkát végzett: költői tűzzel neki rontott a bevehetetlen várnak és föl is jutott tetejére, de — sebbel borítva . . .[2]

Sasváry Ármin (sz. 1853.) a római *Revue International*-ban közölt magasztaló birálatot, a *Pokol*-t magyar irodalomtörténeti eseményként ünnepelve „dont la publication, saluée comme un événement dans l'histoire littéraire hongrois, sera comptée à son auteur comme un mérite des plus brillants, comme un nouveau titre à sa gloire déja si éclatante". Dicsérte a fordítás hűségét, nyelvezetét s a kommentártól is el volt ragadtatva . . . Ha Szász K. hasonló sikerrel tolmácsolja a másik két részt, Magyarország büszke lehet rá, hogy a D. C. legjobb teljes fordításainak egyikét birja: „alors la Hongrie, — on pourra le dire avec fierté, possedera un des meilleures traductions completes de la *Divine Commedie.*"

Közölte továbbá franczíául az előszót és két ének (III. V.) bevezető értekezését.[3]

. . . A haladó évekkel azonban mind szélesebb munkakör vette igénybe a mester idejét és tevékenységét. Soknemű hivatalos elfoglaltsága szüntelen kizökkentette abból az elmélyedésből és nyugalomból, melyet a legrátermettebb Dante-fordító sem nélkülözhet. E mellett munkabirása megcsappant, szellemi erői roskadoztak . . . Hitte, hogy két esztendő alatt elkészül a *Purgatorio*-val, de csak háromszor ennyi idő alatt tudott végére járni. Hatvankét éves volt, mikor a Purgatorio megjelent:

A Purgatorium. Írta Dante Alighieri. Fordította, bevezette s jegyzetekkel kisérte *Szász Károly.* Budapest, 1891. 8-rét, 528 lap.[4]

[1] Heinrich Glücksmann: Dantes „Hölle" in ungarischer Uebertragung. — Das Magasin für die Litteratur des In- und Auslandes. Leipzig, 1886. évf. 17. szám.

[2] Budapesti Szemle. 1886. XLVIII. kötet. 43. lap.

[3] Soszvary (sic!): Dante en Hongrie. Revue International. Roma, 1887. Tome XV. pp. 716—737.

[4] A Purgatorium XII. énekének fordítása már előbb megjelent a *Pesti Napló* 1889. évi 355. számában s a bevezetés: Szász Károly, Dante Purgatoriuma (Kivonat.) az *Akadémiai Értesítő* 1890. évi folyamában 230—34, 421—25. l.

Az *Inferno* fordításában megállapított rendszert itt is követte. A harminczhárom éneket hét csoportra osztotta: Partra szállás (I. és II. ének), a purgatorium kapuja előtt (III—VIII. é.), a purgatorium kapuja (IX. ének), a szeretettel ellenkező bűnök X—XVII. é.), Dante erkölcstana (XVIII. é.), a mértéktelen szeretet tévedései (XIX—XXVII. é.), a földi paradicsom (XXVIII—XXXIII. é.) s e csoportok közé hosszabb-rövidebb tanulmányokat illesztett . . .

Ujabb nyolcz esztendő mulva kaptuk kézhez a Paradiso fordítását:

A paradicsom. Irta Dante Alighieri. Fordította s jegyzetekkel és magyarázatokkal kisérte *Szász Károly*. Budapest, 1899. 8-rét. XIII. + 424. lap.[1] Beosztása: Bevezetés. A Holdban (I—IV. é.) — A Merkurban. Jusztinián. A római császárság. A váltság titka. (V—VII. é.) — Vénusban és a Napban. Aquinói Tamás. (VIII—XIV. é.) — A Mársban. Cacciaguida. (XV—XVII. é.) — Jupiterben. A Sas. Az isteni kiválasztás. A Saturnus. Belépés az álló csillagok körébe. (XVIII—XXII. é.) — Az álló csillagok ege. (XXIII—XXVII. é.) — Az Első Mozgó. (XXVIII—XXIX. é.) — A felső ég. (XXX—XXXIII. é.) — Névmutató a Divina Commediához.

Figyelemreméltó, hogy míg a *Purgatorio*-ban a szöveg és magyarázat 528 lapra terjedt, a kommentárra inkább rászoruló *Paradiso* 400 lapot sem tesz ki s benne — bizonyára feledékenységből — az egyes énekek tartalmi kivonata is elmaradt.[2]

Olvasva a *Purgatorium*-ot és *Paradicsom*-ot, nyomon követhetjük a fordító szellemi rugalmasságának elernyedését. A tartalmi hűségből fokozatosan enged, a külalakban lazább lesz, mind több költői szabadságot vesz igénybe, rímei gyakran már alig nevezhetők rímeknek, szótoldalékai és csonkításai szaporodnak, az árnyalatok visszaadása halványodik, mondatfüzései erőltetetté válnak . . .

Néha bevallja, hogy a rím miatt tér el az eredetitől (Paradicsom, 342. l.), máskor, hogy az eredetiben fölsorolt

[1] A fordítás kéziratát Gyulai Pál 1897 május 24-én mutatta be az Akadémia I. osztályának ülésén. A *bevezetést* az *Akadémiai Értesítő* 1898. évi folyama közölte: 589—592. lap.

[2] Philalethes fordításában a Purgatorio 344 s a Paradiso 446 lapra terjed. (Leipzig, 1877.)

nevek nem fértek el a szövegben s kénytelen volt azokat a jegyzetbe tenni. (Par. 195. lap).

A *Purgatorio* kommentálásánál még hol Scartazzini, hol Philalethes után indul, a Paradisoban többnyire már csak Philalethest fordítja s a mennyiben eltér tőle, rögtön készen lehetünk valami históriai, theologiai vagy másfajta tévedésre. Ha Philalethest követi, bizonyára nem ír *ideigvaló bűnökről* (Purg. 32. l. jegyz.), a mik nincsenek s megkülönbözteti Keresztelő Szent Jánost Evangelista Jánostól, kiket éppen úgy összezavart (Purg. 435. l.), mint az idősebb Tóbiást az ifjabbal (Parad. 44. lap jegyz.), Szent Benedeket Szent Ferenczczel (Parad. 220. lap) s a Sinait Nebo hegyével. (Parad. 359. lap.)

Philalethes sohasem nevezte az igazságot, okosságot, erőt, mérsékletet theologiai erényeknek, mint Szász K. (Purg. 19. l. jegyz.), a ki ugyanezeket az erényeket másutt erkölcsi- vagy fő-erényeknek titulálta. (Purg. 447. l.) II. vagy Sánta Károlyt sem cserélte föl Valois Károlylyal (Parad. 175. lap) s Aquinói Sz. Tamásról nem mondotta, hogy zsenge ifjú korában a Monte-Cassino szerzetes-iskolájába lépett, hol a *Ferencz-rendiek tanítványa* lőn (Parad. 91. és 95. lap.), Albertus Magnust sem tette meg kölni érseknek (Parad. 92. l.) stb. stb . . .

A *Pokol*-fordításhoz csatolt magyarázatok a hit kérdéseit dicséretes objektivitással tárgyalták, nem így a *Purgatorium* jegyzetei (9. lap) s annál kevésbbé a *Paradicsom* kommentára, melyben szerző izléstelenné is válik, mikor fölemlíti azt a Dante egyetlen magyarázója által sem ismert mondást, mely szerint Remete Szent Antal „nemcsak disznókat szeretett tartani, hanem annál rosszabb asszonyokat maga s remete társai számára". (Paradicsom. 351. lap.)

A *Purgatorium*-ot *h. b.* (Péterfy Jenő) ismertette a *Budapesti Szemlé*-ben. Az eredeti stilusának plasztikáját, utánozhatatlan fönségét nélkülözte ugyan Szász K. magyarításában, de a fordulatokban, kifejezésekben való leleményességet és a verselési ügyességet bőven föltalálta benne.[1]

A *Paradicsom*-ról az *Erdélyi Muzeum*-ban Cs. Papp József

[1] Budapesti Szemle. 1892. LXIX. kötet 457—58. lap.

írt elismerő bírálatot,[1] Gyulai Ágost pedig az *Egyetemes Philologiai Közlöny*-ben halmozta el fellengző dícséretekkel. Szász Károly szerinte „örök időkre szóló jó munkát végzett s derekasan kivette részét abból a nehéz, de nemes feladatból, mely Dante szellemével szemben a művelt nemzetek vállaira háramlik". Kiemeli továbbá lelkiismeretességét, pontosságát, tárgyszeretetét, aggodalmas hűségét, csekély kivétellel szépen gördülő verseit, nagyjából kellemes rímeit . . . „S a mint a Paradicsom költői szépségei a költemény befejezése felé, az utolsó énekekben mindinkább gyarapodnak: úgy tökéletesedik vele fordítónk művészete is . . ."[2]

L. V. (Lakatos Vincze) a *Katholikus Szemlé*-ben velük szemközt számos példával igazolta a *Paradicsom* fordításának művészietlenségét, sántikáló jambusait, gyönge rímeit, értelembeli homályosságait[3] s Rácz Lajos sárospataki akadémiai tanár sem hallgathatta el egy német folyóirat hasábjain közzétett bírálatában, hogy a Paradicsom rá az aggság gyöngülő erőinek hatását tette . . .[4]

A fordító munkája végén „föltétlenül és minden habozás nélkül" jelentette ki, hogy a Divina Commedia-ban a Paradiso-t tartja legszebbnek. (Paradicsom, 354. lap.)

Annál nagyobb kár, hogy ez sikerült néki legkevésbbé...

Az ősz magyar dantista 1897 január 30-án, február 20-án és márczius 13-án *„Dante és a Divina Commedia"* czímen még három előadással kedveskedett a *Szabad Lyceum* hallgatóinak, megállapítva Dante helyét a világirodalomban s ismertetve a Divina Commedia szerkezetét és a paradicsombeli fény fokozatait . . . Megjelentek szerző *Madár-távlatból* czímű füzetében . . .[5]

Szász Károly alakhű *Isteni Színjátékát* ezek után nem tekinthetjük hosszabb időre szóló, annál kevésbbé végleges

[1] Cs. Papp József: Dante paradicsoma magyarul. Erdélyi Muzeum. 1900. 381—396. lap.

[2] Gyulai Ágost: A magyar Dante. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1901. 137—142. lap.

[3] Katholikus Szemle. 1900. 943—46. lap.

[4] Deutsche Litteraturzeitung. Leipzig, 1900. 49. szám.

[5] Madár-távlatból. Irta Szász Károly. Budapest, 1897. 22—77. lap.

fordításnak. Legfőbb érdemét abban találjuk, hogy útját egyengeti ama jövendő vállalkozásnak, mely a tartalmi hűséggel párosult külalakbeli tökéletességet a Dante szellemének átértésével hasonlíthatatlanul nagyobb mértékben lesz hivatva megvalósítani. . . Mert, őszintén szólva, igazat kell adnunk a mesternek, ki Danteját csak harmadrendű munkának itélte.

A kommentár meg a harmadrendűnél is gyarlóbb.

XVII.

AZ OLASZ IRODALOM TÖRTÉNETE MAGYAR NYELVEN.

Magyarnyelvű olasz irodalomtörténetekben nem szenvedünk hiányt... Van e nemű eredeti és fordított, jó és silány, vaskos és kompendiózus munkánk. Általánosságban eltekintünk tőlük, s csak a Dante-irodalmat érdeklő fejezeteiket vesszük szemügyre.

Időrendileg első sorban a Scherr-féle *Allgemeine Geschichte der Literatur* átdolgozása hívja föl figyelmünket. Czíme: *A világirodalom története.* Arczképekkel és utánnyomatokkal, valamint szemelvényekkel az összes irodalmak költészeti remekeiből jelesebb költőink fordításában. Dr. Scherr János, Nisard Dezső, Taine H. és mások nyomán. Budapest, 1882. Két kötet. Harmadik kötetképen Gaál Mózestől a magyar irodalom története csatlakozik hozzá.

Az olasz irodalmat I. kötete (370—443. lap) tárgyalja s Danteval ennek 373—378. lapjain találkozunk.

Jelentéktelen férczelmény.

A 410. és 411. lapon a Pokol III. énekét („A pokol leírása"), a 411—413. lapokon pedig a Pokol IV. énekét („Út a poklon keresztül") Szász Károly fordításában közli.

A pokol-kapu föliratát prózában tolmácsolja: „Rajtam keresztül visz az út a bú városába, rajtam keresztül mennek örök fájdalomhoz, rajtam keresztül az elveszett nép közé. Igazság indítá magas alkotómat, isteni hatalom teremtett engemet, a legfőbb bölcseség és az első szeretet. Előttem nem léteztek más teremtett dolgok, mint örökké valók és én is örökké való vagyok; hagyjatok fel minden reménnyel, kik ide beléptek!" (Inf. III. 1—9.)

Az Inferno V. 121—123. sorait ilyformán: „Nincs nagyobb fájdalom, mint nagy nyomorban emlékezni vissza a boldogság napjaira“.

Dante képe Petrarcaéval és Tassoéval csinos fametszetben külön mellékleten a 272—3-ik lap között látható.

Scherr kézikönyvének magyar kiadása P. Szathmáry Károly művelődéstörténetének volt folytatása:

Az emberi mívelődés története. Irta *P. Szathmáry Károly.* Második javított és bővített dolgozat. Budapest, 1881. Három kötet. Fametszetű ábrákkal.

Ebben Danteról alig néhány sor olvasható a II. kötet 100-ik lapján. Dante képe a 99-ik lapon . . .[1]

Az Athenaeum r. társulat 1883-ban publikálta Symonds-Bartoli-nak az *Encyclopedia Britannica* számára irott remekét:

Az olasz nép és irodalom története. Irták John Addington Symonds és Adolfo Bartoli. Angolból. Budapest, 1883.

Rövidsége daczára tartalmas és megbízható művecske. Alighieriről 104—108-ik lapjai szólnak.[2]

Az Akadémia segélyezésével 1887-ben került nyilvánosságra *Rényi Rezső* (1827—1899.) olasz irodalomtörténetének első kötete:

Itália költészetének története. Irta *Rényi Rezső.* Első kötet. Itália költészete a középkorban. Budapest, 1887.

Az első kötetet második sohasem követte. Szerző nem termett a talján litteratura történetének megírására. Olvasottsága, tanulmányai hézagosak voltak s a magyar stilust nehézkesen kezelte.

[1] P. Szathmáry K. művelődéstörténetének első kiadása 1876-ban jelent meg egy kötetben: *Az emberi mívelődés története.* Különös tekintettel a nemzetek harczi fejlődésére. Irta P. Szathmáry Károly bölcsészet-tudor, a Kisfaludy-társaság tagja. Budapest, 1876. Danteról: 266—67 lap. Tizenegy sorban ily elemi tájékozatlanság: „Dante szülővárosából elűzetvén, *Milanóban irta halhatatlan műveit.*“

[2] J. A. Symonds nagy opuszát az olasz renaissanceról a M. T. Akadémia fordíttatta magyarra. Három kötet jelent meg belőle. Danteról a Pulszky Károly forditotta I. és II. kötet szól. Lásd: *Renaissance Olaszországban.* Első kötet. A kényurak kora. Budapest, 1881. 9. lap. U. az. Második kötet. A tudományok föléledése. Budapest, 1882. 61. és 123. lap. Az utóbbi helyen olvassuk a Purg. XXXIII. énekének Rómára vonatkozó 58—60. sorait: „Valaki megrabolja vagy megrongálja őt, szentségtelen tettével Istent sérti meg, ki azt csak saját hasznára tette szentté“.

Danteról harminczhat lapon (121—157.) alig mondott többet Symonds-Bartolinál s azt is Tiraboschi, Maffei, Ruth után dadogta. Péterfy Jenő szerint fejtegetései Danteról szintelenek, általánosak, nem éppen vonzó stilusban irottak . . .[1]

A *Koszoru* 1885-ik évi folyamában Rényi e sorok irójával szemközt egész sereg könyvczímmel bizonyítgatta, hogy a Dante-tanulmányok Itáliában már a XVIII. és XIX. század előtt is virágoztak.[2]

Külön czikkben siettem meggyőzni, hogy az ellenkezőt sohasem állítottam . . .[3]

Szépen ültette át nyelvünkre Zigány Árpád Fenini olasz irodalomtörténetét, mely 1894-ben jelent meg a Franklin-társulat kiadásában:

Az olasz irodalom rövid története. Irta Fenini Caesar. A negyedik olasz kiadásról fordította *Zigány Árpád.* Budapest, 1894.

Érdekes könyv, mely az irodalmi tájékoztatás mellett politikai czélt is szolgál, a mennyiben igazolni törekszik, hogy az olasz egységnek mindig a pápák voltak legnagyobb ellenségei.

Dantet tizenöt lapon (76—91.) ismerteti.

Ezek után szólította föl a M. T. Akadémia *Radó Antalt* (sz. 1862.) két kötetes olasz irodalomtörténetének elkészítésére:

Az olasz irodalom története. Irta *Radó Antal.* Budapest, 1896.

Szerző olasz fordításával és irodalomtörténeti essayivel váltotta ki az Akadémia bizalmát.[4] Költőnkről művének első kötetében (72—148. lap.) a következő fejezet-czímek alatt értekezik: Dante élete. Liráját. Latin munkái. A Divina

[1] Budapesti Szemle. 1887. L. kötet. 471. lap.

[2] Rényi Rezső: Dante-tanulmányok Itáliában. Koszoru. 1885. 10., 11. és 12. szám.

[3] Kaposi József: Értsük meg egymást. Koszoru. 1885. 14. szám.

[4] Goldoni Károly: A hazug. Vigj. Budapest, 1882. — Olasz költőkből. Budapest, 1886. — Petrarca összes szerelmi szonettjei. Budapest, 1887. — Giacosa: Az apród. Dramolett 1 felv. Budapest, 1887. — Edmondo de Amicis: A szív. Budapest, 1888. — Giacomo Leopardi összes lyrai versei. Budapest, 1890. — Goldoni és Alfieri. Két tanulmány. Budapest, 1892. Ariosto Örjöngő Lórántja. Az éposz legértékesebb részei. Ariostoról szóló tanulmánnyal és jegyzetekkel. Budapest, 1894. Két kötet. — Az ifjabb Michelangelo Buonarroti. A florenczi Archivio Buonarrotiban levő kiadatlan források alapján irta Dr. Radó Antal. Budapest, 1896.

Commedia elözői, alapeszméje, kerete. A pokol. A purgatorium. A paradicsom. A Divina Commedia szépségei.

Danteról, mint lirikusról már 1885-ben írt hosszabb tanulmányt. Ennek egy részét a *Nemzet* 1886. évi folyama közölte.[1] Alighierit a provencal költők utánzójának s a skolasztikusok rabjának mondotta.

Az *Olasz költőkből* czímű kötetében huszonnégy lapot foglalnak el alakhű Dante-fordításai, köztük a *Vita nuova* I—III. kanzoneja, II. VI—IX., XI., XV. és XXIV. szonettje, a *Canzoniere* XVII. kanzoneja és a *Paradiso* XXXIII. éneke.[2] Sikerült fordítások.

Radónak ezentúl is volt még néhány ízben módja Danteról írni. Igy a *Pallas Nagy Lexiconá*-ba[3] s a *Magyar Könyvtár*-ba, melynek 221-ik füzetében majdnem szórul-szóra lenyomatta olasz irodalomtörténetének Alighierire vonatkozó fejezetét:

Radó Antal: *Dante*. Budapest, 1901. 16-rét, 78 lap.

A Franklin-társulat *Egyetemes Irodalomtörténete* számára ő állította össze az olasz részt:

Egyetemes Irodalomtörténet. Szerkeszti *Heinrich Gusztáv*. A vallás- és közoktatási m. k. miniszter támogatásával. Budapest, 1905. II. 487—639. lap. Danteról szóló fejezete 496—516. lap[4]

[1] *Dante lyrája*. Részlet dr. Radó Antalnak „Dante mint lyrikus" czimü nagyobb tanulmányából. Nemzet. 1886. 104. szám. Alakhű fordításban közli a XVI. kanzone („La dispietata mente . . .") 5-ik strófáját és a *Vita nuova* XI. és XV. szonettjét. Prózában a Purg. XXIV. 52—4. sorait: „Én a mikor a Szerelem megszólal, irok és följegyzem úgy, a hogy ő odabent tollamba mondja . . ." továbbá az apokrif hitvallás (Professione di fede) két első sorát.

[2] Olasz költőkből. Fordította Radó Antal. Budapest, 1886. 4—28. lap. Ismertetését lásd: Nuova Antologia. Roma, 1889. v. XX. pp. 154—8.

[3] A Pallas Nagy Lexicona. Budapest, 1893. V. 26—28. lap.

[4] Képei: Dante mellszobra a mennyország és pokol szimbolikus szoboralakjaival a drezdai akadémia új épületének egyik bolthajtásáról Hans Hartmanntól. (496. lap.) — D. bronz mellszobra a nápolyi Museo Nazionale-ban (498. l.) — D. állítólagos szülőháza. (499. l.) — Domenicho di Michelino képe a firenzei duomo-ban (501. l.) — D. Rafael Parnasso-ján a Vaticánban. (505.) — Dante szobra Veronában. (507. l.) — Az urbinoi D.-kódex (jelenleg a Vaticánban) egy illusztrácziójának szines reprodukcziója. (Inf. XII. énekéhez.) Műmelléklet az 512. és 13-ik lapok között. — Szintén külön szines műmellékleten a budapesti Corvin-kódex 29-ik lapja. (Purg. I. ének.) — Végül D. és Beatrice Botticelli rajza után. (515. lap.)

s a Kisfaludy-társaság *Költők és írók* czimű biografikus vállalatába is vele iratták meg Dante életrajzát:

Dante. Irta *Radó Antal.* Budapest, 1907. 8-rét, 143 lap. Bevezetés. I. Szülővárosa. II. Florencz műveltsége. III. Dante élete. IV. A kisebb munkák. V. Az Isteni Szinjáték.

Minthogy ez a tolla alól kikerült utolsó Dante-életrajz, föltehető, hogy valamennyi között a legjobb, a legérettebb s azért csupán ezzel törődöm.

Nem titkolom, hogy Radó Antalt hivatott Dante-biografusnak el nem ismerhetem. Se studiumai, se lelki irányzata nem praedestinálják erre. Dantet és korát ugyanis sohasem fogja megérteni s helyesen megítélni, kinek szelleme a keresztény világnézlettől már ifjuságában át nem ivódott.

Igaz, sokat foglalkozott olasz irodalomtörténeti tanulmányokkal, olvasta Wegele, Scartazzini, Bartoli és Kraus Dante-életrajzait s a firenzei vates műveit, de az utóbbiakba nem mélyedt el a kellő szeretettel s azokat gyakran meg sem értette.

Könyvének 128-ik lapján például a következő mondása ötlik szemünkbe: „A ki megbünhődött a pokolban, csupa jósággal és alázattal szenvedi a vezeklést a purgatórium térein; megszűnvén bűnei, kialva lévén szenvedélyei, megszűnik érdekessége is; mikor pedig már vezeklése is véget ért, mikor már elérkezett a paradicsom egébe . . .“

E szerint a pokolban bünhődnek a lelkek, hogy aztán a purgatórium térein vezekelve a paradicsomba jussanak... Semmi esetre! Ex inferno nulla redemptio. Ez a katholikus tan, ezt vallotta Dante . . .

A ki tehát a föntebbieket írta, alapjában Dantet soha meg nem értette.

A 125-ik lapon Radó olyasformát állít, mintha Alighieri tanítása szerint a lélek, „mely megbánta bűneit és vezekelt is értük, csak akkor üdvözülhet, csak akkor éri el a valódi boldogságot, ha tele szíjja magát a theologiai oktatások amaz özönével, melyek a *Paradicsomot* oly nehéz és fárasztó olvasmánnyá teszik . . .“

Szó sincs róla. Ezt se Dante, se a korabeli theologusok nem tanították, sőt inkább az együgyüeket, a lelki szegé-

nyeket akkor is boldogoknak és a mennyországra érdemeseknek tartották, valaminthogy az egyház Krisztussal ma is a mennyország fiainak tartja őket. (Máté V. 3.)

Radó könyve egyébként könnyű, folyamatos olvasmány. Biografikus részében Scartazzinit követi, számos tévedéssel vegyitve ennek adatait.

Igy szerzőnk jól tudja, hogy Martell Károly II. Károly nápolyi király fia volt s mégis úgy tünteti fel, mint Kun László magyar király gyermekét. (117. lap.) Ez kétségkivül tollhiba, de sajátságos, hogy vele már az Akadémia kiadásában megjelent olasz irodalomtörténetben (I. 137. lap.) és a *Magyar Könyvtár* Dante-füzetében is találkoztunk. (69. lap.)

Radó hihetőnek véli, hogy Dante 1313-ban Pisaban tartózkodott, „mert Boccaccio megemliti, hogy akkor ott látta őt.“ (63. lap.) Ám Boccaccio csak 1313-ban s hozzá Párisban született, nem valószinü tehát, hogy még ugyanebben az esztendőben Dantet Pisa-ban látta volna.

Szerző Boccacciot nyilván Petrarcaval tévesztette össze.

Régebben dicséretes eredménnyel tolmácsolta Dantet. Az előttem fekvő életrajzban is megpróbálkozott az Inferno néhány sorával: I. 1—18, 28—54, 73—75, 85—90, II. 139—40. rím nélküli hatodfeles jambusokban.

Gyönge fordítás, melynek következő sorai:

Oda, hol épen vége lett a *völgynek*,
Mely félelemmel döfte át szivem.

(Inf. I. 14—5.)

és

Tovább menék az elhagyott uton
Meg-megfeszítve *első lábomat* (!)

(Inf. I. 29. 30.)

furcsa félreértésekre adhatnak alkalmat.

Kár volt az életíró gondatlan pongyolaságát a műfordítónak is elsajátítania![1]

[1] „A ki idegen munkát akar fordítani, mindenekelőtt tartsa kötelességének azt teljesen jól megérteni, minden árnyalatával, minden finomságával egyetemben“. A fordítás művészete. Irta Radó Antal. Budapest. 1909. 7. lap.

Radó könyvét a *Századok*-ban *-P-F.* kritizálta s azt kissé szintelennek, kissé száraznak találta. „Mintha a szerzőnek, irja, nem volna elég érzéke Dante geniálitása iránt. Ismeretet nagyon sokat meríthetünk könyvéből, de ez ismeretek inkább számukkal, mint mélységükkel elégítenek ki“.[1]

Az *Egyetemes Philologiai Közlöny*-ben Baumgartner Alajos mondott róla szigoru, de igazságos véleményt. Kifogásolta a bevezetést, mely tulságos terjedelmes, tulzó s éppen csak a legszomorúbb adatokra támaszkodik. „Megdöbbent bennünket, olvassuk birálatában, az a hűvösség, szeretetlenség és szinte ellenséges indulat, mely ebben a bevezetésben nyilatkozik azzal a költővel szemben, a ki éppen lángoló tüzével, izzó szenvedélyével, minden mértéken felül való szeretetével, szerelmével és gyülöletével egyaránt belekap lelkünkbe, a ki felkorbácsolja szívünkben az indulatokat és eksztázisba ragad, mint Shakespearen kívül egy költő sem“.

A Dante szülővárosáról szóló első és Florencz műveltségét tárgyaló második fejezettel sem volt a reczenzens megelégedve, a Dante életéről és kisebb munkáiról szóló III. és IV. fejezetet azonban feltétlen dicsérettel honorálta . . .[2]

Becses értekezést közölt Radótól 1900-ban az *Egyetemes Philologiai Közlöny* az *il* és *lo* használatáról Dantenál.[3]

Dantenál tudniillik az *il* és *lo* még egymás mellett fordul elő és pedig Gröber német filologus szerint bizonyos szabályszerűséggel. A szabály ez volna: *lo* (a többesben *li*) bármely helyen állhat, *il* (a többesben *i*) ellenben csak egyszerű mássalhangzó előtt és magánhangzóval végződő szó után, vagyis: az *il* és *i* szótagot nem alkotó formák, melyeket a költő csak akkor használ, ha a verssorban egy szótagot nyerni akar.

Szerző ügyesen mutatja ki, hogy ilyféle szabályt felállítani nem lehet.

Még jelentősebb az a felolvasás, melyet a Kisfaludy-társaság ötvenötödik ünnepélyes közülésén 1901. szeptember

[1] Századok. 1908. 165. és 166. lap.

[2] Egyetemes Philologiai Közlöny. 1908. 289—292. lap. Ismertette továbbá *C. D.* a *Magyar Középiskolá*-ban. (Budapest.) 1908. 48. és 49. lap.

[3] Radó Antal: Az *il* és *lo* Dantenál. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1900. 144—145. lap.

10-én, költőnk számkivetésének hatszázados évfordulóját ünnepelve, A *nemzeti szellem Danteban* czímmel tartott.[1] Formásan, meggyőzőleg mutatta ki ebben, hogy Dante volt az első hazafi s az olasz nemzeti eszmének első képviselője Itália olasz nyelvű irodalmában.

Téves volt azonban az az állítása, hogy az Isteni Szín-játék-ot Szász Károly mellett közös erővel Angyal és Csicsáky is teljesen átültették. (I. h. 17. lap.)

Baboss László nagykanizsai ügyvéd költői anthologiájában, mely holmi irodalomtörténeti áttekintések mellett a világirodalom egy-egy jelesének hebehurgya módon összehányt életrajzát és némely poemájának vagy poema-töredékének magyar fordítását közli, — Danteval az első kötet foglalkozik:

Költők világa. Anthologia. Első kötet. Szerkesztette *Baboss László.* Nagykanizsa, 1905.

Az olasz költészet rövid átnézete: 177—180. lap. — Dante Alighieri: 183—194. lap. Részletek a Divina Commediából: 194—204. lap.

Az utóbbi czím alatt a szerkesztő a Divina Commedia következő sorait közli Szász Károly tolmácsolásában:

Inf. III. 1—9, V. 73—142, XXXII. 125—139, XXXIII. 1—78; Purg. IX. 76—105; Par. V. 1—9.

Van még egy mutatvány az előttem levő könyvben: az Inf. III. 70—136. sorainak rimetlen blank verses magyarítása. Baboss László erről azt mondja, hogy Bálinth Gyula volt a mestere. Bálinth azonban tudvalevőleg rímes hexameterekben ültette át az *Isteni Szinjáték*-ot s a kérdéses fordítás, mint bárki meggyőződhetik, nem tőle, hanem Dr. Angyal Jánostól való.

Dante legrégibb biografiáját Giovanni Villani florenczi krónikája: *Istorie Fiorentine. IX. 136.* tartalmazza. Ez az a hires *Rubrica dantesca,* melyre költőnk életírói állandóan hivatkoznak. Magyar fordítását *Rácz Miklóstól* birjuk *A három Villani*

[1] Megjelent *A Kisfaludy Társaság Évlapjai*-ban. Budapest, 1902. 15—30. lap, továbbá az *Athenaeum*-ban. Philosophiai és államtudományi folyóirat. A M. T. Akadémia megbizásából szerkeszti Dr. Pauer Imre. Budapest, 1901. 337—355. lap. — A Purg. VI. 76—77. s a Par. XVII. 55—60. sorainak blank-verses fordítását adja.

krónikájá-ban.[1] Ugyanő fordította nyelvünkre Dino Compagninak, a Dante kortársának krónikáját.[2] „E krónikában, mondja Rácz Miklós, mely ugyanazon évekről, ugyanazon színezéssel, ugyanazon érzülettel, a hon romlása fölött való ugyanazon elkeseredéssel és fájdalommal iratott, mint a Divina Commedia, realizálva áll előttünk Dante ideális világa, realizálva mindaz, a miben Dante élt, hatott, szenvedett, a mit szeretett és gyűlölt mint pártember és számüzött, mint polgár és költő."[3]

Alighieri neve Dino könyvében egyetlen egyszer említtetik az 1302-ik év számüzöttei között, minden jelző nélkül: „Dante Alighieri, a ki követségben járt Rómában."[4]

Az első tulajdonképeni Dante-biografusnak, Boccaccionak *Vita di Dante*-ját két magyar Boccaccio-életrajz ismerteti:

Boccaccio élete és művei. A legújabb kutatások alapján írta *Heinrich Gusztáv.* Budapest, 1881. 151—155. lap.

Giovanni Boccaccio Decameronja. Teljes fordítás, életrajzzal, jegyzetekkel. Készítette *Dr. Bokor János,* főreáliskolai tanár. Brassó, 1909. XLVII—L. lap.

Mindkettő a Boccaccio Dante-kommentárjáról is megemlékezik.

Hamvas József „Egyetemes irodalomtörténete" szabatos rövidséggel közli Alighieri életrajza mellett a Divina Commedia tartalmának velejét[5] s *Katona Lajos* (1862—1910.) Petrarca-ja találóan jellemzi Laura dalnokának Dantehoz való viszonyát, megállapítva a tényt, hogy Petrarca szabadkozása ellenére sem tudta magát kiragadni a nálánál nagyobb és erősebb egyéniség vonzóköréből.[6]

[1] A három Villani krónikája. Croniche di Giovanni, Matteo e Filippo Villani. Fordította, bevezetéssel és magyarázó jegyzetekkel ellátta Rácz Miklós. Budapest, 1909. 113—115. lap. — L. továbbá: Magyar művelődéstörténeti mozzanatok Giovanni és Matteo Villani krónikái alapján. Irta Miskulin Alajos. Budapest, 1905. A 40. és 41. lapokon Giovanni Villani elbeszélése szerint vázolja Martell Károly florenczi látogatását s szól Danteval kötött barátságáról.

[2] Dino Compagni: Krónika. 1280—1312. (Cronica di Dino Compagni delle cose occorenti ne'tempi suoi.) Olaszból fordította, korrajzzal és magyarázó jegyzetekkel ellátta Rácz Miklós. Brassó, 1902.

[3] I. m. 18. lap.

[4] U. o. 115. lap.

[5] Az egyetemes irodalomtörténet áttekintése. Irta Hamvas József. Pozsony-Budapest, 1899. I. rész, 32. és 33. lap.

[6] Petrarca. Irta Katona Lajos. Budapest, 1907. 64. és 65. lap.

XVIII.

A MILLENIUMI POKOL-KÖRKÉP ÉS GÁRDONYI GÉZA INFERNO-FORDÍTÁSA.

A kik a milleniumi kiállítás alkalmából Budapesten jártak, az úgynevezett Pokol-körképet is kétségkívül megtekintették.

E panoráma a városligeti fasor végén egy Márkus Géza tervezte vasépületben — jelenleg gépkocsi-szin — volt elhelyezve. Homlokzatán, a bejárat fölött még láthatók Dante és Vergilius alakjai Ligeti Mór szobrásztól.[1]

Megteremtői Molnár Árpád és Trill Károly szinházi piktorok voltak.

Az ujdonságával és merészségével föltünést keltett körkép 1896 május 15-én nyilt meg a nagyközönség számára. Bemutatóját egy névtelen verselő humoros terzinákban kürtölte világgá,[2] Dankó Pista népdalköltő tréfás nótát szerzett róla[3] s Lányi Géza *Eredj a Pokolba!* czímen indulót komponált „megrázó hatása alatt".[4]

A művészek természetes és mesterséges sziklák által

[1] Dante szobrát 1896 július 12-én az akkor Budapesten vendégszereplő *Compagnia Comica Goldoniana* igazgatója: Enrico Gallina, társasága élén ünnepélyesen megkoszorúzta.

[2] *Dante ébredése.* A „Pokol"-körkép bemutatása. Fővárosi Lapok. 1896. 135. szám.

[3] Pokol-nóta. Irta Dankó Pista. Megjelent külön lapon, 16-rét alakban, hangjegyekkel. Budapest, 1896. Magyar nyomda.

[4] Eredj a Pokolba! Induló. A Molnár és Trill-féle Pokol-körkép megrázó hatása alatt csinálta Lányi Géza, a Népszinház czimbalmosa. Budapest, 1896. 4-rét, 5. lap. Szines czímképpel.

szegélyezett folyosó nyilásainál, a modern díszletfestés és elektrotehnika fogásainak fölhasználásával, tizenkilencz képben varázsolták a néző elé Dante *Inferno*-jának hátborzongató jeleneteit.

Lármás plakátok a képeket a következő czímekkel hirdették: Az Acheron. Minosz. A lebegő lelkek. A Czerberusz. A tékozlók és fösvények. Diz vára. A Minotaurusz. A vérfolyó. Az emberfák erdeje. A tűz-eső. Gerion. Az ostorozás. Az égő lábak mezeje. A szurok-tó. A képmutatók. A vér földje. A kigyók völgye. Az óriások börtöne. A jégvilág.

Kézdi-Kovács László a *Pesti Hirlap* hasábjain így referált első impresszióiról:

... „Az Acheron sötét vizén Káron csónakja viszi át a lelkeket Minosz, a pokol ítélőbírája elé. A folyam partjain tolongókat darazsak és bögölyök üldözik s fönn a levegőben a bűnös szerelem áldozatai lebegnek, köztük Paolo és Francesca. A bejárat fölött Czerberusz, a háromfejü szörnyeteg okádja a tüzet s lenn egy sötét barlang előtt a tékozlók és fösvények hengergetik föl a pénzes-zsákokat, melyek ismét legurulnak. Odébb Diz vára látszik, izzó falával, tornya tetején a három fúriával, s a vár alatti völgyben az izzó sírok végtelen sora, a mikből gyötrődő lelkek emelkednek ki. Mellette a forró vérfolyó, a zsarnokok büntető helye, melynek partjain emberlovak nyilazzák le a vérből föl-fölbukkanókat. Odébb az öngyilkosok szomoru erdeje, melynek fáin a hárpiák fészkelnek, kik e fák leveleivel élnek s a letépett levelek nyomán vér serked és fájó sóhaj kel... Tűzvörös ég világít ide; az égből hull a sok lángpehely, perzselve a paráznák bőrét. Vad sziklák közül, a hol a tolvajokat ostorozzák, a tűzfolyó csörgedez alá. Azután új mező tárul elénk, az égő lábak mezeje, azon túl a kitekert nyakú emberek serege, majd a sötét szurok-tó, a mikbe az ördögök vasvillával nyomkodják a vesztegetők és kufárok föl-fölmerülő fejeit. A messze sziklák közül az aranycsuhás barátok — a képmutatók — végtelen sora közelg, a kiknek Kaifás holttestén át vezet az útjok. A vér földjén a háborúskodók s a mellette levő szikla-hasadékban miriádnyi kigyók között a zsiványok és rablók csoportja fetreng. A pokol fenekén, Luczifer biro-

dalmában az örök jég országa kezdődik, a jégbe fagyott alakokkal . . ."[1]

A Pokol-körképről Olaszországban is tudomást vettek s a *Giornale dantesco* az *Arte illustrata* után megírta, hogy készítői négy esztendeig dolgoztak rajta.[2]

Irodalmi emlékét a felsorolt ujságczikkeken kivül *Gárdonyi Géza* (sz. 1863.) könyve őrzi:

A pokol. Irta Dante Alighieri. Fordította *Gárdonyi Géza.* A Molnár és Trill Pokol-körképből vett rajzokkal. Budapest, 1896. 8-rét, 133. lap.[3]

Gárdonyi előszavában (5. lap) kijelenti, hogy csak félkedvvel fogott munkájához, mert a fordítás neki nem mestersége s különben is ellene van minden idegenségnek, a mi a magunk világában akár egész mű, akár csak egy szó alakjában is helyet foglal. Meg aztán nem híve a szószerint való fordításnak s az olasz történelem politikai torzsalkodásai ásításra késztik . . . Taljánul sem tud, a min úgy segít, hogy a saját használatára Gauss Viktor olasz anyanyelvü barátjával szóról-szóra átiratja az *Inferno*-t, tekintet nélkül a magyaros szórendre vagy a mondat értelmére s ebből konstruálja rímtelen jambusos „fordítását", elhagyva a politikai czélzatu vagy egyébként neki érthetetlen és érdektelen helyeket . . .

Munkáját nem osztotta énekekre s az egész Pokol-t egy végben adta. Ilyetén eljárás mellett a XI. ének 115 sora 12 sorra, a XVI. ének 136 sora 19 sorra, a XX. ének 151 sora 17 sorra zsugorodott, stb. A panoráma rémjelenetei persze az átdolgozás szövegében sem szenvedtek rövidséget.

Azokat, kik a *Divina Commedia*-t tüzetesebben kivánták tanulmányozni, Szász Károly fordítására utalta. Ő csak a Pokol-körkép ügyének, mely vállalatnak titkára volt, kivánt használni a népies, folyamatosan olvasható, kommentár nélkül

[1] Kézdi: A megnyitott „Pokol". A Molnár- és Trill-féle körkép bemutatója. Pesti Hirlap. 1896. 135. szám. L. továbbá Divald Kornél: Milleniumi képzőművészet. Magyar Szemle. 1896. 28. szám. — *ss.:* „A pokol". Alkotmány, 1896. 122. szám.

[2] Giornale dantesco. 1897. p. 191.

[3] A *Nemzeti Iskola* tanügyi hetilap tárczájában is megjelent. 1896. 13—39. szám.

is mindenki által érthető, olcsón árusítható magyar *Inferno*-val s a Danteról szóló néhány soros bevezetéssel. („Ki volt Dante?" 7. és 8. lap.)[1]

Mint a mondottakból kiviláglik, maga sem akarta, hogy munkáját szorosan vett fordításként tárgyalják. Szabadon költötte át eredetijét s tagadhatatlan, hogy vele szándékolt czélját elérte. Helyenkint elég talpraesett, csinos fordítással is kedveskedett, de a legtöbbször csak némi magyarázatokkal megtoldott átdolgozást produkált.

Mikor az I. ének 31. és következő sorait így fordította:

De kezdetén valék csupán az útnak,
Midőn mint árnyék, napos délidőben,
Egy pöttyös párducz jelent meg előttem.
Megállt és nézett. Mozdultam. Megmozdult.
Elállta utam. Mit tegyek, Teremtőm!

akkor fölöslegesen hozzátett az eredetihez s el is csípett belőle, a mi tehnikájának jellegzetes vonása.[2]

A XXVII. ének első pár sora szolgáljon például, hogy mint tette a kommentárt nélkülözhetővé, illetőleg miképen olvasztotta egybe a szöveget a magyarázattal:

A láng elhallgat s távozásra leng,
Midőn egy másik láng lebeg felénk,
S hang jő belőle, tompa, érczszerű,
A hogy a szicziliai mese
Rézből csinált ökre bőgött, mikor
A belezárt bűnös alatt tüzeltek.

Dante persze csak a szicziliai ökörről szólt, „mely először annak jajától bőgött, ki reszelőjével formálta". (Inf.

[1] „A mi nekünk Petőfi, meg politikai hitvallásában Kossuth Lajos, az az olaszoknak egy személyben Dante". 7. lap.

[2] Ed ecco, quasi al cominciar dell'erta
Una lonza leggiera e presta molto,
Che di pel maculato era coperta.
E non mi si partia dinanzi al volto;
Anzi impediva tanto il mio cammino,
Ch'io fui per ritornar piu volte volto.

(Inf. I. 31. sqq.)

XXVII. 7—9.), de ha Gárdonyi ezt így magyarítja, akkor okvetetlenül jegyzetet kell hozzá csatolnia Falarisz szicziliai zsarnokról és Perillosz szobrászról, a mit minden áron el akart kerülni.

Ugyanilyen a XXXI. ének 136—8. sorainak fordítása:

Mint a firenzei görbe torony,
Mikor rajta felhők vonulnak át . . .

Olaszul:

Qual pare a riguardar la Carisenda
Sotto il chinato, quando un nuvol vada
Sopr' essa si, che ella incontro penda.

Csakhogy a fordító ezuttal tévedett, mert a Carisenda nem firenzei, hanem bolognai ferde torony.

Könyvét Heyer J. csúf Dante-portréja és huszonnégy a Pokol-körképből vett illusztráczió ékteleniti.

A *Budapesti Szemlé*-ben *i. t.* írt róla kemény bírálatot,[1] a *Magyar Szemlé*-ben csekélységem ismertette érdeme szerint.[2]

Külön füzetke is jelent meg a Pokol-körkép magyarázatául. Czime:

Vezető a Molnár és Trill-féle Pokol-körképhez. Budapest, 1896. 12-rét, 15. lap.

Velős prózában és a Gárdonyi-féle fordítás idézeteivel tájékoztatta a panoráma látogatóit. Benne olvastuk, hogy a Pokol Budapestről rövid idő mulva Olaszországba kerül s akkorra Molnár és Trill a Purgatoriumot meg a Mennyországot is fölépítik. (15. lap.)

Tudtommal ez soha meg nem történt . . .

A magyar millenáris esztendőben tehát erősen folyt nálunk Dante népszerűsítése. Sajnálni lehet, hogy e munkában Gárdonyi Géza csekély tudással, ambiczió nélkül segédkezett. Átdolgozásának s a Pokol-körképnek mindazáltal meg volt az az eredménye, hogy a firenzei szellemóriás nevét oly körökben is ismeretessé tették, a melyek azt másként talán sohasem hallották volna.

[1] Budapesti Szemle. 1896. LXXXVII. kötet, 155. és 156. lap.
[2] Magyar Szemle. 1896. 19. szám.

Két évvel előbb *F. J.* (Feleki József) egy fővárosi lap számára lefordította Flammarion *Newton elődei* czímű tanulmányát, melyben arról van szó, hogy a gravitáczió törvényét már Plutarkosz és Dante is megérezték . . . A franczia tudós értekezésében röviden vázolta az *Inferno* tartalmát s még rövidebben megemlékezett a buják büntetéséről. Ezt a részt *F. J.* így tolmácsolta: „A második körbe érve Minost, a pokol bíráját trónon ülve találják; itt bünhődnek a *fényűzők* (!), a többek között Dante jó barátja: *Rimini Ferencz is.*“ (!!)[1]

A Pokol-panoráma bemutatása után hasonló baklövés egy francziául bármily keveset tudó szerkesztő figyelmét sem kerülte volna el többé. Hisz alig volt ember Budapesten, a kit a mesterségesen fölcsigázott érdeklődés el ne vitt volna a Molnár-Trill-féle körképbe, hol a bűnös szerelem áldozatai közt éppen a Paolo és Francesca bús története csalt legtöbb könnyet a nézők szemébe . . .

[1] Newton elődei. (Plutarch és Dante pokla.) Irta Flammarion Kamill. Fordította F. J. Fővárosi Lapok. 1894. 173. szám. — E czikk még egyszer megjelent: Ujabb csillagászati olvasmányok. Flammarion Kamill összes műveiből fordította Feleki József, a foktői ev. ref. egyház lelkésze. Budapest, 1897. 51—56 lap. Az Inf. XXXIV. 73—9. sorait hibás próza-fordításban adja.

XIX.

NŐK A MAGYAR DANTE-IRODALOMBAN.

A Cangrande della Scala-hoz intézett levél szerint Alighieri azon a nyelven írta főművét, melyen az asszonyok is csevegnek, — „in qua et mulierculae communicant . . .“[1] Más kérdés persze, hogy a korabeli asszonykák olvasták és értették-e a *Commedia*-t.

Hírét bizonyára hallották . . .

Boccaccio beszéli, hogy vatesünk egyszer Veronában ilyenforma női diskurzusnak volt fültanúja:

— Nézzétek csak, ez az az ember, ki szabadon jár-kel a pokolban s ujságokat hoz az élőknek az elkárhozottakról.

— Azért olyan füstös hát a képe s a gyehenna tüzétől lett göndör a szakálla? . . .[2]

Szerelme tárgyáról soha költő nálánál magasztosabban nem énekelt s túlzás nélkül állítható, hogy Beatricevel minden idők művelt hölgyeit adósává tette, hálára kötelezte. Joggal ütődnénk meg tehát, ha a poema sacro-t éppen ők, a közelről érdekeltek, nem méltatták volna figyelmükre . . .

Ám megütődésre semmi ok . . .

Francziaországban az olasz származásu *Christine de Pisan* (sz. 1364.) terjesztette először Dante ismeretét[3] s a mult

[1] L'epistola di Dante Alighieri a Cangrande della Scala. Saggio d'edizione critica e di commento del Giuseppe Boffito. Torino, 1907. p. 19.

[2] La vita di Dante scritta da Giovanni Boccaccio. Testo critico con introduzione, note e appendice di Francesco Macrì-Leone. Firenze, 1888. p. 43.

[3] „In un *Epistre sur le Roman de la Rose* Cristina osa additar Dante, eroe dell'arte e del pensiero, *che nessuno in Francia ancor conosceva*“. Arturo Farinelli: Dante a la Francia dall' etá media al secolo di Voltaire. Milano, 1908. I. p. 151.

század romantikusai Páris szalonjaiban Alighierit annyira divatba hozták, hogy érte rajongani szinte hozzátartozott az előkelő tónushoz. Az ifjabb nemzedék franczia dámái közül csak Lucie Felix Faure-t, a néhai köztársasági elnök leányát említem, kinek a Dante nő-alakjairól szóló tanulmánya igen szellemes, számottevő danteska.[1]

Itáliában Carlotta Ferrari,[2] Emma Boghen-Conigliani,[3] Ida Frizzi[4] s mások sokan foglalkoztak és foglalkoznak Dante-irodalommal.

Hoffinger Jozefa[5] és B. Jakobson[6] német irónők a Dante-fordítók között szereztek nevüknek becsületet. Figyelmet érdemel továbbá a kissé bőszavu Else Hasse, Dante legújabb germán kommentátora . . .[7]

Míg Mistress Oliphant Dante életrajzát írta meg Shakespeare nyelvén,[8] C. H. Ramsay a Divina Commedia-t s Katharina Hillard és Elisabeth Sayer a Convivio-t ültették át angolra.[9]

Amerikai dantisták: May Allen Ward, Elisabeth Wright, Ellen Mitchell és Blow Zsuzsanna stb.[10]

Maria Chitiu román prózában tolmácsolta az Inferno-t

[1] Lucie Felix Faure: Les femmes dans l'oeuvre de Dante. Paris, 1902.

[2] Carlotta Ferrari: Dante Alighieri. Poemetto in terza rima. 3a ediz. Bologna, 1888.

[3] Emma Boghen-Conigliani: La Divina Commedia. Scene e figure. Appunti critici, storici ed estetici. Torino, 1894.

[4] Ida Frizzi: Gli ipocriti nella Divina Commedia. (Scritti vari.) Cremona, 1893.

[5] Göttliche Comödie. Zur Jubelfeier des Dichters metrisch übersetzt von J. von Hoffinger. Wien, 1865.

[6] Das neue Leben. Uebersetzt von B. Jacobson. Halle, 1877.

[7] Dantes Göttliche Komödie. Das Epos vom inneren Menschen. Eine Auslegung von Else Hasse. Kempten u. München, 1909.

[8] Dante. By Mrs Oliphant. Edinburgh and London, 1879.

[9] Divina Commedia. Translated into English, in the metre and triple rhyme of the original, with notes, by Mrs Ramsay. London, 1862—63. — The banquet: Il convito. Translated by K. Hillard. London, 1889. — És: Il convito: the banquet; translated by Elisabeth Sayer. London, 1867.

[10] May Allen Ward: Dante. A sketch of his life and works. Boston, 1887. — Elisabeth Wright: Dante's Banquet. New-York. 1896. — Ellen Mitchell: The Paradise of Dante. Siracuse, N. Y. 1898. — Susan Blow: A study of Dante. New-York, 1887.

és Purgatorio-t...[1] Alaposan körültekintve néhány magyar hölgyre is akadunk Dante táborában...

A nagy Wesselényi Miklós unokatestvére: *Paget Jánosné — Wesselényi Polixena bárónő* 1835-ben utazta be Olaszországot. Lelkes csodálója volt a művészet remekeinek, a régibb és ujabb olasz irodalom termékei azonban — bár taljánul tudott — meglehetős hidegen hagyták...

A „hosszas szerelmeit burukkoló Petrarca" verseit vizenyősöknek találta[2] s Danteról csak annyit mond, hogy arczképét a Santa Maria del Fiore-ben látta.[3] Hamvait a firenzei Santa Croce-ben kereste...[4]

Bickersteth Janka, Teleki Sándor gróf elvált felesége, már helyesebben tudta, hogy hol van Dante eltemetve. Ő fordította ugyanis magyarra Lord Byron *Childe Harold*-ját s benne a stanzákat:

Santa Croce szent fala közt feküsznek
Hamvak, mik őt még szentebbé teszik;
Por, mely halhatatlanság magában is.
. . . . Itt
Pihen Angelo, Alfieri csontja,
S a csillagos Galileo bújával:
Itt van Machiavelli hamva, földe.
— — — — — — — — — —
Négy szellem, a kik mint a négy elem
Szülhetnének nekünk egy uj teremtést.
— — — — — — — — — —
De hol pihen az etruscai három: —
Petrarca, Dante, nálok nem kisebb
A prózaköltő szellem, mely teremt!
— — — — — — — — — —
Hálátlan Florencz! Dante távol alszik,
Mint Scipio, vádló parton temetve;
Pártid több mint polgár-harczban kiűzték

[1] Divina Comedia. Traductiune depre originalu de Donna M. P. Chitiu. Craiova, 1883—88. 2 vol.

[2] Olaszhoni és schweizi utazás. Irta Paget Jánosné Wesselényi Polyxéna. Kolozsvártt, 1842. II. 5. lap.

[3] U. o. II. 50. lap.

[4] U. o. II. 46. lap.

A dalnokot, kinek nevét hiába
Imádják unokái, századok
Bűnbánatával; és a korona
Mit hordozott Petrarcanak feje
Olyan dicsőn, egy idegen hazában
Termett, és élte, híre, sírja, minden
Bár elrabolva, — nem sajátaid.
— — — — — — — — — —
Santa Croceban nagy poruk hiányzik;
De e hiány miatt híresebb, miként rég
A Caesar-ünnep Brutus szobra nélkül,
Emlékeztetve nagy fiára Rómát.
Ravenna boldogabb! tar partodon
Bástyája hulló birodalomnak! alszik
Tisztelve a halhatatlan menekült.[1]

Kazinczy-Beöthy Paulina, Kazinczy Titusz neje, több Macaulay-essayt s ezekben néhány Dantera vonatkozó szellemes megjegyzést és kitérést magyarított. Így a párhuzamot Dante és Milton között a Milton-tanulmányban,[2] továbbá a Machiavelli-essayben a következő sorokat: „A XIV. század elején született a *Divina Commedia*; hasonlíthatatlanul a képzelet legnagyobb műve Homer köteményei óta.“ [3]

A pápaság czímű tanulmányban a Purgatorio XX. 87—9. sorainak fordítására akadunk,[4] a Bacon-essay-ben pedig az Inferno III. 43—5. sorainak prózai áttétele mellett erre az

[1] Childe Harold. Byron után anyanyelvéből magyarra fordította Bickersteth Johanka. Genf, 1857. 158—60. lap.

[2] Először a *Pesti Napló* 1862. évfolyamában (173. és 174. szám), azután az *Olcsó Könyvtár*-ban: Milton. Irta Macaulay B. T. Angolból fordította B. P. Budapest, 1876. 24—38. lap.

[3] Machiavelli. Irta Macaulay B. T. Angolból fordította B. P. Budapest, 1875. 14. lap. „Macaulay, — mondja Trefort Ágoston, — igen érdekes párvonalat húz Milton s Dante között. Czikkünk határai nem engedik e párhuzam közlését, csak annyit említünk, hogy mindkettő statusférfiu s szerető volt, — mindkettő szerencsétlen nagyravágyásban s szerelemben.“ Kisebb dolgozatok az irodalom, közgazdaság és politika köréből. Budapest, 1882. 28. lap.

[4] „Krisztust másodszor ragadták meg helytartója személyében az orgyilkosok, másodszor gúnyolták ki, másodszor itatták eczettel és epével“. A pápaság. Irta Macaulay T. B. Angolból fordította B. P. Második kiadás. Budapest, 1904. 18. lap.

észrevételre: *Dante soha sem időz nálunk igen soká — never stays too long.*[1]

A franczia atyának és magyar anyának (gróf Teleki Emma) leánya: *De Gerando Antonina*, a kolozsvári felsőbb leányiskola igazgatója, *Az emberiség jóltevői* czímű ifjusági könyvében Szokratesz, Tell Vilmos, Gutenberg, Columbus, Rafael, Galilei, Hunyadi János mellett Dantenak is külön fejezetet szentel.[2] Vázolja élettörténetét s ismerteti a Divina Commedia tartalmát. Az isteni trilogiában szerinte a pokol talán a népet, a purgatorium a polgárságot s a paradicsom az arisztokracziát képviselték. Dantet azért számítja az emberiség jóltevői közé, mert „annak birtokát páratlan remekművel gazdagítva, a költészet fegyvereivel küzdött az emberi szellem fölszabadításáért s emlékeztette a pápákat, hogy ha örököltek is koronát Krisztustól, az csupán töviskorona".

De Gerando Antonina Edgar Quinet *Révolutions d'Italie*jából is magyarított kötetre valót:

Szemelvények Quinet Edgar „Olasz forradalmak" czímű művéből. A társadalmi ujjászületés, Dante, Petrarca, Boccaccio, Ariosto. Kolozsvár, 1894.

Meglepő fordulatokban és képekben gazdag Dante-fejezete (45—115. lap.) élénk stilusával, érdekességével feledteti tartalmának fölületességét...

*

... Az elő-purgatoriumban Dante fáradtan elalszik s reggel felé azt álmodja, hogy feje fölött kiterjesztett szárnyakkal egy aranytollu sas lebeg az égen, mely hirtelen lecsap reá és magával ragadja a tűzkörig, hol mindketten elégnek. (Purg. IX. 19—31.)

Torma Zsófia (1840—1899.) jeles arkeologusunk úgy gondolta, hogy az itt említett sas-madár a Fönix-mondában leli magyarázatát, mely ismét a saját tüzében elhamvadó s

[1] Lord Bacon. Irta Macaulay T. B. Angolból fordította B. P. Második kiadás. Budapest, 1907. 6. lap.

[2] Az emberiség jóltevői. Valódi nagy férfiak jellemrajzai. Irta De Gerando Antonina. Budapest, 1887. 28—34. lap. D. fametszetű mellképe a 29. lapon. Próza-fordítások a D. C.-ból: Inf. III. 1—2. és Purg. I. 1—6. sor.

reggelenkint önmagából új életre kelő Nap-ot szimbolizálja.[1] Szerintem azonban a Fönix-mondára való erőltetett hivatkozás inkább összekuszálja, semmint fölfejti Dante álmának a kommentátorok által eléggé kibogozott értelmét...

Már Szász Károly megjegyezte, hogy John Ruskin a modern festőkről szóló öt kötetes nagy művében különös előszeretettel tárgyalja az olasz ecset alkotásai között a Dante tollal festett képeit . . .[2] A jeles angol műtörténész egyébként többi írásaiban is kiváló Dante-ismerőnek bizonyult. *Stones of Venice* czímű munkáját Geöcze Sarolta fordította nyelvünkre.[3]

Ebben csak háromszor van szó Alighieriről: II. 397; III. 181—2. és 195—6. Az utolsó helyen olvasható e nyilatkozat: „Azt hiszem, hogy az egész világ központi embere, mint a ki tökéletes egyensúlyban képviseli a képzelő, erkölcsi és értelmi erőket, valamennyit legmagasabb fokán: Dante.“

A *Modern Painters* köteteinek Dante-vonatkozásai közül *Geöcze Sarolta* többet lefordított „Ruskin élete és tanítása“ czimű könyvében. Így a Dante realizmusáról és tájképeiről szóló szép részeket . . .[4]

*

Az olasz nők Beatrice halálának hatszázados anniverzáriumán Firenzeben 1890 május 1-től junius 9-ig különböző ünnepségeket rendeztek. Mint az ilyenkor történni szokott, volt Beatrice-kiállitás, — Esposizione Beatrice, — szinielőadás, hangverseny. Díszes albumot is publikáltak, melybe kizárólag

[1] „Der ägyptische Phönixvogel ist Repräsentant einer grossen Zeitperiode; er soll je nach Ablauf von 500 bis 1000 Jahren erschienen und dann aus seiner eigenen Asche neu entstanden sein. Es soll wohl in dieser Legende die im eigenen Feuer brennende und jeden Morgen aus ihren Strahlen sich — neu erhebende Sonne gemeint sein. Dantes im neunten Gesange seines Purgatoriums erwähnte kreisende Aar mit goldenen Gefieder der ihn zum himmlischen Feuer aufwärts riss, findet auch in dieser Legende seine Erklärung“. Ethnographische Analogien. Ein Beitrag zur Gestaltungs- und Entwickelungsgeschichte der Religionen. Von Sophie von Torma. Jena, 1894. 62. lap.

[2] A purgatorium. Irta Dante Alighieri. Fordította, bevezette s jegyzetekkel kisérte Szász Károly. Budapest, 1891. 59. lap.

[3] Velencze kövei. Irta Ruskin. Angolból fordította Geöcze Sarolta. Budapest, 1896—98. Három kötet.

[4] Geöcze Sarolta: Ruskin élete és tanítása. Budapest, 1903. 246—48, 304—307. lap.

hölgyek írtak Dante-czikkeket, verseket és tanulmányokat.[1] Sodinivel elkészíttették Beatrice fehér márvány mellszobrát s Dante szülő-házának ajándékozták, melyben az ma is látható...[2] Az ünnepségekről és a Beatrice-kiállításról érdekes tudósításokat küldött *S. M.* a *Pester Lloyd* számára.[3]

Ugyanekkor *Széchy-Lorenz Jozefin* a *Nemzet*-ben közölt tanulmányt Danteról, néhány jó adat mellett számos hamisat vegyítve czikkébe.[4] A Paradiso pár sorát hangzatos terza rimákban fordította:

Mindent, mi drága, el fogsz hagyni távol,
Az első nyíl ez, a mely téged ér,
Gyötrelmivel a számüzés íjjáról.
Majd megtudod azt is, hamar levér,
Milyen nehéz a más lépcsőin járni,
S mily elsózott az idegen kenyér.

(XVII. 55—60.)[5]

Szerzőnő huzamosabban tartózkodott délen s ismételten olvastunk tőle olasz földről tárczákat.[6]

[1] A Beatrice Portinari il IX giugno MDCCCXC, sesto centenario della sua morte. Le Donna Italiane. Firenze, 1890. — Egyéb alkalmi munkák: Beatrice nella vita e nella poesia del secolo XIII. Studio di Isidoro Del Lungo. Milano, 1891. — La morte di Beatrice Saggio di Michele Scherillo. Torino, 1890. — F. Castets: Le VIe centenaire de Beatrix. (1290—1890.) Montpellier, 1891. — G. Ferrari: Del valore etico delle onoranze rese in Firenze a Beatrice di Dante il di IX giugno 1890, VI centenario di sua morte. Roma, 1891. — Dante's Beatrice im Leben und in der Dichtung. Von Oscar Bulle. Berlin, 1890.

[2] Vándor Iván: Pillanatnyi fölvételek. Budapesti Hirlap. 1906. évf. 250. szám.

[3] S. M.: Florentiner Festtage. Pester Lloyd. 1890. 140. és 168. szám.

[4] Széchy-Lorenz Josephine: Danteról. Nemzet. 1890. évf. 170. szám.

[5] „Tagadhatatlan, írta máshelyütt Lorenz Jozefin, hogy minden tisztességes ember jogai közt van az is, hogy bízvást csinálhat rossz verseket. De nem volna szabad senkinek sem rossz fordításokat csinálni . . . Voltaire mondja: Egy jó fordítás is az eredetihez képest csak olyan, mint egy ragyogó szövetnek a visszája! Hát még a rossz fordítás! A rossz fordítók! Ezeket a Dante poklának hetedik gyűrűjébe kellene számüzetni, a hol a felebarátaik iránt erőszakoskodók székhelye van". Széchy-Lorenz Josephine: A holt betü. Magyarság. (Kolozsvár.) 1889. évf. 69. szám.

[6] Széchy-Lorenz Jozefine: A régi nagyok városa. (Florenczi benyomások.) Fővárosi Lapok. 1890. 169. szám. — Kleine Briefe aus dem grossen Rom. Von Josephine Széchy-Lorenz. Wien, 1892.

A Beatrice-jubileum alkalmából még két apróság látott hazánkban napvilágot. Az egyiket: *Dante szerelmei*, dr. Darvai Móricz állította össze Lánczy Gyula *A Dante felesége* czímű essay-je alapján,[1] a másikat: *Beatrice*, Kontur Béla dr. tollából a *Békésmegyei Közlöny* hozta.[2] Mindkettő Beatrice reális létezése mellett tört lándzsát.

*

Itália ismerője s e mellett a legkedvesebben író magyar nők egyike *Tormai Czeczilia*... A *Magyar Nemzet* 1900. évi folyamában megjelent tárczái Riminiről és Ravennáról üdék, elevenek és bájosak.[3] Az elsőben Francesca és Paolo regényesen kiszinezett történetét beszéli el (Magyar Nemzet. 1900. 170. szám) s a Ravennáról szólókban is van néhány Dante-vonatkozás . . .

Az Angliában élő *Gineverné-Győry Ilona* egy izben új hazájából a V. Sardou és E. Moreau *Dante* czímű színdarabjának londoni előadásáról s abban Henry Irving alakításáról informálta a *Pester Lloyd* olvasóit.[4]

Viszont a magyar nővé — *Lévay Lajos bárónévá* — lett *Blanche Francisca de Wolf* gyönyörű franczia könyvében: *En Italie*, Orvietóról, Chiusiról, Sienáról és Ravennáról vetett papirra pompás utirajzot gyakori hivatkozásokkal Dantera.[5]

Meg kell említenem *Bitzó Saroltát*, ki Sulger-Gebing *Goethe und Dante* czímű könyvének ismertetésével foglalt helyet a magyar Dante-litteraturában.[6]

Álljon itt továbbá annak az ünnepélynek programmja, melyet a Mária Dorothea-egylet erdélyrészi körének tanítónői

[1] Dr. Darvai Móricz: Dante szerelmei. Fővárosi Lapok. 1890. 157. sz.

[2] Dr. Kontur Béla: Beatrice. Békésmegyei Közlöny. (B.-Csaba.) 1890. 70. szám.

[3] Tormai Cécile: A Malatesták városa. Magyar Nemzet. 1900. 170. és 201. szám. — Meghalt dicsőség. (Ravenna.) U. o. 1900. 235. szám. Bizáncz Ravennában. U. o. 1900. 253. és 329. szám.

[4] Ilona Ginever-Győry: Irving als „Dante". Schauspiel von Sardou und Moreau. Drury Lane-Theater. London. Pester Lloyd. 1903. 187. szám.

[5] En Italie. Promenades artistiques. Par Blanche-Francisca Wolf. Lausanne, 1895. pp. 33, 88, 131, 159, 163.

[6] Egyetemes Philologiai Közlöny. 1908. 313—317. lap.

szakosztálya 1901. junius 8-án, Dante számüzetésének hatszázados évfordulóján Kolozsvárott az állami tanítónőképző intézetben rendezett:

Arany János verse: Dante.
Danteról. Irta és felolvasta Cs. Papp József.
Dante megzenésített költeményei:
a) Rossini: Riminii Francesca.
b) Rossini: Nessun maggior dolore . . .
c) Marchetti: Pia.
d) Donizetti: Il conte Ugolino.
e) Schumann: La sera.[1]

Érdekes adat végül, hogy a külföldi Dante-társaságok tagjai között két magyar hölgy is szerepel. Az egyik: *Remekházi Jozefin bárónő,* az Ausztriába szakadt gurahonczi Remekházy család sarja, 1867-től 1871-ig a német Dante-társaság kötelékébe tartozott, a cambridgei Dante-Society évkönyvei pedig 1884. óta *Miss C. Fejérváry* nevét regisztrálják, ki előbb Jowa államban, Davenportban lakott, 1903-ban azonban Magyarországra költözött.

[1] „Apri la festa un coro di vezzose giovinette; quindi il prof. dott. Giuseppe Cs. Papp con parole d'occasione dimostrò l'importanza del convegno, e tenne una prelezione intorno ad alcuni episodi della *Divina Commedia.* Egli rammentò la tragedia di Francesca da Rimini: allora dodici giovanette ungheresi, allieve della scuola magistrale, sotto la direzione del maestro di musica G. Pataki, cantarono il testo originale italiano nella soave musica del Rossini" ecc. Lásd: Jos. Cs. Papp: Festa dantesca in Ungheria. Strenna dantesca. Firenze. 1902. pp. 116—18.

XX.

CS. PAPP JÓZSEF.

E névnél huzamosabban kell megállanunk. Viselője elsőrangu dantista s hazánkban Alighieri kultuszának fáradhatatlan buzgalmu terjesztője. Ama választottak egyike ő, kik a lelki élet magaslatán sokat és bizalmasan társalogtak a nagy florenczivel.

A poeta della rettitudine hatása nemcsak írásain és szavain vehető észre. Jelleme kristály, akarata aczél, szíve tele szeretettel és gyöngédséggel . . . Dell'ira maestro e del sorriso . . .

Cs. Papp József Makó városában 1858 augusztus 10-én született. Tanulmányait Hódmező-Vásárhelyen, Debreczenben és Budapesten végezte. Eleinte református papnak készült, utóbb azonban a tanári pályára lépett. Négy esztendeig, — 1888-tól 1892-ig, — Fiumében tanított. Azóta Kolozsvárott az állami felsőbb leányiskolánál működik. Bölcselet-doktor, az Erdélyi Irodalmi Társaság rendes, a messinai Accademia Peloritana levelező tagja, a kolozsvári egyetemen 1895 óta olasz nyelvtanitó s 1902 óta a középkori olasz irodalom magántanára.

Taljánul gyermekkora óta tökéletesen beszél és ír s gyakorlati olasz nyelvtana kitünően használható kézikönyv.[1]

Első Dante-czikke Scartazzini *Dantologia*-ját ismertette az *Erdélyi Muzeum* 1895. évi folyamában.[2] Ugyanakkor szép levélben kérte U. Hoepli-t, hogy a Dantologia remélhető új

[1] Gyakorlati olasz nyelvtan. Szerkesztette Dr. Cs. Papp József. Pozsony-Budapest, 1902. Danteról a 3., 10., 36—7., 52. és 62-ik lapon tesz említést.

[2] Dantologia. Vita ed opere di Dante Alighieri per G. A. Scartazzini. Milano, 1895. (Manuale Hoepli.) Ismerteti Cs. Papp József: Erdélyi Muzeum. 1895. 445—49. lap.

kiadásában a magyar Dante-fordítások bővebb fölsorolásáról gondoskodjék. Ez a kívánság, sajnos, — még ma sem ment teljesedésbe.[1]

Egy év mulva az Inferno áttételével lépett a nyilvánosság elé:

Dante: *A pokol.* A Divina Commedia első része. Prózába átírta és magyarázta *Cs. Papp József* tanár. Kolozsvár, 1896. 8-rét, VII. + 175. lap. D. Giotto-féle arczképével. Előszó III—IV. lap; bevezetés V—VII. lap; szöveg 1—175. lap.

Előszavában olvassuk, hogy ekkor már hosszu idő óta tanulmányozta az isteni költőt.

Cs. Papp József könyvét a nagyközönségnek, de legfőképen az ifjúságnak szánta . . . Az ifjúságra való tekintettel a Francesca da Rimini epizódot kihagyásokkal adta s az Inferno textusát még néhány más helyen is megrövidítette. A mellőzhetetlen kommentárt zárójelek közé a szövegbe szorította.

Szerző azt gondolta, hogy ilynemű munka nincsen a Dante-irodalomban. Mi véletlenül ismerünk az övéhez hasonlót Durand-Fardel fordításában.[2]

Durand-Fardel is kihagy egyet-mást a textusból s Dantet mindenütt harmadik személyben szerepelteti. Oly szabadságok, melyekért P. E. Pavolini olasz kritikus Papp Józsefet keményen hibáztatta . . .[3]

Örömmel adjuk hírül különben, hogy a magyar fordító művének átdolgozott, csonkítatlan szöveget tartalmazó s Dantet első személyben beszéltető második kiadása immár szintén elhagyta a sajtót:

Dante: A pokol. A Divina Commedia első része. Prózába átírta és magyarázta *Cs. Papp József.* Második teljes kiadás. A költő arczképével. Kolozsvár, 1910. 8-rét, 236. lap. Előszó 7. lap; bevezetés 9—11. lap; szöveg 13—204. lap; névmutató 205—212. lap.

[1] L.: Dantologia. *Terza edizione* con ritocchi e giunte di N. Scarano. Milano, 1906. pp. 266—72.

[2] Dante Alighieri: La Divine Comédie. Traduction libre par Max Durand-Fardel. Paris, 1895.

[3] P. E. Pavolini: Studi danteschi in Ungheria. Bullettino della Societa Dantesca Italiana. Firenze. 1901. v. VIII. pp. 24—25.

A Pokol-fordítás után két nagyobb tanulmány jelent meg tőle. Az egyik Alighieri lélektanáról szól:

Dante lélektana a Divina Commediában. Irta *Cs. Papp József.* Kolozsvár, 1897. 8-rét, 63. lap. Tartalma: I. A lét czélja. II. A lélek eredete. III. A lélek egysége és székhelye. IV. Felfogó tehetség. V. A képzelő tehetség. VI. A felsőbb rendü lelki-erők. VII. Az emlékező tehetség. VIII. A becslő tehetség. IX. Az ész. X. Az akarat.[1]

A másik Dante politikai rendszerét ismerteti s a *De Monarchia* kivonatos fordítását mutatja be könyvről-könyvre, fejezetről-fejezetre:

Dante politikai rendszere. Irta *Cs. Papp József.* Kolozsvárt, 1897. 8-rét, 66. lap. Tartalom: A rendszer méltatása. (3—19. lap.) I. A világbirodalom szükségességéről. (20—32. lap.) II. Hogyan szerezte meg a római nép jogosan a monarchia méltóságát. (33—43. lap.) III. Az egyetemes császárság közvetlenül Istentől függ. (44—66. lap.)

Dante politikai rendszerének méltatásában (6. lap.) a következő tollcsuszamlás tünt szemünkbe: „VIII. Bonifácziust saját utóda, V. Coelestin így jellemezte néhány vonással:

Vulpes intravit, tamquam leo pontificavit,
Exiit utque canis, de divite factus inanis".

Szerző jól tudja, hogy V. Czelesztin Benedetto Gaetaninak (VIII. Bonifáczius)[2] nem utóda volt, hanem elődе s a szájába adott jövendölés is így hangzott: „Intravit ut vulpes, regnabit ut leo, morietur ut canis".[3]

A 8-ik lapon közölt fordítással sem érthetünk egyet. Dante ugyanis a Paradiso-ban így énekel:

Le mura, che soleano esser badia,
Fatte sono spelonche, e le cocolle
Sacca son piene di farina ria.

(XXII. 76. sqq.)

[1] „A füzet — mondja róla Dr. G. K. (Dr. Gál Kelemen) könnyen folyó, kellemes magyaros nyelven van írva. Szerző egyike közöttünk azoknak, kik a szellemi közlekedést új csatornák megnyitásával legsikeresebben elősegíthetik". Keresztény Magvető. Kolozsvár. 1897. évf. 187—88. lap.

[2] Szász Károly *Anagni Kajetán*-nak nevezte. A pokol. Budapest, 1885. 272. lap.

[3] Döllinger: Akademische Vorträge. München, 1891. III. 239. és 240. lap.

Cs. Papp József ezt ekként tolmácsolta: A szerzetesek „zsiványbarlangjaikban penészes liszttel töltött zsákokon ülnek . . .“

E két önnálló értekezést a Dante nemes származásáról szóló czikk[1] és egy felolvasás követte az Erdélyi Irodalmi Társaság 1898 május 1. ülésén Antonio Maschio gondolásdantistáról, ki mint iskola-szolga fejezte be életét Veneziában.[2]

Az 1899-ik esztendő nyarán dantistánk Olaszországban utazgat. Ez időből való *Dante a nép ajkán* czímű Dante-adomákat tartalmazó dolgozata . . .[3] Firenzeben, Sienában, Veronában ő is kereste Alighieri nyomait,[4] Ravennában pedig, hol nevét a *Biblioteca Classense* vendégkönyvében 1899. julius 26-iki dátummal találtam bejegyezve:

Prof. Papp.
Dantofilo.
Ungheria. (Clausemburgo.)

alapos kutatásokat végzett, hogy az 1865-ben fölfedezett Dantecsontok hitelességéről tájékozódjék . . .

Kételyének kifejezői a következő czikkek:

A ravennai koporsó. Felolvasás a kolozsmegyei tantestületnek 1900. évi október 26-án tartott közgyűlésén.[5]

Dante csontjai. Ravennai följegyzéseimből.

Kevés változtatással tartalma azonos az előbbiével.[6]

Elkallódott ereklye.[7]

Dante hamvai. Néhány kiegészítő adat a ravennai *Gazzetta della Romagna* és a milanoi *Perseverenza* nyomán.[8]

[1] Dante nemessége. Előkelő Világ. (Budapest.) 1898. évf. 25. szám.

[2] A tudós iskolaszolga. Magyar Pestalozzi. (Kolozsvár.) 1898. 18—22. szám.

[3] Dante a nép ajkán. Előkelő Világ. 1899. évf. 10. szám.

[4] Dante nyomai Veronában. Magyar Polgár. (Kolozsvár.) 1900. 40. szám.

[5] Megjelent a *Család és Iskola* czímű nevelés és oktatásügyi szakközlönyben. (Kolozsvár.) 1900. 18. 19. és 20. szám.

[6] Vasárnapi Ujság. 1900. 44. szám. Illusztrácziók: D. arczképe Rafael „Parnasszus“ czimü freskóján. — D. állítólagos szülőháza. — D. sírkápolnája Ravennában. — A Ferencz-rendiek temetője Ravennában.

[7] Ujság. (Kolozsvár.) 1901. 280. szám. „Nem egészen bizonyos, — mondja ebben a szerző, hogy a ravennai sírban magának Dantenak a hamvai nyugosznak. Meglehet, hogy azok, de kétségbevonhatatlan adatokkal nem lehet bizonyitani.“

[8] E czikk *Szamosmenti* névvel jelent meg az *Erdélyi Lapok*-ban. 1909. 16. szám.

Cs. Papp József minden alkalmat megragad, hogy kedvelt költőjét népszerüsítse. E czélt szolgálták *Dante és a biblia* czímű előadása a kolozsvári theologiai fakultás dísztermében tartott protestáns estén,[1] továbbá a Dante tanulmányairól, iskoláztatásáról, nevelési elveiről s tanítói pályájáról szóló felolvasása a kolozsvári tanári körben . . .[2] Bálványozott mesterének jubileumait: a túlvilági látomás és a számkivetés hatszázados évfordulóját megható kegyelettel czelebrálja . . .[3]

Mint magyart Dantenak hazánkra tett czélzásai[4] s mint leánynevelésssel foglalkozó paedagogust a *Divina Commedia* némely nőalakja: Cunizza,[5] Piccarda[6] és Pia[7] érdeklik különösebben.

Szerzőnk azt állítja, hogy Piccarda édes testvére volt Donati Gemmának, Dante feleségének. Mi azonban úgy tanultuk, hogy Piccarda, Corso és Forese — Simone Donati gyermekei voltak s Gemma — Manetto Donati leánya. Rokonok voltak tehát, de nem édes testvérek.[8] Tévedés az is, hogy a katholikus egyház Piccarda emlékezetét Constanza néven deczember 17-én ünnepli. Czikkeit egyébként, ily csekélységektől eltekintve, megbízható alaposság és formai bevégzettség jellemzik.

Jeles értekezéséről: *Mátyás és Dante*, már szólottunk.[9] Pótlólag csak annyit, hogy keretébe két kép van illesztve:

[1] „A biblia adja meg a Divina Commedia alapszínét . . . A biblia szelleme nélkül nagyon érezhető fogyatkozást látna a D. C. kenetteljességben, áhítatra serkentő erőben". *Dante és a biblia.* Erdélyi Protestáns Lap. (Kolozsvár.) 1900. 1. szám.

[2] Dante az iskolában. Fölolvastatott a kolozsvári tanári kör D.-ünnepén. 1901 november 9-én, a költő száműzetésének 600-ik évfordulóján. Magyar Paedagogia. (Budapest.) 1902 359—372. lap.

[3] *Dante látomásának jubileumi éve.* Erdélyi Muzeum. (Kolozsvár.) 1901. 91—94. lap.

[4] Dante és hazánk. Magyar Polgár. 1901. 132. szám.

[5] Cunizza. Előkelő Világ. 1900. 30. szám.

[6] Dante Piccardája. Ujság. (Kolozsvár.) 1901. 53. és 54. szám.

[7] Pià. Magyarország. 1902. évf. 228. szám.

[8] A dictionary of proper names and notable matters in the Works of Dante. By Paget Toynbee. Oxford, 1898. p. 428.

[9] Mátyás király emlékkönyv. Budapest, 1902. 182—190. lap.

A Corvin-kódex megjelölt lapján kívül D. arczképe Giottotól (184. lap.) és Baldini rézmetszete az Inferno II. énekéhez. (185. lap.)

Méltó párja ennek a Cecco d'Ascoliról szóló tanulmány, mely az *Erdélyi Muzeum*-ban látott napvilágot.[1]

A hazai és külföldi Dante-irodalmi termékek is hivatott reczenzensre találtak szerzőnkben. Bírálta Szász Károly Paradiso-fordítását,[2] De Gubernatis *Su le orme di Dante* (Roma, 1901.) czímű munkáját,[3] Passerini *Dantisti e dantofili dei secoli XVIII. e XIX.* czímű vállalatát,[4] Durand-Rose négyfelvonásos *Dante* drámáját és egyebeket . . .[5]

Olaszországi utazásai közben értékes ismeretségekre tett szert . . . Régi barátság fűzi G. L. Passerini gróf jeles olasz dantistához, a firenzei Biblioteca Laurenziana igazgatójához, kit az Erdélyi Irodalmi Társaság 1905-ben az ő kezdeményezésére választott külső tagjává. Ajánló-levelét a kolozsvári *Nemzeti Hirlap* közölte.[6] Ugyanez az ujság már előbb is hozott tőle a nemes grófról egy kis irodalmi essay-t,[7] mely, felsorolva Passerini munkáit, a mult század utolsó tizedének általa készített Dante-bibliografiáját méltatja.[8]

Mikor Passerini negyedszázados írói jubileumát ülte (sz. 1858. januárius 31-én Cortoná-ban), még egyszer írt róla meleg rokonszenv hangján s ez alkalommal arczképét is közöltette.[9]

[1] *Az olasz Hatvani.* Cecco d'Ascoli. Erdélyi Muzeum. 1905. 19—30. lap.

[2] Dante paradicsoma magyarul. Szász Károly műfordításáról. Erdélyi Muzeum. 1900. 381–396. lap.

[3] Szamosparti: Egy magyarfaló gróf könyve. Magyarság. (Budapest.) 1902. 7. szám.

[4] Dante-irodalom. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1903. 528—29. lap.

[5] Erdélyi Lapok. 1908. 3. szám.

[6] Passerini grófról. Nemzeti Hirlap. 1905. 111. szám.

[7] Cs. Papp József: G. L. Passerini. Nemzeti Hirlap. 1905. 65. szám.

[8] „Professiamo gratissimi — írja ebben Passerini — all' operoso dantista ungherese Giuseppe Papp e al dotto amico professore Enrico Rostagno, per gli aiuti che ci hanno dato durante la stampa di questo volume." Un decennio di bibliografia dantesca. Per cura di G. L. Passerini e C. Mazzi. Milano, 1905. p. VII.

[9] Egy magyar-barát olasz tudós. — Passerini G. L. gróf jubileuma. Tolnai Világ-Lapja. (Budapest.) 1906. 22. szám.

Szerző a kolozsvári egyetemen gyakran hirdet Dante-előadásokat. Az 1909/10-ik tanév második szemeszterében a Dante-irodalomról prelegált heti két órában.[1]

Purgatorio-fordítása Garibaldi születésének századik évfordulóján került nyilvánosságra,[2] a III. Viktor Emánuel olasz király védnöksége alatt Firenzeben virágzó Società Dantesca Italiana-nak ajánlva:

Dante: *A purgatorium*. A Divina Commedia második része. Prózába átírta és magyarázta *Cs. Papp József*. Kolozsvár, 1907. 8-rét, 195. lap. Bevezetés 2–4. lap; szöveg 5–179. lap; névmutató 181–190. l.; tartalom 191–195. A czímlapon Dante mellképe Rafael Parnassojáról.

Cs. Papp József ezuttal kihagyások nélkül, szószerint fordította eredetijét. Zárójelekkel megkülönböztetett szövegközi magyarázatai sok becses tudnivalót tartalmaznak. Egy helyütt azt mondja bennük, hogy Vergilius IV. eklogájának 5—7. sorait *az I. században élt keresztények* Krisztus születésére vonatkoztatták. Szabatosabban: a keresztények az egész középkoron át hitték, hogy a jelzett sorok Krisztus születésére utalnak. „E hit alapján lett, — írja Némethy Géza, — Vergilius a keresztények népszerű költője s innen ered az a nagy tisztelet, melyben az egész középkoron át részesült. Igy került bele a Dante Isteni Színjátékába is“.[3]

A 139-ik lapon olvassuk: „Virum non cognosco. Szüz Mária szavai Gábor *őrangyalhoz*“. Helyesen: Gábor *arkangyalhoz*.

A Purgatorio-fordítást egyik bírálója nem magyarosnak, nem költőinek, nem könnyen gördülőnek minősítette.[4] Dr.

[1] A kolozsvári m. kir. Ferencz József tudományegyetem Almanachja és tanrendje az 1909—10-dik tanév II. felére. Kolozsvárt, 1910. 107. lap.

[2] Ez alkalommal más munkája is jelent meg: *Garibaldi emlékezete*. Születésének századik évfordulóján. Irta és a Kossuth Lajos asztaltársaság 1907. évi szeptember 19-én tartott estélyén felolvasta Cs. Papp József. Kolozsvár, 1907.

[3] Vergilius élete és művei. Irta Némethy Géza. Budapest, 1902. 114. lap. „Vergilius, — Boissier szerint, — azok közé tartozott, kik megegyengették a kereszténység számára az utat s befogadására öntudatlanul előkészítették a világot. Dante fejezte ki e gondolatot egy megragadó képben, midőn őt azon emberhez hasonlítja, ki megindul éjjel s háta mögött visz egy fáklyát, melynek ő nem veszi hasznát, de mely világít mindazoknak, kik őt követik“. — Virgil. Irta Boissier Gaston. Francziából fordította Végh Arthur. Budapest, 1876. 47. lap.

[4] Vasárnapi Ujság. 1907. 38. szám.

Fazekas József ellenben a *Család és Iskolá*-ban mint a *Commedia* ismeretéhez vezető kitünő kalauzt ajánlotta.[1] Szivélyes sorokkal emlékezett meg róla E. G. Parodi is a Bullettino della Società Dantesca Italiana-ban.[2]

Cs. Papp József könyvét elküldötte az olasz királynak, ki levélben köszönte meg figyelmetességét.[3]

Paradiso-fordítása 1909-ben került könyvpiaczra:

Dante: A paradicsom. A Divina Commedia harmadik része. Prózában átírta és magyarázta *Cs. Papp József* Kolozsvár, 1909. 8-rét, X + 203. lap. Előszó V. lap. Bevezetés VII—X. lap. Szöveg 1—188. lap. Névmutató 189—197. lap. Tartalom 199—203. lap. A czímlapon D. mellképe Rafael Parnasso-járól s vele szemközt A. Tofani illusztrácziója a Paradiso II. énekéhez.

A fordítás teljes s a kommentárt a szövegben zárójelek keretezik.

A 60-ik lapon az *egyetlen* szót (Par. XI. 1.), mely sajtóhiba, *esztelen*-nel helyettesítjük. Ugyanott a következő passzusnál: „Az egyik joggal, másik az *elvekkel* vesződik“ tanácsos lett volna megjegyezni, hogy Dante Hippokratesz *Aforizmái*-t értette az *elvek* alatt, vagy az *aforismi*-t (Par. XI. 4.) *orvostudománnyal* kellett volna tolmácsolni. A 61. lapon Assisi-i Sz. Ferenczről azt olvassuk, hogy atyja *mészáros* volt, e. h. *posztókereskedő.*

Egyebekben Cs. Papp József szerető gonddal és tudással végezte munkáját. A sommo poeta olvasásának könnyítését s az értelmi világosságot tűzve czélul maga elé, a művelt magyar publikumban kedvet, ösztönzést akart kelteni, hogy Dantet gyönyörü eredeti mivoltában igyekezzék megközelíteni . . .

Mikor Paradiso-fordítása megjelent, az *Erdélyi Lapok* közölte arczképét s ügyes tollal méltatta abbeli törekvését, hogy szellemi kapcsot létesítsen hazánk és Olaszország között . . .[4]

[1] Család és Iskola. (Kolozsvár.) 1907. 16. szám.

[2] Bullettino della Società Dantesca Italiana. Firenze, 1908. p. 160.

[3] Az olasz király levele egy kolozsvári tanárhoz. Pesti Hirlap. 1907. 262. sz.

[4] F. (Felszeghy Dezső): A mi olaszunk. Erdélyi Lapok. 1909. 13. szám. „Die Arbeit, welche Tag für Tag aufgewendet wird, um das Verständnis der

Tapasztalásból tudjuk, hogy Itáliában jól ismerik s szép olasz nyelvü czikkeit nagyra becsülik . . .[1]

„Cs. Papp József, — írja a Paradiso-fordítás egyik birálója, — a fanatikus erős hitével és az agitátor szívós kitartásával szolgálta évtizedeken át Dante kultuszát. Bizony sok részvétlenséggel kellett megbirkóznia és csak kevesek méltánylása jutott osztályrészeül . . . Nem tűzte magasra a czélját, de munkáját annál több lelkiismeretességgel, gonddal és tudással végezte. Arra törekedett, hogy abból a költőből, a kit legalaposabb ismerői tartanak leginkább lefordíthatatlannak, áthozza nyelvünkre mindazt, a mi valóban áthozható".[2]

Bíráló minden sorát magunkévá tesszük, s vele érzünk akkor is, mikor amaz elévülhetetlen érdemekről emlékezik, melyeket Cs. Papp József Dante ismertetésével és fordításával litteraturánkban szerzett.

Danteschen Werke zu erschliessen und zu vertiefen, bildet ein geistiges Band, welches die verschiedensprachigen Kulturvölker der alten und neuen Welt untereinander und vor allem mit Italien verbindet." Zur Dante-Forschung. Von Hermann Grauert. München, 1895. 1. lap.

[1] Il re Matthia. Giornale dantesco. 1902. pp. 4—6. — Festa dantesca in Ungheria. Strenna dantesca. Firenze, 1902. pp. 116–118.

[2] Vezsenyi Béla: Dante paradicsoma. Erdélyi Lapok. 1909. 13. szám.

XXI.

ÚJABB MAGYAR DANTE-FORDITÓK.

Angyal János, Szász Károly és Papp József Pokol-fordításai 1908-ban már elfogytak s példányaik drága pénzen sem voltak kaphatók . . .

Éppen jókor jött tehát *Zigány Árpád* (sz. 1865.) Inferno-ja, melyet az előzetes kiadói értesítés kézhez vétele után fokozott kiváncsisággal vártunk.[1]

Zigány Árpád ugyanis alapos ismerője a talján nyelvnek és litteraturának,[2] kiváló stilista, ügyes elbeszélő, tehetséges színműíró és bámulatosan gyakorlott műfordító. Számítottunk rá, hogy mint ambicziózus dantista szintén derék munkát fog végezni.

Könyve 1908-ban hagyta el a sajtót. Czíme:

Dante Alighieri: A pokol. Az „Isteni Színjáték" első része. Fordította, magyarázta s a szerző életrajzával megtoldotta *Zigány Árpád.* Budapest, 1908. 8-rét, 288 lap. Ajánlás Ulrico Hoepli-nek „in segno di tarda riconoscenza" 3. lap. Előversengés 5—6. lap. Fordítás és kommentár 7—241. lap. Dante élete és munkája 243—288. lap.

Rímetlen jambusos magyarítás . . . Rímetlen azért, mert a fordító mennél hívebben iparkodott visszaadni Dante nagy gondolatainak őserejét s mert bűnnek tartotta csillogó külsőség kedvéért fölöldozni a lényeget: az eredeti szöveg értelmét, színes kifejezéseit, erőteljes szavait. Okult Szász

[1] Az 1907 szeptemberében szétküldött kiadói értesítés és előfizetésre való fölhívás az Inf. V. 82—142., továbbá XXXIII. 1—12. sorainak magyarázatos fordítását is hozta

[2] Valamikor a milanoi *Corriere della Sera*-nak volt belső dolgozó társa s a *Manuale Hoepli* tudományos sorozata számára ő szerkesztette a magyar irodalom történetét: Letteratura Ungherese di Zigány Árpád. Milano, 1892.

Károly példáján, kinek művét a rímek miatt kiforgatott szórend gyakran majdnem élvezhetetlenné tette ...

Minden következő fordítás legyen jobb az előzőinél!...

Igazságtalanságot követnénk el már most, ha ez elv alapján Zigány Pokol-fordítását a Szász Károlyéval akarnók összemérni.

Zigánynak nem kellett a rím nehézségével küzdenie s így természetes, hogy Inferno-ja világosabb, tisztább nyelvezetű, könnyebben érthető a Szász Károlyénál ...

Munkáját az Angyal Jánoséval vetettük egybe, melynél az övé úgy nyelvezet, mint verselés tekintetében kétségtelenül magasabb fokon áll.

Zigányt a jambusok seholsem feszélyezik, sorai simán gördülnek s olvashatóságukhoz szó sem férhet.

A könnyűség azonban, melylyel a fordító pennáját kezeli, egyszer-másszor elbizakodottá, könnyelművé tette s a hűség rovására oly hibákat követtetett el vele, melyeket Angyal meggondoltságában csekélyebb nyelvi készültség mellett is elkerült.

A II. ének 61. és következő soraiban Vergilius Beatrice szavait idézi, melyeket ez a *limbus*-ban mondott neki:

L'amico mio e non della ventura,
Nella diserta piaggia è impedito
Sì nel cammin, che volto è per paura.

Zigánynál ez így hangzik:

Ott lent, a sorstól üldözött barátom
úgy megrekedt az erdő puszta partján,
hogy félelmében már-már visszafordul.

Szerintünk az *ott lent* meghatározás miatt sem sikerült áttétel, lévén Dante, mikor Beatrice a föntebbieket mondotta, a limbus *fölött*, nem pedig *alatta*.

Ugyanebből az okból nem megfelelő ez sem: *Lejöttem* hozzád (II. 118.) t. i. Vergilius Dantehoz — venni a te cosi — a mennyiben Vergilius ekkor nem le, hanem feljött ...

A II. énekben e szép sorokat:

S így szólt: Beatrix Úr liliomszála,
miért nem segítsz azon, ki úgy imádott
s az aljas nép közül kivált te érted?

(103—105. s.)

az *imádott* szó miatt kifogásoljuk. Dantenál: che t'amò tanto.

Megjegyzendő különben, hogy az „Úr liliomszála" — *loda di Dio vera* — kifejezés a Szász Károly szerencsés kitalálása:

S szólt: Beatrice, Úr liliomszála!
Miért nem sietsz hű szeretőd segítni,
Ki érted aljas pórnépből kivála!

A XIII. ének következő sorait:

Non han si aspri sterpi nè si folti
Quelle fiere selvagge che in odio hanno
Tra Cècina e Corneto i luoghi colti.

(7—9.)

helyesen így fordítjuk: Még ama vadaknak sincs ily sűrű, zord csalitjuk, melyek Cecina és Corneto közt kerülik az emberlakta vidéket.

Zigány Árpád ekként magyarította őket:

Ily sűrű vad bozótot nem találhatsz
még Cécina s Corneto közt seholse,
bár ott a föld legzordonabb csalitja.

A Cecina és Corneto közt bujkáló vadállatokról megfeledkezett. Hívebb az Angyal János értelmezése:

Ily zord bozontos erdőt még azon vad
Sem lakja, mely Cornéto és Cecina
Között botorkál, földművet kerülve.

... Megindító jelenet a Brunetto Latinivel való találkozás a Pokol XV. énekében ... Dante fölismeri atyai jóakaróját s szól hozzá:

Siete voi qui, ser Brunetto? (30. sor.)

Udvariasan önözi Brunetto-t, éppen úgy, mint már előbb Farinata degli Uberti-t (Inf. X. 51.) és később ősét, Caccia-

guidá-t (Par. XVI. 16., 17., 18. stb.). E karakterisztikus vonást nem lett volna szabad eltüntetni. Zigány fordítása azért idegenül hangzik:

Te is itt vagy, ser Brunetto?

Szebb a Szász Károlyé:

Mit! Ser Brunetto, ön is itt van?[1]

A XXVII. énekben, — a gonosz tanácsadók között, Guido da Montefeltro miután elbeszélte halálát és az alvilági bíró előtt való megjelenését, ezt a reá vonatkozó ítéletet adja Minos szájába:

Questi è de'rei del foco furo. (127. s.)

vagyis: a tolvaj tűz bűnösei közé vele! Zigány fordításában:

A tolvajok közé a ronda lelket!

Guido da Montefeltronak e szerint nem a nyolczadik kör nyoczadik bolgiájában, hanem a tolvajok között volna helye a nyolczadik kör hetedik bolgiájában. A *furo* azonban nem a *rei*-re, hanem a *foco*-ra vonatkozik. A lángok elrejtik a lelkeket, meglopva őket alakjuktól, — „furo, che invola, nasconda gli spiriti".

Kicsiségek, de szeretnők, ha fordításunk az ilyen és hasonló botlásoktól is mentes volna.

Zigány Árpád a Scartazzini szövegét s sor alatt adott jegyzeteiben az ő kommentárát használta. Magyarázatai csupán a legszükségesebbekre szorítkoznak . . .

A régi Dante-magyarázók az Inferno I. énekének párduczában, oroszlánában és nőstény farkasában az érzékiség, a gőg és a fösvénység kifejezőit látják. Az ifjuság, a férfikor és az öregség eme bűnei gátolják Dantet útjában az üdv, a boldogulás felé . . .

[1] Szász K. erről megfeledkezve a Par. XVI. énekéhez írott egyik jegyzetében úgy nyilatkozik, hogy az *Ön* vagy *Kegyed* megszólítást nem merné használni a túlvilágon. — A paradicsom, 189. lap.

A modern politikai kommentátorok Firenze, Francziaország és Róma hatalmának szimbolumait keresik a *tre fiere*-ben. Scartazzini mind a két felfogásról beszámol, Zigány jegyzetei ellenben csak az utóbbit érintik. (2. és 3. lap.) Igaz ugyan, hogy jóval később, Alighieri életrajzában megemlíti, hogy a párducz, az oroszlán és a farkas egyszersmind az érzékiség, a gőg és a kapzsiság allegoriái, (282. lap) de szerintem ezt, — lévén az erkölcsi magyarázat értékesebb a politikainál, — mindjárt a könyve elején, nem pedig a toldalék gyanánt szereplő biografiában kellett volna tennie . . .

Az I. ének 122. sorához fűzött magyarázatot, hogy Beatrice a Purgatórium *tornáczában* veszi át Dante vezetését, toll- vagy, ha úgy tetszik, sajtóhibának illik minősítenünk.

A II. ének 52-ik sorában Vergilius a limbusban levő lelkekről azt mondja, hogy föl vannak függesztve — *sono sospesi —:* lebegnek a kárhozat és az üdvösség között. „Ezek azok, írja Zigány, a kik nem kárhozhatnak el, mert nem követtek el halálos bűnöket, de viszont mennyországba se mehetnek, mert nincsenek megváltva: vagyis az erényes pogányok, a kiknek sorsa nincs eldöntve, hogy pokolra jutnak-e vagy mennyországba."

Krisztus halálával az egész emberiséget megváltotta. Ettől eltekintve, Ziganynak csak arra a mondására hivatkozunk, hogy az erényes pogányok sorsa nincs eldöntve. „Ah, è decisa pur troppo, decisa in eterno!"[1] Reménytelenül vágynak a mennyország lakói lenni:

Semo perduti e sol di tanto offesi,
Che senza speme vivemo in disio.

(Inf. IV. 41—2.)

A III. ének 60. sorához fordítónk ezt a megjegyzést csatolta: „D. nem igen ismerhette V. Celesztin pápát s ezért halála után se ismerhette meg".

V. Celesztint, ki 1294 július 5-től 1294 deczember 13-ig uralkodott s e néhány hónap alatt folyton Nápolyban lakott,

[1] La Divina Commedia di D. A. Riveduta nel testo e commentata da G. A. Scartazzini. Volume I. L'inferno. Seconda edizione. Leipzig, 1900. 34. p.

Dante akár itt, akár lemondása után Montecassinon láthatta s meg is ismerhette.

A Paolo és Francesca epizod végén a következő észrevétel vonta magára figyelmünket: „Szép jele Dante hálájának a házasságtörés ezen idealizálása; így akart megfizetni azért a védelemért és vendéglátásért, a melyben a Polenták és Malatesták részesítették őt számüzetése alatt“ ...

Itt több tévedés szorul rektifikáczióra.

Mindenekelőtt a Malatesták Dantet se védelemben, se vendéglátásban nem részesítették. Másrészt meg, mikor Dante a Polenták vendégbarátságát igénybe vette, az Inferno s benne a nevezett epizod már rég készen volt s szerzőjétől annak idején bizonyára távol állott a szándék, hogy Francesca házasságtörését *idealizálja*, vagy hogy a Polenták iránt családjuk két tagjának pokolba helyezésével rójja le háláját ...

A San Giovanni főkapuja mellett szélről álló porfir oszlopokat, melyekről a XV. ének 67. sorának jegyzetében van szó, a pisaiak nem adták el, hanem *ajándékozták* a firenzeieknek, köszönetül az őrizetért, melyben városukat részesítették.[1]

A XV. ének 113. sorához fűzött jegyzetben Andrea d'Mozziról azt olvassuk, hogy 1272-ben Firenzeben kanonokká *szenteltetett*.

Kanonokká nevezhetnek, választhatnak valakit, de sohasem szentelnek ...

A könyv végére illesztett rövid essay Dante korát, élettörténetét és munkáit ismerteti ...

Dante dédapja, Cacciaguida fia: I. Aldighiero, Zigány szerint, 1147-ben a Szentföldön harczolt III. Konrád császárral, ki őt lovaggá ütötte s egyetlen fiut: Bellincionet, hagyva hátra, ott esett el a pogányok elleni küzdelemben. (254. lap.)

Bocsánatot kérünk, de nem I. Aldighiero, hanem maga Cacciaguida vett részt a második keresztes hadjáratban. Őt ütötte III. Konrád lovaggá s ő vesztette életét a hitetlenek elleni csatában. (Par. XV. 139. sqq.) I. Aldighieronak pedig

[1] Dantes Spuren in Italien. Wanderungen und Untersuchungen von Alfred Bassermann. Kleine Ausgabe. München und Leipzig, 1898. 49—51. lap.

két fia volt: Bellincione és Bello, az Inf. XXIX. 27. sorában említett Geri del Bello atyja.

Szerző a 260-ik lapon s már előbb a 105. lap egyik jegyzetében majdnem egész határozottan állítja, hogy Dante fiatal korában Szent Ferencz rendjébe lépett, noviczius volt, a kisebb fogadalmakat is letette, de még fölszenteltetése előtt visszatért a világba. A magunk részéről ezt nem tartjuk valószínünek. A legrégibb életrajzírók és kommentátorok mit sem tudnak felőle s mert a költő Szent Ferenczet nagyra becsülte (Par. XI.) és derekán franciskánus övet viselt (Inf. XVI. 106—108.), azért még nem kellett noviczíusnak lennie. Elég ha föltesszük róla, hogy a tercziáriusok kötelékébe tartozott . . .

A 262. és 263-ik lapokon Zigány Dante Jacopo nevű fiáról a következő adatokat közli: 1326. október 8-án a fiesolei püspök pappá szentelte, 1345-ben szekularizált, megnősült s valószinűleg 1360-ban halt meg Firenzeben.

Forrásaim mást mondanak. Ezek szerint Jacopo Dante 1326-ban csak a kisebb rendeket vette föl, hogy egyházi javadalmat élvezhessen, „prese gli ordini minori del vescovo di Fiesole“; — soha sem nősült s 1348-ban a nagy pestis idején halt meg Firenzeben . . .[1]

Dante Beatrice nevű leányáról szerző nem tartja kétségtelennek, vajjon élt-e valaha (263. lap), jóllehet ma már hiteles okmányokkal igazolható, hogy a ravennai San Stefano degli Ulivi kolostornak volt apáczája.[2]

Tudjuk, hogy Zigány Árpád a nagyközönségnek szánta Dante biografiáját. Ehhez képest a fontosabb adatokat gondosan állította össze. Nem túlságos és érdemes munkát végzett volna mindamellett, ha a csekélyebb jelentőségű adatokat is szigorubban megrostálja.

Tőle függ, hogy művének második és harmadik kötetében, melyeknek elkészítését tervbe vette, úgy a fordítás, mint

[1] Luigi Passerini: Della famiglia di Dante. Dante e il suo secolo. Firenze, 1865. p. 68. — Studi danteschi di Vittorio Imbriani. Firenze, 1891. pp. 531. sqq. — G. L. Passerini: Il casato di Dante Alighieri. *L'Alighieri*. Venezia, 1892. p. 413.

[2] Silvio Bernicoli: La figliuola di Dante Alighieri. *Giornale dantesco*. 1899. 337. sqq. — Codice diplomatico dantesco. Roma, 1900. V[a] dispesa.

a kommentár csak dicséretet és elismerést váltson ki számára a kritikusok tollából...

A Pokol-fordításról megjelent bírálatok közül a *Budapesti Hirlap*-ból álljon itt e pár sor: „Rimtelen jambusai folyamatosak és simák, jegyzetei nagyon használhatók és a rengeteg Dante-irodalom kellő ismeretén alapulnak és életrajza ügyesen van összeállítva, bár a kellő kritikai szellemnek csak fogyatékos mértékével".[1]

Újabb Dante-fordítók még: Kontur Béla, Zoltán Vilmos és Ferenczi Zoltán.

Ők mindhárman a lirai versek révén igyekeztek Dantet megközelíteni.

Legyen szabad róluk egyenkint emlékeznem.

Kontur Béla (1864—1905.) orvosdoktor, tehetséges verselő és novellista, előbb Petrarcaért, majd Danteért tanult olaszul s a két poeta költeményeit szeretettel fordítgatta. A *Vita nuova*-ból lefordította az 1., 2., 4., 5., 6., 8., 9., 13., 16., 17., 18., 22., 24. és 25-ik szonettet, továbbá az 1—4. kanzonet és a kanzone-töredéket: *Si lungamente.*[2] Átültette tehát a költemények nagyobbik részét híven, lendülettel, csak a rímek elhelyezésében engedve meg magának némi eltérést.

Az 1899. esztendőben ellátogatott Itáliába s ekkor kedvet kapott az egész *Vita nuova* átültetésére. Asztalomon fekszik egy ugyanezen év április 5-ről keltezett levele, melyből ilyesfajta tervet vélek kibetűzhetni.

A jobb sorsra érdemes férfiu lelki egyensúlya azonban megbillent s pár év mulva önkezével vetett véget életének...

[1] Budapesti Hirlap. 1908. 69. szám. Lásd továbbá: Pesti Hirlap. 1908. 40. szám. — Szentirmay Géza dr.: Az új magyar Dante. Brassói Lapok. 1908. 32. szám. Tele magasztalással.

[2] A *Vita nuova* 4. és 9-ik szonettjének forditása megjelent a *Kath. Egyházi Közlöny* (Szerk. Dedek Cr. Lajos. Budapest.) 1890. évf. 14. számában. A *Vita nuova* 1, 2, 5, 6, 8, 13, 16, 17, 18, 22, 24 és 25. szonettje u. o. 1890. 18. szám. A *Vita nuova* 2-ik kanzone-ját a *Kath. Egyh. Közlöny.* 1891. 1. száma, a 4-ik kanzonet a *Kath. E. Közlöny.* 1891. 10. száma. E két utóbbi fordítás *R. V.* (Rovatvezető) betükkel van jelezve. A *Vita nuova* 1. kanzoneja megjelent a *Magyar Állam*-ban 1891. 256. szám, 3-ik kanzoneja a *Békésmegyei Közlöny* 1890. 103. számában s a kanzone-töredék a *Békésmegyei Közlöny* 1891. évf. 96. számában.

Zoltán Vilmos (sz. 1869) elegáns, ügyes műfordító. Petrarca és Carducci hivatott tolmácsa.[1] Danteval is tett kísérletet. Első ízben az *Ország-Világ* 1896-ik évfolyamában a *Vita nuova* 11-ik szonettjét olvastuk tőle *Beatrix* czímen, pompás, alakhű fordításban.[2] Majd a Canzoniere 29-ik szonettjét: *Di donne io vidi una gentile schiera,* továbbá a *Vita nuova* 16. szonettjét s ezeket az előbbivel összefoglalva *Beatrice* (Dante Allighieri) czímen a *Budapesti Hirlap*-ban.[3]

Ugyane lap 1906. évi folyamában jelent meg tőle az *O patria, degna di trionfal fama* kezdetű kanzone magyarítása.[4]

Megjegyzendő, hogy N. Zingarelli e kanzonet csunyának mondja — brutta canzone — s el is vitatja Dantetól, de tagadhatatlan, hogy Zoltán Vilmos fordításában erővel és szépséggel teljes.[5]

És most az egyébként száraz mozaik-munkát végző bibliografus, *Ferenczi Zoltán* (sz. 1857.) „Vita nuova" fordításáról ünnepi hangon szeretne szólani, ha nem tartana, hogy ezzel a stílszerütlenség vádját zúdítja fejére . . .

Élvezettel gyönyörködtem e lelkiismeretes, költői újjáalkotásban, mely már esztendők óta várja a nyomdafestéket.

Csokonai, Petőfi, Deák, Eötvös életírója, a budapesti egyetemi könyvtár nagytudományu igazgatója, a magyar *Vita nuova*-t egy veneziai nyaralás emlékeül hozta Itáliából.

Az eredeti báját tükröző alak- és tartalomhű fordítás három részre osztott bevezetésében a Beatrice-kérdést, magát a *Vita nuova*-t, továbbá annak a *dolce stil nuovo*-hoz való viszonyát fejtegeti.

[1] Lásd Carducci *Olaszország királynőjéhez* czímű szép versében a következő sorokat:

„. . . Kicsi felleg ott,
A mely haladsz szerelmek árnyán„
— Dante dalolt — „mosolyogj reánk még!"

Carducci költeményei. Zoltán Vilmos fordítása. Budapest, 1910. 26. lap.

[2] Ország-Világ 1896. 47. szám.

[3] Budapesti Hirlap. 1905. 311. szám.

[4] A hazához. Dante Allighieri. Budapesti Hirlap. 1906. 64. szám.

[5] Nicola Zingarelli: La vita di Dante. (Compendio.) Milano, 1905. p. 48.

Az első részt, a Beatriceről szólót, melyben Beatrice realitását, de a Portinari-leánytól való különbözőségét vitatja, az Akadémiában mutatta be 1908 február[ius] 3-án[1] s a harmadikat: *Dante és az il dolce stil nuovo* 1909 május 26-án, a Kisfaludy-társaság ülésén olvasta föl, élénk vágyat gerjesztve, hogy az egész munkát hova-hamar nyomtatásban birhassuk. . .

[1] *Dante Vita Nuova-ja* czímmel megjelent az *Akadémiai Értesitő* 1908. évi folyamában 113—121. lap.

XXII.

KALÁSZAT A MAGYAR DANTE-IRODALOMBAN 1878-TÓL NAPJAINKIG.

S most szedjük marokra az itt-ott szándékosan elhullatott kalászokat . . . Vázoljuk tartalmukat s becsüljük föl értéküket . . .

Mennél kevesebb töpörődött magot rejt az a néhány danteska, melyet *Domanovszky Endre* (1817—1895.) ültetett a magyar irodalom ugarába.

Petőfi barátja volt[1] s hatvanhétéves mult már, mikor bölcselettörténetének a skolasztika koráról szóló harmadik kötetét befejezte. Nyolcz lapot szentelt ebben Dantenak és főleg a műveiben megnyilatkozó skolasztikus világnézlet ismertetésének . . .[2]

A *Divina Commedia*-t Philalethes fordításában olvasta. A Dante-litteratura termékei közül csupán a Schlosser és Rosenkranz könyveit lapozta, no meg azt a kis kitérést, melyet költőnkről Erdmann bölcselettörténete foglal magában. Panaszosan említi, hogy Ozanam és Wegele munkáihoz nem tudott hozzájutni.[3]

Felekezeties fölfogásáról tesz bizonyságot a következő nyilatkozat: „Dante, mint Luther, nem egy helyen kel ki oly kereszténység ellen, minőt Rómából hirdetnek. Ő, valamint

[1] Petőfi Sándor vegyes művei. Budapest, 1896. III. 106, 110, 111. és 113. lap.

[2] A bölcsészet története. Kidolgozta Domanovszky Endre, a nagyszebeni magy. kir. jogakadémián a bölcsészet nyilv. rend. tanára és a magyar Akadémia lev. tagja. Budapest, 1878. III. 444—451. lap.

[3] I. h. 448. lap.

az egész újkori költészetnek megkezdője, úgy a reformátorok szellemét is anticzipálta.“ [1]

. . . Szerző már bölcselettörténetében érintette Dante politikáját s e thémára ujból visszatért egy 1887. deczember 5-én tartott akadémiai felolvasásában:

Dante, mint politikai író. Domanovszky Endre lev. tagtól. Budapest, 1888. 8-rét 20. lap.[2]

A *De Monarchia*-nak kommentált kivonata ez, mely nyilván túllő a czélon, midőn azt tanítja, hogy Dante az államnak az egyháztól való függetlenítését sürgető doktrinájával megalapítója volt a mai önálló politikai tudománynak.[3] Egy másik megjegyzésével, mely szerint Alighieri hirdette először, hogy a világi uralkodás Róma fölött nem illeti a pápát,[4] ismételten kihívta a katholikusok gáncsoló bírálatát,[5] jóllehet másrészről dicsérettel adóztak bátor szókimondásáért.[6]

*

Jeles historikusunkról és műbírálónkról, *Salamon Ferencz-ről* (1825—1892.) Szilágyi Sándor 1894. nov. 26-án a M. T. Akadémiában azt mondotta, hogy *„hozzáfogott Dante fordításához“*.[7]

Bizonyos, hogy Dante érdekelte s biografiáját komolyan tanulmányozta. Erre vallanak következő sorai: „A *Divina Commediát* olvasni sem lehet a nélkül, hogy D. életét és életviszonyait ne tanulmányozzuk“.[8]

[1] U. o. 448. lap.

[2] Endre Domanovszky: Dante als politischer Schriftsteller. Ungarische Revue. 1888. 168. lap.

[3] I. m. 12. lap. Dante korában e tételt a császári jogászok már széltében hirdették s a *De Monarchia* e tekintetben eredeti tant nem tartalmaz. Lásd: A politikai tudományok története az erkölcstanhoz való viszonyában. Irta Paul Janet. Fordította Lőrincz Béla. Budapest, 1891. I. 540. és 541. lap.

[4] I. m. 16. lap.

[5] Csicsáky Imre: Dante politikájáról. Religio. 1887. II. 47. szám. — Dr. Teveli V. Dezső: Dante és Domanovszky. Szépirodalmi kert. 1888. 27. és 28. szám.

[6] Dante és a pápa világi hatalma. Egyetértés. 1887. 335. szám.

[7] Szilágyi S.: Salamon Ferencz emlékezete. Akadémiai Értesítő. 1895. 11. lap.

[8] Salamon Ferencz: Az ember és író. Szépirodalmi Figyelő. 1861. 43. szám.

Hogy a *Divina Commedia* fordításához hozzáfogott, szintén készségesen hisszük Szilágyinak, bár ebből a fordításból semmi sem került nyilvánosságra . . .

„Dante és Milton csodálatraméltó túlvilági rajzaiban, hirdeti Salamon F. egy ízben, nemcsak a rajz művészi megvilágítása, részletezése és eleven szinezete okozza az illuziót, hanem nagy mértékben befoly rá azon mély meggyőződés s megindulás valódi hangja is, mely a rábeszélésnek mindenható erőt kölcsönöz. *A stilt el nem találó és rossz hangzásu fordításban az elhitetés bűvereje nagy részben elenyészik s a költészet legbájolóbb része elhalványodik*“.[1]

„Az olasz irodalomban, — írja máshelyütt, — először is egy különvált magas hegycsúcs ötlik szemünkbe, melyet semmi sem jelent, semmi sem készít előre, a legcsekélyebb halom sem előz meg, hanem meredeken tör ki a földből s emelkedik ég felé. Ez elszigetelt, e földből kitörő és ég felé emelkedő hegy, Dante költészete, s műve annak leghűbb képét adja; annyira, mikép Dante költői tárgya pl. a florenczi főtemplomban egy hegy képében van lerajzolva: melynek aljában a pokol mélységei nyilnak meg, a meredek hegy körül egy-egy ösvény kanyarog felfelé — ez a purgatorium utja, melyen a lélek folyvást tisztulva halad az ég felé; Dante nem állapodik meg a hegytetőn, hanem Beatrice által elragadtatva, körben emelkedik fölfelé az ég legutolsó sugaráig. — Ez Dante hegye s ez egyszersmind az olasz irodalom legelső s legmagasabb csúcsa“ . . .

„Angliának is meg volt, — folytatja tovább, — a XVI. században saját irodalmi magaslata és ez igen emelkedett, mert Shakespeare hatalmas hegyfoka. De tán nem nyulik éppen oly magasra ég felé, mint Dante-é, s nem távozik oly messze a földtől; tán nem vették eléggé észre eddigelé, de Shakespeare, ez oly bámulandó, változatos, fáradhatatlan festője az emberi érzelmeknek, egyet csaknem merőben elfelejtett, s ez a vallásos érzelem; ez legfennebb futólagosan szerepel drámáiban; ellenben Dante szelleme éppen ez érzelemből

[1] Salamon F.: Csokonai Dorottyája, Szépirodalmi Figyelő 1861. 11. szám. Továbbá: Irodalmi Tanulmányok. Irta Salamon Ferencz. Budapest, 1889. I. 281. és 282. lap.

meríti lelkesedését. De ha a hegység, melyen Shakespeare birodalma terül el, nem áll oly magasan, mint Dante-é, igen széles, beláthatatlanabb, változatosabb és föltalálhatók benne az emberi természet minden teremtményei s alakzatai.“ [1]

Bayer József *Shakespeare drámái hazánkban* czímű művében kitüntető figyelemmel méltatja Dante és Shakespeare föntebbi szembeállítását, mely a vallásos érzés hiányát aposztrofálva a britt poetában, Dantet nálánál magasabbra emeli. „Ez eszme fölvetése, mondja Bayer, — már csak azért is külön megjegyzésre méltó, mert nincs tudomásunk arról, hogy e gondolatot Salamon mástól kölcsönözte volna.“[2]

Pedig mástól kölcsönözte, sőt maga sem csinált titkot belőle, hogy szóban levő egész tanulmányát Ampére J. után franczіából fordította.[3]

Salamon egyéb czikkeiben is gyakran emlékezett Danteról,[4] kinek stiljét „*mélyen szentimentálisnak*“ nevezte.[5]

*

Tévedései ellenére haszonnal olvasható essay a *Böhm Sándor* „Dante“-ja az *Erdélyi Protestáns Közlöny* 1879-ik évi folyamában, mely Alighieri életének és államtani nézeteinek ismertetése kapcsán a *Divina Commedia* tartalmát elemzi.[6]

Szerző könnyed, élvezetes előadását számos idézettel tarkítja, blank-verses fordításban közölve a poema sacro következő sorait: Purg. II. 114, IV. 88—94, X. 130—132, 136—139, XII. 66—69, XXXIII. 145; Par. II. 1—7, 10—15, IX. 130—132, XX. 73—78, XXVII. 19—27, XXXIII. 145. A helyenkint tulságosan szabad fordítás kvalitását illusztrálják a Par. II. 1—7. és 10—15. sorai:

[1] Salamon F.: A jelenkor irodalmai. Budapesti Hirlap. 1855. 866. és 867. szám. — Ugyanaz „Világirodalom“ czímen az *Irodalmi Tanulmányok* II. kötetében (Budapest, 1889.) 71. és 79. lap.

[2] Shakespeare drámái hazánkban. Budapest, 1909. I. 74. és 75. lap.

[3] Irodalmi tanulmányok. II. 67. és 68. lap.

[4] Dramaturgiai dolgozatok. Irta Salamon Ferencz. Budapest, 1907. I. 7, 68, 405, 420; II. 341, 357, 442. és 503. lap.

[5] Irodalmi tanulmányok. I. 162. lap.

[6] Böhm Sándor: Dante. Erdélyi Protestáns Közlöny. Felelős szerkesztő és kiadótulajdonos Szász Domokos. (Kolozsvár.) 1879. 25—29. szám.

Ti, kik piczinyke csolnakon haladva
Hajóm mögött, figyelve hallgatátok
Feszült vitorlám zengő szózatát,
Forduljatok meg! int a part felétek,
Ne szálljatok a sík tengerre ki.
Ha elveszíttek, — veszve vagytok ám mind,
Kivülem itt még nem járt senkisem.
S néhánya ti, kik kémlelődve már
Sovárgtok angyaloknak étkire,
Melylyel mi élünk, vágyat nem veszítve.
— Ügyeljetek a mély tenger felett.
Maradjatok nyomomban: ím a hullám
Gyorsan simítja félre fodraim!

Alkalomszerű itt ama mondása, mely szerint hiába ültetik át Dante költészetének mennyei virágait idegen talajba, szirmainak szinpompája talán megmarad, de illata menthetetlenül elvész.

Boccacciot úgy tünteti föl, mint Dante barátját s Francesca da Riminiről, ki 1257 közül ment férjhez, azt állítja, hogy költőnk őt csecsemő korában karjain ringatta! . . . Másrészt ki kell emelnünk az elfogulatlanságot, melylyel szerző Dante orthodoxiájáról nyilatkozott . . .

Nem így *Linberger István,* ki *Dante viszonya a reformáczióhoz* czímű értekezésében a régi Flacius-féle tant eleveníti föl s erősködik, hogy „Dante nem a római katholikus dogmáknak hódolt, hanem azokat az evangeliumi keresztyén elveket vallotta, melyek később a XVI. századbeli reformáczióban diadalra jutottak s a római egyház türelmetlensége miatt külön egyházzá szervezkedtek.“[1]

*

Tömérdek hibás adattól hemzseg a Somogyi Ede-féle lexikon Dante-czikke.

Teljességgel hasznavehetetlen.[2]

[1] Linberger István: Dante viszonya a reformáczióhoz. Protestáns Szemle Szerkeszti Szőts Farkas. (Budapest.) 1897. 573—581. lap. Próza-fordításban közli az Inf. IX. 104—105, 112—114; Purg. VII. 7—8; Par. XXIV. 139—141, XXVII. 22—27. sorait.

[2] Magyar Lexicon. Az egyetemes ismeretek encyklopediája. Budapest, 1885. 19—22. lap.

Zambra Péter, a budapesti tudomány-egyetemen az olasz nyelv és irodalom nyilvános rendkivüli professzora, fiumei gimnáziumi tanár korában kiadott olasz költői anthologiájában a Purg. XI. 1—21 és a Par. XXXIII. 1—6, 10—21, 25—27, 34—36. sorait olasz nyelvű jegyzetekkel, továbbá a Miatyánkot (Purg. XI. 1—21.) olasz prózai átírásban — versione in prosa — közölte.[1]

Ugyanő 1899. márczius 11-én Fiumében a Paradiso VIII. és IX. énekéről olasz előadást tartott s ennek két lapra terjedő rövid vázát és irodalmi apparátusát csinos füzetben publikálta:

P. Zambra: Conferenze su i canti VIII e IX del Paradiso di Dante. Cielo di Venere e particolarmente l'amicizia tra Dante Alighieri e Carlo Martello re titolare d'Ungheria. (Anni 1294—95.) Con quattro incisioni. Fiume, 1899. 8°. pp. XXIV. Tartalma: A Paradiso VIII. 52—66. sorainak jegyzetes magyarítása Szász Károlytól: IV—V. lap. — A Paradiso VIII. és IX. énekének tartalma olaszul: VI—VII. lap. — Az előadás főbb pontozatai olaszul: VIII—IX. lap. — A Par. VIII. 13—148, továbbá a Par. IX, 1—6 sorai olaszul és a Philalethes német fordításában: X—XVII. lap. — Vergilius Aeneisének VI. 860—886. sorai latinul és az Annibale Caro olasz fordításában: XVIII—XIX. lap. — Petrarca szonettje olaszul: Levommi il mio pensier: XX. lap. — Források XXI—XXII. lap. — Külön mellékleten I. Károly, Martell Károly és Habsburg Klementina síremlékeinek képe.[2]

*

Rendkívül becses tanulmányt írt Danteról és Ovidiusról *Szombathely Joakim* (1852—1892.) a trieszti községi főgimnázium 1887—88. évi értesítőjébe.

Különlenyomatban:

[1] Florilegio poetico italiano per la scuola e per lo studio privato. Compilato e corredato di note dal prof. Pietro Zambra. Fiume, 1886. pp. 13—15. — *Messi Antal,* ki 1856-tól 1868-ig tanította egyetemünkön az olasz nyelvet és irodalmat, olvasókönyvében: Saggio di letture italiane tratte dai più celebri autori moderni e corredate di note tedesche (Pest, 1856.) költőnkről G. Zirardinitől: Dante (pp. 161—163.) és U. Foscolotól: Dante e Petrarca (pp. 170—173.) közöl olvasmányokat.

[2] Ismertetését lásd: Bullettino della Società Dantesca Italiana. Firenze, 1900. pp. 318—19.

Dante e Ovidio. Studio di *Gioachino Szombathely*. Trieste, 1888. 8⁰, pp. 74. Tartalma: I. Preliminari. 1—14. — II. Ovidio nelle „Opere Minori“ di Dante. 14–21. — III. Favole della „Metamorfosi“ accolte nella Divina Commedia. 22—62. — IV. Comparazioni letterarie. 62–74. ll.

A gonddal készült munka példás alapossággal tárgyalja Alighieri klasszikus ismereteinek terjedelmét, minemüségét s Ovidiusnak a Metamorfozis által reá gyakorolt kétségtelenül nagy hatását . . .

Szombathely Joakim magyar nemes családból — di nobile famiglia ungherese — származott. Tanulmányait szülővárosában: Padovában, aztán Triesztben, Gráczban és Bécsben végezte. Az utóbbi helyen a latin, görög és olasz nyelvből tanári oklevelet szerzett s ennek alapján neveztetett ki 1877-ben professzorrá a trieszti gimnáziumhoz, hol haláláig az olasz nyelvet és irodalmat tanította.

Dicséretekkel elhalmozott *Dante e Ovidio*-ját[1] — egy tervezett monografia-sorozat bevezetőjét — kora halála miatt több danteska nem követhette.[2]

*

A szakkörök élénk érdeklődésével találkozott *Orioli Emilio* (sz. 1860.) bolognai levéltáros czikke a *Századok* mult évi utolsó füzetében Marco da Saliceto-ról, III. Endre magyar király nevelőjéről, kiről szerző plauzibilissé teszi abbeli gyanítását, hogy egy és ugyanazon személy Dante Marco Lombardo-jával.[3]

Marco Lombardóról, bár költőnk a Purgatorio XVI. énekét egészen neki szenteli, a Dante-kommentátorok eddigelé

[1] L.: Giornale storico della letteratura italiana. 1889. vol. XIII. p. 469. — Nuova Antologia. 1889. v. CIII. pp. 194–195. — L'Alighieri. III. p. 285.

[2] „Lo studio del prof. Szombathely, che s'inauguro da Ovidio, è bello di ardimento, di novità, di erudizione, di critica, d'arte. Incuorato dall'opera sua stessa e dal favore onde l'accolsero illustri dantisti, dai poeti della bella scuola del Limbo egli era giustamente risalito a Stazio e lasciò inediti diligenti studi preparatori intorno al bello e vasto argomento“. - Notizie scolastiche compilate dal direttore Estratto dal Programma del Ginnasio Communale Superiore di Trieste. Anno 1892—93. p. 38.

[3] Emilio Orioli: A bolognai Marco da Saliceto, az utolsó Árpád nevelője. Századok. 1910. 789—801. lap.

keveset tudtak. A legtöbben megegyeztek abban, hogy igen derék, művelt, nemes udvari ember volt s Veneziában született. Orioli azonban azt hirdeti felőle, hogy Bolognából származott s kimutatja, hogy Bolognát az olaszok régente lombard városnak tekintették. Halála idejét nem sikerült fölkutatni. A kérdés eldöntésénél pedig rendkivül fontos, hogy Marco da Saliceto 1300 előtt vagy után költözött-e jobblétre? Orioli egyelőre csak annyit konstatál, hogy 1296-ban még virágzott ...

*

Czíme szerint sokat igért, de tartalmilag keveset nyujtott *Wenzel Gusztáv* (1812—1891.) értekezése: „Magyarország Dante, Petrarca és Boccaccio felfogása szerint". — Felolvastatott a Szent István-Társulat Tudományos és Irodalmi Osztályában 1888 április 27-én.[1]

A tudós egyetemi professzor azt állította, hogy Dante 1260-ban született s 1298-ban száműzetett.

Egyéb adatai sem voltak megbízhatóbbak.

A Paradiso XIX. 142—3. sorait szerinte így kell fordítani: „Boldog Magyarország! ha nem hagyja magát többé rosszul vezettetni vagyis kormányoztatni" ... „Figyelembe véve — fűzi tovább — a magasztaló szavakat, melyekkel a XII. és XIII. századi tekintélyes írók Magyarország éghajlatáról, kedvező természetes fekvéséről és minden terményben való bőségéről szólanak: alig lehet kétségünk, hogy Dante a *Beata Ungheria*-val azt akarta kifejezni, hogy Magyarország a természet legbecsesebb adományaiban bővelkedik s hogy emez országnak kiválólag jó kormányra volna szüksége".[2]

*

Molnár Antal (1847—1902.) országgyülési képviselő és publiczista az *Ország-Világ* 1888-ik évi folyamában közölt rövidke czikket az államférfiu, tudós és költő Danteról[3] s *Rexa Dezső* (sz. 1872.) Árva-vármegye levéltárosa a *Fővárosi*

[1] Katholikus Szemle. 1888. 381—402. lap. Danteról 382—86. lap.

[2] I. h. 384. és 385. lap.

[3] Molnár Antal: Dante. Ország-Világ. 1888. 50. szám.

Lapok-ban mondotta el, hogy ő is állott a Dante vizének mélységei fölött.[1]

Mikor először olvasta a *Divina Commedia*-t, történetet olvasott belőle, majd költészetet s később bölcsészetet. „Az első olvasás — írja — lelkesített, a második elbájolt s legyek bármi vén — el fog kábítani a mély filozófia".

*

Két homlokegyenest ellenkező kritika fogadta *Keszler József* (sz. 1846.) „Dante Galeottója" czímű értekezését, mely először a *Nemzet* 1890-ik folyamában,[2] aztán külön füzetben került nyilvánosságra:

Dante Galeottója. Kép a romanticus költészet történetéből. Irta *Keszler József.* Budapest, 1890. 8-rét, IX+55. lap. Tartalom: Ajánlás Gyulai Pálnak. V. lap. — Előszó. VII—IX. lap. — I. Bevezető. 1—3. — II. Paolo és Francesca. 4—7. — III. A breton mondakör. 8—17. — IV. Lancelot du Lac. 18—21. — V. Lancelot és Gueniėvre csókja. 22—29. — VI. Volt-e provençal Lancelot. 30—37. — VII. Lovagregények és Galanterie-regények. 38—44. — VIII. Rousseau és a Nouvelle Héloise. 45—50. — IX. A szenvedély iskolája és az idegesség iskolája. 51—55 lap.

Megírására José Echegaray *A nagy Galeotto* czímű színművének budapesti bemutatója adott alkalmat.[3] E dráma ugyanis czímében és bevezető részében az Inf. V. 137. sorára czéloz:

Galeotto fu il libro e chi lo scrisse.

Keszler tapasztalta, hogy a magyar közönség előtt a Galeotto név idegen, azért szélesen alapozott munkájában

[1] Rexa Dezső: Nagy szellemek. (Dante. Shakespeare. Byron.) Fővárosi Lapok. 1899. 39. szám.

[2] Keszler József: Ki volt Galeotto? Kép a romantikus költészet történetéből. Nemzet. 1890. 77., 80., 86. szám.

[3] „Fakadj, serkenj drámám, melynek már czíme is van, mert ime lámpám világánál látom a halhatatlan florenczi költő halhatatlan művét, mely olasz nyelven megadta azt, a mi magyarán kimondva könyvben, vagy élőszóval kiejtve a szinpadon oktalanság és gonosz vakmerőség volna. Francesca és Paolo, jöjjön segítségemre a ti szerelmetek!" — A nagy Galeotto. Dráma három felvonásban egy előjátékkal. Irta Echegaray József. A spanyol eredetiből fordította Patthy Károly. Második kiadás. Budapest, 1907. 17. lap.

megmagyarázza e név jelentőségét s fölveti a kérdést, vajjon könyvczímet vagy valamely történeti személyt kell-e alatta érteni? Majd elbeszéli az Inferno V. éneke nyomán a Paolo és Francesca tragédiáját s gyönyörű prózában közli a 121—138. sorok fordítását. Keresi továbbá a Paolo és Francesca által olvasott regény: *Le roman de Lancelot* eredetét, kivonatolja tartalmát s kutatja, hogy franczia vagy provençal szövegű Lancelot-regényre czélozott-e Dante Commediájában? Kifejti végül a lovag- és galanterie-regények káros erkölcsi hatását s megokolja a haragot, melylyel Dante rájuk lesujtott . . .

. . . A rossz könyv olyan, mint a kerítő s írója a szerelmi közvetítőkéhez hasonló szerepet játszik . . .

A Hét kritikusa: *A.* (Ambrus Zoltán) sok év komoly, egységes munkásságának eredményét látta Keszler művében s ezt írta róla: „Meglepő e tanulmányban, hogy a szerző egy porszemnyi tárgy megvilágítására rengeteg apparátust állít fel . . . Szerző oly járatos a romantika minden ágában, mint a külföldi szakemberek közül is csak kevesen s mint nálunk senki“ . . .[1]

A *Budapesti Szemlé*-ben S . . . . y (Szász Károly) Keszler szemére lobbantja, hogy se Angyal János, se Szász Károly Dante-fordítását nem ismeri s művéről ezt mondja: „Kis könyv, mely nagy igényekkel lép föl s kevés eredményre jut“ . . .[2]

Mi inkább Ambrus Zoltán mellé szegődünk . . .

Keszler munkája értékes adaléka a magyar Dante-irodalomnak s sok tudásról, finom formaérzékről tanuskodik, a speciális Dante-irodalom feltünő elhanyagolását azonban mi is megrójjuk benne.[3]

*

A királyok és papok elleni vad gyűlölet szava dörög Victor Hugo aggkori költeményében: *La vision de Dante.*

[1] A Hét. 1890. 18. szám.

[2] S . . . . y: Nyílt levél a szerkesztőhöz. Budapesti Szemle. 1890. LXIII. 156—9. lap.

[3] Lásd különösen Paget Toynbee idevágó értekezését: Dante and the Lancelot romance. — Fifth Annual Report of the Dante Society. Cambridge, 1886. pp. 39—74.

Tartalmát első megjelenésekor *Arányi Miksa* (sz. 1858.) a *Pesti Napló* hasábjain ügyesen bonczolgatta.[1] Ama nagyhangu sorokat pedig, melyeket Hugo Shakespeare-ről írott művében szentel Dantenak, jól-rosszul, de inkább rosszul *Ugodi János* fordította magyarra.[2]

*

Érdekes áttekintést nyújtanak *Kecskeméti Lipót* iratai a pokol és paradicsom szerepéről a középkori zsidó költészetben . . .

Szerző elismeri, hogy Dante hatással volt Immanuelra annyiban, hogy ez írjon a pokolról és paradicsomról (*Tofeth Veeden),* de egyébként az olasz-zsidó költő nem akarta utánozni „kortársának és barátjának Divina Commediáját."[3] „Dantenak szelleme felöleli az egész emberiség történetét, Immanuelé a zsidóságra szorítkozik; a Divina Commedia mesterének gondolkodása magas, a Tofeth Veedenéé emberibb; az megragad erejével, ez megindít lágyságával; Dante a katholikus világ számára foglalja le a paradicsomot, Immanuel az üdvözültek soraiban más vallásuakat is lát . . ."[4]

„Immanuel, — mondja más helyütt, — nagy kortársának befolyása alatt a midrás talaján építette föl Poklát . . ."[5]

Vele szemben *Kelen Ferencz* merész és indokolatlan eljárásnak minősíti, ha a Divina Commedia befolyását hangoztatják Immanuelre, jóllehet szó fér hozzá, hogy Immánuel egyáltalában ismerte-e Dantet és a Commediát.

A Cino da Pistojanak tulajdonított szonettből, mely Immanuelt halála után Danteval együtt a pokolra, — a hízelgők körébe (Inf. XVIII. 112. sq.), — kárhoztatja, Kelen lefordította az első hat sort:

[1] Arányi Miksa: Dante viziója. (Hugo Viktor legújabb műve.) Pesti Napló. 1883. 228. szám.

[2] Shakespeare Vilmos. Hugo Viktor után irta Ugodi János egykori orsz. képviselő. Pápán, 1888. 42—43. lap.

[3] Kecskeméti Lipót: A paradicsom a középkori zsidó költészetben. — A Kisfaludy-társaság Évlapja. 1890. 129. lap.

[4] U. o. 141. lap.

[5] A pokol a középkori zsidó költészetben. A pokol birodalmai. Az elkárhozottak kínszenvedése. Írta Kecskeméti Lipót. Budapest, 1888. 18. lap.

Bosone, a ti Manuellotok,
Ragaszkodva vallása tévelyéhez
A pokolba jutott és elszenvedi a kínt,
Mely rendeltetése annak, ki nem javul.
De nem a közönséges tömegben,
Hanem Dante mellett áll ő.[1]

A Dante-Immanuel kérdésben Gábor Ignácznak az a véleménye, hogy a *Mechabberotot* a *Divina Commedia* inspirálta s Immanuel 1320 körül Gubbioban ismerkedett meg a firenzei költő-óriással. „E csendes zugban, hová a világrengető harczok dübörgése el nem hallatszott, gyakrabban találkozott a két rokon szellem s érintkezésükből csakhamar benső barátság fejlődött."[2]

A zsidó irodalom magyar történésze: *Dr. Kecskeméti Ármin*, a Tofeth Veedenben szintén a Divina Commedia utánzatát látja s azt hiszi, hogy Immánuel Rómában találkozott Danteval s valószínűleg Veronában, a Can Grande della Scala udvarában lépett vele szorosabb barátságra. Utal a zsidó költemény és a *Commedia* párhuzamos helyeire s a Par. VII. 3. sorainak malachot-ja (= máálot) a megdicsőültek lelkét illető zsidó formulát: *be-máálot kedosim u-tehórim* („a szentek és a tiszták emelkedő soraiban") juttatja eszébe. Az Inf. XXXI. 67. sorában: *Rafel mai amech zabi almi* héber szöveg átírását véli fölismerhetni = „Gyógyíts meg óh Isten, ha még olyan mély is örök fájdalmam."[3]

*

[1] Immanuel ben Salamon költő és exegéta élete és művei. Irta Kelen Ferencz. Budapest, 1893. 22—27. lap.

[2] Gábor Ignácz: Manuello élete és költészete. Évkönyv. Kiadja az izr. magyar irodalmi társulat. Szerkeszti Bánóczi József, Budapest. 1906. 306. lap. — A fönt idézett szonett-töredéket Gábor Ignácz így tolmácsolja: „Manuello konokul ragaszkodott tévedéséhez és hitétől el nem szakadt, azért bizonyára a poklok fenekére jutott Dante mellé és sohasem juthatnak a mennybe a kiválasztott lelkek közé". — S a Bosone válaszát ekként: „Manuello-nak ott jelölted ki helyét, a poklok fenekén, a hol az Úr ellen fellázadt Sátán uralkodik, de mi bizonyítja, hogy igazad van? És Dante, hát lehetséges-e, hogy ő is elkárhozott legyen? Én nekem erős a hitem, hogy Dante és Manuello a purgatóriumban kerültek egymás mellé, míg, lelkük salakjától megtisztulva, végre bebocsáttatnak az örök fényesség kertjébe". I. h. 307. és 308. lap.

[3] A zsidó irodalom története. Irta Dr. Kecskeméti Ármin rabbi. Budapest, 1909. II. 83. s kk. ll.

Gondolattársulás révén jut eszünkbe, hogy Sinowitz Mihály talmudista nemrég nagy zajjal hirdette s botorul talán még ma is hirdeti, hogy a Dante nevét viselő munkákat tulajdonképen Chasdai Crescas spanyol-zsidó orvos és költő írta.[1]

Ez a Chasdai Crescas állítólag kikeresztelkedett, Itáliába költözött s ott szerzette olasz nyelven a pápák és az egyház elkeseredett gyűlöletével telt Commedia-ját.

Vukováry Albert „Dante Alighieri — Jude?“ czímű tárczájában a *Pester Lloyd* hasábjain megérdemlett gúnynyal tette nevetségessé Sinowitz hóbortját.[2]

*

Az *Eperjesi Széchenyi Kör* 1890-ik évi irodalmi estélyein *Dr. Pelech E. János* (1851—1910.) soóvári orvos tartott Dante Infernojáról három felolvasást.

Szász Károly Pokol-fordítása és magyarázatai alapján építette föl tanulmányait. Újat nem mondott bennük, de a közismert biografikus adatokat ügyesen csoportosította s gyakorlott ciceroneként kalauzolta hallgatóit Dante alvilágában.

A költői szépségek kellő akczentuálásával az *„erkölcsi magyarázat“* elveit tartotta szem előtt. Felolvasásait külön könyvben publikálta:

Alighieri Dante: A pokol. (Inferno.) Irodalmi tanulmány. Irta Dr. Pelech E. János. Eperjes, 1890. 8-rét, 135. lap.

*

A katholikus egyház 1900-ban jubileumi esztendőt tartott. XIII. Leo pápa fényes szertartással nyitotta meg a Péter templom szent kapuját s a zarándokok csapatai, akár csak 1300-ban, sűrű rajokban vonultak az örök város felé . . .

Ugyancsak 1900-ban volt Dante képzelt túlvilági útjának hatszázadik évfordulója.

Baccelli Alfréd olasz közoktatásügyi miniszter elrendelte, hogy a tanulóifjuság az utóbbi évfordulót országszerte meg-

[1] Schlüssel zu Dante Alighieri's Werke. Verfasst von Michael Sinowitz. Zürich, 1905. — Weitere Beweise zu dem Schlüssel zu Dante Alighieris Werke. Zürich, 1906. — Kommentar zu Dante Alighieris Göttliche Komödie. Zürich, 1908.

[2] Albert Vukováry: Dante Alighieri — Jude? Pester Lloyd. 1905. 194. szám.

ünnepelje. A klerikálisok ravasz czélzatot véltek felfedezhetni rendeletében, melyről azt hitték, hogy valamiképen a szent esztendő jelentőségét akarja ellensúlyozni . . .

Erről szól a többek között *Nyitrai-Yartin József* római levele a *Magyar Nemzet* 1899. deczember 31-iki számában.[1]

Nyitraitól egyébként még két danteskát kell számba vennünk. Az egyik akkor iródott, mikor a németek a londoni Hamilton-gyüjtemény Botticelli-féle Dante-illusztráczióit a berlini Kupferstich-Kabinet számára megszerezték,[2] a másik meg az alexandriai községi tanács határozatát teszi szóvá, melylyel ez a Dante Alighieri-Társaság által Alexandria városának ajándékul szánt Dante-szobrot visszautasította.[3]

*

Sikerült rész Paul Janet franczia filozófus *Histoire de la science politique dans ses rapports avec la morale* czímű nagy művében ama fejezet, mely a középkori keresztény erkölcstan és politika kölcsönhatását a *De Monarchia* tükrében vizsgálja. *Lőrincz-Lederer-Béla* (1860—1903.) magyarításában ez tizennégy lapra terjed s a *De Monarchia* tartalmi áttekintésén kivül a római világcsászárság szükségessége és joga mellett fölhozott érvek birálatát, nemkülönben a *Divina Commedia* néhány sornyi idézetének (Par. VI. 31—96.) próza-fordítását adja.[4]

*

Jánosi Béla (sz. 1857.) az esztetika történetében Dantenak a költészet igazi értékéről vallott nézetét ismerteti és a *Divina Commedia* vallásos czélzatát hangsúlyozza.[5]

„Alighieri, — mondja, — mint valami egyházi szónok, megragadó képei, a jelen és mult történeti alakjainak erős kritikája, a borzalom mindenféle fajának virtuoz festése és

[1] Yartin József: Római levél. Magyar Nemzet. 1899. 91. szám.

[2] Nyitrai József: Sandro Botticelli s a Dante-codex. Nemzet. 1883. 80. szám.

[3] Y.: Dante és az iszlam. Az Ujság. 1908. 67. szám.

[4] A politikai tudomány története az erkölcstanhoz való viszonyában. Irta Paul Janet. Fordította Lőrincz Béla. Budapest, 1891. I. 540—554. lap. Az említett fordítás az 548—9. lapokon.

[5] Az aesthetika története. Irta Jánosi Béla. Budapest, 1900. II. 61—65. 73. lap.

a paradicsom káprázatos fénye által az emberek akaraterejét irányítani törekszik.“[1]

*

Iparkodó jószándékról, de csekély készültségről tanuskodnak az *Örökzöld* czímű folyóirat Dante czikkei:

B. A.: Dante és a szent-év.

—de—l.: Dante.

K—m.: Dante versei és prózája.

—: Beatrice.[2]

Az első czikket valami német ujság nyomán Buday Aladár írta, ki a Divina Commedia néhány sorát szörnyű esetlenül fordította: Inf. I. 1—3, 37—40, XXI. 112—114; Purg. II. 94—99.

A második czikk — rövid életrajz — szerzője Wilde Pál.

A harmadik és negyedik czikkről csak annyit érdemes tudni, hogy az utóbbi lenyomatja Radó Antal fordításában a *Vita nuova* első kanzoneját.

Az *Örökzöld* e külön Dante-száma hozta még az Inf. V. 73—142. (*Francesca és Paolo*) és az Inf. XXXII. 124—139., XXXIII. 1—78. (*Ugolino gróf és Ruggieri érsek*) sorainak fordítását Gárdonyi Gézától s a *Szent Bernát imáját Szüz Máriához* (Par. XXXIII. 1—39.) Csicsáky Imre magyarításában.[3] Közölte továbbá Dante Torrigiani-féle maszkájának képét és a Beatrice portréját Piglheim Brunotól.

... Buday Aladár és Wilde Pál czikkei csekély változtatással még egyszer megjelentek a *Páduai Szent Antal Lapjá*-ban.

E hitbuzgalmi folyóirat szintén kedveskedett olvasóinak a Dante-maszk és a Piglheim-féle Beatrice-arczkép reprodukcziójával, az Ugolino-jelenettel és a Szent Bernát imájával. A Francesca-epizód helyett a Purgatorio XI. 1—24. sorait közölte („*A purgatóriumbeli lelkek imája*“) Szász Károly fordításában.[4]

*

[1] U. o. II. 63. lap.

[2] Örökzöld. Szórakoztató és tanulságos képes szépirodalmi folyóirat. Szerkeszti Buday Aladár. 1900. évf. 7. szám.

[3] „La rivista popolare ungharese di Budapest *Örökzöld* dedicava il suo fascicolo del 1º aprile quasi tutto al divino Poeta, pubblicando studi e traduzioni di Gárdonyi, dell dott. Radó e di altri valenti“. Giornale dantesco. 1900. p. 238.

[4] Páduai Szent Antal Lapja. Vallás-erkölcsi, társadalmi, oktató, képes folyóirat. Szerkeszti Buday Aladár. (Budapest.) 1900. 4. szám.

Homérosz, Vergilius és Dante alvilágának rokonvonásait összegezte *Péterfy Béla* (sz. 1883.) professzor tanulmánya: *Homer, Vergil és Dante alvilága.*[1]

Péterfy Béla nagyszabásu thémájának csupán a fölszinét érintette ... Mélyebbre hatolt nálánál *Alleram Gyula* (sz. 1883.) tanártársa, ki csak Homerosz és Vergilius másvilága között vont ugyan párhuzamot, de mellettük a *Divina Commedia*-t is folyton figyelemmel kisérte ...[2]

Alleram költőnkkel korán kezdett foglalkozni ... *Dante és művei* czímű hosszabb tanulmánya 1900-ban került nyilvánosságra.[3] Fiatalos elbizakodottsággal, fellengzően, hibát hibára halmozva tárgyalja benne Dante élettörténetét és művének tartalmát.

Dante családja — szerinte — előkelő helyet vívott ki magának Florencz közigazgatásában s neki magának, mikor a politikai élet küzdőterére lépett, az volt első feladata, hogy az uralomból harminczhárom nemesi család tagjait kizárja ... Pártállásának megváltoztatása után a ghibellin-párt elnöke lőn ... Fontosabb működése 1302-re esik, mikor egy követség élén VIII. Bonifáczhoz Rómába küldötték ... Mire visszatért szülőföldjére, politikai ellenfelei száműzték ... Florencz később megbánta, hogy hű fiát ily módon taszította el magától s visszahívta, de az teljes lelki büszkeséggel utasította vissza a meghívást ...

A hány állítás, majdnem ugyanannyi tévedés.

Gyakoriak nála az ilyfajta botlások: „Boccaccio, Imolai Benvenuto, da Buti Francesco, *Ottimo Commento* (!) nem egy kiváló kommentárral gazdagították a Dante-irodalmat ...“

A *Divina Commedia* pongyola tartalmi kivonata is hemzseg a naivitásoktól ...

Szerző például Anasztázius pápával mondatja el Farinata degli Uberti szavait; a Purgatórium szigetét övező belát-

[1] Megjelent a rozsnyói kath. főgimnázium 1901—1902. évi értesítőjében. Rozsnyó, 1902. 3—25. lap.

[2] Homeros és Vergilius másvilágai kritikai párhuzamban. Irta Alleram Gyula. Budapest, 1907. 9, 13, 18, 23, 28, 35, 36, 45, 65. és 77. lap.

[3] Dante és művei. Tanulmánnyal összekötött mű-ismertetés. (!) Irta Alleram Gyula. Religio. Szerkesztette Breznay Béla. 1900. II. 5—14, 18—22, 26—28, 37—39. szám.

hatatlan tenger ringó hullámain *sajkákat* himbálóztat s a purgatórium szegény vezeklőiről egész komolyan hirdeti, hogy nincs tényleges, való testük, mint a pokol kárhozottjainak, hanem csak lelkük . . .

Martell Károlyt Károly Róbert révén teszi meg magyar királyjelöltnek s a Paradiso XV. énekének következő latin sorait:

O sanguis meus, o superinfusa
Gratia Dei! sicut tibi cui
Bis unquam coeli janua reclusa?
(28–30.)

így fordította:

Oh vérem! Isten legbőségesebb
Kegyelme! Vajjon másnak is, mint neked
Az ég kapuja volt bezárv' előtted?

e helyett: Mint előtted, valaha még ki előtt nyílt meg kétszer az egek kapuja?

Forrásai: Szász Károlytól a Pokol és a Purgatórium fordítása, Csicsáky Imrétől a Paradicsom első hét éneke, ugyanattól Dante theologiája és bölcselete és az olasz Paradiso voltak. Az idézeteket részint Szász K., részint Csicsáky fordításában közölte. Ő maga csak három sort ültetett át olaszból: Par. XXXIII. 124—126.[1]

A mult század kilenczvenes éveiben (1895.) a vatikáni levéltárból egy 1320-ból való okmány került napfényre, mely költőnkről mint bűbájosról — nigromante — tesz említést . . .[2]

A többek között Hermann Grauert is hozzászólott e kérdéshez. Alleram az ő czikkére támaszkodva egyrészt a publikált oklevélből, másrészt Alighieri jelleméből következteti, hogy Dante oly tisztességtelen foglalkozást, mint a bűbájosság, semmi esetre sem űzhetett . . .[3]

[1] Egy későbbi értekezésében az Inf. I. 85—87. sorainak új verses fordításával találkozunk. Lásd: XIII. Leo pápa, az aggastyán költő. Írta A. Gy. Magyar Sion. (Esztergom). 1902. 331. lap.

[2] G. Jorio: Una nuova notizia sulla vita di Dante. Rivista Abruzzese. Terano. 1895. pp. 353—358.

[3] H. Grauert: Neue Dante Forschungen. Historisches Jahrbuch. München, 1897. XVIII. 72—76. lap. — Alleram Gyula: Dante mint állítólagos bűbájos. Ébredünk. A magyar kispapok lapja. Budapest, 1903. 47—59. lap.

Átültette továbbá Silvio Pelliconak az emberi kötelességekről szóló művét,[1] különböző folyóiratokban magyar és német nyelven danteskákat reczenzeálgatott s latinul is szerkesztett néhány sort a sommo poetáról.[2]

Legértékesebb tanulmánya: *Szűz Mária Dante Divina Commediájában.*[3]

Összeszedte s kommentálta ebben a Divina Commediának a Boldogságos Szűzre vonatkozó helyeit s értelmüket hol a Szász Károly, hol Csicsáky Imre, hol meg a maga verses magyaritásával iparkodott felderíteni. Fordításaiban mindenképen hűségre törekedett. A lefordított sorok: Inf. II. 94—99; Purg. VII. 82—84, VIII. 37—39, XIII. 28—30, XV. 89—93, XVIII. 99—100, XXII. 142—144, XXVI. 58—59; Par. XXIII. 55—60, 88—89, 91—96, 121—126, XXXI. 136—138, XXXII. 94—99, 147—148.

A Purg. VIII. 97—102. sorait prózában tolmácsolta.

*

Ide tartoznak még a következő hosszabb-rövidebb czikkek:

Liszka Béla: Egy nagy költő felesége. (Scartazzini után.) Fővárosi Lapok. 1879. 251. szám.

V. Horváth J.: Dante és Vergilius. Hazánk és a Külföld. 1887. 5. szám.

Kipper István: Az ember Dantenál. Pesti Napló. 1891. 324. szám.

Halmi Gyula: Lucifer alakja Dantenál és Miltonnál. Tanulók Lapja. Budapest, 1898. 47—52. szám.

Liszka Béla czikke Donati Gemmáról szól Scartazzini nyomán; V. Horváth J. tanulmánya jelentéktelen apróság; Kipper gyarló tollal és fölületes tudással tárgyalja Dante fölfogását az emberről, az ember rendeltetéséről s üdvözülésének problemájáról. Halmi szintén hivatottság nélkül és hosszú lére eresztve kezeli thémáját.

[1] Silvio Pellico műve az emberi kötelességekről. A serdültebb ifjúság számára olasz eredetiből fordította, előszóval és életrajzzal ellátta Alleram Gyula. Budapest, 1904.

[2] Julius Alleram dr.: Dante Alighieri. *Juventus.* Ephemeris in usum iuventutis studiosae. Budapest. 1910. No 10.

[3] Katholikus Szemle. 1903. 656—682. lap.

Bernát Ottó az *Egyetértés* 1899. 72. számában *Dante stanzái* czímen pattogott a felekezetnélküliség ellen s hódolattal írt XIII. Leo pápáról, ki akkortájt betegségében Dante stanzáit szavalgatta.

Értéktelen semmiség az *Új Világ* 1901. évi folyamában (7. szám.) Pápai Lajos közleménye: *Dante Alighieri.*

. . . Meg kell végül említenünk B. M. (Berki Miklós) francziából fordított czikkét: *Dante mysticzizmusa,*[1] nemkülönben Galambos Kálmán *Egy a sok közül* czímű közleményét a tercziárius Danteról[2] s azt a pár lelkes sort, melyet Dr. Márki Sándor, a kolozsvári egyetem tudós tanára írt az imént költőnkről *Az ó- és középkor története* czímű szép művében.[3] Néhány könyvismertetés volna hátra . . . Ezekre nézve azonban legyen szabad a szíves olvasót Dante-bibliografiámra utalnom.

[1] B. M.: Dante mysticismusa. Émil Gebhardt után. Magyar Állam. 1905. 181. szám. (V. ö Émil Gebhardt, L'Italie mystique. Paris, 1904.)

[2] Thaler-Galambos: Egy a sok közül. (Dante Alighieri.) Szent Ferencz Hirnöke. Kolozsvár. 1910. évf 474—480. lap.

[3] Az ó- és középkor története. Irta Dr. Márki Sándor. Budapest, 1910. 680—681. lap.

XXIII.

DANTE A MAGYAR MŰVÉSZETBEN.

. . . Vostr' arte a Dio quasi è nepote. Inf. XI. 105.

A művészet ágai közül Dante leginkább a zenét és az éneket kedvelte, a rajzot meg, úgy látszik, önmaga is gyakorolta.[1] — A *Vita nuova*-ban írja, hogy Beatrice halálának első évfordulóján szerelmesére emlékezve, angyalalakokat rajzolgatott.[2] — Giottohoz baráti kötelék fűzte s büszkén dalolta felőle, hogy hírneve immár a Cimabueét elhomályosítja . . .[3] Oderisit, a XIII. század jeles miniatorát, Gubbio díszének nevezte.[4]

A zenének és éneknek kedélynyugtató hatását a *Convivio*-ban és az isteni trilogia két utolsó részében: a Purgatorio-ban és a Paradiso-ban sokszor bámulatos közvetetlenséggel ecsetelte.[5]

[1] „Sommamente si dilettò in suoni e in canti nella sua giovinezza, e a ciascuno che a que' tempi era ottimo cantatore o sonatore fu amico e ebbe sua usanza". La vita di Dante scritta da Giovanni Boccaccio. Firenze, 1888. p. 44. — „Dilettosi di musica e di suoni; e di suo mano egregiamente disegnava". Le vite di Dante e del Petrarca, scritta da Leonardo Aretino. Second Annual Report of the Dante Society. With an Appendix. Cambridge, 1883. p. 24.

[2] „In quel giorno . . . disegnava un angelo sopra certe tavolette". *Vita nuova*. §. XXXV.

[3] Credette Cimabue nella pittura
Tener lo campo, ed ora ha Giotto il grido,
Si che la fama di colui è oscura.

(Purg. XI. 94. sqq.)

[4] O, dissi lui, non sei tu Oderisi,
L'onor d'Agobbio, e l'onor di quell'arte
Che alluminare chiamata ê in Parisi?

(Purg. XI. 79. sqq.)

[5] Il convivio. II. 14. — Purg. II. 106. sqq. stb.

Hogy a szobrászathoz is értett valamelyest, arról a Purgatorio X. és XII. éneke tanuskodnak.

Az arkitekturáról nem nyilatkozott, a firenzei hagyomány azonban kegyelettel őriz egy követ, — Sasso di Dante, — melyen ülve a Santa Maria del Fiore építését figyelte s a battisterioban — nel mio bel San Giovanni — gyönyörködött. S végre is, kell-e nagyobb tervező elme azénál, ki lángoló képzeletében a túlvilág három országát a középkori dómokéhoz hasonlatos építészeti pontossággal kiczirkalmazta? . . .

Schelling Frigyes Vilmos Dante Inferno-jában a fölülmúlhatatlan plaszticzitást, Purgatorio-jában a festőiséget s Paradiso-jában az elbűvölő zenei hatást csodálta . . .[1]

Alighieri üdvös befolyását a képírásra a művészettörténelem legérdekesebb fejezetei tárgyalják s valamint az olasz irodalom emelkedése vagy sülyedése mindenha szorosan összefüggött a Dante-tanulmányok fölkarolásával és elhanyagolásával: úgy az olasz képírás és a Dante-kultusz között is bizonyos kapcsolat vehető észre . . .

Corrado Ricci régóta gyűjti ama képek és szobrok jegyzékét, melyek a *Divina Commedia*-t és Alighieri élettörténetét illusztrálják.[2] Ha ez a munka elkészül, vaskos kötet lesz belőle, mert Dante az összes költők között a legnagyobb művész volt s a képírók a Biblia után az ő *Commedia*-ját illusztrálták a legtöbbször és leggazdagabban.

Illusztrátorai sorában foglaltak helyet Giotto, Botticelli,[3]

[1] „Das Infernum ist . . . der plastische Theil des Gedichts. Das Purgatorium muss man als den pittoresken erkennen . . . Im Paradies bleibt nun die reine Musik des Lichtes". — Friedrich Wilhelm Joseph von Schellings sämmtliche Werke. Erste Abtheilung. Stuttgart und Augsburg, 1859. V. 161. és 162. lap.

[2] „Il dottor Corrado Ricci, noto e benemerito cultore di studi danteschi, sta lavorando attorno ad un elenco di sculture e di pitture rappresentanti scene della *Divina Commedia* o fatti che si riferiscono alla vita del nostro Poeta". Giornale dantesco, 1900. p. 141.

[3] Zeichnungen von Sandro Botticelli zu Dantes Göttlicher Komödie. Verkleinerte Nachbildungen der Originale im K. Kupferstich-Kabinet zu Berlin und in der Bibliothek des Vatikans mit einer Einleitung und der Erklärung der Darstellungen. Herausgegeben von F. Lippmann. Berlin, 1896.

Luca Signorelli,[1] Michelangelo, Rafael, Zuccari,[2] Flaxman,[3] Genelli,[4] Peter Cornelius,[5] Emler,[6] Ittenbach, Führich,[7] Böcklin, Delacroix, Ary Scheffer, Ingres, Doré, Scaramuzza,[8] Dante Gabriel Rosetti, Franz Stassen stb. stb.

Volkmann *Iconografia Dantesca*-ja tartalmas összefoglaló munka,[9] melyet az önálló monografiák egész serege vezetett be s követett, de korántsem mondható kimerítőnek. Meg vagyok győződve, hogy a művészettörténeti irodalom föllendülése és a sokszorosító ipar folytonos fejlődése mellett mihamar képekkel és műmellékletekkel dúsabban fölszerelt versenytársai akadnak. Éppen azért ideje, hogy mi is jegyzékbe vegyük kisded művészi vagyonkánkat s keressük, vajjon jutott-e és mennyiben jutott szerep honfitársainknak

[1] Luca Signorelli's Illustrationen zu Dante's Divina Commedia. Zum erstenmal herausgegeben von Franz Xaver Kraus. Freiburg i. B. 1892.

[2] La Divina Commedia di Dante Alighieri nell' arte del cinquecento. (Michelangelo, Raffaello, Zuccari, Vasari, ecc.) A cura di Corrado Ricci. Milano, 1908.

[3] La Divina comedia di Dante Alighieri, cioè l'Inferno, il Purgatorio ed il Paradiso, composto da G. Flaxman ed inciso da T Piroli. Roma, 1802.

[4] Bonaventura Genelli's Umrisse zu Dante's Göttlicher Komödie. München, 1846—1852.

[5] Umrisse von Dante's Paradies von Peter von Cornelius; mit erklärendem Texte von I. Doellinger. Leipzig, 1830. — „Senki a romantikus költők közül a kereszténységet oly szabad és férfias szellemmel, oly mélyen és oly gyökerében föl nem fogta; senki a középkor mozgató eszméinek az államra, egyházra és életre vonatkozólag oly független és világos kifejezést nem adott, mint Dante; senki a romantikus festők közül lelkére, szivére, szellemére oly rokon véle nem volt, mint Cornelius". — Benyomások és emlékek. Irta Széchy Károly. Budapest, 1897. 336 lap.

[6] Dante Allighieri's Göttliche Komödie in Zeichnungen von Bonaventura Emler. Nach den Originalcartons im Besitze Sr. Maj. des Königs von Johann von Sachsen photographirt von Hanns Hanfstäengel. Mit erläuternden Texte von Karl Witte. Dresden. 1867.

[7] Dante nell'arte tedesca. Venti disegni di artisti tedeschi ad illustrazione della Divina Commedia e quattro ritratti di Dante pubblicati per cura del Barone G. Locella Milano, 1891.

[8] Galleria dantesca. Trenta fotografie tratte dai disegni di F. Scaramuzza, e tre tavole cromolitografiche ideate dal duca Caetani di Sermoneta. Con testo illustrativo di C. Fenini. Milano, 1880.

[9] Iconografia Dantesca. Die bildlichen Darstellungen zur Göttlichen Komödie. Von Ludwig Volkmann. Leipzig, 1897.

abban a rengeteg munkában, melyet a világ festői, illusztrátorai, szobrászai és zeneköltői Dante és *Commedia*-ja körül kifejtettek . . .

Ifjabb Markó Károly (1822—1891.) volt az első magyar piktor, ki egyik képéhez a poema sacro-ból merített inspirácziót. Dante találkozása Vergiliussal (Inf. I. 61. sqq.) volt tárgya festményének, melyet 1865-ben állított ki a firenzei *Società Promotrice di Belle Arti* tárlatán.[1] Hogy mi lett sorsa s hova került, nem sikerült kipuhatolnom. Mesterét Fr. X. Kraus olasz származásunak tartotta.[2]

Thán Mór (1828—1899.) lefestette Francesca da Rimini-t[3] s egy másik alkotása a *Képzőművészeti Társulat* 1877-iki téli tárlatán Dante Charon-át abban a pillanatban ábrázolta, mikor a kárhozottakat csónakjába szedi s a késlekedőket evezőlapátjával nógatja sietésre. (Inf. III. 109. sqq.)

E vásznakat nem ismerem. Robin (Ábrányi Emil) az utóbbin dícsérte a Charon vad mozdulatában megnyilatkozó erőt s a kétségbeesett szellemek és a vérvörös lángban úszó szennyes hullámok hatásos szinezését.[4] Szász Károlynak is tetszett a megrémült, meztelen, didergő lelkek csoportja s csak azt kifogásolta, hogy a lelkek nagyon vaskosak s a parton Vergiliussal álló Dantet sem tőlük, sem árnyvezérétől nem lehet teste különböző mivoltára nézve megkülönböztetni.[5]

Ipoly Sándor (1858—1902.) Dante és Beatrice czímű nagy festménye előbb az *Országos Magyar Képzőművészeti Társulat* 1893-iki téli tárlatán, aztán 1896-ban az ezredéves országos kiállítás képzőművészeti osztályában volt közszemlére téve.

A művész Dantet homályos szobában ábrázolta, amint karos székében ülve aluszik s álmában Ámor karjai között Beatrice ruhátlan alakját látja. (Vita nuova. § III.)

[1] J. Ferrazzi: Manuale dantesco. Bassano, 1871. IV. p. 175.

[2] Dante. Sein Leben und sein Werk, sein Verhältniss zur Kunst und zur Politik. Berlin, 1897. 660 lap.

[3] M. H.: Thán Mór. Magyarország és a Nagyvilág. 1868. 37. szám.

[4] Robin: A képzőművészeti társulat műcsarnokában. Pesti Napló. 1877. 292. szám.

[5] A pokol. Irta Dante Alighieri. Fordította, bevezette s jegyzetekkel kisérte Szász Károly. Budapest, 1885. 106. lap.

Az intérieur és Dante maga jól sikerültek, Ámor és Beatrice alakja azonban elhibázottak. A kép bennem azt az impressziót keltette, mintha kompozicziója egy molett női akt kedvéért, annak foglalatául készült volna.[1]

Tetszetős algrafia a *Paczka Ferencz* (sz. 1856.) *Dante*-ja. Szoborszerű Dante-fej emelkedik ki a toszkánai hegyek hátteréből s sovár szemekkel néz a távolba. Látható volt az O. M. Képzőművészeti Társulat 1900. évi téli tárlatán.[2] Zöldben nyomott kontur-rajzából hat példány készült. Ezek egyike az országos képtár grafikai gyüjteményének tulajdona s az 1910. évi nemzetközi veneziai műtárlaton volt kiállítva.

Birtokomban van egy régies modorú, fára festett Dante-arczkép, mely *Udvary Gézát* (sz. 1872.) vallja mesteréül. Ugyanő rajzolta szép, Dante-fejes könyvjelzőmet, melynek fénynyomatai a hazai és külföldi Ex libris-gyüjtők keresett darabjai.

A Császár Ferencz Vita nuova-fordításának második kiadásába a Dante-portrét Rafael-Giacon után *Vidéky János* karczolta rézbe Pesten 1854-ben.

Zambra Péter a Giotto-féle Dante-arczképet Nagy Lajos magyar király máriaczelli Madonna-képének keretébe foglaltatta. Az ügyes tollrajzot *Matisz J.* készítette. Alatta ez az írás olvasható: *Danthes alagheri et Karolus Martellus Hungariae Rex a. d. 1294.*[3]

Nincs szignálva, de bizonyosan Matisz J.-tól való az a másik kép is: Dante Giotto-féle portréja Nagy Lajos leányának, Mária magyar királynőnek titkos pecsétjében, melyet szintén Zambra tett közzé.[4]

Zichy Mihály (1827—1907.), kinek *A démon fegyverei* czímű óriási vásznán annyi dantei vonást szemléltünk, mikor ez a

[1] Reprodukczióját lásd: Képes tárgymutató az O. M. Képzőművészeti Társulat 1893—94. évi téli kiállításához. Budapest, 1893. 19. lap.

[2] L. czinkografikus mását: Képes tárgymutató az O. M. Képzőművészeti Társulat 1899—1900. évi téli kiállítására. Budapest, 1899. 14. kép.

[3] P. Zambra: Conferenze su i canti VIII e IX del Paradiso di Dante. Fiume, 1899. p. III.

[4] U. o. p. VII.

kép 1878-ban a budapesti műcsarnokban ki volt állítva,[1] 1898-ban készült kartonjára: *Petőfi apotheozisa*, Zrinyi Miklós, Csokonai, Béranger és Petrarca mellé Alighierit is lerajzolta a költészet megdicsőültjei közé.[2]

Ha nem csalódom, Dante agyonstilizált alakja látható továbbá azon a freskón, melyet kőrösfői *Kriesch Aladár* (sz. 1863.) festett a budapesti Zeneakadémia előcsarnokának egyik falára.[3]

Ami arczkép Danteról magyar könyvben vagy folyóiratban a felsoroltakon kivül megjelent, az mind külföldi munka, sőt a *Cserna Károly* tusrajza is a Széchy Károly-féle Zrinyi Miklós életrajzban a Rafael *Disputa*-ja után készült.[4]

Eredeti magyar, a szó szoros értelmében vett Danteillusztráczióval alig dicsekedhetünk, mert a Gárdonyi Géza Pokol-fordításához csatolt képek eredetieknek nem nevezhetők.[5]

A *Rudolf Emlék-Album* hozta próza-fordításomban a Paradiso XI. énekét, ezt a „kis keresztény époszt". Hozzá *Telegdy László* készített tussal bogáncs-kóró és franczizkánus-öv motivumokból homlokléczet, melybe Alonzo Cano Szent Ferencz-szobrának mását, Assisi látképét és idegen minták

[1] „Eddig Danteból csak jeleneteket festettek; most előáll egy festő, ki magát az egész Divina Commediát egy darab vászonra akarná hozni. Az Inferno teljes, a Purgatorium is kész, a paradicsomi dicsfény pedig az operák végén és a kép hátterén dereng. A mit Dante egy nagy époszban jelenít, a min Göthe hetven évig dolgozik, azt filozófiai tartalmában egy merész festő néhány homályos színnel és néhány alakkal akarja elénk állítani. Igaz, a kép közel 40 négyszögméternyi területet foglal el, no de mégis sokkal kisebb, hogysem Dantet vagy Faustot magában foglalhatná". Péterfy Jenő: A démon fegyverei. (Zichy Mihály festménye.) Összegyüjtött munkái. Budapest, 1903. III. 289. lap.

[2] Petőfi-album. A Petőfi-társaság megbízásából szerkesztették Bartók Lajos, Endrődi Sándor és Szana Tamás. Budapest, 1898. Műmelléklet a 32—33. lap között.

[3] Czíme: Az élet forrása. Rézfénynyomatu műlapját lásd: Magyar festők. A magyar festőművészet remekei. Szerkesztette Koronghi Lippich Elek dr. Budapest, é. n. 17-ik műlap.

[4] Gróf Zrinyi Miklós. Irta Széchy Károly. Budapest, 1898. II. 118—119. ll. között.

[5] A pokol. Irta Dante Alighieri. A Molnár és Trill Pokol-körképből vett rajzokkal. Budapest, 1896.

után Szent Ferencz eljegyzését a Szegénységgel, a Szegénységet a keresztre feszített Üdvözítővel, a szent sebhelyek jelenetét a Monte Alvernán és a Dante arczképét rajzolta.[1]

A régóta Rómában élő Szoldatics Ferencz fia: *Szoldatics György* komponált még hat képet az Alinari-féle, olasz művészek által illusztrált Divina Commedia-ba:

1. Dante és Vergilius az angyali üdvözlet domborművű szoborképét nézik. (Purg. X. 34. sqq.)

2., 3. Két kisebb tájkép Dante és Beatrice alakjával a Purg. XXXIII. énekéhez.

4. Dante, asztalánál gondolatokba merülve. Előtte mécsestől megvilágított könyv, jobbjában irótoll. A Paradiso czímlap-rajza.

5. Szent Bernát imádkozó alakja. Par. XXXIII.

6. A Paradiso záró-képe. Legjobb valamennyi között a 6. szám.[2]

. . . A kis-plasztika érdemes alkotása ama zord Dantefejet ábrázoló bronz-plakett, melyet *Gaál István* fiatal szobrász mintázott.[3] Nem eredeti s gyarlóbb kivitelű ennél a Farkasházy Jenő herendi porczellángyárában 1909-ben világoskék alapon fehérbe égetett Dante-medaillon, párdarabján Beatrice mellképével . . .

. . . A *Hazánk s a Külföld* 1867. évi 16. számában egy fametszetet közölt ezzel a czímmel: Dante és Virgil a pokolban. A fametszet Hippolite Flandrin képének mása s azt a szczénát jeleníti meg, mikor Dante a Purgatórium második körében az irigyek árnyaihoz hajol s kérdi, hogy van-e olasz közöttük. (Purg. XIII. 91. sqq.)

A kép czíme tehát hibás. Hibás a szerkesztő (Szokoly Viktor) képmagyarázata is, melyben ezt olvassuk: „Dante Virgil által vezettetvén, vigasztalja az irigyek lelkeit a pokolban: czíme azon metszetnek, melyet kettős czélból közlünk, mert e kép ismét mutatja, hogy a halhatatlan olasz költő Divina Commedia-ja az ecset- és rajzónnak már nemcsak egy

[1] Rudolf Emlék-Album. Budapest, 1897. 131. lap.

[2] Dante Alighieri: La Divina Commedia. Novamente illustrata da artisti italiani a cura di Vittorio Alinari. Firenze, 1902—3.

[3] Képét l.: Művészet. Szerkeszti Lyka Károly. Budapest, 1909. évf. 131. lap.

nagy emberét lelkesíté, de közöljük e képet azért is, mert alkalmat nyújt nekünk Francziaország egyik legkitűnőbb festészéről megemlékezhetnünk.[1]"

A továbbiakban ismerteti Flandrin tevékenységét s szól műveinek 1863-iki párisi kiállításáról. Fölveti ennek révén az eszmét, hogy a küszöbön álló koronázás alkalmából az Országos Képzőművészeti Társulat rendezzen Pesten idősb Markó Károly festményeiből külön tárlatot.[2]

A Markó-tárlatból semmi sem lett, ellenben 1872 elején az Akadémia palotájában 78 karton volt látható Francesco Scaramuzzának, a pármai művészakadémia igazgatójának Dante-rajzaiból. Hetvenhárom kész tollrajz az Inferno-t s öt vázlat a Paradiso-t illusztrálta.[3]

Scaramuzza kartonai előbb a bécsi Künstlerhausban voltak kiállítva, hol általános elismerést arattak. I. Ferencz József két ízben tekintette meg őket. Itáliában szintén nagy véleménnyel voltak felőlük s Volkmann szerint is a legjelentékenyebb Dante-illusztrácziók mindazok között, melyeket az olasz művészet a XIX. században létrehozott.[4]

[1] —y —r: Egy Dante-kép s egy indítvány. Hazánk s a Külföld. Pest, 1867. 16. szám.

[2] Szokoly Viktor a *Hazánk s a Külföld* 1866. évi folyamában (49. szám.) Doré portréját és Dante Doré-rajzolta nagyalaku fametszetes arczképét közölve így nyilatkozott: „Doré Gusztáv a mai napig mintegy hetvenezer képet készített, melyek közt legkitünőbb Dante Divina Commediájához rajzolt hetvenkét műve. Ezek közt a pokol jelenetei kiáltva tanuskodnak Doré nagyszerü, magasztos, majd meg sötét fantáziájáról s úgy látszik, mintha kéjelegve időznék a borzalmak s mély fájdalmak mellett, míg másutt a költő hősi jelleme magasztos nagyságban lép elénk". (sz. v.: Doré Gusztáv és a könyv- s lapillusztrácziók.) — Továbbá *—kr* jegy alatt a *Vegyes közlemények* között a Dante-arczképhez ezt az észrevételt fűzi: „. . . Csak a Divina Commediát említjük meg művei közül . . . mely magában elég, hogy — a világgal — bámulni tanuljuk őt. Hányan vannak még pedig, főleg nálunk, kik a világhírü művet nem olvasták s mégis művelt és irodalom-ismerő embereknek vélik magukat, holott ha e melléknévre igényt akarnak tartani, első kötelességük volna ily nagy szellemnek műveit ismerni, tanulmányozni. S mert egy értelmes emberre nézve ez volna a legtisztább élvezet".

[3] Erste Dante-Ausstellung. Erläuterungen und Notizen zu den Illustrationen des Cavaliere Franz Scaramuzza aus Parma. II. Auflage. Pest, 1872. 8⁰. 24. lap Az első kiadás 1871-ben Bécsben nyomatott.

[4] Iconografia Dantesca, 134. lap.

A magyar kritika kevésbbé lelkesedett értük. Keleti Gusztáv például ezt írta: „Nem értünk egyet a művésszel ama tehnikai formára s a kivitel modorára nézve sem, mellyel magasztos czélját elérni törekedett . . . A tollrajz ily álomszerű látványok érzékítésére a legkevésbbé alkalmas“.[1]

György Aladár: „Scaramuzza ciklusában nem Dante szellemét, hanem csak az *Isteni Komédia* festői leírását találhatjuk. Sok lap van, amelyen Dante csak ürügyül van felhasználva. Doré inkább volt önálló, mint Scaramuzza. Mindkettőnél feljebb áll Flaxman. Scaramuzza nagyobb feladatra vállalkozott, mintsem képes lett volna annak megfelelni“.[2]

A német műbírálat sem rajongott Scaramuzza rajzaiért. Ezért mondotta Fr. X. Kraus: „Die Italiener haben dem Werke Scaramuzza's eine ungetheilte Bewunderung entgegengebracht; als dasselbe im Februar 1872 in Pest ausgestellt war, fand es in den Kreisen deutscher Kunsthistoriker eine sehr kühle, ja ablehnende Aufnahme“.[3]

*

A Fortuna di Dante zenetörténeti részében kimagasló hely illet meg egy világhírű magyar komponistát, a *Dante-szimfónia* nagynevű megteremtőjét . . .

Liszt Ferencz (1811—1886.) fiatalságától lelkes tisztelője volt a firenzei vatesnek, kinek könyvét állandóan magával hordozta.[4] Már 1837-ben George Sand nohauti parkjában s ugyanazon esztendő őszén Bellaggioban a Villa Melzi platánjai alatt d'Agoult grófnéval a Divina Commediát olvasgatta . . .[5]

Az utóbbi alkalommal írta Louis Ronchaud-nak: „Bevalljam, hogy Dante csodaművében valami kellemetlenül hatott reám ? Bánt, hogy Beatrice nem a szépség, hanem a tudomány

[1] Keleti Gusztáv : A „Dante-kartonok“ kiállítása. Fővárosi Lapok. 1872. 6. sz.

[2] György Aladár : Scaramuzza Dante-kartonjai. Figyelő. 1872. 3. szám. Továbbá : (G. A.) : Scaramuzza képei Dante poklához. A Hon. 1872. 7. szám. — Argus : Heti tárcza. Pesti Napló. 1872. 11. szám.

[3] Dante. Berlin, 1897. 642. lap.

[4] . . . „Dies Buch hat mich auf allen meinen Reisen begleitet. Es zählt zum Tiefsten, was Menschengeist hervorgebracht!“ Franz Liszt. Von August Göllerich. Berlin, 1908. 187. lap.

[5] Essays und Reisebriefe eines Baccalaureus der Tonkunst von Franz Liszt. In das Deutsche übertragen von L. Ramann. Leipzig, 1881. 147. és 174. lap.

dogmát magyarázó, eretnekséget kárhoztató, örök titkokat feszegető ideálja ... Pedig, pedig nem értekezések és érvek által uralkodik az asszony a férfiú szivén ... Hatalma nem a tudáson, hanem az érzésen sarkallik. A szerető nő őrzőangyalunk, a tudálékos ellenben létjogosultság nélkül szükölködő szörnyeteg".[1]

Ekkor született Cosima leánya s ugyanekkor szerzette zongorára *Après une lecture du Dante, fantasia quasi sonata*[2] czímű zenedarabját, mely széles stilü vázlat inkább, semmint a Dante olvasása által keltett hangulatot visszatükröző, kidolgozott műremek.[3]

Nem sokkal később a Dante-szimfónia gondolata is foglalkoztatni kezdette. Vagy mi másra engednek következtetni Hector Berliozhoz a Pisa melletti San Rossore-ból 1839. októberében intézett sorai: „Dante megtalálta tolmácsát Orcagna-ban és Michelangelo-ban. Remélhető, hogy egy szép napon a jövendő méhének Beethovenében zenei visszhangja is támad?"[4]

... Barátnője és gyermekeinek anyja a világ előtt múzsájaként akart szerepelni, de nem mindig válogatta meg kellő tapintattal a czéljához vezető eszközöket. A szeretők emiatt gyakran összekoczczantak. Egyszer egy házi perpatvaruk tanuja, a már említett de Ronchaud franczia költő Liszttel szembeszállva mondá:

— Igaza van a grófnénak. A nőknek engednünk kell. Jusson eszedbe, mily áhitatosan hallgatta Dante Beatricet ... Te Dante vagy — ő Beatrice!

— Bah, se Dante, se Beatrice! vágott vissza a mester. A Beatricek a Dantek fantáziájának szülöttei s ha igaziak, meghalnak tizennyolcz esztendős korukban.[5]

[1] U. o. 174. és 175. lap.

[2] Années de pélerinage. 2e année. Italie. No 7. Mayence. fo 25. lap.

[3] „A Bellaggio, en 1837. il écrivit la première des grandes oeuvres dans lesquelles il affirma son génie créateur, sa *Fantasia quasi Sonata,* inspirée par une lecture de Dante". Franz Liszt. Par M D. Cavalcoressi. Paris, 1905. p. 20.

[4] Essays und Reisebriefe. 253. és 254. lap.

[5] „Bah Dante! Bah Béatrice! Ce sont les Dantes qui créent les Béatrices; les vrais Béatrices meurent à dix-huit ans." Wladimir Karenine: George Sand, sa vie et ses oeuvres. Paris, 1899. II. p. 370.

D'Agoult grófné és Liszt útjai csakhamar szétváltak.[1] Sayn-Wittgenstein herczegné, az új eszménykép, Woroninceben, 1847 őszén látta magánál először vendégeül az ünnepelt művészt.

Ő is bálványozta a sovrano poétát s rábírta Lisztet, hogy a Dante-szimfónia vázlatát papirra tegye. Így lett a Dante-szimfónia a zeneköltő és a herczegné szellemi jegygyűrűje.[2]

Ezidőtájt fejezte be Bonaventura Genelli Dante illusztrálását s K. W. Gropius is ekkor mutatta be nagy nyilvánosság előtt az általa tökéletesített diorámát.

Mindkettő óriási hatással volt Lisztre ... Genellit nyomban fölkérte, hogy fesse meg dioramatikusan a Divina Commedia zeneileg interpretálandó jeleneteit ...

A képek a muzsikát magyarázták, kisérték volna ...

A herczegné 20.000 tallért volt hajlandó áldozni e czélra. Anyagi viszonyainak rosszra fordultával azonban a szép terv dugába dőlt ...

Wagner Rikárd 1855-ben értesült a készülő Dante-szimfóniáról. „Tehát Divina Commedia! — írta Lisztnek. Fölséges gondolat! Pillanatig sem kétlem, hogy a Pokol és a Purgatórium sikerülni fog, a Paradicsommal szemközt azonban aggályaim vannak ... Dantenál is határozottan ez a gyöngébb cantica. Mélységes szimpátiával kisértem őt a poklon és tisztítóhelyen keresztül. Kiemelkedve a kárhozat

[1] Mikor Daniele Manin Párisban olasz nyelvleczkék adásával kereste kenyerét, d'Agoult grófné fölkérte, hogy Cosima leányát vezesse be az isteni centifolio titkaiba. „Comme il donnait pour vivre des leçons d'italien, je le priai d'expliquer a ma fille la Divine Comédie." Daniel Stern: Florence et Turin. Paris, 1862. p. VI.

D'Agoult grófné, — írói nevén Daniel Stern, — maga is írt 1865-ben egy hosszabb tanulmányt dialógusokban Danteról és Götheről és ezt Cosima leányának dedikálta: „Születésedre és nevedre olasz vagy; kivánságod vagy rendeltetésed németté tettek. Én német földön jöttem világra, de csillagom Itália egén ragyog. Ez okból ajánlom neked Dantera és Göthere vonatkozó emlékeimet: kettős kultusz, melyben lelkünk találkozik; eszményi haza, hol mindig, bármi következzék és ha minden el is szakít bennünket idelenn, egyesülve maradunk változatlan szeretetben." Dante et Goethe. Dialogues par Daniel Stern. Paris, 1865. p. 1.

[2] Franz Liszt. Von L. Ramann. Leipzig, 1894. II². 23. lap.

posványából, megilletődötten mostam tisztára arczomat a tenger sós vizében ... Vele élveztem az isteni hajnal üde levegőjét, a fokról-fokra följebb törtetést s habzó szenvedélyeim egyenkint való levetkőzését ... A paradicsom szofizmái mindamellett hidegen hagytak ... Tetszett, hogy a költő ifjúkori szerelmeséhen testesíti meg a doktrinát, mely az önzés rabságából a szeretet által váltja meg az embert. Míg ezt az üdvözítő Beatrice-tant gyönyörrel vallom: skolasztikus szőrszálhasogatásait élvezni sehogyse tudom" ...[1]

Többszörös átdolgozás után Liszt 1856-ban készült el a Dante-szimfóniával, mely 1857 november 7-én a drezdai udvari szinházban érte meg első előadását. Fogadtatása nem volt kedvező. A fiaskó oly nagy volt, hogy hozzá csak Wagner Tannhäuserének párisi bukását lehet hasonlítani.

Másodszor Prágában adták 1858 márczius 12-én kissé nagyobb sikerrel. Pohl Rikárd magyarázó bevezetést írt hozzá: *Einleitung zu Liszt's Dante-Symphonie.*[2]

Wagnernek ajánlott partitura-kiadása 1859-ben jelent meg:

F. Liszt: Eine Symphonie zu Dante's Divina Commedia für grosses Orchester und Sopran und Alt—Chor. Partitur. Breitkopf und Härtel. 8-rét, 8+216. lap.

Szerzőnk ezt a következő dedikáczióval küldötte el Wagnernek:

Wie Virgil den Dante, hast du mich durch die geheimnisvollen Regionen der Lebensgetränkten Tonwelt geleitet.

Aus innigsten Herzen ruft dir zu:

„Tu se lo mio maestro e'l mio autore" und weiht Dir dies Werk in umwandelbar getreuer Liebe.

(Weymar—Ostern—59) Liszt.[3]

[1] Briefwechsel zwischen Wagner und Liszt. Leipzig, 1887. II. 78. s. k. l.

[2] Franz Liszt. Studien und Erinnerungen von Richard Pohl. Leipzig, 1883. 238—246. lap.

[3] A partiturának egy igen szép, piros maroquinbe kötött példányát, a tábla előlapjának közepén medaillonban, üveg alatt, Dante szines miniaturképével és Liszt Ferencz nevének kezdőbetüivel, az Orsz. Zeneakadémia könyvtára őrzi. A mester e könyvet egy tisztelőjétől kapta. Ajánlása: *à Monsieur l'abbé F. Liszt reconnaisant Souvenir pour de St Louis, 1869. Louise d'Eckmühl.*

Liszt műve általános zenetörténeti szempontból is egyike a legnevezetesebb alkotásoknak.[1] „Dies ist die Seele des Dante'schen Gedichts in reinster Verklärung", — mondotta róla Wagner.[2]

A mester három részre osztotta szimfóniáját. Az első rész az Inferno zenei képe, a második a Purgatorioé és Paradisoé, — illetve a Paradiso-t ő — alighanem Wagner tanácsára — a *Magnificat* karénekkel helyettesítette.

Az első tétel a dübörögve föltáruló pokol-kapuhoz viszi a hallgatót. A harsonák recitativo-ja a *Per me si va*-t jelzi, mire a trombiták és kürtök a *Lasciate ogni speranza*-t harsogják. Ez egyszersmind az első tétel főmotivuma. Utána ördögi lárma, vad jajveszékelés, átkozódás következik. Az *allegro frenetico*-ban a teljes reménytelenség őrjöng . . .

Majd lecsendesedik a vihar . . . Megjelennek Paolo és Francesca. Az *andante amoroso*-t a mester szivének egész gyöngédségével hangszerelte . . . Újból gyötrelmek, újból a vészes szinezés s a pokol kínjainak örvénylő, kárhozatos, zsibongó zavara . . .

A második tételben a purgatórium szelid bánata és misztikus vágyódásai nyernek kifejezést. Távoli himnuszok elmosódó harmoniájába halk zokogás vegyül . . .

Végül alig észrevehető átmenetben, hárfa- és fuvolakiérettel fölcsendül a *Magnificat* kórusa . . .[3]

Nálunk a pest-budai zenede negyedszázados jubileumán, 1865 augusztus 17-én adták először a Dante-szimfóniát.

Két nappal előbb, augusztus 15-én, a *Magyarországi Szent Erzsébet oratorium* került előadásra.

[1] Un des plus beaux poemes symphoniques de Liszt est inspiré par la Divine Comédie. Camille Bellaigue: Dante et la musique. Revue des deux Mondes. 1903. XIII. p. 68.

[2] Gesammelte Schriften und Dichtungen von Richard Wagner. Leipzig, 1888. X. 100. lap.

[3] „Először a pokol kapuit dörrenti föl s a kínok világának rettentő kifakadásait hallatja velünk, de a mélyéig megrendült halandót csakhamar megint az édeni magasba ragadja s az aether oly bájos zengéssel telik meg, hogy Venturini, Dante szavait használva, a mindenség nevetéséhez — riso dell'Universo — hasonlítja". Ponori Thewrewk Emil: A hang mint műanyag. Költészet-zenészeti értekezés. Pest, 1866. 20. lap.

A betanítást Erkel Ferencz végezte, dirigálni maga Liszt dirigált. A tárgysorozaton a Dante-szimfónia így szerepelt: Symphonia Dante Divina comoediájához két részben: *a*) Inferno, *b*) Purgatorio és zárkar. (Magnificat anima mea.) Szerzé Liszt Ferencz. Előadatik szerző személyes vezénylete mellett.

Az előadás előtt Pohl Rikárd magyarázó czikkét programm gyanánt osztogatták: Bevezető magyarázat Liszt Ferencz „Dante symphoniá"-jához. Pohl Richard után Ábrányi Kornél. Pest, 1865.[1]

Próbák elégtelensége miatt a második rész (Purgatorio és zárókar) elmaradt. A hatás mindamellett óriási volt. „Az eredetiségében egyedül álló breugheli örökbecsű zenefestmény a közönséget lázassá tette".[2]

A külföld legkiválóbb zenekritikusai jelentek meg ez ünnepen. Eljött Bülow János báró is feleségével, Cosimával, s a *Pesti Napló*-nak nagy czikkeket írt a magyar főváros művészi eseményéről.[3] „Liszt az ő Inferno-jával bebizonyította,

[1] Előbb a *Zenészeti Lapok* (szerk. Ábrányi Kornél) 1865. 46. számában jelent meg. A D. C.-ból a következő sorok fordítását közli:

Túl rajtam tája az iszony-hazának;
  Túl rajtam a végtelen szenvedés;
  Túl rajtam laknak, kik elkárhozának.
— — — — — — — — — — — —
Belépve mondjatok le minden reményről . . .
— — — — — — — — — — — —
Káromkodó szó, rémfűzött szavakban
  A kín nyögése, a düh átka rezdül;
  Ökölcsapás, szörnyün rikoltva abban.
Egy hangzavar lesz, mely kaczag keresztül,
  A barna légben örök szakadatlan
  Mint a por, kavarva a forgó szelektől.
(Inf. III. 1—3, 9, 25—30.)

. . . Nincs semmi fájdalmasabb, mint
  A fájdalomnak árján fuldokolva
  Boldog időkre emlékezni vissza.
(Inf. V. 121—123.)

[2] Sürgöny. 1865. 189. szám és Pesti Hirnök, 1865. 188. szám.

[3] Bülow János: Az augusztus 15. és 17-iki zenedei ünnepély. Pesti Napló, 1865. 192., 193., 196. és 197. szám. „Hans von Bülow, Liszt veje, 1865-ben a

mondja ezekben, hogy a zenének hatalma s így joga is van a fájdalomnak az ő legmagasabb fokáig, a kétségbeesésig, a reménytelenségig, az önelkárhozásig hangzó kifejezést kölcsönözni".[1]

Tudtommal még kétszer adták Budapesten Liszt Dante-szimfóniáját: 1869 április 26-án, és első részét 1898 január 26-án. Az 1869-iki előadást Liszt jelenlétében Erkel Ferencz dirigálta. Tájékoztatóul a hallgatók Pohl magyarázatát kapták.[2] A filharmonikusok 1898-iki előadása Erkel Sándor vezénylete mellett folyt le a Vigadó nagytermében. A Pohl Rikárd bevezetőjét ez utóbbi alkalommal Kereszty István fordította.[3]

A híres zenemű ezúttal hidegen hagyta a közönséget. „Programm nélkül meg nem érthető zűrzavaros, zagyva zenekép, — írta egy kritikus —, mely olyan, mint a Liszt Ferencz legtöbb zenekari műve: szegényes tartalom csillogó köntösben. Mert a hangszerelés, a hangszínezés e műben is szinte kápráztató."[4]

Nemzeti Zenede negyedszázados jubileuma alkalmával másodszor volt nálunk s Reményivel együtt közre is működött abban a nagy hangversenyben, melyet Liszt adott jótékony czélra. Erre a hangversenyre Európa minden városából, sőt még Amerikából is jöttek jegyekre való távirati megrendelések. Akkor írta a *Pesti Napló* számára czikkeit a nemzeti ünnepségekről, melyek lefordítva majd valamennyi európai lapba bejutottak és valódi eseményszámba mentek". Életemből és emlékeimből. A történelem, irodalom és művészet köréből. Irta id. Ábrányi Kornél. Budapest, 1897. 336. lap.

[1] Pesti Napló, 1865. 196. szám.

[2] Asbóth J.: A Liszt-ünnepély. Pesti Napló. 1869. 94. sz. (Esti kiadás.)

[3] Liszt Dante-symphoniájához. (Pohl Richard bevezetése.) Ford. Kereszty István. Műsor 4—5 lap.

Itt nyilik a sirámok birodalma,
Itt jutnak örök kínra itélt lelkek
Megmenthetetlenül a kárhozatba!
— — — — — — — — — — —
Ki itt belép: számára nincs remény több.
(Inf. III. 1—3, 9.)

. . . . Fájóbb keservet
Nem ismerek, mint édes üdv emlékét
Nyomoruságban.
(Inf. V. 121—123.)

[4] Pesti Hirlap. 1898. 27. szám.

Rómában 1863-ban és 1866-ban adták a Dante szimfóniát. Mindkét hangverseny bevezető programmja nagyjából Pohl R. után készült.[1]

Az 1863-iki előadás alkalmával Domenico Venturini olasz dantista *Dante e Liszt* czímmel két fellengző szonettet írt zeneköltőnk tiszteletére, melyek egyikében a mestert Németország boldog Orfeusának — *d'Alemagna Orfeo felice* — nevezte! Liszt bámulói külön lapon kapták meg őket. („Agli ammiratori di Liszt la società della Galleria Dantesca.")[2]

Akkoriban az olasz műbírálat is áradozva szólt Liszt remekéről, ma már azonban hánytorgatják nagy fogyatkozásait. Kifogásolják, hogy a szerző az Inferno-ból csak egyetlen egy epizódot (Francesca da Rimini) dolgozott föl s hogy a Purgatorio-t még ösztövérebben kezelte. Legfőbb vádjuk pedig az, hogy a Paradiso-t a Magnificat-tal helyettesítette, noha Dante, ki Paradiso-jában annyit énekeltet, ezt nem is említi.[3]

Az amerikai St.-Louis-ban 1896-ban került a Dante-szimfónia előadásra.[4]

Zongorára először Liszt maga írta át:

F. Liszt: Eine Symphonie zu Dante's Commedia für grosses Orchester und Sopran und Alt-Chor. Arrangement für zwei Pianofortes vom Komponisten. Két zongora négy kézre.

Két zongorára és nyolcz kézre Végh János dolgozta föl: Arrangement für zwei Pianofortes zu acht Händen, von Johann von Végh.

[1] Illustrazione sulla Sinfonia dell' esimio commendatore F. Liszt. Roma, 1863. — Illustrazione della Sinfonia di Dante dell' esimio commendatore Francesco Liszt. Roma, 1866.

[2] Venturini 139 más szonettjével („Effemeride dantesca") később újból megjelentek. Lásd: La divina Commedia recata alla popolare intelligenza da D. Venturini. Roma, 1865. — A második szonettet *La Sinfonia Dantesca di Liszt* Ponori Thewrewk Emil is lenyomatta „A hang mint műanyag" czímű értekezésében. Pest, 1866, 29. és 30. lap.

[3] A. Taddei: La Divina Commedia secondo la interpretazione musicale di Francesco Liszt. Livorno, 1903.

[4] R. Pohl: Introduction to Liszt's Dante symphony. Translated by M. M. Bryant. St-Louis. Mo. 1896. 8⁰ pp. 16. Lásd továbbá Brandes Frigyes programmját: Franz Liszt „Dante Sinfonie". Programmbuch der Sinfonie Conzerte der General-Direction der königl. musikalischen Kapelle und der Hoftheater. Dresden, 1896. 5—14. lap.

Egy zongorára és négy kézre A. Hahn: Bearbeitung für das Pianoforte zu vier Händen von A. Hahn.

Egy zongorára és két kézre Th. Forchhammer írta át. A hangjegyek mind Leipzigben, Breitkopf és Härtelnél, évszám jelzése nélkül kerültek nyilvánosságra.

A bevezetést, a fugát és a Magnificat-ot ismét a mester alkalmazta orgonára. Megjelent 1869-ben. (Schubert et Comp.)

Bülow János báró a *Vita nuova* 15-ik szonettjére szerzett zenét. Ezt Liszt tette le zongorára:

Sonett, Tanto gentile e tanto onesta. Componirt von H. v. Bülow. Transcription für Pianoforte von F. Liszt. Berlin, Schlesinger. 1875. f°, 7 lap.

Ferrazzi elvárta, hogy az általa oly nagyon tisztelt mester — luce e gloria dell' arte — a Szent Bernát imáját: Par. XXXIII. 1—39. is megzenésítse, ez a reménysége azonban nem ment teljesedésbe.[1]

G. Doré eredeti tusrajzát: *Dante és Vergilius a pokolkapu előtt,* melyet a művész a Dante-szimfónia előadása alkalmából ajándékozott Lisztnek, jelenleg a budapesti magyar Szépművészeti Múzeum kézrajz-osztálya őrzi . . .[2]

. . . Mesterünk végső útjára, Bayreuthbe is elvitte hű kísérő társát: a Divina Commediát.

Halálos ágyán Göllerich Ágost nevü tanítványa olvasott föl neki részleteket a szent költeményből.

Ez volt utolsó öröme és vigasztalása.[3]

. . . A filharmonikusok 1896 márczius 18-án előadták Budapesten Csajkovszky *Francesca da Rimini* czímű zeneképét, mely a pokol kínjainak ecsetelésével csak mérsékelt hatást tett közönségünkre.[4]

*

[1] Manuale dantesco. Bassano, 1871. IV. p. 557. A Par. XXXIII. 1—12 soraihoz Giuseppe Verdi írt zenét: *Laudi alla Vergine.* Előadta a Magyar Nők Karegyesülete 1911 január 17-én Budapesten az Orsz. Zeneakadémia hangversenytermében.

[2] Aláírása: *Lasciate ogni speranza.* Jobb sarkában ez a dedikáczió olvasható: *Après la symphonie de l'abbé Liszt. G. Doré.*

[3] „Die Vorlesung einiger Teile von Dantes *Göttlicher Komödie* bereitete ihm letzte Freude". Franz Liszt. Von August Göllerich. Berlin, 1908. 187. lap.

[4] Pesti Hirlap. 1896. 78. szám.

Paolo és Francesca történetét egész sereg muzsikus megzenésítette. Eddig összesen negyvennégy zeneművet írtak róla. Valamennyi között a legismertebb a Thomas Ambroise-é. A párisi nagy operában adták először 1882. április 14-én.[1]

Az utolsó *Paolo és Francesca* czímű három felvonásos opera ifj. Ábrányi Emil műve. Librettóját a zeneszerző atyja: Ábrányi Emil írta.[2]

Az első felvonás tárgya Gianciotto és Francesca esküvője Ravennában.

A nyomorék Gianciottót a bemutatkozásnál és az oltárnál — Francesca megtévesztésével — Gianciotto öccse, a deli Paolo helyettesíti.

Paolo és Francesca szerelemre gyuladnak egymás iránt...

A második felvonásban Francesca rászedetése fölött kesereg. Férje kedveskedéseit visszautasítja, Paolóval azonban a történtek daczára is megbékül.

Gianciotto gyanut fog s öccsét száműzi.

A harmadik felvonásban a szerelmesek búcsúznak. Gianciotto váratlanul meglepi őket s Paolót leszúrja. Francesca Paolo tőrével önmaga vet véget életének.

A két utolsó felvonás színtere Rimini.

A szöveg szép szines magyarsága, bravuros verselése, énekre és zenére való alkalmatossága minden kritikán fölül áll. *Ifj. Ábrányi Emil* (sz. 1882.) muzsikája pedig tele fiatalos hévvel és zseniális finomsággal.[3]

*

A negyvenes évek hires szinésze: Gustavo Modena, kinek nemrég állítottak szobrot a velenczei Giardino Publico-

[1] Huszár Imre: Francoise de Rimini. Budapesti Hirlap, 1882. 106. szám.

[2] „Von der Cantate bis zur symphonischen Dichtung finden wir das Thema Francesca und Paolo musikalisch behandelt. Unter den 42 Opern ist jedoch nur eine über mehrere Bühnen gegangen.“ Prof. Baron G. Locella: Dante's Francesca da Rimini in der Weltliteratur und Kunst. Erlangen, 1906. 167. lap. — Locella a Luigi Mancinelli *Paolo e Francesca*-járól, melyet 1907-ben Bolognában adtak először és az ifj. Ábrányi Emil dalművéről még nem bírt tudomással.

[3] Paolo és Francesca. Opera 3 felvonásban. Szövegét írta Ábrányi Emil. Zenéjét szerzette ifj. Ábrányi Emil. Budapest, 1909. 4-rét 311 lap.

ban, hazájában és a külföldön egyaránt talán máig legjelesebb interpretálója volt Dantenak.

Az Inf. III., VI., VIII., XXV. énekeivel, a Francesca da Rimini, Farinata degli Uberti, Ugolino és Sordello jelenetek szavalatával mindenütt páratlan sikereket aratott. Utána Rossi és Salvini választották koronként a Divina Commedia egyes énekeit produkczióik tárgyául . . .

Hazánkban nem szokás Dantet szavalni, pedig hogy hálás feladat volna vele foglalkozni, megmutatta Ermete Zacconi, mikor 1897 deczember 9-én a budapesti Vigszinházban eldeklamálta az Inferno XXI. énekét . . . „Bámulatos plasztikával jellemezte a gyehennában szenvedő bűnösöket, a vigyorgó ördögöket és hangjával, valamint mozdulataival végigment az érzelmek egész skáláján.“[1]

És a magyar közönség tapsa, riadalma alig akart véget érni . . .[2]

[1] Pesti Hirlap, 1897. 341. szám.

[2] Mikor 1856-ban Ristori Adelaide Pesten vendégszerepelt s november 24-én eljátszotta Marenco *Pia de Tolomei*-jét és november 27-én Silvio Pellico *Francesca da Rimini*-jét, Greguss Ágost írt róla mindkét ízben bírálatot. L.: Greguss Ágost tanulmányai. Pest, 1872. II. 136—137. és 141—144. lap.

XXIV.

BEFEJEZÉS.

Dante never stays too long.
Macaulay.

Ravenna, 1902. május 18 . . . A *Società Dantesca Italiana* ez ódon városban tartotta közgyűlését . . .

Gyönyörű tavaszi est . . . A lenyugvó nap utolsó sugarai bágyadt fénnyel ragyogják be Alighieri sírkápolnájának kicsiny kupoláját . . . A harangok éppen Ave Maria-ra kondulnak. Augusto Franchetti, Guido Biagi, Isidoro del Lungo, G. L. Passerini és egy hölgy, — kezében a fenyveserdő vadvirágaival, — búcsuzni jönnek a dicsőséges hamvakhoz . . . Sokáig állanak némán a kőkoporsó előtt, mígnem Guido Biagi megtöri az áhitatos csendet:

— Illő volna, mondja, hogy e helyen kegyeletünk mécsese örökké égjen . . .

A jelenlevők hallgatnak, de a gondolat szépsége megkapja szívüket . . .

Visszatérve Firenzébe, az igét testté érlelik s az olasz Dante-társaság remekbe készült mécsese 1908. szeptemberétől ott világít költőnk mauzoleumában.[1]

Éjjel-nappal lobogó lángját a szülőföld olaja táplálja. *Oleum lucet, fovet ignem.*[2]

[1] G. L. Passerini: Firenze e Trieste al sepolcro di Dante. La Lettura. Rivista mensile del Corriere della Sera. 1908. p. 746. sqq. — Budapesti Hirlap. 1908. 219. szám.

[2] A firenzei községtanács elhatározta, hogy örök időkre gondoskodik a D.-mauzoleum mécsesének olajáról: „Il Consiglio del commune di Firenze, adunato nel glorioso palagio del popolo, con unanimi suffragi decretava di provvedere in perpetuo alla spesa dell'olio per alimentare la lampada che al sepolcro di Dante Padre arderà perenne segno di inestinguibile fede e di amore immortale di Firenze sua“. La Tribuna. 1908. No. 254.

A művészi olajos-korsó Trieszt ajándéka; márványtalapzatát a fiumei polgárság — *Flumen S. Viti* — ezüst füzére diszíti . . .[1]

Olvasóim látták, hogy Alighieri sirjának örök-lámpája nem üres szimbolum s meggyőződhettek, hogy bizonyos tekintetben igaza volt Carlylenek, mikor őt a költészet szentjének — *Saint of Poetry* — nevezte.[2]

Az északi vándor még át sem lépte Itália határát, mikor Trentoban Dante gigászi alakja előtt már szemébe ötlik a tiszteletet parancsoló fölhivás:

Inchiniamoci. Italiani. Inchiniatevi. Stranieri. Deh. Rialziamoci. Affratellati. Nella. Giustizia.[3]

Veronában Ugo Zannoni alkotása tereli a figyelmet a nagy számüzöttre[4] s Firenze monumentális házfalain kőtáblák jelzik pályafutásának főbb mozzanatait.[5]

A római Dante-szoborra két millió lirát szavazott meg az olasz parlament . . .

Találkoztak, kik szobor helyett kertet kivántak létesíteni emlékére: kertet, melynek gondozója a Sovrano Poeta műveiben név szerint előforduló növényeket ápolná . . .

Ám Dante kertje századok óta virul . . . Boldog vagyok, hogy magyar földön sarjadt flóráját összegyüjthettem. Igaz,

[1] A fogadalmi tárgyakat Trieszt és Fiume külön hajókon szállította Ravennába 1908. szept. 13-án. A trieszti küldöttséget a *Hungaria* s a fiumeit a *Dániel Ernő* vitte. Ugyanekkor avatták föl a Biblioteca Classense *Sala Dantesca*-ját számos ereklyetárgyával és több mint négyezer kötetet kitevő Dante-gyüjteményével.

[2] „Ha nem is deifikáltunk, de nem beatifikáltunk-e a mi korunkban két költőt? Shakespeare és Dante a költészet szentjei; valóban, ha meggondoljuk, azt kell mondanunk, hogy kanonizálva vannak, úgy, hogy szentségtörés perbeszállni velök". Hősökről. Gyémántnyakláncz. Irta Carlyle Tamás. Fordította Dr. Végh Arthur. Budapest, 1900. 108. lap.

[3] A trentoi D.-szobor megteremtője Cesare Zocchi. Lásd: Guida di Trento. Edita dalla Federazione Concorso Forestieri nel Trentino. Trento, 1908. p. 14.

[4] „Jól tették, hogy a nagy költő alakját itt is fölállitották az utókor szemléletére, hogy a ki Olaszország határát átlépi, tudja, hogy a Dante szellemének birodalmába lépett". Itália. Utirajzok és tanulmányok. Irta Berzeviczy Albert. Második bővített kiadás. Budapest, 1905. 14. lap.

[5] Giorgio Piranesi: Di alcune lapidi dantesche apposte in Firenze a cura del comune. Firenze, 1903.

nem csupa rózsát és tulipánt raktam herbáriumomba, de hát a botanikusokat a lonczok is érdeklik . . .

A külföldi dantistáktól megtanultam, hogy a legjelentéktelenebbeknek látszó közleményeket sem szabad kicsinyelnünk. S ha a németek, angolok, francziák Dante-irodalmuk kétsoros apróságait is fölbecsülték és leltározták, mennyivel inkább tehettem ezt én, kinek bizony nem valami dús választék állott rendelkezésemre.

G. Locella 1906-ig a *Divina Commedia* 392 fordítójának nevét szedte lajstromba.[1] A sorozat ezzel se kimerítve, se lezárva nincsen, mert az isteni trilogia ma is a világ képe az örökkévalóság magaslatáról[2] s a modern embert borongó fönsége még mindig megkapja . . .[3]

A modernek egyike: Wilde Oszkár, oxfordi diák-korában hallja, hogy Dante a pokol mélyére helyezi azokat, kik önkényt szomoruságban élnek . . . Sietve lapozza föl az *Inferno* hetedik énekét, hol a szándékos szomorkodók — accidiosi — a pokol fertőjében hevernek és sóhajtozva nyögik:

. . . . . . Tristi fummo
Nell' aer dolce, che dal sol s'allegra.
(121—122.)[4]

Olvasmánya oly megrázó hatást tesz reá, hogy Dantet többé nem feledheti s műveit későbbi nyomorúságában, a börtönben is bírni óhajtja.[5]

A töredelmes rab azt tartja róla, hogy a kiknek artisztikus temperamentumuk van, „elmennek vele a számüzetésbe s

[1] Dante's Francesca da Rimini in der Weltliteratur und Kunst. Erlangen, 1906. 166. lap.

[2] „A *Divina Commedia* mintegy a világ képe az örökkévalóság magaslatáról". Beöthy Zsolt: A szépprózai elbeszélés a régi magyar irodalomban. Budapest, 1877. II. 201.

[3] „A mai művelt embert Dante borongó fönsége megkapja még akkor is, ha minden sorához lexikonból kell kikeresnie az értesültséget". Ignotus: Olvasás közben. Jegyzetek és megjegyzések. Budapest, 1906. 164. lap.

[4] Wilde Oszkár: De profundis. Fordította Mikes Lajos. Budapest, 1907. 31. és 32. lap.

[5] „Tudod, milyen könyveket szeretnék: . . . *Dante és az egész Dante-irodalom.*" U. o. 94. lap.

megtanulják, milyen keserü másoknak a kenyere és milyen meredek másoknak a lépcsője."[1]

Pedig a firenzei vates nem az a szórakoztató auktor, ki csalogatja, édesgeti olvasóját! A ki benne gyönyörködni akar, annak előbb tanulmányoznia kell s még azután is hallhatja az intést, hogy figyeljen,[2] tartsa nyitva a szemét, élesítse tekintetét[3] s maradjon veszteg a padján.[4]

A kik kicsinyke bárkán követik, azoknak nyiltan értésére adja, hogy jobb lesz, ha visszafordulnak, mert könnyen eltévedhetnek . . .[5]

Mások kevesen, kik úgy bánnak vele, miként ő Vergiliussal — vagliami il lungo studio e il grande amore (Inf. I. 83.) — bátran szállhatnak tengerre nyomában . . .

Shakespeare fürge tollal írta munkáit . . . Egyetlen színdarabja sem tette soványnyá, mint Dantet a szent költemény hosszú évekig . . .[6] Shakespearet olvasni és érteni könnyebb Alighierinél . . .

Ezek után talán némi büszkeségre is lesz jogunk, ha a magyar Dante-litteratura bibliografiáján végigtekintünk . . .

*

[1] U. o. 46, 52 és 53. lap.

[2] Apri la mente a quel ch'io ti paleso.
(Par. V. 40.)

[3] Aguzza qui, lettor, ben gli occhi al vero.
(Purg. VIII. 19.)

[4] Or ti riman, lettor, sopra il tuo banco,
Dietro pensando a cioè che si preliba,
S'esser vuoi lieto assai prima che stanco.
(Par. X. 22—24.)

[5] O voi che siete in piccioletta barca,
Desiderosi d'ascoltar, seguiti
Retro al mio legno che cantando varca,
Tornate a riveder li vostri liti
Non vi mettete in pelago; chè forse
Perdendo me rimarreste smarriti.
(Par. II. 1. sqq.)

[6] . . . . il poema sacro,
Al quale ha posto mano e cielo e terra,
Si che m' ha fatto per più ami macro.
(Par. XXV. 1. sqq.)

A mult század alkonyán néhány külföldi folyóirat fölvetette a kérdést, hogy mely szerzőket nélkülöznének olvasóik legnehezebben, ha életüket mindössze néhány klasszikus társaságában kényszerülnének eltölteni.

Az olaszok azonnal Dantera utaltak . . .[1]

A párisi *Revue Bleue* előfizetői csak huszonöt szerző nevét jegyezhették kérdező-ívükre . . .

A szerkesztőség 764 szabályosan kitöltött válasz-lapot kapott. Ezeken 616 előfizető szavazott Victor Hugo-ra, 563 Molière-re, 476 Shakespeare-re, 393 Göthe-re, 383 Voltaire-re, 353 Lamartine-re, 256 Balzac-ra és *246 Dante-ra.*[2]

E példa nyomán Kiss József az irodalom, művészet, politika és közélet előkelő magyar képviselőihez körlevélben a következő kérdést intézte: „Az egyetemes, minden irodalmi ágat magában foglaló világirodalom melyik *hét könyve* az, mely igen tisztelt uramnak mindenekfölött kedves? Melyik az a hét könyv, melyet megtartana, ha hét könyvön kívül minden egyéb irodalmi műtől mindörökre meg kellene válnia?"

A körlevélre érkezett 42 választ *A Hét* 1893. évi 12, 13 és 14-ik száma közölte.

[1] A „Coenobium" czímű luganoi modernista folyóirat újabban szintén intézett kérdést egy csapat híres tudóshoz és íróhoz, hogy mely művekhez, — és pedig mindössze negyven kötethez, — ragaszkodnának föltétlenül, ha életük hátralevő részét távol a világtól, elvonultan, magányban kellene tölteniök. Szóval nyilatkozzanak, hogy milyennek képzelik a szabad czenobita negyvenkötetes könyvtárát: „bibliothèque d'un libre cénobite."

A beérkezett feleletek közlése a „Coenobium"-ban több hónapon át tartott s végezetül A. Ferrière előszavával külön kötetben is megjelentek: Ciò che essi leggono. Centodiciasette risposte all' inchiesta per la biblioteca di un libero cenobita. Lugano, 1909. — Érdekes, hogy a választott szerzők közül a legtöbb szavazatot — hatvanhatot — Dante kapta. Utána Shakespeare következett hatvankét szavazattal. A Bibliának már csak hatvanegy szavazat jutott. A szavazatok száma szerint sorban jönnek ezután: Plato, Göthe, Marc-Aurel, Victor Hugo, Homerosz, Cervantes, Pascal, Spinoza, Kant, Montaigne, Tolstoi, Schopenhauer, Renan, Voltaire, Leopardi, Darwin, Flaubert, Szofoklesz, Szent Ágoston, Nietzsche, Molière, Balsac, Carlyle, Herbert Spencer, Heine, J. J. Rousseau, Epiktet, Aiszkülosz, Carducci, Vergilius, Musset, Schiller, Arisztotelesz, Ibsen, William James, Descartes, Aquinói Sz. Tamás. — Lásd: *Coenobium.* Rivista internazionale di liberi studi. Lugano, 1910. (IV.) évf. 6. füzet, 121. lap.

[2] Fővárosi Lapok. 1893. 157. szám.

Jókai Mór két választ küldött. Az elsőben (12. szám) Dantet nem említette, a másodikban (13. szám) azonban ezt írta: „Ha azt kérdeznék tőlem, hogy kik azok az írók, a kiknek műveit legtöbbször olvastam, legjobban bámultam, elsorolnám Petőfit, Aranyt, Hugo Viktort, Heinét, Shakespearet, Cervantest, Byront, Dickenst, Schillert, Göthét, Bérangert, Homért, Vergiliust, Horáczot, Shelleyt, *Dantet*, Miltont, Humboldtot, Macaulayt, Vörösmartyt . . . De én ezekért a művekért egy égő házba be nem rohannék, mert *tartalmukat könyv nélkül tudom*" . . .

A *Divina Commedia*-ra voksoltak: Pulszky Ferencz, Vadnai Károly, Schwarcz Gyula, Beksics Gusztáv, Beniczky-Bajza Lenke, Erődi Béla és Radó Antal.

Vadnai Károly megjegyezte, hogy az Inferno-t már régóta kommentár nélkül olvashatja, míg a másik két rész élvezetében egyre zavarja a magyarázatok szüksége . . .

Beniczky-Bajza Lenke bámulta a Divina Commediát, „melynél klasszikusabb mű nem íratott s mely oly gazdag és elévülhetetlen szépségeiben, hogy ha százszor átolvassuk, mindig valami újat és elragadót találunk benne". . . .

Erődi Béla már csak azért is a *Commedia*-t választaná, mert „olasz nyelve a legköltőiebb, legerőteljesebb" . . .

*

A *Legkedvesebb könyveim* czímű 1902-ben megjelent díszes munkához 34 író és tudós szolgáltatta az anyagot. Szerkesztője: Gyalui Farkas, a magyar szellemi élet néhány kitűnő ségének olvasmányairól tájékoztatta a közönséget.

Berzeviczy Albert a *Divina Commedia*-t annak a könyvnek vallja benne, mely reá nagy hatást gyakorolt és Herczeg Ferencz mondja, hogy fölötte kedveli és élvezettel olvassa Dantet.[1]

*

Csekélységem több mint negyedszázad óta jár Alighieri iskolájába . . .

[1] Legkedvesebb könyveim. Összegyüjtötte és közrebocsátja Gyalui Farkas. Budapest, 1092. 109. és 142. lap.

Mikor 1887 nyarán először bolyongtam a *bel paese*-n, hol a *si* hangzik,[1] Dante már vezérem volt s azóta is hűséges társam Itáliában és az élet utjain . . .[2]

Hányszor néztem Fiesole magaslatáról a kanyargó Arnot s Fiorenzát, a *bel ovile*-t, hova mindhalálig fájón visszavágyott! . . .

. . . Sírját gyakran fölkerestem s Padovában, Veronában, Luccában, Pisában, San-Gimignánoban, Sienában, Assisiben feledhetetlen napokat töltöttünk együtt . . .

A szent esztendőben — l'anno del Giubileo (Inf. XVIII. 29.) — 1900 tavaszán, ő fogott kézen a Szent Péter-tér népáradatában. . . .

S később is tanított, buzdított és bátorított; a kétségek tusájában oldalomon állott, álmatlan éjszakákon velem virrasztott . . .[3]

*

Csöndes eső szemerkélt, mikor 1907 július 16-án szivem legkedvesebbjeivel kocsira ültem, hogy a Monte Mariora menjek, honnan hajdan a Firenze felől jövő zarándok először pillantotta meg Róma mirabiliáit.

. . . Fönt isteni látvány tárult elénk . . .

Az örök városra tündöklő szivárvány íve hajolt . . .

[1] . . . bel paese là, dove il si suona. Inf. XXXIII. 80.

[2] „Tous les amants de l'Italie ne l'abordent jamais sans avoir à portée de la main ce poème de Dante, qui marque chaque coin de ce pays d'un vers immortel." Paul Bourget: Sensations d'Italie. Edition définitive. Paris, Plon. pp. 33. 34.

[3] „Seit Jahren aus den Kämpfen der Gegenwart völlig zurückgezogen, mehr und mehr den Dichter der *Divina Commedia* zum Genossen meiner Einsamkeit gemacht habe. Ich denke darüber ähnlich, wie jener geistvolle Franzose, der vor nicht langen Jahren schrieb: das Leben ist so hässlich, dass man es nur ertragen kann, wenn man ihm aus dem Wege geht. Und das thut man, wenn man der Kunst, dem steten Suchen der Wahrheit in der Gestalt des Schönen, sich ergibt. Man lese die grossen Meister; man dringe in ihren Gedankengang, in ihre Seele ein, und es wird einem ergehen, wie Moses, da er vom Sinai herabstieg: Strahlen umgaben sein Haupt, weil er Gott geschaut". Luca Signorelli's Illustrationen zu Dante's Divina Commedia. Zum erstenmal herausgegeben von Franz Xaver Kraus. Freiburg i. B 1892. VI—VII. lap.

Sokáig elmerültünk nézésébe s közben mintha hallottam volna mesterem szavát:

Ciò che vedesti fu, perchè non scuse
D'aprir lo core all'acque della pace
Che dall' eterno fonte son diffuse.

(Purg. XV. 130. sqq.)

Köszönet neki a fölemelő gondolatokért, az elmélyedés és a nyugalom óráiért!

Te pedig, könyvem, légy a hála szerény adója a nagy költő hazája iránt, melynek virányain és tengerén évente friss erővel, új életkedvvel, bízó reménységgel töltözöm . . .

Itália, fogadd királyságod félszázados örömünnepén hódolatomat és szeretettől sugallt forró üdvözletemet!

FÜGGELÉK.

A MAGYAR DANTE-IRODALOM BIBLIOGRAFIÁJA.

A. Keszler József tanulmányai. A Hét 1890. évf. 18. szám.

Acsay Antal. Dante, Macchiavelli, Savonarola. Magyar Szemle. 1897. 13, 14. sz.

— Dante, Macchiavelli, Savonarola. Budapest, 1899. 8⁰, 14. lap.

— Renaissance-tanulmányok. Budapesti Szemle. 1900. CIV. kötet, 54—80, 194—235, 357—378. lap.

— A renaissance Itáliában. Budapest, 1905. Dante: 14—32. lap.

Alleram Gyula. Dante és művei. Religio. 1900. II. 5—14, 18—22, 26—28, 37—39. szám.

— Dante mint állítólagos bűbájos. Ébredünk. 1903. évf. 47—59. lap.

— Szüz Mária Dante Divina Commediájában. Katholikus Szemle. 1903. 656—682. l.

— Dante és Houston Stewart Chamberlain. (Hermann Grauert.) Könyvism. Magyar Szemle. 1904. 18. szám.

— Alighieri Dante. (Engels—Angyal—János.) Könyvism. Magyar Szemle. 1904. 30. szám.

— Alighieri Dante. (Engels—Angyal—János műve.) Könyvism. Katholikus Szemle. 1904. évf. 905—906. lap.

— L'ordine nell' Inferno di Dante. (G. Chesani műve.) Könyvism. Religio. 1904. I. 45. szám.

— L'ordine nell' Inferno di Dante. (G. Chesani.) Könyvism. Allgemeines Literaturblatt. 1904. 9. szám.

— Dante und Houston Stewart Chamberlain. (H. Grauert műve.) Könyvism. Allgemeines Literaturblatt. 1904. 17. szám.

— Dante Alighieri. Juventus. 1910. 10. szám.

Andor György. Dante tisztulási útja. Budapest, 1903. 12-rét, 24. lap. Különnyomat a Magyar Szemle 1903. évf. 19. számából.

Andrássy Kálmán. Dante „Isteni Színjátéká"-nak magyar fordításai. Magyar Szemle. 1892. 1—3. szám.

Angyal—Engels—János. A „Divina Commedia". Figyelő. 1878. IV. 130—138. lap.

— Alighieri Dante Divina Commediája. (Isteni Színjátéka.) A pokol. Olaszból fordította és jegyzetekkel kisérte —. Budapest, 1878. 8-rét, XLI + 283. lap.

— Dante-fordításom ügyében. Figyelő. 1880. VIII. 157—158. lap.

— Alighieri Dante Divina Commediája. (Isteni Színjátéka.) A tisztítóhely. (Purgatorio.) Olaszból fordította és jegyzetekkel ellátta —. I. füzet. Temesvár, 1885. 8-rét, XXIX + 73. lap.

Angyal—Engels—János. Aesthetikai tanulmány Alighieri Dante Divina Commediájának III. része, az „Il Paradiso" felett. (Csicsáky I. műve.) Könyvism. Szépirodalmi Kert. 1886. 44. és 45. szám.

— Alighieri Dante. (Élete, főműve, hite.) Temesvár, 1904. 4-rét. 72. lap. Különnyomat az Arany János-társaság Évkönyvéből. Temesvár, 1904. I. 46—103. lap.

Arany János. Dante. Először a Budapesti Viszhang-ban jelent meg. Szerk. Szilágyi V. 1852. 82. lap. A M. T. Akadémia 1865-ben ívrét alakú külön lapon is kinyomatta. Németre Kertbeny Károly (Album hundert ungrischer Dichter. Dresden und Pesth, 1854. 432—434. lap. — Gedichte von Johann Arany. Genf, 1861. 67—69. — Jahrbuch der Deutschen Dante-Gesellschaft. Leipzig, 1867. 144. lap. — Dante in der ungarischen Literatur. Berlin, 1873. 16. lap.) és Sponer Andor (Dichtungen von Johann Arany. Leipzig, 1880. 81—82. lap.), olaszra Gaetano Ghivizzani (Versi. Pistoia, 1867. 209. és 214. lap, továbbá : Poesie di mille autori intorno a Dante Alighieri. Raccolte . . . da Carlo Del Balzo. Roma, 1908. XIV. köt. 578—579. l.) és egy névtelen (Rivista Contemporanea. 1888 januáriusi füzet 9—10. l.) fordították.

Arányi Miksa. Dante viziója. (V. Hugó költeményének ismertetése.) Pesti Napló. 1883. 228. szám.

+*Ábrányi Emil.* Francesca da Rimini. (Dante „Divina Commediá"-jából.) Fővárosi Lapok. 1870. 268. szám.

— Paolo és Francesca. Opera. 3 felvonásban. Szövegét írta Ábrányi Emil. Zenéjét szerzette ifj. Ábrányi Emil. Budapest, 1909. 4-rét, 311. lap.

Ábrányi Kornél. A Dante-ügyben. (Nyilt levél a „Figyelő" szerkesztőjéhez.) Figyelő. 1871. 30. szám.

—+Dante, Ugolino. Magyarország és a Nagyvilág. 1871. 44. szám. — Ország-Világ. 1883. 7. szám. — Magyarság. 1889. 69. szám.

—+Dante „Poklából". A Sátán. Hazánk s a Külföld. 1871. 44. szám.

Id. Ábrányi Kornél. Bevezető magyarázat Liszt Ferencz „Dante-symphoniájá"-hoz. Pohl Richard után. Pest, 1865. Különlenyomat a Zenészeti Lapok 1865. 46. számából.

***B.** A.* Dante és a szent-év. Örökzöld. 1900. 7. szám. — Páduai Szent Antal Lapja. 1900. 4. szám.

B. M. Dante mysticismusa. (V. ö. Émile Gebhardt, L'Italie mystique.) Magyar Állam. 1905. 181. szám.

Bajza József. Dante. Új Plutarch. Pest, 1845. VII. füzet 3—5. lap. — Összegyüjtött munkái. Budapest, 1899. III. 241—243. lap.

Baumgartner Alajos. Dante. Irta Radó A. (Könyvbírálat.) Egyetemes Philologiai Közlöny. 1908. 289—292. lap.

Bálinth Gyula. Michel Angelo két szonettje Dante fölött. Fővárosi Lapok. 1865. 117. szám.

—+Dante Isteni komédiája. A pokol. I. ének. Független Lapok. 1868. 34. szám.

—+II. ének. U. o. 41 s 42. szám.

—+III. ének. U. o. 50 és 51. szám.

—+IV. ének. U. o. 52 és 53. szám.

—+V. ének. U. o. 82 és 83. szám.

—+Dante, A pokol első éneke. Magyarország és a Nagyvilág. 1873. 38. szám.

Bálinth Gyula. A pokol második éneke. U. o. 46. szám.
— A pokol harmadik éneke. U. o. 50. szám.
— A pokol negyedik éneke. U. o. 1874. 18. szám.
— A pokol ötödik éneke. U. o. 1874. 28. szám.
— A pokol hatodik éneke. U. o. 1874. 46. szám.
— A pokol hetedik éneke. U. o. 1876. 7. szám.
— A pokol nyolczadik éneke. U. o. 1875. 32. szám.
Bánóczi József. A renaissancekori műveltség Olaszországban. Irta Burckhardt Jakab. Fordította —. Budapest, 1895—96. Dante: I. 96—7, 192—3, 244, 279—280. II. 8, 36—8.
Bernát Ottó. Dante stanzái. Egyetértés. 1899. 72. szám.
Bigoni Guido. Note Ungariche. I. Il perchè d'una croce obliqua e di certi versi danteschi. Spezia, 1901. 8-rét, 9 lap. Különlenyomat a Giornale storico e letterario della Liguria-ból. 1901. évf. 451—457. lap.
Bitzó Sarolta. Goethe und Dante. (E. Sulger-Gebing.) Könyvism. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1908. 313—317. lap.
Bokor János. Boccaccio: Dante életrajza. Giovanni Boccaccio Decameronja. Teljes fordítás életrajzzal, jegyzetekkel. Készítette —. Brassó, 1909. XLVII—L. lap.
Borostyáni Nándor. Dante Alighieri, mint a humanizmus fölélesztője. Fővárosi Lapok. 1865. 165.
Bosdari Alessandro. Der zweite Gesang des Paradiso. Pester Lloyd. 1909. 305.
Böhm Sándor. Dante. Erdélyi Protestáns Közlöny. 1879. 25—29. szám.

C. D. Dante. (Irta Radó A.) Könyvismertetés. Magyar Középiskola. 1908. 48—49. lap.
Csáky Gusztáv. Klaczkó Julián: Dante és Petrarca. Lengyelből ford. —. Északkeleti Ujság. Nagykároly. 1909. 4. szám.
Császár Ferencz Allighieri Dante Új élete. I—VIII. fejezet. Új Magyar Muzeum. 1852. I. 687-704. lap.
— Dante harmadik ballátája. Új Magyar Muzeum. 1853. I. 317—324. lap.
— Allighieri Dante Új élete. Olaszból fordítva, szerző életrajzával, bevezetéssel és jegyzetekkel kísérve — által. Pest, 1854. 8 rét. VIII. + 208 lap.
— Allighieri Dante Új élete. Olaszból fordítva, szerző életrajzával, bevezetéssel és jegyzetekkel kísérve — által. Második kiadás. Pest, 1854. 12-rét, X + 258 lap.
— Az egri Dante-codexről. Új Magyar Muzeum. 1854. II. 153—163.
— Allighieri Dante, A pokol első négy éneke. Őszi lombok. (Költemények.) Cs F.-től. Pest, 1857. II. 75—108. lap. Ebből különlenyomat: Olasz költőkből. Közli Cs. F. Pest, 1857. A pokol első négy éneke 3—36. lap.
— Allighieri Dante. Müller Gyula Nagy Naptára 1855-re. Pest, 1855. 178—182. lap.
— Cavalcanti Guido válasza. Del Balzo: Poesie di mille autori intorno a D. A. Roma, 1889. I. 24. lap.
— Cino da Pistoja válasza. U. o. 40. lap.
— Dante da Maiano válasza. U. o. 52. lap.
Csicsáky Imre. Alighieri Dante Divina Commedia-ja. Paradicsom. (Il Paradiso.) Első ének. Magyar Állam. 1886. 119. szám.
— Második ének. U. o. 189. szám.

Csicsáky Imre. Harmadik ének. U. o. 238. szám.
— Negyedik ének. U. o. 255. szám.
— Ötödik ének. U. o. 288. szám.
— Aesthetikai tanulmány Alighieri Dante Divina Commediájának III. része az Il Paradiso felett. Temesvárott, 1886. 8-rét, 66. lap. Különlenyomat a Bölcseleti Folyóirat 1886. évf.-ból 107—120, 155—200. lap.
— Alighieri Dante Divina Commedia művének III. része a Paradicsom. (Il Paradiso.) Fordította —. Temesvárott, 1887. 8-rét, 179. lap.
— A Megváltás. Hetedik ének Dante Paradicsomából. Mutatvány Csicsáky I.-nek ekkor már megjelent Paradiso-fordításából. Religio. 1887. I. 29. szám.
— Beatrice, mint az egyház jelképe Dante Divina Commedia művében, jelesül a Purgatorio XXVIII - XXXI. énekeiben. Szépirodalmi Kert. 1887. 45, 46. szám.
— Dante politikájáról. Religio. 1887. II. 47. szám.
— Dante bölcselete összehasonlítva a kelet, valamint az ó-, közép- és új-kor bölcseleti iskoláival. Temesvár, 1888. 8-rét, 56 lap. Különlenyomat a Bölcseleti Folyóirat 1887. 311—318 és 1888. évf. 214—236, 606—623. lapjairól.
— Sz. Bernárd imája. Dante. Paradiso XXXIII. — Csicsáky Imre költeményei és kisebb műfordításai. Temesvár, 1888. 121—122. lap.
— Dante politikája. Budapest, 1888. 12-rét, 36. lap. Különlenyomat a Magyar Állam 1888. évi folyamának 232, 234, 235—237. számából.
— Dante orthodoxiája. A valláserkölcs és az egyházpolitika szempontjából. Budapest, 1890. 12-rét, 24 lap. Különlenyomat a Magyar Állam 1890. 250 és 251. számaiból.
— Dante theologiája. Dr. Hettinger Ferencz művei nyomán írta —. Budapest, 1891. 8-rét, 84. lap. Különlenyomat a Hittudományi Folyóiratból. 1890. évf. 192—199, 684—693 lap és 1891. évf. 197—211, 478—512. lap.
— Dante és Olaszország városai. I. Füzet. Róma. Budapest, 1891. 12-rét, 9 lap. Különnyomat a Magyar Állam 1891. 233. számából.
— Párhuzam Alighieri Dante „Divina Commedia“ és Milton „Paradise Lost“ műve közt. Macaulay után. Magyar Állam. 1893. 278. szám.
— Dante és Olaszország városai. Florenz. Magyar Állam. 1893. 295. szám.
— Danteról. Buonarotti Michelangelo. (Michelangelo két D.-szonettjének fordítása.) Magyar Állam. 1894. 1 és 98. szám.
— Szüz Mária Dante Divina Commediája alapján. (Savini, Capri, Mariotti művei nyomán.) Hittudományi Folyóirat. 1895. 699—720. lap.
— A Divina Commedia és a Mehabberod. Hittudományi Folyóirat. 1899. 697—700. lap.
— Szent Bernát imája Szüz Máriához. Szemelvény Dante Isteni színjátékából. III. A paradicsom. 33. ének Örökzöld. 1900. évf. 211. lap. Páduai Szent Antal Lapja. 1900. 4. szám.
Csiky Gergely. Dante mint lantos költő. Villemain „Pindar szelleme és a lantos költészet“ czímű művének egyik fejezete. Fordította Cs. G. Budapest, 1887. 343—363. lap.
Csontosi János. A Konstantinápolyból érkezett Corvinák bibliographiai ismertetése. Budapest, 1877. 58—60. l. Különlenyomat a Magyar Könyvszemle 1877. évf.
Csukovics János. Dante és Angolország. Összetartás. 1889. évf. 20. szám.

Darvai Móricz. Dante szerelmei. Fővárosi Lapok. 1890. 157. szám.
Domanovszky Endre. Dante. A bölcsészet története. Kidolgozta —. Budapest, 1878. III. 444—451.
— Dante, mint politikai író. Budapest, 1888. 8-rét. 20. lap.
— Dante als politischer Schriftsteller. Ungarische Revue. 1888. 168. lap.

E. G. P. (E. G. Parodi). Dante: A purgatorium; a „Divina Commedia" második része. Prózába átírta és magyarázta Cs. Papp József. (Könyvismertetés.) Bullettino della Società Dantesca Italiana. Firenze, 1908. p. 160.
Endrődi Sándor. „Dante". (Jahrbuch der deutschen Dante-Gesellschaft. I—II. Band. Leipzig. 1867—1869.) Könyvismertetés. Fővárosi Lapok. 1871. 171. és 172. sz.
Erdélyi Károly. A pokol. Szász K. fordítása. Könyvbírálat. Közoktatás. 1885. 40. sz.

F. J. (Feleki József). Newton elődei. Plutarch és Dante pokla. Irta Flammarion K. Fordította —. Fővárosi Lapok. 1894. 173. szám. És: Újabb csillagászati olvasmányok. Flammarion K. összes műveiből fordította Feleki József. Budapest, 1897. 51—56. lap.
F. Z. (Ferenczi Zoltán). Note sur le grand refus et la canonisation de Célestin V. (Lánczy Gy. műve.) Könyvismertetés. Budapesti Szemle. 1902. CX. 157—158. lap.
F . . . . y Kálmán. (Faludy Kálmán). A Divina Commedia czélja és alapeszméje. Magyar Állam. 1891. 225. sz.
Fabriczy Cornel von. Neue Dantelitteratur. (Fr. X. Kraus Dantejának és Volkmann Iconografia dantescájának ismertetése.) Zeitschrift für bildende Kunst. Leipzig, 1898—1899. (X.) 115—121.
Dr. Fazekas József. A purgatorium. (Ford. Cs. Papp J.) Könyvismertetés. Család és Iskola. 1907. 16. szám.
Ferenczi Zoltán. Dante Vita Nuova-ja. Akadémiai Értesítő. 1908. 113—121. lap.

G. A. (György Aladár). Scaramuzza képei Dante poklához. A Hon. 1872. 7. szám.
G. Á. (Greguss Ágost). Dante Alighieri és a Danteirodalom. Saint-René Taillandier után. Budapesti Szemle. 1863. XVIII. 203—229. lap.
G. H. (Glücksmann Heinrich). Dante in Ungarn. (Angyal J. Pokol-fordításának ismertetése.) Magazin für die Literatur des Auslandes. 1879. 3. szám.
Dr. G. H. (Heinrich Gusztáv). Dante, Pokol. Ford. Angyal J. (Könyvism.) Pester Lloyd. 1878. 234. sz.
Dr. G. K. (Gál Kelemen). Dante lélektana a D. C.-ban. Cs. Papp József műve. Könyvism. Keresztény Magvető. 1897. 187—188. lap.
Dr. G. P. (Gulyás Pál). Dante Divina Commediájának 1472-ben Jesiben megjelent kiadása. Magyar Könyvszemle. 1908. évf. 95. lap.
Gárdonyi Géza. A pokol. Irta D. A. Ford. — Budapest, 1896. 8-rét, 133. lap. Megjelent a *Nemzeti Iskola* tárczájában is. 1896. évf. 13—39. szám.
— Vezető a Molnár és Trill-féle Pokol-körképhez. Budapest, 1896. 12-rét, 15. lap.
— Franczeska és Paolo. Szemelvény Dante Isteni színjátékából. I. A pokol 5. éneke. Örökzöld. 1900. 193. lap.
— Ugolino gróf és Ruggieri érsek. Szemelvény Dante Isteni színjátékából. I. A pokol. 32. ének. Örökzöld. 1900. 202—203. lap. — Páduai Szent Antal Lapja. 1900. 4. szám.

Geöcze Sarolta. Dante realizmusa. — Dante tájképe. — Ruskin élete és tanítása. Budapest, 1903. 246–247. és 304—307. lap.

De Gerando Antonina. Az emberiség jóltevői. Budapest, 1887. D.-ról 28—34. lapon.

— Szemelvények Quinet Edgar „Olasz forradalmak“ czímű művéből. Kolozsvár, 1894 D-ról 45–115. lap.

Ginever-Győry Ilona. Irving als Dante. „Dante“. Schauspiel von Sardou und Moreau. Drury Lane-Theater. Pester Lloyd. 1903. 187. szám.

Glücksmann Heinrich. Dante's „Hölle“ in ungarischer Uebertragung. Szász K. Pokol-fordításának ismertetése. Das Magazin für die Litteratur des In- und Auslandes. 1886. 17. szám.

Greszler Gyula. Sanvisenti: I primi influssi di Dante, del Petrarca e del Boccaccio sulla Letteratura Spagnuola. (Könyvism.) Egyetemes Philologiai Közlöny. 1903. 242. lap.

Groschel Franz Karl. Dante's Richterspruch. Ein Schauspiel in fünf Aufzügen. Budapest, 1886. 8-rét, 63. lap.

Gy. Francesca da Rimini. Az Inf. V. 73—142. sorainak magyar fordítása. Jahrbuch der Deutschen Dante-Gesellschaft. Leipzig, 1867. I. 371—373. lap.

György Aladár. Scaramuzza Dante-kartonjai. Figyelő. 1872. 3. szám.

Györi Vilmos. Alighieri Dante Isteni Szinjátéka. A pokol. (Ford. Angyal J.) Könyvismertetés. Havi Szemle. 1879. 223–231. lap.

Gyulai Ágost. A magyar Dante. D. A.: A paradicsom. Ford. Szász K. Könyvismertetés. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1901. 137—142. lap.

h. (Heinrich Gusztáv.) Gietmann: Beatrice. Geist und Kern der Dante'schen Dichtungen. Könyvism. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1890. 142. lap.

h. (Heinrich Gusztáv.) Oskar Bulle: Dante's Beatrice im Leben und in der Dichtung. Könyvism. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1890. 728. lap.

h. b. (Péterfy Jenő.) D. A. A purgatorium. Ford. Szász K. Könyvismertetés. Budapesti Szemle. 1892. LXIX. 457–458. lap.

Halmi Gyula. Lucifer alakja Dantenál és Miltonnál. Tanulók Lapja. 1898. 48—52. szám.

Hangay Sándor. Dante Alighieri „Pokol“-jából. A második kör. Fordította —. Móka. Vidám szépirodalmi és művészeti képes hetilap. Budapest, 1910. (III.) évf. 9. szám.

Harsányi Kálmán. Dante síremléke előtt. Budapesti Hirlap. 1904. 52. szám. — Új versek. Budapest, 1906. 57—60. lap.

— Páter Benedek. Magyar Szemle. 1906. 12. szám. Figyelő, 1909. 15–17. szám. Szalon Ujság. 1909. 11. szám. Páter Benedek. Budapest, 1910. 1—36. lap.

Heinrich Gusztáv. Die heimgekehrten Bände der Corvina. Literarische Berichte aus Ungarn. 1877. 338—339. lap.

— Boccaccio: Vita di Dante. Boccaccio élete és művei. A legújabb kutatások alapján írta —. Budapest, 1881. 151—52. lap.

— Scartazzini: Introduzione allo studio di Dante Alighieri e delle sua opere. Leipzig, 1890. Könyvism. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1891. 593—594. lap.

Huszár Imre. Dante. (A „Cornhill Magazine“ után.) Magyarország és a Nagyvilág. 1865. 14. szám.

—i —n (Körösi Albin.) V. Celesztin pápa. Note sur le grand refus. Lánczy Gy. művének ismertetése. Magyar Állam. 1901. 249. szám.

Imre Sándor. Az olasz költészet hatása a magyarra. Budapesti Szemle. 1878. XIII. 1—37, 261—307. lap. Irodalmi tanulmányok. Budapest, 1897. II. 3—147. lap.

i. t. A pokol. Irta D. A. Ford. Gárdonyi Géza. (Könyvism.) Budapesti Szemle. 1896. LXXXVII. 155—156. lap.

—k. —n. Dante, La divina comedia con note di E. Camerini. 1876. (Könyvismertetés.) Irodalmi Szemle. 1876. 11. szám.

— A. D., A pokol. Ford. Angyal János. (Könyvism.) Irodalmi Szemle. 1878. 10. szám.

Kaposi József. Melyik a Divina Commedia legszebb része? Koszoru. 1884. 52. Magyar Szemle. 1890. 36. szám.

— Dante a magyar irodalomban. Koszoru. 1885. 1—3 szám.

— Értsük meg egymást. (Válasz Rényi Rezsőnek.) Koszoru. 1885. 14.

— Ravenna. Katholikus Szemle. 1889. 48—84. lap.

— Dante. Katholikus Egyházi Közlöny. 1890. 12 és 13. szám.

— Dante theologiája. (Dr. Hettinger F. művei nyomán írta Csicsáky I.) Könyvismertetés. Magyar Szemle. 1891. 28.

— Dante és a Biblia. Budapest, 1891. 8-rét, 19 lap. Különlenyomat a Magyar Szemle 1891. évi mutatványszámából.

— A pokol. (Irta D. A. Ford. Gárdonyi Géza.) Könyvism. Magyar Szemle 1896. 19.

— Dante Paradicsomának XI. éneke. Fordította —. Rudolf-Emlék-Album. Budapest, 1897. 131—132. lap.

— Alighieri Dante. (Irta Engels-Angyal-János.) Könyvism. Egyházi Közl. 1904. 23.

— Enciclopedia dantesca. (A. Fiammazzo.) Könyvism. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1905. 722—23. lap.

— Il Purgatorio e il suo preludio. (Francesco d'Ovidio.) Könyvism. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1906. 774—776. lap.

— Dante Magyarországon. Akadémiai Értesítő. 1909. 486—491. lap.

— Dante és Magyarország. Budapest, 1909. 8-rét, 25 lap.

— Dante ismeretének első nyomai hazánkban és a magyarországi Dante-kódexek. Budapest, 1909. 8°, 52. lap.

— Magyarország és Dante születésének hatszázados évfordulója. Kolozsvár, 1910. 12-rét, 16 lap. Különlenyomat az Erdélyi Lapok 1910. 5. számából.

— Dante első magyar fordítói. Császár Ferencz, Bálinth Gyula. Budapest, 1910. 8-rét. 31 lap. Különlenyomat az Irodalomtörténeti Közlemények 1910. évfolyamából. 142—170. lap.

— Dante a magyar művészetben. Budapest, 1910. 8-rét, 16 lap. Különlenyomat A Cél 1910. évi folyamából. 13—18. és 81—88. lap.

Kálosi Lipót. Dante Alighieri. Családi Kör. 1865. 17. szám.

Keleti Gusztáv. A „Dante-kartonok" kiállítása. (Scaramuzzától.) Fővárosi Lapok. 1872. 6. szám.

Kenedi Géza. Dante nyomai. Fiumei Szemle. 1903. 5. szám.

— Dante és a két nagy barát. (Firenzei emlék.) Az Ujság. 1907. 191. szám.

Kereszty István. Liszt Dante-symphoniájához. Pohl Rikhárd bevezetése. Ford. —. Filharmoniai hangverseny (Budapesten 1898. jan. 26-án.) műsora. 4—5 lap.

Kertbeny Károly. Dante in der ungarischen Literatur. Jahrbuch der Deutschen Dante-Gesellschaft. Leipzig, 1867. 127—143. lap.

— Dante in der ungarischen Literatur. Von K. M. Kertbeny. Berlin, 1873. 8 rét, 16 lap.

Keszler József. Dante Galeottója. Kép a romantikus költészet történetéből. Budapest, 1890. 8-rét, IX. + 55 lap. Különlenyomat a Nemzet 1890. évf. 77, 80, 86. számaiból.

Kégl Sándor. Blochet E.: Les sources orientales de la D. C. (Könyvismertetés.) Egyetemes Philologiai Közlöny. 1902. 926—929. lap.

Kézdi-Kovács László. A megnyitott „Pokol". A Molnár- és Trill-féle körkép bemutatója. Pesti Hirlap. 1896. 135 szám.

Kipper István. Az ember Dantenál. Pesti Napló. 1891. 324. szám.

K—m. Dante versei és prózája. Örökzöld. 1900. évf. 207—211 lap.

Koboz. (Kozma Andor.) A pokol. Canto apocrifo. Toldás Dante költeményéhez. Az Ujság. 1903. 10. szám.

Kontur Béla. Alighieri Dante „Új Életé-ből. A 4-ik és 9-ik szonett fordítása. Kath. Egyházi Közlöny. 1890. 14. szám.

— Allighieri Dante „Új életé"-ből. Az 1, 2, 5, 6, 8, 13, 16, 17, 18, 22, 24 és 25-ik szonett fordítása. Katholikus Egyházi Közlöny. 1890. 18. szám.

— Beatrice. Tanulmány. Békésmegyei Közlöny. 1890. 70. szám.

— Canzone. (Az Új élet 3-ik kanzoneja.) Békésmegyei Közlöny. 1890. 103. szám.

— Az Új élet 2-ik kanzoneja. Katholikus Egyházi Közlöny. 1891. 1. szám.

— Az Új élet 4-ik kanzoneja. Kath. Egyházi Közlöny. 1891. 10. szám.

— Oh nők! kik tudjátok, mit tesz szeretni. Az Új élet 1-ső kanzoneja. Magyar Állam. 1891. 256. szám.

— Canzone töredék a Vita nuová-ból: „Sokáig tartott engem Amor fogva." Békésmegyei Közlöny. 1891. 96. szám.

Kossuth Lajos. Dante, Petrarca, Machiavelli. Ellenzék. (Kolozsvár.) 1893. 262. sz. Kossuth Lajos Iratai. Budapest, 1894. IV. 258—262. lap.

Kosztolányi Dezső. Dante. (Canciani szobor-műve.) Vasárnapi Ujság. 1909. 11. szám.

Körösi Albin. La selva oscura. („A sötét erdő.) Gaspar Nuñez de Arce műve. A XIX. század spanyol költői. Budapest, 1893. 94 és kk. ll.

Kropf Lajos. Toynbee P. A dictionary of proper names in the works of Dante. (Könyvism.) Budapesti Szemle. 1899. XCIX. 155—158. lap.

Kuun Géza gróf. Giovanni di Serravalle, Comento inedito dell' Inferno. Revista Europea 1874 III. 406—407. lap. E czikket ujból lenyomatta G. J. Ferrazzi: Manuale dantesco. Bassano, 1877. V. 292—295 lap.

Kürcz Antal. Alighieri Dante és kora. Budapest, 1878. 4°, 69. lap. — Különlenyomat a budapesti kir. kath. főgymnasium 1876—7. és 1877—8. évi értesítőjéből. 3—38. és 3—35. lap.

—ll.— Alighieri Dante emlékszobra Florenczben. (Képpel.) Az Ország Tükre. 1865. 25. sz.

L. V. (Lakatos Vincze.) Dante, A paradicsom. Ford. Szász K. Könyvismertetés. Katholikus Szemle. 1900. 943—946. lap.

Lánczy Gyula. Dante és VIII. Bonifácz. Az Erdélyi Muzeum-Egylet bölcselet-, nyelv- és történettudományi szakosztályának kiadványai. Kolozsvárt, 1890. 579 és 580. lap.

— Dantesca. Történeti kor- és jellemrajzok. Budapest, 1890. 41—174. lap.

— Dante und Bonifac VIII. Ungarische Revue. 1891. 373—374. lap.

— Note sur le grand refus et la canonisation de Célestin V. . . . par —. Paris, 1901. Kis 8⁰, 22. lap. Különlenyomat az Annales internationales d'histoire-ból.

— A Dante nemességi eszménye. Budapest, 1908. 8⁰, 43. lap. Különlenyomat a következő czímű kiadványból: Beszédek, melyek a budapesti kir. magy. tudományegyetem 1907—1908. tanévi rector magnificusa és tanácsának beiktatásakor 1907. szeptember 22-én tartattak. Budapest, 1907. 329—371. lap.

Lenkei Henrik. Dante búcsúlevele Cangrande della Scalahoz, Verona fejedelméhez. Vasárnapi Ujság. 1906. 5. szám. — Az én hőseim. Irta —. Budapest, 1910. 53–57. lap.

Linberger István. Dante viszonya a reformáczióhoz. Protestáns Szemle. 1897. 573—581. lap.

Liszka Béla. Egy nagy költő felesége. (Scartazzini után.) Fővárosi Lapok. 1879. 251. szám.

Liszt Ferencz. Après une lecture du Dante, fantasia quasi sonata. Années de pélerinage. 2e année. Italie. No 7. Mayence. fo, 25. lap.

— Eine Symphonie zu Dante's Divina Commedia für grosses Orchester und Sopran und Alt-Chor. Partitur. Leipzig. (Breitkopf u. Härtel.) 8-rét, 8 + 216. l.

— Eine Symphonie zu Dante's Commedia für grosses Orchester und Sopran und Alt-Chor. Arrangement für zwei Pianofortes vom Componisten.

— Sonett, Tanto gentile e tanto onesta. Componirt von H. von Bülow. Transscription für Pianoforte von F. Liszt. Berlin, Schlesinger, 1875. fo, 7. lap.

Lonkay Antal. Dante. Világtörténelem. Irta Cantu Caesar. Ford. —. Egerben, 1868. X. kötet, 482—496, 504—512, 550—554. lap.

Lőrincz Béla. Dante, A De Monarchia. A politikai tudomány története az erkölcstanhoz való viszonyában. Irta Paul Janet. Ford. —. Budapest, 1891. I. 540—554. lap.

M. S. (Márki Sándor.) V. Coelestin pápa lemondása és szentté avatása. (Lánczy Gy.: Note sur le grande refus etc.) Könyvism. Erdélyi Muzeum. 1891. 458—459. lap.

Meller Simon. Michelangelo két szonettje Danteról. — Michelangelo. Irta —. Budapest, é. n. 145, 146. lap.

Meltzl Hugó. Les trois L du Dante. Nouvelle essai d'un commentaire sur le chant I. de la Divine Comédie. Lettre à la princesse Dora d'Istria. 2e edit. Clausembourgh, 1884. 4-rét, (8) lap. — Első kiadása 1883-ban jelent meg. Harmadik kiadása — troisième edition augmentée — 1886-ban szintén Kolozsvárott. 12-rét, 16. lap. A legutóbbi különlenyomat az Acta Comparationis Litterarum Universarum 1886. évi folyamából. Claudipoli. Vol. I. 3—4. szám.

— Goethe und Freidank als Interpreten Dante's, namentlich Seiner 3 L. Kurzgefasster kritischer Beitrag zur vergleichenden Litteraturwissenschaft und germanischen Philologie von H. v. L. Klausenburg, 1886. fo (10) lap.

Miskolczy István. Itália a XIII. században. Művelődéstörténeti képek. Budapest, 1908. D.-ról: 36—40. lap. Különlenyomat a kegyes-tanítórendiek budapesti főgimnáziumának 1907/8. évi értesítőjéből. 3—42. lap.

Mokry Benjamin. Közönséges históriai biografiai Kézi-Lexikon. Pest, 1819. Dante. II. 12—15. lap.

Molnár Antal. Dante. Ország-Világ. 1888. 50. szám.

Mr. Floriregio dantesco. (Könyvism.) Alkotmány. 1897. 46. szám.

Némethy Gyula. A katholiczizmus nagy éposza. Tiszántúl. 1898. 298. szám.

Nyitrai József. Sandro Botticelli s a Dante-codex. Nemzet. 1883. 80. szám.

Óváry Lipót. Dante és ábrándvilága. Életképek. 1876. 43—45. szám.

Öreg P. (Angyal—Engels—János.) Dante az öngyilkosságról. Temesi Lapok. 1877. 270. szám.

Orioli Emilio. A bolognai Marco da Saliceto, az utolsó Árpád nevelője. Budapest, 1910. 8-rét, 16. lap. Különlenyomat a Századok 1910. évf. 789—801. lap.

—P —F. Dante. Irta Radó A. (Könyvism.) Századok. 1908. 165. és 166. lap.

Cs. Papp József. Dantologia. Vita ed opere di D. A. per G. A. Scartazzini. Milano, 1895. (Könyvism.) Erdélyi Muzeum. 1895. 445—449. lap.

— Az agár Dante Isteni Színjátékában. Állatok Védelme. 1895. 4. szám.

— Dante: A pokol. A D. C. első része. Prózába átírta és magyarázta —. Kolozsvár, 1897. 8-rét, VII + 175. lap.

— Dante lélektana a Divina Commediában. Kolozsvár, 1897. 8-rét, 63. lap.

— Dante politikai rendszere. Kolozsvár, 1897. 8-rét, 66. lap.

— A tudós iskola-szolga. Magyar Pestalozzi. 1898. 18—22. szám.

— Dante nemessége. Előkelő Világ. 1898. 25. szám.

— Dante a nép ajkán. Előkelő Világ. 1899. 10. szám.

— Dante és a biblia. Erdélyi Protestáns Lap. 1900. 1. szám.

— Dante rigója. Állatok Védelme. 1900. 2. szám.

— Dante nyomai Veronában. Magyar Polgár. 1900. 40. szám.

— A ravennai koporsó. Család és Iskola. 1900. 18—20. szám.

— Dante paradicsoma magyarul. Szász K. műfordításáról. (Könyvism.) Erdélyi Muzeum. 1900. 381—396. lap.

— Cunizza. Előkelő Világ. 1900. 30. szám.

— Dante csontjai. Ravennai följegyzéseimből. Vasárnapi Ujság. 1900. 44. szám.

— XIII. Leo Dante emlékének. Magyar Polgár. 1900. 298. szám.

— Dante az indexen. Magyar Polgár. 1901. 6. szám.

— Dante és hazánk. Magyar Polgár. 1901. 132. szám.

— Elkallódott ereklye. Ujság. 1901. 280. szám.

— Dante látomásának jubileumi éve. Erdélyi Muzeum. 1901. 91—94. lap.

— Dante Piccardája. Ujság. 1901. 53. és 54. szám.

— Pia. Magyarország. 1902. 228. szám.

— Mátyás és Dante. Mátyás király emlékkönyv. Budapest, 1902. 182—190. lap.

— Il re Mattia. Giornale dantesco. 1902. 4—6. lap.

— Corbisier Carlo, Dante. Carattere e tempi. (Könyvism.) Erdélyi Muzeum. 1902. 207. lap.

Cs. Papp József. Dante az iskolában. Magyar Paedagogia. 1902. 359—372. lap.

— Festa dantesca in Ungheria. Strenna dantesca. Firenze, 1902. 116—118. lap.

— Strenna dantesca. 1903. (Könyvism.) Egyetemes Philologiai Közlöny. 1903. 353. és 354. lap.

— Dante-irodalom. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1903. 446—448, 527—529. lap.

— Az olasz Hatvani. Cecco d'Ascoli. Kolozsvár, 1905. 8-rét, 15. lap. Különlenyomat az Erdélyi Muzeum 1905. évf.-ból, 19–30. lap.

— Passerini grófról. Nemzeti Hirlap. 1905. 111. szám.

— G. L. Passerini. Nemzeti Hirlap. 1905. 65. szám. La Nazione. (Firenze.) 1905. aug. 28.

— Passerini e Mazzi, Bibliografia dantesca. (Könyvism.) Egyetemes Philologiai Közlöny. 1906. 71. és 72. lap.

— Egy magyar-barát olasz tudós. Passerini G. L. gróf jubileuma. Tolnai Világ Lapja. 1906. 22. szám.

— Dante: A purgatorium. A D. C. második része. Prózába átírta és magyarázta —. Kolozsvár, 1907. 8-rét, 195 lap.

— „Dante". (Heloise Durand-Rose színdarabjának ismertetése.) Erdélyi Lapok. 1908. 3. szám.

— Dante: A paradicsom. A D. C. harmadik része. Prózába átírta és magyarázta —. Kolozsvár, 1909. 8-rét, X + 203. lap.

— Dante és Magyarország. Dante ismeretének első nyomai hazánkban és a magyarországi Dante-kódexek. (Irta Kaposi József.) Könyvism. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1910. 214–215. lap.

— Dante három L-je. Irta Meltzl Hugó. Fordította —. Kolozsvár, 1910. 12-rét, 16. lap. Különlenyomat az Erdélyi Lapok 1910. 7. számából.

— Dante első magyar fordítói. (Irta Kaposi József.) Könyvism. Erdélyi Lapok. 1910. 17. szám. — Budapesti Hirlap. 1910. 215. szám.

— Dante: A pokol. A Divina Commedia első része. Prózába átírta és magyarázta —. Második, teljes kiadás. Kolozsvár, 1910. 8-rét, 216. l.

Pavolini P. E.: Studi danteschi in Ungheria. Bullettino della Società Dantesca Italiana. 1901. 24–25. lap.

Pápai Lajos. Dante Alighieri. Új Világ, 1901. 7. szám.

P—e. (Presse.) A Dante-ünnepélyhez. Pesti Hirnök. 1865. 117.

Pelech E. János. Alighieri Dante. A pokol. (Inferno.) Irodalmi tanulmány. Eperjes, 1890. 8-rét, 135. lap.

Pethő dr. (Prohászka Ottokár.) Ubertin von Casale und dessen Ideenkreis. Ein Beitrag zum Zeitalter Dantes. Von dr. Joh. Huck. (Könyvism.) Magyar Sion. 1903. 708—711. lap.

Péterfy Béla. Homer, Vergil és Dante alvilága. Megjelent a rozsnyói kath. főgimnázium 1901/2. évi értesítőjében. Rozsnyó, 1902. 3—25. lap.

Péterfy Jenő. Dante. Budapesti Szemle. 1886. XLVIII. 1—46. lap. — Összegyüjtött munkái. Budapest, 1902. II. 264—342. lap.

Pulszky Ágost. Dante Canzonierejéből. (XXXVII. Sonett, írta 1301-ben.) Ford. —. Az Ország Tükre. 1865. 15. szám.

— Dante. Az Ország Tükre. 1865. 19. szám.

— Dante. Koszoru. 1865. 20–23. szám.

Pulszky Károly. Dante és Petrarca. Dante és Villani. — Renaissance Olaszországban. Irta John Addington Symonds. Fordította —. Budapest, 1882. II. 61—62. és 123. lap.

Quintus. (Kenedi Géza.) Barattieri. Az Ujság. 1908. 256. szám.

Radó Antal. Dante lyrája. Nemzet. 1886. 104. szám.
— Olasz költőkből. Budapest, 1886. D.-fordítások 4—28. lap.
— D-czikk a Pallas Lexikon V. kötetében. Budapest, 1893. 26—28. l.
— Az olasz irodalom története. Budapest, 1896. D.-ról I. kötet 72—148. lap.
— Az *il* és *lo* Dantenál. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1900. 144—145. lap.
— Dante. Budapest, 1901. 16⁰, 78. lap. (Magyar Könyvtár.)
— A nemzeti szellem Danteban. Kisfaludy-társaság Évlapjai. 1902. 15—30. lap. Athenaeum. 1901. 337—355. lap.
— Egyetemes Irodalomtörténet. Szerkeszti Heinrich Gusztáv. — A D-ról szóló részt Radó A. írta: II. kötet, 496—516. lap. Budapest, 1905.
— Dante. Budapest, 1907. 8⁰, 143. lap. (Költők és írók.)
— Dante. szobrára, melyet Florenczben készültek emelni. (G. Leopardi.) — Giacomo Leopardi összes lirai versei. Fordította —. Budapest, 1890. 68—74 l. Továbbá: G. Leopardi összes lirai versei. Alfred de Musset válogatott költeményei. Budapest, é. u. 8—14. lap. (Képes Remekírók.)

Rácz Lajos. Szász K. Paradicsom fordítását ismerteti. Deutsche Litteraturzeitung. 1900. 49. szám.

Rácz Miklós. Ki volt Firenzeben Dante Alighieri költő? A három Villani krónikája. Ford. —. Budapest, 1909. 113—115. lap.

Reviczky Gyula. Magyar Dante. (Angyal J. Pokol-fordításának bírálata.) A Petőfi-társaság Lapja. 1878. 11 és 12. szám.

Rexa Dezső. Nagy szellemek. Dante. Shakespeare. Byron. Fővárosi Lapok. 1899. 39. szám.

Rényi Rezső. A „Magyar Dante"-ról. (Alighieri Dante Divina C-ja. Olaszból Dr. Angyal János.) Könyvbírálat. A Hon. 1880. 225 és 226. lap.
— Dante-tanulmányok Itáliában. Koszoru. 1885. 10—12. szám.
— Itália költészetének története. Budapest, 1887. Danteról 121—157. lap.

Rosty Kálmán. Dante Madonnája. (Il parad. XXXIII.) Magyarok Nagyasszonya. Költemények. Kalocsa. 1903. I. 26. lap.

S. J. (Rosty Kálmán.) Dante Allighieri kontár majmolóihoz. Új Magyar Sion. 1880. 14—18. lap.

ss. „A pokol." (A Molnár- és Trill-féle körképről.) Alkotmány. 1896. 122.

Saaghy Vendel. Csicsáky Imre Danteja. Szépirodalmi Kert. 1886. 47. sz.

Schinner Lajos dr. Bevezetés Dante Poklába. Felvidéki Hiradó. 1899. 3—4. szám.

Silberstein Ágoston. International-Poetisches aus Italien. Wien. 1867. 4-rét 2. lap. Különlenyomat az Internationale Revue 1867-iki folyamából.

Simona von Locarno, Georg. Erste Dante-Ausstellung. Erläuterungen und Notizen zu den Illustrationen des Cavaliere Franz Scaramuzza aus Parma. Zweite Auflage. Pest, 1872. 8-rét, 24. lap.

Soszvary. (Sasváry Ármin.) Dante en Hongrie. (Szász Károly Pokol-fordításáról.) Revue Internationale. 1887. XV. 716–739. lap.

Dr. St. F. (Steiner Fülöp). Hettinger: De theologiae speculativae ac mysticae connubio in Dantis praesertim trilogia. (Könyvism.) Katholikus Theologiai Folyóirat. 1883. 103—107. lap.

Szabó Ferencz. VII. Henrik császár és Dante. Világtörténet. Irta Dr. Weisz Ker. János. A harmadik javított kiadás után többek közreműködésével fordította és kiadja —. Temesvár, 1900. VI. 276—292. lap.

Szamosmenti. (Cs. Papp József). Dante hamvai. Erdélyi Lapok. 1909. 16. szám.

Szamosparti. (Cs. Papp József). A magyarfaló gróf könyve. (A. de Gubernatis: Su le orme di Dante.) Könyvism. Magyarság. 1902. 7. szám.

Szana Tamás. A „szomoru város". (Dante halálozási helye.) Egyetértés. 1899. 331. szám. Városról-városra. Budapest, 1904. 115—147. lap.

Szász Károly. Dante. A Pokol első éneke. Reform. 1872. 302. sz. — Kisebb műfordításai. Német, franczia, angol s vegyes költők. Budapest. 1873. 296—301. lap.

— Dante. A Pokol harmadik éneke. Athenaeum. 1873. 1. szám.

— Dante. A Pokol ötödik éneke. Budapesti Szemle. 1877. XIV. 387—394. lap.

— Biráló jelentés Angyal János Dantejáról. A Kisfaludy-társaság Évlapjai. Budapest, 1878. 40—45. lap.

— Dante és a Divina Commedia. Nemzeti Hirlap. 1878. 222, 230, 235 és 237. szám.

— Dante; A pokol. Ford. Angyal János. (Könyvism.) Budapesti Szemle. 1878. XVIII. 185—198. lap. Vasárnapi Ujság. 1878. 36. szám.

— Dante Divina Commediájából. Első közlemény. A két első ének. Budapesti Szemle. 1879. XIX. 91—112. lap.

— Dante Divina Commediájából. Második közlemény. A pokol tornácza. (III. és IV. ének.) Budapesti Szemle. 1879. XIX. 290–311. lap.

— Dante Divina Commediájából. A pokol feneke. (XXXII—XXXIV. ének.) Budapesti Szemle. 1870. XX. 96–123. lap.

— Dante Divina Commediájából. A paradicsom küszöbén. Dante vezeklése és gyónása. (A Purgatorium XXX. és XXXI. éneke.) Budapesti Szemle. 1880. XXI. 68–88. lap.

— A Pokol III. és IV. énekének fordítása. A világirodalom története. Dr. Scherr János, Nisard Dezső, Taine H. és mások nyomán. Budapest, 1880. 410—413. l.

— Dante és a Divina Commedia. A világirodalom nagy époszai. Irta —. Budapest, 1882. II. 349—532.

— Dante Divina Commediájából. A fény fokozatai a Dante Paradicsomában. Budapesti Szemle. 1882. 265—301. lap.

— Dante. Divina Commediája. Előszó. Nemzet. 1883. 353. szám.

— A pokol. Irta D. A. Fordította, bevezette és jegyzetekkel kisérte —. Budapest, 1885. 8-rét, VIII + 465. lap.

— Két ujabb Dante-fordítás. (Angyal J. Purg. és Csicsáky I. Par. fordításának ismertetése.) Budapesti Szemle. 1887. LII. 448—456. lap.

— Dante Divina Commediájából. Pesti Napló. 1889. 355. szám.

— Dante Purgatoriuma. (Kivonat.) Akadémiai Értesítő. 1890. 230—234, 421—425. lap

Szász Károly. Nyilt levél a szerkesztőhöz. Budapesti Szemle. 1890. LXIII. 156—159. l.
— A purgatorium. Irta D. A. Fordította, bevezette s jegyzetekkel kisérte —. Budapest, 1891. 8-rét, 528. lap.
— Dante és a Divina Commedia. Madártávlatból. Irta —. Budapest, 1897. 23—77. lap.
— Dante paradicsoma. Szász K. r. t. előterjesztése a M. T. Akadémia 1898. okt. 3-iki ülésén. Akadémiai Értesítő. 1898. 589—592.
— Szent Bernát imája Szüz Máriához, melyben azt a kegyelmet kéri Dante részére, hogy Isten fenségébe betekinthessen. Dante „Paradicsoma" XXXIII. 1—39. vers. Ford. —. Budapesti Napló. 1898. 355. szám.
— A paradicsom. Irta D. A. Fordította s jegyzetekkel és magyarázatokkal kisérte —. Budapest, 1899. 8-rét, XIII + 424. lap.
— A purgatoriumbeli lelkek imája. Dante Isteni Színjátékából. II. a Purg. 11. éneke. (1—24.) Páduai Szent Antal Lapja. 1900. 1. szám.

Szentirmay Géza dr. Az új magyar Dante. (Zigány Á. Pokol-ford. ismertetése.) Brassói Lapok. 1908. 32. szám.

Széchy-Lorenz Josefin. Danteról. Nemzet. 1890. 170. szám.

Szécsen Antal gr. Dante. A Kisfaludy-társaság Évkönyvei. 1878. 226—255. lap. — Budapesti Szemle. 1878. II. 1—21. lap. — Magyar Polgár. 1878. 51. és 52. szám.
— Ugyanaz németül: Essays von Anton Grafen Szécsen. Aus dem ungarischen übersetzt. Wien, 1879. 77—104. lap.

Szombathely Gioachino. Dante e Ovidio. Studio di —. Trieste, 1888. 8⁰, 74 lap. (Különlenyomat a trieszti főgimn. 1887/8-ik évi értesítőjéből.)

Szulik József. Dante. (Macaulay után.) Otthon. 1876. 52—72. lap.
— Alighieri Dante Divina Commediája. A tisztítóhely. Ford. Angyal J. (Könyv-ism.) Magyar Állam. 1884. 356. szám.
— Dante. Macaulay után írta —. Győr, 1890. 12⁰, 32 lap.

T. L. A Dante-ünnepély alkalmából. Arad. 1865. évf. 62. szám.

Thaler-Galambos. Egy a sok közül. (Dante Alighieri.) Szent Ferencz Hirnöke. Kolozsvár, 1910. 474—480. lap.

Tormay Cecile. A Malatesták városa. Francesca és Paolo. Magyar Nemzet. 1900. 170. szám.
— Bizancz Ravennában. Magyar Nemzet. 1900. 253. szám.

Tótth Arthur. Dante élet- és jellemrajza. Koszorú. A nagyszombati érseki főgimn. önképzőkörének irodalmi közlönye. 1870. évf. 6. szám.

Török Árpád. XXXV. Handschriften. Geschenk des Sultans Abdul Hamid II. Nach Csontosi mit erläuternden Zusätzen, Berichtigungen und sonstigen Bemerkungen von Prof. Árpád v. Török. Budapest, 1878. 48—50. lap.

Ugodi János. Shakespeare Vilmos. Hugo Viktor után írta —. Pápán, 1888. Dante 42—43. lap.

Vadnai Károly. Egy hét története. (A Dante-ünnepről.) Hazánk s a Külföld. 1865. 20. szám.

Vadnai Károly. Dante-ünnep. I—III. Fővárosi Lapok. 1865. 111—113. szám.
Vaisz Ignácz. Un codice dantesco in Ungheria. Giornale storico della letteratura italiana. 1883. II. 358—365. lap.
V—d. (Vaterland.) A Dante-ünnepélyhez. Pesti Hirnök. 1865. 113 és 115. szám.
Vargha Dezső. Dante „Divina Commedia"-ja. Szépirodalmi Kert. 1886. 23—26, 28—30. szám.
— Dante tanulmányozása és a magyar irodalom. A Csicsáky-féle fordítás alkalmából. Szépirodalmi Kert. 1887. 21 és 22. szám.
— Dante és Domanovszky. Szépirodalmi Kert. 1888. 27 és 28. szám.
— Dante és Beatrice. Magyar Sion. 1890. 824—838, 894—909. lap.
Városy Gyula. Dante-apróságok. Magyar Szemle. 1897. 3 és 4. szám.
Versényi György. Kis Pokol. Kolozsvárt, 1896. 8⁰, 24. lap.
— Dante. (Geibel E. költeménye.) Ford. —. Erdélyi Protestáns Lap. 1900. 1. szám.
Vetési—Winkler—József. Dante Purgatorioja magyar nyelven. (Fordította Angyal János.) Könyvism. Magyar Korona. 1885. 10. szám.
— Galilei és Dante. Magyar Állam. 1887. 55. szám.
— Dante emléke és az olasz fukarság. Alkotmány. 1899. 311. szám.
— Dante és Petrarca életrajzairól. (Könyvism.) Budapesti Szemle. 1908. CXXXIV. 135—144. lap.
Vezsenyi Béla. Dante Paradicsoma. (Papp J. fordítása.) Könyvism. Erdélyi Lapok. 1909. 13. szám.
Végh Arthur. A Hős, mint Költő. — Hősökről. Gyémánt-nyaklánez. Irta Carlyle Tamás. Fordította —. Budapest, 1900. 99—129. lap.
Vukováry Albert. Dante Allighieri — Jude? Pester Lloyd. 1905. 194. szám.
Weér—Wilde—Pál. Dante. Örökzöld. 1900. 203—205. lap.
— Dante Alighieri. Páduai Szent Antal Lapja. 1900. 4. szám.
— A magyar Dante-irodalom. Bibliographiai vázlat. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1902. 46—56. lap.
— Strenna dantesca. I. kötet. (Könyvism.) Egyetemes Philologiai Közlöny. 1902. 350. tap.
— Dante in Ungheria. Giornale dantesco. 1904. 185—190. lap.
Wenzel Gusztáv. Magyarország Dante, Petrarca és Boccaccio felfogása szerint. Katholikus Szemle. 1888. 382—386.

Zambra Pietro. Conferenze su i canti VIII. e IX. del Paradiso di Dante. Fiume, 1899. 8⁰, XXIV. lap.
Zigány Árpád. Dante Alighieri. Az Isteni Színjáték első része: A pokol. Fordította, magyarázta és a szerző életrajzával megtoldotta —. Budapest, 1908. 8-rét, 288. lap.
— Az olasz irodalom rövid története. Irta Fenini Caesar. A negyedik olasz kiadásról fordította —. Budapest, 1894. Danteról 76—91. lap.
Zingarelli N. Jules Lánczy: Note sur le grand refus etc. (Könyvismertetés.) Bullettino della Società Dantesca Italiana. 1904. 373. és 374. lap.
Zoltán Vilmos. Beatrix. (A Vita nuova 11-ik szonettjének fordítása.) Ország Világ. 1896. 47. szám.

Zoltán Vilmos. Beatrice. (Dante Allighieri.) Budapesti Hirlap. 1905. 311. szám.
— A hazához. Dante Allighieri. Budapesti Hirlap, 1906. 54. szám.
Zsoldos Benő. Fonte Avellana. (James Bowker után.) Élet. 1909. 5. szám.

Y. (Nyitrai József.) Dante és az iszlam. Az Ujság. 1908. 67. szám.
—y. (Arany János.) Dante-ünnep. Koszoru. 1865. 14. szám.
—y. A Dante-ünnepély. Idők Tanuja. 1865. 113. szám.
—y—r. (Szokoly Viktor.) Egy Dante-kép s egy indítvány. Hazánk s a Külföld. 1867. 16. szám.
Névtelen czikkek. Dante Alighieri. Vasárnapi Ujság. 1865. 17. szám.
— Dante-ünnepély Florenczben. A Hon. 1865. 116, 122, 124 és 125. szám.
— A florenczi Dante-ünnepélyről. Sürgöny. 1865. 117. szám.
— A Dante-ünnepélyről. Magyar Sajtó. 1865. 89. szám.
— A Dante-ünnep Florenczben. Nefelejts. 1865. 22.
— A Dante-ünnepély. Korunk. 1865. 61. szám.
— A Dante-irodalom Olaszországban. Szépirodalmi Közlöny. 1870. 4. szám.
— Witte Dante-tanulmányai. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1880. 372—373. lap.
— Egy Dante-codex Magyarországban. Irodalmi Szemle. 1884. 6. szám.
— Az egri Dante-kodexről. Magyar Korona. 1884. 91. szám.
— Angyal János Purgatorio-fordításának ismertetései. Pesti Napló. 1884. 351. szám. Egyetértés. 1884. 354. szám. — Pesti Hirlap. 1884. 355. szám. Irodalmi Szemle. 1885. 1. szám. — Vasárnapi Ujság. 1885. 4. szám. Közoktatás. 1885. 5. szám.
— Szász K. Inferno-fordításának ismertetése. Vasárnapi Ujság. 1885. 33. szám.
— Magyar Dante. (Csicsáky Paradicsom ford.) Könyvism. Pesti Napló. 1887. 256. szám.
— Új Dante-fordítás. (Csicsáky: Paradicsom.) Könyvism. Fővárosi Lapok. 1887. 256. szám. és Egyetértés. 1887. 263. szám.
— Dante és a pápa világi hatalma. Egyetértés. 1887. 335. szám.
— Dante kalandjai. Franco Sacchetti adomája. (Fordítás.) Fővárosi Lapok. 1894. 77. szám.
— Dante ébredése. A Pokol-körkép bemutatása. Verses tudósítás. Fővárosi Lapok. 1896. 135. szám.
— Beatrice. Örökzöld. 1900. 213—211. lap.
— P. Zambra, Conferenze su i canti ecc. (Könyvismertetés.) Bullettino della Società Dantesca Italiana. 1900. 318—319. lap.
— Zigány Á. Pokol-fordításának ismertetései. Pesti Hirlap. 1908. 40. sz. Budapesti Hirlap. 1908. 69. szám.
— Miért száműzték Dantet? (Sacchetti Franco.) Fordítás. Magyar Hirlap. 1908. 206. szám.

Új fordítások.
Babits Mihály: Dante Komédiája. I. 1913. II. 1920. III. 1922.
Ferenczi Zoltán: Új Élet. 1921.
Balanyi György: Monarchiája. [illegible]
Radó Antal: A Pokol. [illegible]
[illegible]: Dante I. II. III. [illegible]

NÉVMUTATÓ.

TARTALOM.

